

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Інститут історії України НАН України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Державний комітет архівів України
Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто)

ALEXANDER GVAGNINUS
VERONENSIS

ОЛЕКСАНДР ГВАНЬІНІ

ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ

*Упорядкування та переклад з польської
о. Юрія Мицика*

КИЇВ • ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ» • 2007

«Хроніка європейської Сарматії» О. Гваньїні – важливе історичне джерело та пам'ятка європейської історіографії XVI–XVII ст. Написана легко, доступно й цікаво, «Хроніка...» стала неоціненним посібником для вивчення історії та географії народів і країн Центрально-Східної Європи, а також їхніх сусідів.

Цей твір мав надзвичайно велику популярність у наших предків, неодноразово перевидавався у латинському оригіналі; перекладався німецькою, чеською, польською мовами.

Український переклад «Хроніки...», що не втратила актуальності донині, зацікавить як науковців, так і широкий загал читачів.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, академік *В. А. Смолій*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор НаУКМА *В. О. Щербак*;
доктор історичних наук, завідувач відділу історії і теорії
та споріднених джерелознавчих наук Інституту української
археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України *В. А. Брехуненко*

Переклад здійснено за виданням:
Alexander Gwagnin.

Kronika Sarmacye Europejskiej. – Kraków, 1611.

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України.
Протокол № 7 від 27 червня 2006 р.

*Цю книгу видано за підтримки Польського Інституту Книги
в рамках перекладної програми.*

INSTITUT KSIĄŻKI

© POLAND

- © Мицик Ю. А., упорядкування, переклад, вступна стаття, коментарі, 2007
- © Остапов О. Я., художнє оформлення, 2007
- © Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007

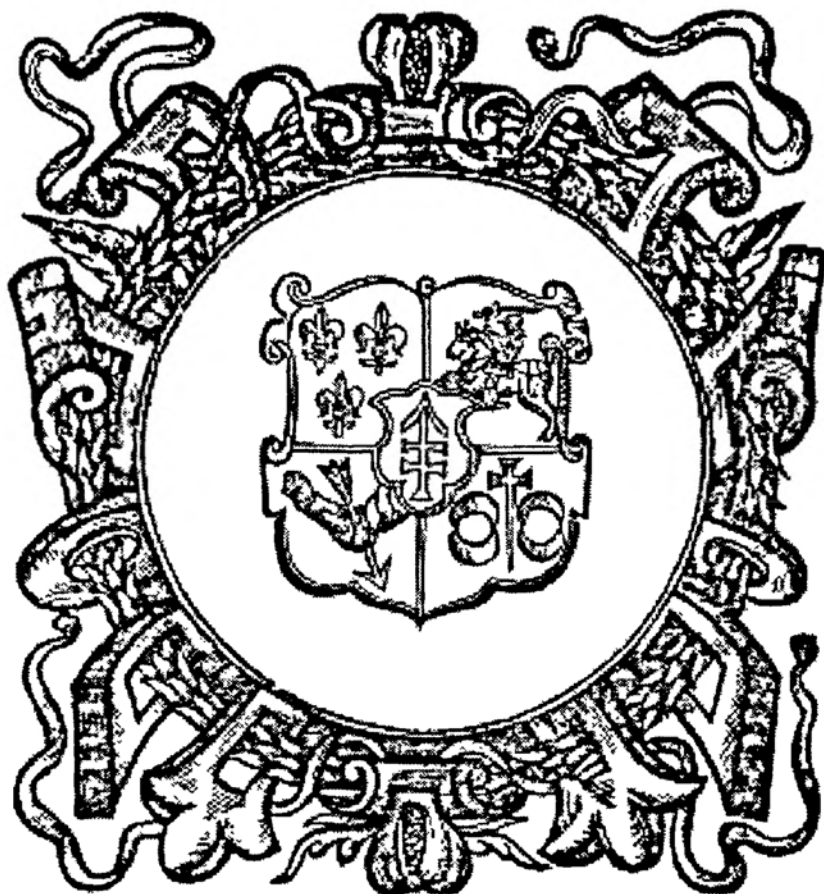
ХРОНІКА
ВЕЛИКОГО
КНЯЗІВСТВА
МОСКОВСЬКОГО
і держав, які
до нього належать

*Hic sibi delegit se-
dem pulcherrima
virtus:*

*Hinc sua Sauro-
matas fors super
astra vehi*

НА ЗНАТНИЙ І ДАВНІЙ КЛЕЙНОД
преславного роду дому
САПІГ

*Цей клейнод здавна прославлений великою честотою
І дуже шанований святої пам'яті королями
Завдяки щирості, значним справам і мужньому серцю,
Котрі ніколи не залишали цей дім.
Тут виразні прикмети великих честот: лілії, «Погоня»,
Стріли, місяці, хрести і меч для оборони.
Тому вітчизна не буде боятися небезпек,
Доки буде мати Сапіг серед своїх оборонців. //*
(с. 3 передмови)

**ВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ,
ЙОГО МОСТІ ПАНУ ЛЕОНОВІ САПІЗІ,
КАНЦЛЕРУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО, МОГИЛЕВСЬКОМУ,
СЛОНІМСЬКОМУ, МЯДЗЕЛЬСЬКОМУ і т. д.
СТАРОСТІ, МОЄМУ МОСТИВОМУ ПАНУ**

Цицерон – син римської вітчизни, вельможний та милостивий пане, коли був у Афінах, побачив там чимало речей, гідних його уваги; однак він обминув їх, а приглядався до способу керування республікою місцевими жителями та громадянами, до того, як вони урядували, зміцнювали свою вітчизну, до їхніх звичаїв, життя та вчинків. Потім, приїхавши до своєї вітчизни, він переповів іншим свої враження від побаченого на власні очі (*de proprio visu*). Тоді слухачі, що люблять відпочинок після праці, як бджілки з різного зілля, злого та доброго, збирали солодкий мед, а найкращі речі переказували іншим, щоб ті їх вживали, а про погані говорили для того, щоб їх остерігалися. Якби ж хто схибив у своїх справах, бо без цього не могло бути, оскільки для людей природно помилятися, то, читаючи про [грецькі] справи, людина могла б легше обминути те, що шкодить, й краще пізнати, що є добре, а що погане у світі. То і є, власне, мета читання історії, котру нам подають мудрі люди, бо історія є не тільки свідком часу, світлом правди, а також вчителькою нашого життя. Особливо ж її потрібно читати тим, котрі є зверхниками, бо вони, будучи великого розуму, глянуть на історію, як на образи, і в них, як у дзеркалі, побачать те, що є доброго, і цього нехай з доброю волею дотримуються; а коли побачать погане, то нехай остерігаються того ще більше. Отже, і я, мій вельми милостивий пане, будучи протягом всього часу в московській експедиції за королів їх мостей польських, славної та святої пам'яті Сигізмунда Августа та короля Стефана, приглядався тоді до величини землі, обороноздатності й розташування місць, замків та міст цієї славної держави, то не хотів бути таким недбалим і не описати їх мистецьки у часи війни. Це князівство вже 33 роки тому я описав латинською мовою у своїй хроніці, описуючи інші землі та провінції європейської Сарматії, а присвятив її безсмертної слави

королю Стефану. Тепер же я задумав перекласти це польською мовою й подати до друку своїм власним коштом, і вже випускаю її у світ з Божою поміччю на світло. А пам'ятаючи про численні значні милості й добродійства вашої мості милостивого пана, пригадав оце слова Плавта, котрий написав одному своєму добродієві: «Доки я примушуватиму сонце сяяти, дух служитиме обов'язку». Не в змозі нічим іншим виявити вдячність вашій мості, моему милостивому пану, цю сьому книгу [хроніки] про Московську землю з усіма її особливостями, написану нині любителем історії, підношу та офірую вашій мості, моему милостивому пану та добродієві як такому, котрий, будучи знаменитий від своїх предків мужністю, справами, розумом та діяльністю, сам зволиш звитяжно славитися згідно зі своїми природними чеснотами не тільки в Сарматії, а й в іноземних народах; слава і знатність вашої мості, мого милостивого пана, скрізь проникаючи, бринить приємним звуком в усіх сторонах. Хіба ж невідомі народам воєнні експедиції за часів короля Стефана вашої мості, мого милостивого пана, // (с. 3) та їх щасливий результат? Хіба ж невідомо про послуги, які протягом всього часу надавалися вашою мостю рідній Речі Посполитій? А хто здійснив посольство до цього жорстокого тирана Івана Васильовича? А хто йому при інших військових відповідях завдав булавою поразок? А хто був найславніший у литовському сенаті? Знали дім Сапіг різні народи, знали їх мужність різні країни, знали їх енергійність прикордонні поганці. А хто тепер тримає уряд великої канцелярії Великого князівства Литовського? Хто держить печатку? Хто є опорою віри? Лунає по світу гучна слава Сапіг, невимовно солодкий звук приємної труби відлунує мелодійною гармонією їх мужності по всій Сарматії. Цей дім є здавна мужній, це старовинний дім хоробрих у бою, мудрих у мирі, отже, слушно можна сказати про нього: Ахілл і Нестор, і з них один (Нестор) сильніший своїми мудрими рішеннями, а той другий (Ахілл) – силою рук; Нестор однак славніший: Ахілл у своїх рішеннях не виявляє розсудливості, а Нестор руками і зброєю не сильніший за Ахілла. А якщо так, то нема більшого щастя, ніж мудрість і мужність, бо як і початок мудрості – страх господній, так теж мужність і сила у цьому світовому театрі є найкращою славою життя. Все це виявляється не тільки у вашої мості, мого милостивого пана, а й у всієї родовитої фамілії дому вашої мості, мого мостивого пана. Знають розум та мужність Сапіг Інфляндія, знає Москва, знають бусурмани й інші іноземні народи, вони знають добре їх славу. Даремно тоді я маю розводитися промовою, поширюючи славу вашої мості, мого милостивого пана, оскільки сама слава, лунаючи високо й широко, подає приємний розголос про вашу мость, мого мостивого пана, людям, що живуть на світі. Однак, стисло кажучи, вважаю, що ця матерія, про котру йдеться у цій книзі, буде

вдячно прийнята вашою мостю, моїм мостивим паном, бо розмаїття чигання її повнота відомостей про великі країни легко може втішити кожного, особливо за нинішньої оказії, котра сама подається в руки Корони та Великого князівства Литовського. Отже, я офірую її тоді вашій мості, моему мостивому пану, й прошу, щоб вона з іменем покровителя була пов'язана і тим сміливіше йшла на світ, а від обмови підлабузників, котрі ущипливим язиком звикли посягати на добрі речі, вона буде краще забезпечена. Не сумніваюся, що ваша мость, мій мостивий пан, цей дар, збудований задля зручності, зволнш милостиво й ласкаво прийняти і бути, як і раніше, моїм милостивим паном і добродієм. Отже, [прошу], щоб Господь Бог зволив зберігати вашу мость у доброму здоров'ї довго та щасливо, примножуючи його. Цього я вашій мості, моему милостивому пану, вірно й шанобливо як вірній та зичливій слуга вашої мості зичу, віддаючися в милостиву ласку вашої мості, мого милостивого пана. Дано з Кракова дня 24 листопада 1611 року.

В. м., мого мостивого пана, всього добра зичливий і найближчий слуга Олександр Гваньїні, рицар Латеранського палацу, командир гвардійської кінноти.

**ЧАСТИНА I КНИГИ VII,
в якій міститься
ОПИС МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА
І ДЕРЖАВ, ЩО ДО НЬОГО НАЛЕЖАТЬ**

*Москва від
Мосоха*

Якщо описувати Московію і кордони, котрі її обмежують, то нам видається, що спочатку треба було б сказати про походження її назви. Отже, Москва взяла своє ім'я від Мосоха, сина Яфета, а лежить вона в середині Білої Русі, простягнувшись на північ і схід; це дуже велика, багата і широка земля. Якщо обчислити її довжину від інфляндських кордонів, від Пскова та Великих Лук аж до Молгомзії або Югорії, татарських провінцій в Азії, то вона становитиме 700 польських миль; завширшки ж – від Нової Землі аж до Каспійського моря, або, як його зве москва, Хвалинського, – шістсот миль. Від Смоленська до столичного міста Москви – 100 миль, від Москви до Вологди – 100 миль, від Вологди до Устюга – 100 миль, від Устюга до Вязьми – 100 миль. Протягом цих 400 миль скрізь чути слов'янську мову, крім інших провінцій, підлеглих великому князеві московському, які мають іншу мову. Всі тамтешні провінції, що лежать при московських кордонах, хоч і мають різні свої назви, однак носять московський титул, і їхніх жителів називають не інакше як москвою; і сам руський монарх московських земель зветься великим князем московським. Московський народ спочатку був незначний і малочисельний; він походить з Русі, але тепер, після оволодіння руськими князівствами і провінціями, частково через близькість до них, частково силою, частково зрадою дуже розширився; отже, ця багатовладна монархія може вважатися найбільшою імперією. У деяких місцях ця земля є такою врожайною, що її землі дорівнюють у цьому подільським та найкращим угорським, однак у деяких місцях є й піски. Далі, до Казані та Астрахані й далі на схід, вони ще кращі, бо східні країни напрочуд врожайні, повні розмаїтого збіжжя, худоби і всілякого добра. Мало не вся земля є такою: посередині лежать ґрунти, а по боках – гайки, ліски, борки, при котрих течуть менші чи більші річки. А все це, ніби великим муром, оточують великі ліси, ріки та гори, з котрими поєднуються менші ліски та річки; а ці великі ріки впадають у різні моря, прокладаючи шлях до всього світу. Ось які ріки там найголовніші: Москва, Ока, Двіна, Самара, Дніпро, Дон, котрий відділяє Європу від Азії, Волга, котра дорівнює

*Народ
москви був
раніше
малочи-
сельний
Як виникла
Московська
монархія
Багатство
Московської
землі*

*Ріки, які є
найголов-
нішими
в Московії*

Нілу або Інду, найбільшим рікам у світі; в цих ріках водяться осетри, білуги, стерляді, лососі. Є й інші, менші річки, повні різної риби, при цих річках можна було б поставити чимало млинів і ставків, котрі давали б велику користь. Там же є й великі та широкі озера, в яких плаває так багато селяви (ряпушки. – Ю. М.), лящів та іншої риби, що це важко уявити іноземцю. Більше того, ці ріки такі, що ними легко можна проїхати до найбагатших у світі країн, як-от: Персія, Фракія й Ост-Індія. Сівши на корабель на Москві-ріці, можна водою приплисти аж до самої Персії. Бо Москва-ріка впадає в Оку, а Ока – у Волгу, а Волга – в Каспійське море, котре омиває береги Персії. Так само зручно можна доїхати і до Константинополя, бо ріка Танаїс, або Дон, також витікає з Москви, а впадає // (с. 2) у Меотійське озеро, а Меотійське озеро впадає в Евксинський Понт, на берегах якого лежить Константинополь. Ріка Двіна впадає у Балтійське море, а там уже великий океанський шлях до всієї Європи, особливо ж до Англії, Франції та Іспанії. Але почнемо з опису найголовніших міст і повітів у Московії.

З Москви можна проїхати до Індії

ПРО МОСКВУ, НАЙГОЛОВНІШЕ МІСТО

Москва – дуже велике місто, значно більше, ніж Прага в Чехії, це голова й столиця всієї Білої Русі, підлеглої великому князю московському; вона названа так разом з князівством від Москви-ріки, яка тече там посередині міста. А ця ріка бере свій початок у Тверській країні, неподалік міста, названого Орешек (Oleska). Звідси потім, відмірявши 80 верст, а п'ять таких верст міститься в одній польській милі, доходить до міста Москви; протікши через нього, з'єднується з рікою Окою в Рязанській країні. Місто Москва дуже простяглося на схід, велике, широке і повністю дерев'яне; коли на нього дивитися здалеку, то воно видається ширшим, ніж насправді, оскільки сади й подвір'я, які є у кожному домі, та дуже широкі вулиці додають простору місту. Крім того, будинки всіх ремісників, котрі для своїх робіт використовують вогонь, простяглися у передмісті довгим рядом, утворюючи широкі поперечні вулиці, між якими є поля й луки, і з такої причини місто здається аж надто великим, хоча будинків у ньому налічується 41 500. До того ж Василь, батько цього жорстокого Івана, про якого буде мовитися нижче, для своїх катів та для інших чужих людей, що з народження наслідують Бахуса, збудував за рікою містечко, назване Наливайки. Там він усім жовнірам, чужим та прибульцям, і своїм катам дозволив упиватися всяким трунком, котрим тільки можна впитися; московитам же це заборонено під страхом великої кари, за винятком кількох днів на рік, тобто свят Різдва і Воскресіння Господнього, святко і деяких найважливіших днів святих: Найсвятішої Діви, Петра, Іоанна і т. д., особливо св. Миколая, котрого вони називають Миколою і вшановують як самого Бога. Там же вони, ніби визволені з тюрми,

Назва міста Москви від ріки Москви

Ріка Ока

Московитам заборонено впиватися

Москва має певний час для того, щоб упитися

вшановують не свято вказаного святого, котрого день припадає, а Бахуса, бо, ще не освятившись, впиваються різними напоями, як bestії, то там, то сям бігають, верещать як скажені, як шалені, колють одне одного ножами. Якби цьому народу можна було вільно впиватися щодня, то вони самі б себе повбивали. Але повертаюся до справи. Довжина цього вищезгаданого міста така сама, як і ширина; його ніяк не можна оточити муром, ровом, валом, бо це б коштувало неймовірно дорого. Однак деякі вулиці впоперек перекриваються [дерев'яними] загородками. До них приставляють сторожу до першої години ночі і так міцно їх закривають, що нікому, навіть найбільшому пану, і не питай проїзду. Місто болотисте, тому на вулицях зроблено мости. Але тепер, як я чув, чимала частина міста згоріла.

Там є дві великі муровані фортеці, збудовані ніби як міста: одна – Китайгород, а друга – Большигород (Bolszyogod), названі так їхньою мовою; з одного боку їх омиває Москва-ріка, а з другого – Неглинна, на котрій стоїть багато млинів. У цих замках є святі церкви, кам'яні та дерев'яні, деякі боярські двори. За Неглинною, в полі, названому Арбат, що від замку на відстані пострілу з лука, князь Іван Васильович збудував три великих двори року Божого 1565, з котрих один назвав Опричнина, тобто окреме помешкання, а другий – монастир // (с. 3) [св.] Сергія, тобто Св. Трійці; коли сам великий князь живе там зі своїми стрільцями, добірними й сильними мужами, то він держить їх там не інакше, як турецький цар яничарів, і завжди має їх при собі до двадцяти тисяч; більша їх частина з предовгими рушницями, інші – з шаблями, луками, рогатинами, в панцирях; так озброєні, вони завжди готові до битви. Це недавно запровадив Іван Васильович, щоб своє тиранство, про яке буде нижче мова, посилити задля жорстокіших наслідків. З цього Московського князівства на війну виходить до 30 000, а простолюду – до 60 000.

Однак 1571 року в місяці травні, в день Вознесіння Господнього, московську столицю, саме місто з обома замками, перекопські татари спалили дощенту. Величезна кількість людей в місті та обох замках згоріла і задихнулася в диму, мало хто з них утік. Однак замок Китайгород було врятовано. Татари отримали велику здобич, а чимало в'язнів загнали нагайками до своїх країн.

Усі товари, які тільки прибувають до Москви з чужих країн, постійно переглядаються митниками, у визначений час оглядаються й оцінюються; оцінених не може жоден ні продати, ні купити, доки їх не покажуть самому великому князеві. Через це трапляється так, що купці довше, ніж треба, мусять затримуватися у Москві із великими для себе збитками. Коли ж посли з Великого князівства Литовського їдуть від польського короля до Москви, тоді всі будь-якої нації купці, прийняті під заступництво та оборону послів, в'їжджають до Москви без жодного мита й мають достатньо провіанту зі скарбу великого князя. А товари, котрі з Литви, Русі, Польщі, з інших країн купці привозять до Мос-

Опричнина

*Най-
добірніші
стрільці
у москов-
ського царя
Кількість
війська, яке
виходить
з Москви*

*Москва
спалена
татарами*

*Як ведеться
купецтво
у Москві*

*Товари,
котрі при-
возять
до Москви*

кви, такі: всяке сукно різноманітного сорту і кольору, шовк і шовковий одяг, золота, срібляста та звичайна парча тощо, дороге каміння, золоті нитки, перли та різні інші дорогоцінні метали. Крім того, привозять велику кількість перцю, шафрану, імбиру, гвоздики, кориці, мускату та іншого коріння. Також будь-які дрібниці туди привозять і мають з цього зиск, бо москва хапає все підряд, що котрий тільки вхопить, то і найкраще заплатить. Коли більше купців з'їдеться й цих же речей вони досить привезуть, тоді товар стає дешевшим; той, хто раніше дорого продавав свої речі, їх же знову купує за нижчу ціну і з великим зиском повертається назад на батьківщину. Товари ж, котрі з Москви до Польщі, Русі і до Литви вивозять, такі: віск і хутра різних звірів, як-от: соболів, чорно-бурих лисиць, куниць, білок, горностаїв, та інші. До татар вивозять сідла, вуздечки, одяг, ремені і т. д., але залізо і зброю вивозять лише таємно. Треба знати, що московський народ зрадливо обходиться з чужоземцями щодо товарів, досягаючи свого хитрістю і клятвoporушенням; хто цього не знає, то переплатить так, що й весь товар не вартий десятої частини заплаченого; обдурюють клятвою, бо тому вони й присягаються, щоб краще обдурити. Але ті, хто знає, то так поводяться: коли москва дорожче оцінить хутра або якийсь інший дешевший свій товар, вони теж свої товари дорожче оцінюють, ніж москва, й цим взаємно віддячують. Хутра в них різні, а найкраще соболине: воно найчорніше, найдовше і найгустіше; чим собель старший, тим краще його хутро, й тому воно значно дорожче коштує, ніж хутро молодого соболя. Найкращі ж хутра знаходять в Устюзі, на Двіні й Печорі. Хутра лисиць привозять з різних країн, їх немало і в Москві, але найкращі привозять із Швеції. Хутра ж горностаїв з різних країн продають у в'язанках по сорок [штук], як і соболів. Але білок продають по тисячі [штук], вони мають знаки на голові й на хвості, за якими визначають, чи в добрий час вони зловлені були. І бобри та куниці йдуть там не за найгіршою ціною.

Сама Московська провінція була б дуже родюча, але через надмірний холод збіжжя не може вирости, і як тут, у Польщі, через гаряче сонце влітку земля тріскається на шматки, так там – від сильних морозів. Навіть вода, якщо її вилити на вітер, або ж слина, доки долетить до землі, то вже й заледеніє. Не згадую цвіту // (с. 4) на деревах, котрі плодоносять, але часом внівеч обертаються разом із галуззям. Часто на дорогах знаходять людей, що замерзають, їдучи санками. Врешті, ведмеді від холоду й голоду не можуть витримати в лісі і вдираються до найближчих сіл та до селянських домівок; селяни, від них тікаючи, мруть ганебно на дорозі від холоду. Після цих суворих морозів приходить пора великої спеки; буває так, що ставки й ріки пересихають, а поля, луки і збіжжя випаляються, наче вогнем. Але ця надмірна спека не триває більш як сім днів, бо далі вже нема сили згідно з порядком небесних тіл. Отже, як говорять астрологи, *inferiora a superioribus reguntur*. У цій провінції недостатньо меду і лісових звірів, лише зайців тут най-

*Товари,
котрі
вивозять
з Москви*

*Московська
хитрість
під час про-
дажу товарів*

*Московські
країни біля
столиці
дуже хо-
лодні*

більше, ними вона аж надто багата. Має багато всілякого збіжжя. Вишні у всій провінції ніколи не досягають, інших дерев фруктових хоч і досить, однак їх плоди не дуже смачні. У цій країні дуже ласкаве небо, особливо там, звідки витікає ріка Дон, між північчю та сходом, бо там ніколи не буває пошесті, її ані чути, ані бачити там. Однак свого часу виникають якісь хвороби, для яких характерний біль всередині тіла, в голові й усіх членах, який мало різниться від тих пошестей, які ми називаємо гарячками та ложницями. Вони ж звать цю хворобу огневиця, бо хвора людина через цю хворобу палає як вогонь. Так само, як від палаючого будинку займаються вогнем інші, якщо не вберегтися, так і хворий заражає інших людей, які не стережуться його. А хто захворіє на таку хворобу, то рідко одужує.

*у Москві
здорове
повітря
Характерні
для Москви
хвороби*

Цей московський народ є найхитріший, найоблудніший і найзрадливіший з усіх інших русаків. Тому коли вони спілкуються або з'їжджаються з іноземцями, то називаються не московитами, а новгородцями та псковитянами; а це заради того, щоб їм більше вірили.

*Московська
монета*

Монета у всій Московській землі чотирьох видів: московська, новгородська, тверська й псковська. Московський гріш є не круглий, а продовгуватий, ніби яйце, він карбований із щирого срібла, вони називають його деньга. Його карбують двома способами: на одному боці голий мужик, що сидить на коні й коле рогатиною перевернутого змія; на другому боці ім'я великого князя московського вибито слов'янськими літерами. Таких 60 денег коштують стільки, як два польських злотих. На одному боці новгородської монети зображено князя, який сидить на престолі, а перед ним людина, що кланяється; на другому боці – руське письмо. Цю монету звать новгородською, вона коштує вдвічі більше, ніж московська. Тверський гріш з обох боків має напис, а коштує стільки, скільки й московський. Псковський гріш з одного боку має бичачу голову в короні, а з другого боку – напис. Є також у Москві мідна монета, котру карбують тільки для вбогих людей, а називають її по-московськи пула; таких 40 штук дорівнюють одній грошовій деньзі. Але всяку іншу монету роблять із щирого срібла, і майже всі гроші у Москві, Новгороді, Твері й у Пскові карбують злотники. А коли хто штуку срібла принесе до злотника, прагнуть її переробити в золото, тут же срібло й гроші кладуть на однакові терези, а зваживши, обмінюють; тільки дріб'язок зиску має з цього злотник за працю. В усій Московській державі руди золотої та срібної й жодних металів не знаходять, бо їх і не шукають, тому що й не вміють шукати: тільки привізне використовують усі тамтешні обивателі й сам великий цар. Утім, золото й срібло він суворо забороняє вивозити зі своїх країн, але наказує міняти товари на товари з купцями, які приїжджають з чужих країн. А це для того, щоб золото й срібло залишалось в його державі. Тому люди називають його найбагатшим на золото й срібло та гроші з усіх монархів. Червоних золотих у цій

*Новгородська
монета*

*Тверська
монета*

*Псковська
монета*

*Монета
пула*

*[Руд] цінних
металів
у Московії
не знаходять
Московія
багата
на золото
й срібло*

державі також не карбують, але послуговуються привізними з Угорщини та Рейну. Ледве з півтора ста // (с. 5) років як московити почали користуватися срібними монетами, особливо робленими у своїй державі. Перед тим як було винайдено монету, використовували аспр та інші шкіряні гроші й цим задовольняли всі потреби. Але як тільки до них почали возити срібло з інших країн, то спочатку з нього відливали продовгуваті товсті злитки без жодних зображень та написів. Один такий злиток важив рубль грошей, а рубль містив 100 московських денег, також багато польських грошей. Потім стали виготовляти різну іншу монету, аж поки ця земля не збагатилася великими скарбами. Один польський шляхтич Павло Пальчовський, котрий був там недавно, 1609 року, описуючи Московську землю, додав і таке: «Не згадую, – каже, – того, що ми там своїми очима бачили великі купи золота й срібла; [також] великі чаші (roztruchany), срібні барила, апостоли, відлиті із щирого золота, щирозолоті леви, також образи, корони, скіпетри, одяг, трони. Згадаю тільки те, що одного дня цар Димитрій, частуючи їх мостей польських панів, послав до посольського двору свої страви на щирозолотих мисках та чарках, чисельність яких сягнула ста сорока. Цього ж дня і цієї ж години, маючи у себе його мость пана воеводу сандомирського, бенкетував також на щирому золоті ще й у більшій кількості. Того ж дня і в той самий час він частував також на щирому золоті все рицарство. Чи міг би з таким показатися який-небудь інший монарх?» Цей же Пальчовський пише далі, що коли одного разу цариця влаштувала бенкет для царя, а москва запитала її кухаря: «Скільки треба золотих мисок?», він, бажаючи пізнати їхнє багатство, сказав, що треба чотириста; то йому було зразу ж їх і принесено. Знову вони запитали, чи не треба більше мисок. Він тоді наказав принести ще двісті, і їх тут же було принесено. Чимало там тоді всього цього було, окрім чарок, великих чаш, кубків, зроблених із щирого золота. Мені видається доречним згадати тут, що Філіп Перністен, великий муж, котрий року Божого 1579 був послом від християнського імператора Максиміліана до великого князя московського, бачив там так багато столового срібла, що його всього було понад тридцять великих фурманських віденських возів, сповнених доверху. Я цитую і називаю авторів. А про корону, яку він бачив на голові великого князя московського, він пише, що вона була така дорогоцінна, що з нею не можна порівнювати корони папи, християнського імператора, угорського й чеського, іспанського, французького королів, флорентійського князя, а він усі їх бачив на власні очі. Але досить вже про це, а про інші скарби я скажу, описуючи Великий Новгород. Тепер, описавши місто Москву, котре є головою і столицею всіх інших міст і країн, які підлягають великому князю московському, ми вирішили описати інші головні міста і провінції в цій землі. Почнемо, отже, від сходу на південь і захід та північ і, дасть Бог, прийдемо до краю сходу.

*Неймовірні
московські
скарби,
про які
свідчать
деякі
автори*

*Корона
великого
князя мос-
ковського*

ВОЛОДИМИРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

*Де спогатку
була столиця
московська*

Володимир зі своїм князівством – це замок і велике місто, а московський цар є його великим князем. Воно лежить на схід від московської столиці на відстані 36 польських миль. Ґрунти цієї провінції такі родючі й багаті, що з одного корця пшениці посіяного мають часто 20, а інколи й 25. Це князівство виникло за часів Володимира Великого, монарха всієї Русі, котрий це місто заснував і назвав на свою честь. // (с. 6) Воно було столицею всієї Русі аж до часів Івана, Данилового сина, великого князя московського, який звідти переніс столицю до Москви.

КНЯЗІВСТВО НИЖНЬОГО НОВГОРОДА

*Кінець
христи-
янства
у Москві
Черемиси –
магоме-
тани
Мордва –
язичниць-
кий народ*

Від Володимира далі на схід лежить князівство Нижнього Новгорода, котре дорівнює Володимирові за родючістю і багатством всього, що дає земля. У цьому князівстві є місто велике – Нижній Новгород, від нього і сама країна так назвалася. Лежить воно на дуже зручному місці, де зливаються Ока і Волга, дві ріки, дуже славні в тих краях. Біля цього місця також стоїть славний замок, котрий московський князь Василь звелів збудувати з каменю на всі часи. Цей Новгород лежить на відстані ста польських миль від московської столиці і є кордоном міст, які тримають християнську віру. Московський цар за цим Новгородом має замок, названий Сура від тамтешньої ріки, однак між тими жителями є люди, яких називають черемисами, а вони вже послідовники не християнської, а магометанської віри. Поміж черемисами є й інший – язичницький народ, котрий звичайно називають мордвою, однак і він перебуває під владою великого князя московського. Але про них буде нижче.

РЯЗАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

*Місто
Рязань*

*Ріка Ока
Острів
Струп*

Якщо від князівства Нижнього Новгорода повернути трохи на захід, то між ріками Окою й Доном лежить **Рязань** – місто й дерев'яний замок у Рязанській провінції. Це князівство найбагатше з усіх московських країн, тут зерно кожного збіжжя дає дватри колоси, а їхні стебла (zdzbla) так густо ростуть, що й перепілці з них важко вилетіти. Меду, рибу, птахів і різних звірів аж задосить; чимало також різних плодів, смак яких набагато кращий, ніж у самій столиці. Народ тут сміливий і войовничий, з них самих тільки бояр виходить на війну завжди 150 000. Неподалік цього міста Ока утворила острів, названий Струп (Strup), на якому було місто – столиця цього острова; воно нікому не корилося, але потім татари його знищили дощенту.

Кашира (Korsyg) – дерев'яне містечко на березі Оки, яке лежить від Рязані за 28 миль; воно було колись вільним, але тепер під московським царем.

Тула – дерев'яне містечко, що лежить, вважай, за 40 польських миль від Рязані, а від Москви на південь – за 36 миль. Це останнє місто від пустих полів, у якому Василь Іванович збудував замок, змурований з каменю, його омиває з одного боку ріка Тула, а з другого – начебто зі сходу, Упа, ці обидві ріки потім зливаються з Окою. А це місто Тула зі своєю провінцією мало свого спадкового князя аж до часів великого князя Василя.

Одоев – замок, що лежить між берегами Тули та Упи, там, де обидві ці ріки впадають в Оку. Недалеко звідти, ніби на південь, лежить у болотистій місцевості місто Мценськ, на якому був збудований замок, ще досі видно його руїни. Біля нього живуть люди в поганих хатах, які, тільки-но почують про татар, зразу тікають на це болотисте місце, ніби до якогось оазису. А лежить воно від московської столиці за 60 польських миль, а від ріки Оки, йдучи лівим берегом, – за 18. Ці містечка лежать над рікою Окою: Воротино, Калуга, Серпухов, Кашира, Саранськ, Рязань, Касимов-город, Муром (Murzungorod). Трохи на північ, перед тим як // (с. 7) Ока біля Нижнього Новгорода впадає у Волгу, в ній є сила-силенна великих риб. Оку вкривають з обох боків ліси, в яких чимало бобрів, горностаїв, білок і меду. Всі поля, які ця ріка під час повені заливає, дають дуже багатий урожай. З джерел цієї ріки Оки беруть початок інші дві річки, тобто Сейм і Сосна. Сейм, що тече на схід і трохи на південь, протікає Сіверським князівством повз місто Путивль, а біля Чернігова впадає в ріку Десну, а Десна впадає в Дніпро біля Києва. Сосна ж на сході, протікши через дикі поля татарські, впадає в Дон.

Калуга – місто й дерев'яний замок непогано захищені, там щороку московський цар своє військо відправляє в похід проти татар.

Князівство Воротинське лежить за три милі від Калуги з містом й замком над рікою Окою.

*Тула –
замок
та річка
Ріка Упа*

*Тула
була колись
князів-
ством*

*Мценськ
був колись
замком*

*Містечка,
які стоять
понад рікою
Окою*

*Ріки Сейм
і Сосна*

*Воротин-
ське кня-
зівство*

ПРО ДЖЕРЕЛА РІКИ ДОН

Джерелами ріки Дон (яка відділяє Європу від Азії) деякі помилково вважають Рифейські гори. Однак ця ріка бере свій початок у Рязанському князівстві, руській країні, підлеглий московському царю, з якогось озера, що називається Іваново; Дон тече різними землями протягом 500 польських миль. З цього озера бере свій початок і інша ріка, але не така велика, як Дон; вона називається Шад, тече на захід і, злившись з Упою, впадає в Оку. Але Дон шлях свій веде просто на схід, між татарськими державами Казанню та Астраханню, які московський князь року Божого 1554 підкорив

*Джерела
ріки Дон*

*Ріка Шад
Ручава
Дону*

Азов –
турецьке
місто

своїй владі, причому за 6–7 миль від Волги він тече спочатку на північ, а потім – на південь і впадає в Меотійське озеро. Понад його берегами лежить місто Азов, яке кориться туркові. А від Азова до Дністра або ж до Перекопа Таврійського п'ять днів ходу конем. У цьому Азові для різних народів, що приїжджають з різних частин світу, є дуже добрий порт; там уже не милі рахують, а кількість днів шляху.

Менший
Дон

Є також інший Дон, менша ріка, котра бере свій початок у Сіверському князівстві, а називається Сіверський Донець. Ця річка вище від Азова впадає у великий Дон. Твердять, що там на горах, котрі звать Святими, є якісь образи та язичницькі давні стовпи. Там же, в цих краях, як кажуть, Александр Великий, цар македонський, поставив стовпи на пам'ять про свою безсмертну славу і кордони Македонської держави, але тепер не видно й сліду їхнього. Однак тепер, і це підтверджують ті, що часто бували в цих краях, про це нічого певного не маємо. Стисло сказавши про цю славну ріку Танаїс, котру звичайно називають Доном, як я вже говорив, приступімо до опису інших московських країн, котрі починаються з півдня.

Стовпи
Александра
Великого

ПРО ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО СІВЕРСЬКЕ

Сіверське
князівство
належало
до Великого
князівства
Литовського

Сіверське князівство велике та багате, тут цілком достатньо всіляких речей. Воно простяглося в ширину від Дніпра аж до замку Мценська у Рязанському князівстві, про котре вже говорилося. Тут є широкі зарослі травою пустки. Спочатку сіверські князі були вільні, але потім багато років були під послушництвом Великого князівства Литовського. А коли Литовське князівство після охрещення Ягайла прилучилося до Польщі, воно стало коритися польським королям. Врешті за часів // (с. 8) панування польського короля і великого князя литовського Казимира, сина Ягайла, Іван Васильович, великий князь московський, зрадливо оволодів князівством під брехливим претекстом, так само, як і іншими країнами. А ці сіверські князі рід свій вели від Димитрія, великого царя московського.

Замки
Сіверської
землі
Родючість
Сіверської
землі

Замків і міст у цьому князівстві майже 70, між ними найголовніші такі: Новгород-Сіверський, котрий здавна звать Стародубом, Путивль та Чернігів. Земля в цьому князівстві дуже родюча, багата на ліси, мед і різну звірину, як-от: білки, горностаї, куниці, лисиці, бобри.

Новгород-Сіверський, або Стародуб, – це місто й замок дерев'яні, тут колись була столиця сіверських князів; він лежить від Путивля та Чернігова на відстані відповідно 18 та 14 миль, а від самої московської столиці – 150 миль.

Путивль – це місто і дерев'яний замок, де, як кажуть, самих будинків 4700: від Москви – 140, а від Києва – 6 миль польських; лежить біля великого лісу, котрий тягнеться на 24 милі.

Чернігів – містечко й замок, що лежать за 30 миль від Києва. Також Брин (Врун), Брянськ, Карачев, Курськ, Почеп, Рильськ і Моровськ, що лежать неподалік Чернігова, й інші замки та містечка, які з сивої давнини належали до цього князівства, лежать як над рікою Десною, так і в стороні Гомеля та Любеча. Додам, що великий цар московський досі зветься государем цих держав. Але що за ці часи змінилося або що дасть з часом Господь Бог, залишаю судити іншим.

СМОЛЕНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Місто Смоленськ було велике та прекрасне, воно лежить над рікою Дніпром. Але під час нинішньої облоги міста коронним рицарством москва його спалила. А яким буде результат цієї справи, який дасть Господь Бог, я залишаю для опису, як уже сказав, майбутнім хроністам. Однак задля збереження послідовності міст і провінцій я продовжую свій намір. Смоленський замок такий великий, як Варшава, зроблений з дерева, стоїть на високій скелі на іншому боці ріки Дніпра, навколо обведений дуже міцним муром. Всередині багато дерев'яних будинків, збудованих на кшталт міських; цей замок оточений з одного боку згаданою рікою, а з другого – глибокими ровами, острогами густими, він міцно укріплений. Посередині замку стоїть церква Пресвятої Діви, яку вони звать Пречистою, вона змурована на пагорбі. Це князівство завширшки й завдовжки тягнеться приблизно на 70 польських миль. Це місто великий князь московський Василь часто й потужно штурмував, здобував від великого князя литовського, але ніколи не міг його силою взяти, аж поки [не поміг] Михайло Глинський з роду руських князів, муж славний, котрий був найголовнішим у короля Олександра, великого князя литовського. Він за панування цього короля вчинив бунт у Литві, оскільки він убив під Гродном троцького каштеляна Забжезинського, втік до московського князя Василя; він знову обложив з великими московськими військами Смоленський замок і вперто його штурмував. Але коли силою не міг йому нічого вчинити, то зрадою, хитрощами й дорогими дарами домігся свого й захопив місто й замок, що добровільно піддалися, і воно було до цього часу в московських тиранів. Аж тепер з ласки милого Бога, 13 червня 1611 року Сигізмунд Третій, непереможний польський король, наш пан, завоював Смоленськ.

Дорогобуж – місто й замок, що лежать над рікою Дніпром за 72 милі від Москви, а від Смоленська – за 18. Неподалік Дорогобужа в одному густому лісі бере початок ріка Гугза (Hugza), глибока й болотиста, а між Калугою та Воротином вона впадає // (с. 9) в Оку; а ця ріка розмежовує два великих князівства: Литовське і Московське. Оскільки ж я часто згадував Бористен, або Дніпро-ріку, то хотів би коротенько про неї написати.

*Смоленськ
стоїть
на скелі
над Дніпром*

*Михайло
Глинський –
зрадник*

*Смоленськ
взятий
зрадою*

*Старий
кордон
Литви
з Московією*

Бористен,
по-руськи
Дніпро

Ріка Дніпро названа так москвою та руссю від одного села в Московії, котре називається Днеперсько; там вона має свої джерела; латиною вона зветься Бористен, свій шлях веде по різних країнах. Насамперед Дніпро тече біля Вязми, міста й замку на півдні, а потім, звернувши на схід, Дорогобуж, Смоленськ, Оршу, Дубровну й Могильов пробігши, знову тече на південь; там він протікає повз Київ, головне місто всієї Русі, та Черкаси, тече пустими полями аж під Очаків, столичне місто перекопських татар, на відстані 40 миль від Черкас; а звідти він уже впадає в *Евксинське (Еuxинит)* море. У цієї ріки такі великі пороги й рукави (рзекору), що тим, хто здалеку дивиться, вона здається морем. Цю ріку литва, русь, москва, поляки, татари, всі сармати Дніпром, а латинники Бористеном називають від міста Борисова, повз яке протікає ця ріка. Інші ж зуть Березиною, але неправильно, бо Березина впадає у Дніпро, а Дніпро – в море, як вище було сказано.

Ріка
Березина

Вязма – замок і дерев'яне містечко, що лежать над рікою Вязмою, котра неподалік від міста впадає у Дніпро, за 46 миль від Москви, 26 – від Можайська, 18 – від Дорогобужа.

Можайськ – місто й дерев'яний замок, розташовані за 17 миль від Москви на південь, а від Вязми – за 26 миль. Там великий князь московський звик приймати послів від різних народів і щороку займатися мисливством, бо там багато зайців, особливо білих. Ольгерд і Вітовт, великі князі литовські, войовничішим за яких не був жоден у тих краях, поставили кордони Великого князівства Литовського за шість миль від Можайська.

Другий
старий
кордон
Московії
з Литвою

БІЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Більське князівство колись мало свого удільного князя, котрий корився великим князем литовським, синам Ягайла, але потім перекинувся на бік московського князя. У цьому князівстві місто Біла і замок над рікою Обша (Obscha) оточені великими лісами, а лежать від Москви за 60, а від Смоленська – за 36 миль.

КНЯЗІВСТВО РЖЕВСЬКЕ

Славна ріка
Волга

У Ржевській провінції є місто і дерев'яний замок, котрий називається Ржев (Rzchow) і стоїть над рікою Волгою на захід від московської столиці за 23 милі. За кілька миль від цього міста є ліс, що називається Волковський, бо там сила вовків. У ньому є болотяне озеро, яке зуть Волго, а з нього витікає потужним потоком одна велика ріка й мчить просто на північ; вона називається від озера – Волга. Ця ріка в тих краях дуже славна і найбільша по всій Московській землі, вона омиває також Казанську й Астрахансь-

ку держави, а потім пустелями та дикими полями біжучи, розділяється на сімдесят рік у тих татарських полях і впадає у Каспійське море, котре русь зве Хвалинським. Цю ріку русь Волгою, татари – Едле, а греки, за Птолемеєм, Рзхою (Rzcha) називають.

Волок – місто й дерев'яний замок, що лежать на захід від столиці за 24 милі, від Можайська – 12, від Твері – за 20 миль; там часто полює князь.

Великі Луки – місто й дерев'яний замок, що лежать над рікою Ловаттю (Lowntem) за 140 миль від Москви, за 60 миль – від Великого Новгороду, 36 миль – від Полоцька.

Торопець – місто й дерев'яний замок, що лежать біля смоленських кордонів за 18 миль від Великих Лук. Коли московит опанував Сіверським і Смоленським князівствами, то, бачачи це, король Олександр поступився ним, так само як і іншими близькими містами й замками, а саме: Дорогобужем, Білою та Брянськом, що були в Короні та Великому князівстві Литовському. Але все це // (с. 10) з поміччю Бога прийшло до рук Сигізмунда III, короля, нашого пана.

ТВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Тверське князівство не є найгіршим з руських князівств у Московській державі. Воно лежить над рікою Волгою, від столиці – 36 миль. Головне місто цього князівства – Твер; на іншому боці ріки Волги стоїть замок, збудований з дерева, біля його підніжжя [річка] Тверка впадає у Волгу. Це князівство має свою монету, як вище писалося.

Торжок (Tersak) розташований за 10 миль від Твері, не найгірше містечко; раніше одна його половина корилася Тверському князівству, а друга половина – князівству Великого Новгороду. Але тепер все це належить Москві.

ПСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Псковське князівство було раніше вільним, але великий князь московський Іван Васильович опанував ним 1509 року; в ньому є славне місто, столиця всієї провінції, воно називається Псков над озером Псковою. З цього озера витікає однойменна ріка і біжить посеред міста, а потім через шість миль впадає в озеро Чудське (Czaczko). З усіх московських князівств, крім Смоленська, бо цей належить Литві, лише один Псков є мурованим містом; він поділяється на чотири частини, причому кожна оточує окремих мур. Про це докладніше маеш при описі здобування Пскова поляками при королі Стефані, книга I, с. 215. Це місто лежить на заході біля Литовської та Московської земель, від Великого Новгороду його віддаляє 36 миль, від

*Як і коли
московит
опанував
Псковом*

Великих Лук та Риги, ліфляндської столиці, – 60 миль. Легше було із Пскова плисти кораблем до Балтійського моря, але пороги на річці Нарві неподалік Івангорода є великою перешкодою. Це місто згаданого року московит опанував через хитрощі псковських попів та ченців, міщан вивіз до Москви, а місто заселив московитами; ось так бідолах псковитян, котрі протягом багатьох років мужньо боронили свої вольності, він позбавив цих вольностей. Жителі у місті руської віри, але вбираються по-німецьки, бороди не голять, волосся не стрижуть. У цьому князівстві 30 замків, воно вздовж і впоперек має 60 миль. Після взяття столиці цього князівства московський князь наказав зняти дзвін, у котрий коли дзвонили, то все місто збігалося на сполох, щоб стратити того, хто їм вчинив якусь кривду.

КНЯЗІВСТВО ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА

Князівство Великого Новгороду було найбільшим з усіх інших руських держав та провінцій. Ним оволодів спочатку якийсь варяг Рюрик за жеребом і правив у ньому, а потім його спадкоємці своєю мужністю й доблестю розширили це князівство аж до самої Греції. Це князівство включало раніше п'ять князівств, а землі на півтора миль. Поширюючи свою владу скрізь на схід, на південь та північ, воно межувало з Інфляндією, Фінляндією, Швецією та Норвегією.

Опис
Великого
Новгорода

У цьому князівстві є одне головне місто, велике й широке, яке називається *Великий Новгород*. Воно більше за Рим, бо Рим має в периметрі 32 італійські милі, що становить 6 польських миль. Новгород же має в периметрі повних 7 миль. Це дерев'яне місто. Але воно лежить у родючому та багатому краю за три милі від Балтійського моря, там дуже багаті купці мають свої магазини, котрі вони звать гранц (granс), і там зберігають свої скарби. У цьому місті є замок, що називається Дечен, там стоїть головна церква, названа на честь св. Софії або Софії, тобто мудрості Божої, вона вкрита золотом. У місті є сім руських монастирів ордену святого Василія, у яких живуть ченці; ці монастирі розташовані один від другого на відстані півмилі. Крім того, є інші церкви, котрих там так багато, як тижнів у році. Це місто лежить далеко на північ, влітку там після заходу сонця світло від зір таке, // (с. 11) що ремісники можуть працювати без свічок у майстернях. Судноплавна ріка, яка називається Волхов, тече посеред міста, а свій початок вона бере з озера Ільмень; протікши 36 польських миль, вона впадає в інше озеро, що зветься Ладога. Це озеро Ільмень, що за дві милі від Новгороду, завдовжки 18 польських миль, а завширшки – 12. З цього озера витікають інші славні річки, як-от Ловать і Шелонь. Це місто лежить від московської столиці за 120 миль, від Пскова – за 36, від Великих Лук – за 40. Ті, хто бував у цих краях, кажуть, що у цьому місті був

Ріка
Волхов

Озеро
Ільмень

колись якийсь ідол, котрого звали **Перуном**; на цьому місці тепер монастир, котрий від імені цього ідола називають Перунським. Цього ідола новгородці та інші місцеві жителі шанували й віддавали йому почесні як Богу. Ідол мав людську подобу, в руці тримав вогнистий камінь на кшталт блискавки. Перун же по-руськи означає «блискавка» (ріогун). Тоді на честь цього ідола постійно, вдень і вночі, палав вогонь з дубових дров. А якби цей вогонь через недбалість того, хто у той час мав його пильнувати, згас, то такого тут же було покарано на смерть.

Перун – язичницький ідол

Вогонь, присвячений ідолові

Знаки мужності Вітовта у Литві

Оце князівство Великого Новгорода, як і інші прикордонні з Московською державою – Сіверське, Смоленське й Псковське, що його звичайно звать Плешковським, Вітовт у часи панування у Польщі свого брата Ягайла приєднав до Литви завдяки своїй мужності й військовій силі. Підкоривши під свою владу кілька татарських орд, він заселив ними кілька місць на кілька миль у своєму князівстві. Їхній рід і нині продовжується, під Вільном на Лукішках над рікою Вілією, під Троками над Вакою, під Гродном над Лососиною вони мають свої поселення. Але інші згадані князівства по смерті Вітовта знову відпали від Кори й Великого князівства Литовського через московську зраду й хитрощі, про що я вже вище писав. Так само коротенько опишу суть історії про те, як цей тиран підкорив новгородців.

Князівства й замки, які московит забрав у Литви по смерті Вітовта

Московський цар не тільки силою опанував новгородцями, а й зрадливо позбавив їх вольностей

Року Божого 1470, коли новгородський митрополит Феофіл з висоти свого престолу керував всією державою, підкорившись польському королю Казимиру, тоді ще великому князю литовському, московський князь Іван Васильович це Новгородське князівство тяжкою й жорстокою війною нищив безнастанно протягом семи років, вперто підкорюючи міщан під свою владу хитрощами та мечем; бідолахи довго боронилися, тягли час і, як могли, чинили опір упродовж повних 7 років. Аж потім року 1477 цей же тиран знову прибув під Новгород зі свіжим великим військом і зав'язав битву над рікою Шелонню; взявши там гору, він змусив новгородців до піддання міста та всього князівства, хоч і на певних умовах, поставив над ними свого намісника.

А коли побачив, що ще над ними не мав *absolutum dominium*, тобто цілковитого панування, то 1578 року змовився з цим же новгородським митрополитом Феофілом і напав з військом на місто під приводом збереження віри, прагнучи нібито стримати тих, котрі хотіли з руської віри перейти до римської церкви. Там же облудними хитрощами він позбавив всіх вольностей цей шляхетний народ і загнав його до тяжкої неволі. Він позбавив всіх купців та міщан усього їхнього добра, залишивши їм тільки [його] четверту частину. Врешті й самого митрополита позбавив цих багатих прибутків, золота, срібла та всіх клейнодів; скинув з уряду, а іншого на його місце поставив, призначивши йому [Феофілу] якесь незначне утримання.

Усі давні історики одностайні в цьому, також і недавні, особливо Кромер та Бельський, засвідчують, згадуючи про це з великим жалем. На підтвердження того, що кажуть, мусимо навести таке.

Безліч
скарбів
було
вивезено
з Новгороду

У якій по-
вазі був
раніше
московит
у татар

Як багато
прибутку
йшло
до литов-
ського
скарбу

Сіль,
варена
в Старій
Русі

Кордон між
Ліфляндією
та Москов-
вією

Коли цей тиран взяв Великий Новгород, то самого тільки золота, срібла, перлів і дорогоцінного каміння вивіз до Москви триста возів. // (с. 12) Цьому можна вірити, бо Новгород здавна був дуже багатим містом, мав під своєю владою, як пишуть історики, п'ять князівств, а землі мав на півтора ста миль. Пише Кранцій, що у новгородців була така велика сила, що у них увійшли в приказку такі слова: «*Quis potest contra Deum et contra magnam Novogardiam?*», тобто: «Хто може [наважитися йти] проти Бога і проти великого Новгорода?» Отож зміг московит так багато вчинити, й досі це князівство стогне під його тиранською владою. Недавно предки цього тирана були в такій неволі у заволзьких татар, що коли татарський посол їхав до Москви, тоді зустрічав його великий князь московський, ідучи пішо, без шапки, й виносив послу на шлях кобиляче молоко. А коли той пив і якась крапля молока капнула б на гриву коню посла, то московит мусив її злизати. До того ж московський князь ні в чому не міг відмовити татарському царю, навіть якби той наказав йому їхати на війну проти християн. А тому, котрий читав лист від татарського царя, він мусив підстелити соболяче хутро, а сам з усією радою стояв на колінах, доки було читано того листа. Але цей Іван Васильович уже вибився з усього цього татарського [підданства] за порадою своєї дружини з Греції, котра його намовила, щоб він порвав із цією сараною. Він не тільки відділився від татар, а й у литовських панів забрав чимало руських країн, насамперед Великий Новгород, з якого Литовське князівство мало прибутку щорічно сто тисяч червоних золотих, як пише Ваповський, а як інші історики твердять – сто тисяч рублів. Хоча тоді й не було інших скарбів московського князя, а лише один, що налічував триста возів тільки золотом, сріблом, перлами й дорогоцінним камінням, то цього було досить коронному жовнірові, щоб іти на будь-якого ворога. Але за якийсь гріх Господь Бог відлучив це князівство від Литовської держави. Однак той, хто тоді засмутився, може знову втішитися, тільки Його треба просити, а самим до цього мати згідну думку.

Від Новгороду за 12 миль є древнє містечко, назване *Русь*, посеред якого тече солона ріка, котру міщани впускають у великі рови, а звідти трубами або каналами ведуть воду до своїх домів і там з неї виварюють сіль.

Івангород – це замок, який цей тиран Іван Васильович збудував з квадратного каменю над берегом ріки Нарви. Він лежить за 40 миль від Великого Новгороду, а від Пскова – також за 40 миль. Неподалік цього замку є дерев'яне місто, що називається Нарва, воно отримало назву від ріки. Туди новгородці та псковитяни звикли привозити свої товари.

Там напроти Нарви з іншого боку ріки є ліфляндський замок та місто, котре також називають від імені ріки. Отак ріка Нарва, що посередині тече, оці два замки, а колись Московську державу відділяла від Інфляндії. Потім Іван Васильович, великий князь московський, опанувавши Нарву, взяв інші замки й розширив далі кордони своєї держави. Ріка Нарва починається з Чудського озера й, увібравши у себе дві ріки, Пскову й Вели-

ку, що несуть свої води з півдня, тече між Івангородом та містом Нарвою, а звідти впадає у Лівонське море. Цією рікою приходять на море купці з Москви, особливо з Пскова та Великого Новгороду.

Ям – замок, що за 12 миль від Івангорода та Нарви, лежить на північ від них на березі ріки Плюти. Далі за 14 миль від Яма замок й місто Копор'є, що лежить над однойменною рікою. Звідси на північ за 25 миль через міста Орешек та Карелу (Korelle) до ріки Польної є доступ, а ця ріка відділяє Московську державу від Фінляндії, котра належить до Шведського королівства.

ВОДСЬКА КРАЇНА

Ця країна лежить від Великого Новгороду за тридцять миль на північний захід. // (с. 13) Її жителі мають власну мову, яка де в чому не збігається з руською. До цієї країни звідусіль приходять різні звірі, котрі свої кольори звичайно змінюють на білий.

*Звірі
змінюють
колір
хутра*

ПРОВІНЦІЯ КАРЕЛА

Ця провінція має свою мову; вона лежить на північ від Новгороду за 60 польських миль; її жителі коряться московському князю та шведському королю через близькість кордонів з ними обома.

Соловки – це острів, що розташований на Півночі між провінціями Двіна та Карела у морі за 8 польських миль від берега. Там є знаменитий руський монастир, куди під страхом великого штрафу та кари заборонено приходити жінкам. Цей острів лежить за 300 польських миль від Москви, а від Білоозера – за 200 миль. Там варять багато солі. Твердять, що там влітку сонце світить постійно, за винятком двох годин.

ПРОВІНЦІЯ ДВІНА

Ця провінція лежить, вважай, на Півночі. Перед цим вона була під владою новгородців, а названа від ріки Двіни, котра протікає посеред неї. Сама ж ріка називається так від Юги та Сухони, які у неї впадають, бо є дві Двіни в Русі. Ця ріка, котра з'єдналася з Югою та Сухоною, стала називатися Двіна; пробігши із сто миль, вона шістьма рукавами впадає у Північний океан, який омиває Швецію та Норвегію. Від Москви до берегів цього моря налічується триста польських миль. Хоча ця провінція простяглася на сто миль, однак [її центр] знахо-

диться біля Холмогорського замку та міста Двіни, котрі лежать посеред цієї країни; тут розташований також замок Дінега, що лежить на самому березі Двіни. Якщо не зважати на ці міста, то провінція є, вважай, голою, якщо йдеться про міста й замки. Вона, однак, має чимало сіл та волостей, які через неродючість землі розташовані досить далеко одна від другої. Місцеві жителі добувають собі їжу із різного звіра, а одяг – із звіриних шкур, бо хліба там не вміють вирощувати. Над морськими берегами у цій країні водиться чимало ведмедів, переважно білих, які є також і в морі. Шкурами ведмедів та [іншими] різними зимовими шкурами жителі сплачують данину великому князю, їх часто до Москви відвозять. Ця країна багата на сіль, у неї жителі інших навколишніх країн звикли купувати сіль.

КРАЇНА УСТЮГ

*Назва
Устюг*

Якщо йти від Двіни на південь, то там розташовані збудовані над рікою Сухоною місто Устюг і замок, а від замку прозвана так уся країна. Він споруджений за сто миль від міста Вологди, а від Білоозера – за 140. А прозваний Устюг від «Устя», що в перекладі з латини означає «поріг», та від ріки Юг, яка тече з півдня на північ. Раніше над нею було місто, але потім задля кращого місця воно було перенесено за півмилі звідти на ріку Сухону, де Юг впадає в Сухону; воно здавна називається Устюг. Ця країна колись корилася новгородцям; її жителі взагалі не їдять хліба, бо живляться тільки рибою та звіром. Вони мають свою мову, але переважно вживають руської. Сіль їм привозять зі згаданої країни Двіни. У них повно хутра всілякого звіра, особливо чорних куниць, котрі часом не гірші від найчорніших соболів, бо там соболів і небагато, тим більше добрих. // (с. 14)

ПРОВІНЦІЯ ВОЛОГДА

*Ріка
Вологда
й місто*

Ця провінція лежить на північному сході, має місто такої ж назви й замок, досить захищений своїм місцеположенням; там великий князь московський звичайно переховує частину своїх скарбів, якщо є якась небезпека. Від Ярослава вона лежить за 50 польських миль, а від Білоозера – за 40. Під цей замок тече із заходу на північ ріка Вологда, від неї саме місто і провінція так були названі. У цій країні мандрівники не можуть добре знати шлях через безліч калюж й річкових заток, бо там все болота й ліси, а чим далі й глибше, тим більше бездоріжжя. Ця провінція була колись під владою Великого Новгороду.

Ріка Вага досить багата на різну рибу, вона починається в калюжах між Білоозером та Вологдою, в густих лісах, а впадає у ріку Двіну. Жителі цієї країни не знають хліба, харчуються звіром та рибою, тут найбільше чорних куниць та білок.

КНЯЗІВСТВО БІЛООЗЕРО

Країна Білоозеро – широка й знаменита; це одне з руських князівств, яке розташоване на північ понад берегом озера, від якого беруть свої назви місто й замок. Титул цього князівства вживає великий князь московський. Це озеро завдовжки 30 польських миль, стільки ж і завширшки, воно вбирає в себе 36 рік, але випускає із себе тільки одну, прозвану Сосна. Ця ріка, протікши 15 миль за Ярославом, чотири милі нижче Мологди, омиває її і впадає у славу та велику ріку Волгу. На цьому озері є замок, укріплений вже розташуванням самого місця, яке не можна взяти; у ньому великий князь московський звичайно ховає свій скарб. Саме туди у разі потреби, коли бачить ворожу небезпеку, він звик тікати, ніби до якогось оазису. Білоозеро лежить від Москви за сто миль, за стільки ж – від Великого Новгороду. Майже вся країна болотиста й лісиста, тому до неї важко дістатися, це можливо зробити влітку лише через мости, а взимку – по кризі. Жителі цієї країни мають свою мову, однак тепер всі говорять по-руськи. На відстані пострілу від Білого озера розташоване інше озеро, котре вивергає із себе велику масу сірки, яку несуть на своїй поверхні, ніби піну, ріки, що витікають з цього озера. У цьому князівстві варяг Синеус осів згідно із жеребом, даним йому руссю, потім ним керували його брати: Трувор у Пскові, а другий – у Великому Новгороді; про них вище йшлося.

Московський князь ховає свої скарби на Білому озері

*Сіркани озеро
При стародавніх руських князях*

ЯРОСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Ярослав – місто й великий дерев'яний замок, що лежать над рікою Волгою за 46 миль від міста Москви; країна дуже родюча й багата, особливо з цього боку при річці Волзі. Цією країною володіли удільні московські князі, яких московський монарх Іван Васильович, вигнавши з князівства, підбив під свою владу. З їхнього роду ще й досі є нащадки в цих містах, а звать їх князями Ярославськими. Але вони мають мало користі з прибутків, бо сам великий князь привласнив собі й титул, і князівство.

РОСТОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Це князівство між найголовнішими і найдавнішими руськими князівствами // (с. 15) було колись найважливішим після Великого Новгороду, воно було дане удільним князям великими князями руськими; їхні нащадки вигнані з цього князівства Іваном Васильовичем, дідом цього, недавно померлого Івана. У ньому є місто й дерев'яний замок, що зветься Ростов, столиця цієї країни, у цьому місті

Місто Ростов

архієпископ, або їхній патріарх, має свою столицю. Ростов розташований за 34 милі від Москви, він лежить над озером, з якого витікає ріка Котора, що, протікши через місто Ярослав, впадає у Волгу. Це князівство перебуває під титулом великого князівства московського, бо Іван Васильович через свою жорстокість року Божого 1565 погубив останнього дідича цієї країни, що вів свій рід від коліна руських князів, та вишищив весь його рід.

Углич – місто й замок, збудовані над рікою Волгою; лежить за 24 милі від Москви, а за 30 миль від Ярослава.

Хлопгород – славне місто, що лежить за дві милі від Углича. У цьому місті часто бувають знамениті ярмарки, на котрі із Швеції, Інфляндії, Русі, Литви, Татарії та інших країн звикли приїжджати [купці] різних народів, а всі тільки заробляють обміном, виторговуючи одні речі за інші.

Знамениті
ярмарки

Переяслав – місто й замок, що лежать над одним озером; розташований з півночі на захід, від Москви – за 24, а від Ростова – за 10 миль. Неподалік є озеро, з води якого виварюють достатньо солі.

СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Суздальське князівство поширює свою назву на замок та місто, де є столиця єпископська, воно належить Ростову та Володимиру. Раніше вважали, що воно було не найгіршим серед найголовніших руських князівств. Однак удільні князі, котрі володіли цим князівством за спадковим правом, були вигнані з держави Іваном Васильовичем, померлим мучителем.

Іван
Васильович
взяв Суздальське
князівство

Кострома-город – місто й замок, що лежать на тому місці, де зливаються ріки Кострома й Волга, тобто за 20 миль від Ярослава на південний схід.

Галич – провінція та місто, що походить від цього імені, лежить з півночі на схід від Костроми-города. У цій землі через калюжі, ріки й ліси важко знайти добрий шлях.

КРАЇНА ВЯТКА

Ця країна названа від ріки, над берегом якої збудовані міста Хлинов, Орлов, Котельнич і Слобода. Орлов лежить на чотири милі нижче від Хлинова, а за шість миль на захід лежать міста Слобода і Котельнич над рікою Речицею, котра тече зі сходу, впадаючи у Вятку.

Ця країна звернена на південний схід, вона лежить за 150 миль від Москви. Вся вона болотиста й неродюча, але дуже багата на мед, звірину, рибу, різні хутра. У ній чимало черемисів, що займаються розбоєм.

Ця країна колись була під татарською владою, але Василь Іванович, вигнавши татар, привласнив її. Однак татари, що живуть і над рікою, і за рікою Вяткою в диких полях, особливо з того боку Вятки, де вона впадає у велику ріку Каму, мають свої місця [для проживання].

*Василь взяв
Вязьму*

ПЕРМСЬКА КРАЇНА

Перм – велика й широка країна, що лежить від Москви за 250 миль. У ній є місто, що називається за цією країною, лежить над рікою Вішорою. Ця ріка, // (с. 16) протікши звідси із десять миль, впадає в Каму. Її жителі дуже рідко їдять хліб, а живляться сарнами та іншим звіром. Вони мають свою власну мову, а їхні літери мало чим різняться від руського письма. Їх придумав єпископ Стефан, котрий [пермяків], які повставали, привів до християнської віри. Потім цей єпископ був у Русі вписаний до реєстру святих. Раніше ці пермяки з якогось єпископа, що був перед Стефаном й пробував повернути їх до християнської віри, зняли шкіру. Ще чимало є серед них язичників, котрі живуть переважно в лісах. Вони взимку торують собі дороги або стежки через сніг за допомогою дошок. Ці дошки тягнуть в упряжці чи то британські пси, чи то якісь білі тварини на кшталт оленів, котрих звать рангіферами (raniferami). Починаючи від цього міста [люди] вже тримають бидло. Піші ж на лижах (як у багатьох місцях, у руських країнах зберігається цей звичай) дуже швидко мчать по снігу. Ці лижі дерев'яні, видовжені, зі споду вони підбиті залізом, а завдовжки в два-три

*Пермське
письмо*

*Дивний біг
на лижах*

*Царство
Тюмень*

лікті. Їх взувають замість взуття з дерев'яними підошвами, а спираючися на довгі костури, загострені на кінці, дуже швидко бігають, так що їх навіть на найшвидшому коні не наздоженеш, бо коню, який біжить, заважають великі снігові замети та інші перешкоди на шляху. А ті, що бігають на лижах, можуть легко подолати гори, колоди, ями; тому вони такі спритні та вмілі, щоб схопити чи підстрелити звіра всякого роду. До цієї країни прилягає царство Тюмень (Тюмен), де наказує вже татарський цар.

ПРОВІНЦІЯ СИБІР

Ріка Яїк

Ця провінція лежить над рікою Камою, між Пермською та Вятською країнами, в ній немає зовсім міст чи замків. Там бере початок одна ріка, // (с. 17) яка називається Яїк, що, промчавши татарськими дикими полями, впадає в Каспійське море. Місцеві жителі мають свою власну мову, хліба не вживають, живляться рибою та дичиною. Вони торгують хутром горностаїв, яке в них найкраще; цими хутрами вони сплачують данину великому князю.

Майже вся країна болотиста, вкрита дикими лісами, але через близькість татар її переважно називають пустелею.

КРАЇНА ЮГРА

*Погатки
угорців*

Країна Югра, або Юхра, жителі якої зуться юграми, або юринами, лежить у напрямку до Північного океану. Твердять, що саме з цієї країни через її неродючість колись вийшли угорці й захопили Паннонію, котру нині звать Семигородською землею. Історики додають, що як тільки вони вийшли з тих рідних місць, то спочатку оселилися понад Меотійським озером, а потім рушили до Паннонії над Дунаєм. Вони прозвали Паннонію своїм первісним іменем, тобто Югрою, а потім – Унгарією. За часів свого першого монарха Атгіли вони оволоділи багатьма провінціями в Азії та Європі. Цим дуже пишається Москва, кажучи, що її піддані колись пустошили італійські, німецькі та грецькі кордони й були страшні всьому світові. Жителі цієї країни Югри дають річну данину великому князю московському; їхня мова така сама, як і в угорців.

КРАЇНА ПЕЧОРА

Печора, держава великого князя московського, своїм широким пасом простягла кордони до північних та східних країв, до Льодовитого моря. Вона прозвана так від ріки Печори, котра тече з півдня і біля містечка й замку Пустозерська впадає

в Льодовите море шістьма широкими рукавами. Біля цієї ріки підносяться високі гори й скелі на кшталт заморських барханів (bałchanów), котрі латинники звать Альпами, а москва і русь – Земним поясом, тобто земним пасом. Їхні вершини через постійне вивітрювання голі, вони завжди без трави, а сніг ніколи з них не сходить. Там ростуть кедрі, біля яких живуть чорнесенські соболі. Птахи живляться як людськими трупами, так і падлом тварин. На цих горах мають гнізда такі птахи, як сипи, орли, особливо білі соколи, що полюють на інше птаство. Цими соколами місцеві жителі платять данину до Москви великому князю, а великий князь використовує їх, коли зі своїми мисливцями йде на пташині лови або полювання на звірів.

*Гіліські
гори,
або Земні
паси*

*Кедрове
дерево
Білі соколи*

Там, у цьому Московському князівстві, є гори, котрі поети та давні історики називали Рифейськими або Гіперборейськими, але розміщували їх у різних місцях та різних країнах. Ці гори постійно засніжені, біліють, вкриті льодом, туди важко дістатися мандрівникам. А вони такі високі, що люди, призначені великим князем московським, витратили сімнадцять днів, щоб зійти на одну гору, але вершини ніяк не змогли досягти.

Ті, що хочуть їхати з Москви до Печори, проминувши провінції Устюг та Двіну, приїжджають безпосередньо до Пермської країни, котра лежить від Москви за 250 миль, а звідти вже легко досягають Печорських кордонів.

*Дорога
до Печори*

Жителі цієї країни – народ дуже простий, не їдять хліба й не знають його; вони мають свою власну мову, а // (с. 18) Святий Хрест прийняли близько 1518 року від Різдва Христова. Вони сплячуть данину великому князю московському хутрами різних звірів. На одному березі ріки при рукаві стоїть замок Печора й містечко, назване Пустозерськ, за яким на березі Північного океану живуть різні народи, котрих русь звичайно називає самоїдами. Цей народ у Москві не буває, бо старанно уникає товариства інших людей і суспільних зв'язків. У цій землі повно птаства й різного звіра, як-от: соболі, бобрі, горностаї, білки, білі ведмеді, вовки, лисиці, зайці і т. д. Крім того, в океані, що прилягає до берегів цієї країни, є риби різного роду й морські коні, там родяться дивні звірі. Між ними є одна тварина завбільшки з вола, яку москва називає *морж* (*mors*), тобто смерть. Ця бестія живе у воді й на суші, видає із себе страшний рев. Вона має короткі ноги, як у бобра, її груди високі та широкі, а верхні зуби набагато більші, ніж нижні. Коли ця тварина виходить з океану, прагнучи знайти собі якусь поживу на березі, й силкується вийти на берег, тоді довгими зубами чіпляється за скелі, які звисають над морем, й спинається нагору, доки не вийде на самий верх гір. Тоді з неймовірною швидкістю мчить з цієї гори вниз, звиваючися клубком, а все, що зустріне на шляху на відстані понад десять миль, убиває та пожирає. Потім, доволі наполювавшись, повертається до моря. Часто буває, що коли морж по цих скелях спинається нагору, то місцеві

*Печорські
жителі*

Самоїди

*Чудеса
на Північ-
ному океані
Дуже дивна
морська
бестія
Зуби цієї
бестії*

жителі, постерігши це, списами не дають йому вилізти й так його вбивають. Із зубів цієї bestії москва, турки й татари роблять собі оправи для ножів, кинджалів, тесаків, а найкращі – до оправи шабель, сагайдаків (kobez) і луків уживають, бо цю тварину вбивають тільки заради зубів, за які турки й татари дорого платять.

Народ папінів Над тією ж рікою Печорою є замок та містечко, назване Папіновгород, а його мешканців звать папінами. Вони мають мову, що надто різниться від руської; однак їхні князі щорічно сплачують данину до Москви.

КРАЇНА ОБДОРІЯ

Велика ріка Об Країна Обдорія отримала назву від ріки Об, котра там тече. Ця ріка витікає з одного великого озера, що зветься Китайське, а біжучи зі сходу на північ, впадає потім шістьма рукавами у Північний океан. Цей рукав біля містечка Обі такий широкий, що сягає понад 60 польських миль, або 80 московських верст; через нього можна переправитися ледве за два дні, навіть при сприятливому вітрі. Однак в океані багато риби, котра аж третяся об морські човни.

Народ вогулів Над цією вищезгаданою рікою живуть люди з народу вогулів та угринів, що живляться різним звіром та рибою, не вживають хліба й не вміють його робити. Вони коряться великому князю московському і сплачують йому данину хутром різних звірів.

ПРО ІДОЛА ЗОЛОТУ БАБУ

*Подібність ідолів
Незвичайні шуми на горах* У цій країні Обдорія над берегом рукава ріки Обі стоїть один давній ідол, витесаний з каменю, а московські жителі називають його Золота Баба. Він подібний до старої жінки, яка на своєму лоні пестить внучка, як його називають місцеві жителі. Цьому ідолу обдорці, вогули, угрини та інші народи, котрі мешкають поблизу, // (с. 19) віддають честь, охоче жертвують йому хутра соболів та різних інших звірів. Під час жертвоприношення вони вбивають найкращих оленів, а їхньою кров'ю омивають уста, очі та інші частини тіла цього ідола. Жерці, котрі приносять ці жертви, з'їдають свіжі сирі кишки. Там же їхній найстарший піп від імені всіх питає ідола, що робити й куди вони мають піти. Дивна річ, що вони отримують відповіді, котрі є правдивими і з часом збуваються. Там же неподалік цієї Золотої Баби чути по горах якісь незвичайні звуки й грім на кшталт труб, також шуми, що постійно звучать. Я думаю, що це не що інше, як якісь підземні інструменти, здавна там вбудовані, або якісь канали, зроблені самою природою; коли туди дме вітер, то вони видають із себе якісь незвичайні звуки.

Нижче ріки Обі в сторону, вже за цим ідолом Золотої Баби, начебто вліво з Півночі йдучи, проживає дикий народ, котрий зветься калами і платить данину великому московському князю. Там же неподалік цих каламів з усіх боків є чимало великих рік, котрі витікають із Земного поясу, з цих гір та високих пагорбів, про які ми вище писали; це насамперед Іртиш, Березва, Сосьва, Тахна (Tachna), Надим (Danadim) та багато інших. Жителі, котрі мешкають тут, від Золотої Баби аж до Північного океану, коряться великому князеві московському.

*Народ
каламів*

*Назви
тамтеш-
ніх рік*

КРАЇНА КОНДОРА

Ця країна, що лежить понад Північним океаном, розташована поблизу Обдорської країни. Вона майже повністю оточена лісами та ріками. Тамтешні мешканці // (с. 20) мають свою мову й разом з обдорцями вшановують як язичники ідола Золоту Бабу; живляться ж вони всіляким звіром, котрого там чимало, а замість данини великому князю шлють до Москви шкіри або хутра. Міст та замків у тій країні й не питай, бо вони живуть у хатах чи юртах, як і інші рибалки, по лісах, пущах, над морським берегом. Владу й зверхність над ними узурпував великий князь, який при інших своїх титулах пишеться і князем Кондорським.

КРАЇНА ЛУКОМОР'Є

Країна Лукомор'є простяглася довгим пасом поблизу Північного моря. Її мешканці, не маючи жодних будинків, живуть по полях та лісах. До цієї країни прилягають груштинські

та серпоновські народи, прозвані так від замку Груштина над Китайським озером, де ріка Об має свої джерела. Від цього озера чорні люди, котрі теж мають свою мову, приїжджають до Груштинського замку, привозячи із собою різні товари, особливо перли, клейноди та дорогоцінне каміння, які груштинські та серпоновські жителі дістають у них, вимінюючи за інші різні речі. Ці лукоморські народи, також груштинські й серпоновські та будь-які інші, котрі живуть нижче Обі та Китайського озера, які мають свої поселення над ріками Сосьвою, Березвою, Надимом і Тахною аж до Льодовитого океану, коряться великому князю московському. Кажуть про деяких жителів, котрі мешкають у Лукомор'ї, як здається, надто дивні й неймовірні речі, нібито вони щороку 27 дня місяця листопада завмирають, ніби ящірки та жаби, через сильні холоди, а потім, коли повертається весна, тобто 24 квітня, знову оживають. Груштинцям і серпоновцям, своїм близьким сусідам, вони твердять, що так живуть; коли ж відчувають свою близьку смерть, тоді складають на певних місцях свої товари, після чого груштинські й серпоновські люди своїх товарів багато в цих місцях залишають, а ці беруть. Потім [лукоморці], оживши, ці виміняні товари беруть собі, коли вони того варті; коли ж вони бачать, що їх обдурено груштинцями й серпоновцями, то спочатку сварки, а потім і війни через це починають. З Лукоморських гір витікає велика ріка Кошин (Koszyn), котра, протікши Лукоморською країною, впадає у велику ріку, прозвану Тахмин (Tachmin). А в ріці Тахмин водяться такі дивні риби, котрі головою, очима, носом, руками та ногами подібні до людини, хіба що не говорять, але дивовижно пищать. Кажуть теж, що за цією рікою живуть дивні люди, з котрих одні обросли волоссям, як звірі, а інші, із собачими головами, живуть у підземних печерах.

*Груштинські та серпоновські народи
Люди впадають у сплячку, ніби ящірки*

Дивний спосіб обміну товарів

*Ріка Кошин
Дивні риби*

Дивний народ

КРАЇНА ЛОППІЯ

Від Лукомор'я далі до Льодовитого океану живе дуже темний та жорстокий народ, котрий зветься лопарі (Lopri); він мешкає в диких полях та лісах. Вони зовсім не мають своїх постійних місць; з'ївши на одному місці рибу та звіра, бо хліба вони не знають, переходять на інше місце. Свої буди або юрти, в котрих живуть, вони вкривають зверху хмизом, очеретом чи рокітою, одяг роблять собі з різних звіриних шкур, із соболів, горностаїв, оленів та інших, зшивши разом шкуру одного звіра з іншою. Часом їхнє вбрання через купецькі руки доходить до Москви. Шапки ж та штани мають з оленячих шкур. Данину великому князю московському дають рибою та хутром звіра, котрого там повно. // (с. 21) Вони мають свою мову, котру чужий не може зрозуміти, тому іноземні народи часом вважають їх за дурних. Однак всі вони є надзвичайно влучними стрільцями, і коли їм на полюванні трапиться добрий звір, тоді вони, щоб не зіпсувати шкуру стрілою,

Їжа, одяг та життя лопарів

Лопарі – неабиякі стрільці

вцілюють нею або в ніс, або в око звіра й ніколи не схиблюють. Ці теж, бігаючи на лижах по снігу, стріляють звіра, як і мордва, про яку йтиметься нижче. Купців, які із всілякими товарами приїжджають до їхньої країни звідусіль, вони охоче приймають: їх залишають в шалашах з дружинами, а самі тим часом ідуть на лови, а коли повернуться, то застають своїх дружин після спілкування з гостями веселішими, дають гостям великі дари; коли ж інакше, то їх, мерзенно зганьбивши, виганяють геть.

*Приймання
гостей*

Грошей у них немає, вони обмінюються з купцями товар за товар і за погані й грубі сукніська, ножі, дзеркальця, голки, шпильки та інший дріб'язок дають купцям різні хутра. Країна, де вони живуть, дуже холодна. Кажуть, що там сонце влітку світить постійно 40 днів, за винятком однієї години вночі, коли воно буває ніби оточене якоюсь хмарою, так що не видно жодного променя. Там же в цих сторонах стоять такі високі гори, котрі, як Етна в Сицилії, постійно вивергають із себе полум'я, у якому деякі тварини, що називаються саламандри, живуть і розмножуються, наче риби у воді.

*Вогняні
гори
Про сала-
мандр буде
в описі
Швеції*

За Льодовитим океаном розташована країна, яка називається Енгронеланд, тобто «незнайома», «невідома». Вона почасти через високі гори, з яких ніколи не сходить сніг, почасти через постійну льодову кригу, що, ніби вали, плаває по морю й несе небезпеку морякам, відмежована від контакту з іншими народами, тому її й називають невідомою.

*Країна
Енгроне-
ланд*

Москва дуже тим пишається, що їхній князь бере данину з віддалених, вважай, на кінці світу, країн. У цьому вони приписують собі більше, ніж є насправді. Однак треба звернути увагу, що там немає інших князів чи монархів, крім московського.

А тут вже кінець північних країн, прилеглих до Льодовитого моря, що коряться великому князеві московському. Тепер до опису інших країн, котрі на півдні й на сході підлягають Московському князівству, повернемося.

НАРОД ЧЕРЕМИСІВ

Черемиси, мордва й вогули живуть без жодних будинків широко й далеко в густих лісах між провінціями Вятка та Вологда, про які ми вже згадували. Вони мають свою мову, дотримуються Магометової секти. Інші ж є язичниками і живуть, не маючи ніякого поняття про Бога. Всі вони ведуть хижацький та безчесний спосіб життя, займаючися різними злочинськими чарами. Але вони, будучи сердечними і войовничими, ніскільки не поступляться ворогові, всі вони добрі стрільці. Вони живуть дичиною та медом, чого в них там достатньо, рідко коли мають хліб, хіба що їм його привезуть звідкись. А в бігу як чоловіки, так і жінки дуже добрі, вони ніколи не випускають з рук луки. Вони навіть дітям своїм не дадуть їсти, доки ті не влучать стрілою у визначену ціль. Їхнє ремесло, дозвілля і праця – постійно

*Черемиси –
неабиякі
стрільці*

ловити звіра та стріляти: вони живляться м'ясом, вдягаються в хутро, дають його [хутро] як данину великому князю московському.

Вони використовують також лижі, ловлячи звірів, як пермяки, про яких ми раніше писали. На лижах вони дуже швидко бігають, влучно з лука поцілюють втікаючого звіра. А ці лижі майже всі північні народи у Москві, на Русі й українних сторонах використовують. // (с. 22)

НАРОД МОРДВА

Від Нижнього Новгорода, котрий ми вище описали, над рікою Волгою широким та довгим пасом йдуть дуже великі й густі ліси, в яких живуть місцеві люди, що їх звать мордовцями. Вони мають власну мову; подекуди обробляють землю. Ця країна багата медом та всіляким звіром. Це дикі, але войовничі люди, вони мужньо відбивають татар, котрі межують з ними й нападають на їхні землі; всі вони б'ються пішо, мають предовгі луки, всі вони, вважай, добрі стрільці, а цінного звіра вони б'ють стрілою або в ніс, або в око, щоб анітрохи не зіпсувати хутра. Деякі з них тримаються Магометової секти, інші ж язичники, ідолопоклонники. Щорічно вони дають хутром чинш великому князеві московському. Жінки цього народу делікатно фарбують собі начорно нігті задля краси, ходять без шапок із завжди розкуйовдженими косами. До цих народів приєдналися черемиси, але такі, що відрізняються від північних черемисів, про котрих ми вище говорили, бо тамтешні черемиси прозвані монтами від гір, біля котрих живуть; ці ж черемиси прозвані сільвестрес, бо вони живуть у великих лісах над рікою Волгою. Тут нам треба було б сказати про казанських татар, котрі є сусідами великої Московської держави, та про інші татарські орди. Але щоб не переривався порядок речі, нам здається доцільним сказати тут про віру, звичаї і спосіб життя московських жителів; потім з поміччю Божою підемо далі.

*Мордва –
войовничий
народ*

ЧАСТИНА II КНИГИ VII,
в котрій міститься
ОПИС МОСКОВСЬКОЇ РЕЛІГІЇ
ТА ВСЯКОГО НАБОЖЕНСТВА,
ХАРАКТЕРНОГО ДЛЯ РУСІ

Вся русь прийняла одного разу християнську віру грецького набоженства 942 року від повернення світу Господом Христом, Спасителем, під час панування княгині Ольги та її сина, руського монарха Володимира. З того часу й до наших днів вона непорушно зберігає свою віру. Але деякі чільні руські пани, котрі є під польським королем, належать до єретичної, кальвіністської та лютеранської, секти. Все ж поспільство та більша частина шляхти й панів дотримуються прийнятої здавна грецької віри; також і всі країни Білої Русі, що є підлеглими великому князеві московському й Литовському князівству, і тієї, яка належить Польському королівству; колись був один митрополит, який мав свою столицю у Києві, головному руському місті, потім вона була перенесена до Володимира, врешті – до Москви. А коли московський митрополит кожні сім років бере данину від Русі, котра належала до Великого князівства Литовського, то вивозить чималу суму грошей з Литви до Москви. Вітовт же, великий князь литовський, зрозумів це і, щоб запобігти тому, що скарб зі своїх маєтностей // (с. 23) витрачають на чужі країни, для своїх земель скликав руських єпископів та ігуменів, а з їхньою радою обрав митрополита у своїй Русі. Цей митрополит мав свою столицю у Вільні, головному місті Великого князівства Литовського, у церкві Пресвятої Діви, котру русь зве Пречистою. Але цей митрополит не завжди мешкає у Вільні, бо там є інший найвищий віленський єпископ, римської церкви; віленські міщани дотримуються римської віри, хоч половина з міщан є руссю; тому там стільки ж руських, скільки й римських храмів.

Русь – християни

Київський митрополит у Москві

Руський митрополит у Литві

Усі руські митрополити мають своїм зверхником константинопольського патріарха. Раніше був такий звичай обирання митрополита, що його самі єпископи й найпередніші опати обирали на свій розсуд у присутності іншого духовенства. Але тепер московський монарх привласнює собі цю зверхність і за своїм уподобанням ставить митрополита у своїй землі.

Святий
Андрій
навчив
Русь віри

Русь твердить і цим пишається, що вона прийняла християнську віру від святого апостола Андрія ще задовго до Ольги та Володимира; Андрій мав прибути з Греції через *Евксинське море* до берегів ріки Дніпра; про це свідчать їхні хроніки. Звідти він прибув до Києва, котрий був столицею всієї Русі, а про те, як він там охрестив усі землі та навчив віри, широко пишуть [хроністи]. Вони свідчать, що Андрій з Києва прийшов до витоків Дніпра, які звать Днеприсько, а звідти до Великого Новгороду; потім він дістався через Німецьке море до Рима. Врешті у грецькому Пелопоннесі за короля Ага він був розіп'ятий в ім'я Господа Христа на хресті. У всій Московській державі є два архієпископи: один – у Новгороді Великому, котрий має прерогативу – носити білий клобук з двома рогами, як у наших римських єпископів; другий – у Ростові. Єпископів там є чимало, особливо в Пермі, Суздалі, Твері, Коломні (Колумієй), Чернігові, у Рязанському, Смоленському, Псковському та інших князівствах. Їхні шати, як і інших ченців, чорні, суконні та шовкові, особливо ж верхній плащ, на котрому від грудей є три білі смуги на кшталт струмочків, що стікають, які знаменують науку християнської віри та добрих прикладів, котрі з їхнього серця, наче з джерела, виходять. Сам митрополит, архієпископи, ігумени, монахи та ченці ніколи не їдять м'яса. Вони мають прибутки з фільварків та інші побічні прибутки, або бенефіції, для задоволення своїх потреб. Міста, замки та світські посади – це те, чим вони не можуть володіти чи посідати їх. Але митрополит Русі, що кориться польському королю, та інші єпископи мають власні села та міста.

Московські
архієпископи та
єпископи

Вбрання
руського
духовенства

Руські
ченці

Руське
духовенство

Абати, котрих звать ігуменами й архімандритами, і всі ченці мають дуже суворі закони та свій устав, котрий їм не дозволяє жодної втіхи і полегшення. Всі вони підкоряються не тільки великому князеві й шляхті, а й іншим думним боярам; багато хто з них виходить з монастиря в ліси й живе там у маленьких будках чи то на самоті, чи разом із братією, добуваючи собі їжу із галуззя, із зілля та лісових кущиків.

У сан священика посвячуються тільки ті, котрі довго служать церкві, а в диякони не висвячують жодного [кандидата], доки той не одружиться, через що часом буває, що дехто одружується й висвячується в диякони [майже] одночасно. Однак якщо хто [сілою] відняв у панни дівоцтво або ж знайшов порушеною честь своєї дружини, то такого на дияконство не допускають. Коли дружина помре, то духовна особа не може приступати до церковних обрядів доти, доки не вступить до монастиря і не буде жити згідно з його уставом. Коли ж піп-вдовець візьме другу дружину, що йому вільно робити, тоді він уже покидає духовенство та свій уряд і вже нічого спільного з попами не має. Жоден з попів та ченців не відправляє канонічних годин, доки не буде мати при собі образ якогось зі святих, котрого там жоден не може торкнутись, хіба що з великою пошаною. Він же ставить його на видоті й підносить догори, тоді всі, хто там є або туди входить чи виходить звідти,

кланяю́ться їй моля́ться, тим самим віддаючи цьому образу велику пошану. Також і книги, у котрих написано Св. Євангеліє, вельми шанують // (с. 24) і не торкаються їх рукою, доки не вдарять кілька земних поклонів. Там всі попи мають собі певні прибутки. Вони мають будиночки, надані їм з ріллею та луками, котрі або обробляють самі, або ж найняті ними люди; з цих земель вони харчуються.

Римських священників вони тим допікають, що ті присягалися провадити непорочне життя, оскільки Св. Собором, котрий був у Гангрі, у 4-му каноні визначено: «Котрий погорджує ксьондзом, який згідно із законом має дружину, кажучи, що не годиться з руки такого брата Святі Дари, то нехай буде такому *анафема*». І таке цей же Собор каже: «Кожен священник та диякон, який покидає дружину, нехай буде відлучений від сану».

Вони ходять у такому ж одязі, що й світські люди, хіба що покривають голову чорними круглими ковпаками, котрими утримують волосся; а це волосся у них таке довге, що воно аж падає їм на спину. Коли вони куди йдуть, то спираються на палицю, котру звуть посохом; його держак скривлений на кшталт кия. За кожен злочин їх судить світський зверхник, а коли злочин є значним, то тоді такого наказують мужику бити; на останне попи нарікають найбільше.

*Вбрання
руських
попів*

*Кари
для попів
за злочини*

Свята, котрі римська церква згідно зі своїм календарем відзначає, русь звикла вшановувати не в ті дні, коли святкують римляни. Святу Трійцю святкують у понеділок на другий день після святкової неділі, а на 7-й день зіслання Святого Духа відзначають свято Всіх Святих; свято Божого Тіла, котре звичайно звуть дев'ятим четвергом згідно з римською церквою, [взагалі] не святкують. А відправивши ті свята, котрі святкують, бояри вдаються до пияцтва та обжерливості. А міщани й ремісники виявляються побожнішими, бо й довше бувають у церкві, а після служби Божої повертаються до своїх ремесел та купецьких товарів, кажучи такі слова: «Святкувати й нічого не робити – це панська справа».

*Руські
свята*

Святих Миколая та Михаїла-архангела вони особливо вшановують з інших святих і віддають йому [Миколаю] честь майже таку, як Богу, найкращі храми будують на його честь, а про його великі чудеса багато розповідають.

У своїх святцях вони мають і деяких римських єпископів, котрих вміщують серед святих. Інших же, котрі після них були відступниками й від римлян відлучилися, ненавидять, маючи таких за найбільших єретиків, і називають схизматиками.

Однак на сьомому Вселенському Соборі, котрий відбувся за часів папи Адріана, ухвалили, що ті постанови, котрі були прийняті й ухвалені на перших соборах, і потім мають діяти вічно та непорушно, й жоден потім Собору скликувати й шанувати не наважувався під карою страшного прокляття. На цих семи соборах, мабуть, були ці

*Собор
за часів
папи
Адріана*

римські єпископи, котрих русь вважає святими й каже, що вони були гідні кафедри св. Петра, бо з ними згоджувалися. На першому Соборі був св. отець папа Сильвестр, на другому – Дамас, на третьому – Целестин, на четвертому – Лев, на п'ятому – Вігільй, на шостому – Орфаній, на сьомому – Адріан. Всі собори й синоди, котрі були після цих семи згаданих соборів, вони вважають зрадливими й поганими, зіпсованими ерессю. Однак був один митрополит на Русі на ймення Ісидор, котрий мав свою резиденцію в Києві. Він приїхав на Флорентійський Собор, котрий відбувався за часів папи Євгенія; тоді руські церкви, відкинувши грецькі обряди, він одностайно злучив з римською як з найістотнішою та вселенською церквою. Потім він повернувся на Русь та свої дії і справу, вже добре оформлену, оповів перед руссю й повів їх до єдності віри і згоди загальної церкви. Тоді вони спіймали його, забрали все добро, а його самого вкинули до в'язниці й там заморили. // (с. 25)

Митрополит Ісидор

Руські доктори

Про тих докторів, науки яких русь слухає, маєш у книзі III, частині II, на с. 14.

Меса, або ж обідня

Проповідей у Московії нема

Меса, яку вони звать обідня, відправляється слов'янською мовою, яку перемішують зі співами по-грецьки. [Апостольські] послання та Євангеліє, щоб вони були зрозумілишими звичайній людині, священник читає не біля вівтаря, а посеред церкви. Вони не мають проповідників, кажуть, що досить і того, що [вірні] були при Святій Жертві й чули в оригіналі слова послань та Божого Євангелія; виголошувати проповіді у своїх церквах жодною мірою не дозволяють, бо кажуть, що таким чином кожен краще може зберегтися у вірі без різних ересей та всіляких сумнівів, котрі звичайно з'являються у деяких християн від проповіді та від витонченої софістики.

Тайнство Шіла й Крові Господньої на Русі

При освяченні хліба відбуваються такі церемонії: один зі священників бере хліб, приготовлений для освячення, який вони звать проскура; піднявши його вгору на дискосі, він виносить його меншими вратами з вівтаря, а другий тут же несе накриту [покривцем] чашу, сповнену вина; інші, також диякони й різні священники, несуть в атмосфері великої побожності посполитого люду образи святих: Петра, Павла, Миколая або св. Михаїла-архангела. Там одні за загальним звичаєм б'ють себе в груди і волають: «Господи, помилуй», інші, віддаючи поклін святості Господній, торкаються головою до землі, інші плачуть, інші ж часто хрестяться й часто кажуть при цьому «Господи, помилуй, Господи, помилуй»; це вони часто повторюють та кланяються до землі, врешті виявляють й іншими знаками побожність та шану, належну хвалі Господній. Потім, відбувши такі церемонії, священники входять процесією через середину хору до вівтаря, тоді відправляють службу Богу. Коли прощаються, то з правого плеча на ліве кладуть знамено Святого Хреста, а якщо хто інакше чинить, то такого вважають еретиком та лають як відступника. Руснаки пишаються тим,

Руське та московське прощання

Руська гордість щодо віри

що [тільки] самі вони та греки є справжніми християнами, а римляни та інші церкви вселенської католицької Церкви лають, гідують ними як такими, котрі первісну церкву покинули й сім святих соборів відкинули.

ТАЇНСТВО СВЯТОГО ХРЕЩЕННЯ У РУСІ

Русь та московити здійснюють таїнство святого хрещення у такій спосіб: як тільки народиться дитинка, то одразу ж посилають по священника. Цей, певні молитви перед дверима породіллі відправивши їй призначивши ім'я дитинці, повертається назад до дому. Потім дитину приносять до церкви й хрестять її таким чином: тричі занурюють у воду, а святим елеєм, котрий у страсний тиждень у п'ятницю перед Святим Великоднем освячують, помазують, потім помазують миром. Після цього священник постригає волосся цієї дитині і, загорнувши його у віск, ховає на певному місці у церкві.

Солі ж та слини за римським обрядом при святому хрещенні вони не вживають і не змішують з попелом, але освячують воду для хрещення кожного немовляти. Цю воду відразу ж після хрещення виливають у дзбан, приготовлений для цього. А кмотри, або куми, тобто хрещені батьки цієї дитини, скільки разів при хресті отець духовний запитає: чи відрікається дитина від сатани, стільки разів вони відповідають за дитину й плюють на землю.

*Таїнство
Св. Хреста
у руснаків*

ПРО ТАЇНСТВО МИРОПОМАЗАННЯ У РУСІ

Таїнство миропомазання руснаки не приймають, спираючись на той аргумент, що потверджене має бути даремним й некорисним. А то майже на всіх соборах, особливо Нікейському, стоїть: «Визнаю одне хрещення на відпущення гріхів». А якщо // (с. 26) один хрест, то має бути й одне помазання, через це вважають, що благодать священника і єпископа у наданні таїнств є однаковою.

*Таїнство
миропо-
мазання
неприйма-
ють на Русі*

ЯК РУСЬ РОЗУМІЄ ЧИСТИЛИЩЕ

Жодного чистилища греки й русь не визнають, але кажуть, що кожен згідно із заслугами має собі по смерті призначене місце, де має чекати останнього дня Господнього суду, тобто якщо добрий – то з милими ангелами відпочиває у гарних, веселих та розкішних Єлисейських полях; якщо злий – то в сліпій темряві, у безоднях, оточених чорними та страшними хмарами, з поганими дияволами має своє місце аж до Судного дня. Після чого ці душі з милими ангелами на отих веселих та розкішних місцях пізнають

*Руське
чистилище*

*Думка
руська
про душі*

майбутню велику Господню милість і з радістю чекають постійно Судного дня. А оці в темряві душі, навпаки, бачачи перед собою карання та страшні муки, перебувають у постійному смутку та сльозах. Більше того, русь твердить, що душа по смерті – як добра до неба, так і зла – до пекла не відразу входить. Бо кому ж, кажуть, ці слова Господа Христа в день Божого суду служили б: «Прийдіть благословенні Отця Мого, осягніть царство небесне і т. д.», наче б добрі давно були уже на небі; і навпаки: «Підіть прокляті до вічного вогню», отже, ці ніби вже задовго перед цим були засуджені. І вони ще додають у своїх думках, що ніби душа з тілом разом буває гріхами забруднена, то треба, щоб вона з тілом була й очищена. Не наша річ про це дискутувати, залишаємо це теологам для роз'яснення.

*Слова руські,
Матвії, 25*

*Відправи
за душі
померлих*

А заупокійні служби за душі померлих відправляють, бо сподіваються упросити собі кращого місця по смерті, де б вони легше могли чекати дня Господнього суду. І справді, коли який значний та великого звання муж помере, тоді митрополит або єпископ пише лист до св. Петра, підписавши своєю рукою й запечатавши власною печаткою, кладе на грудях померлого, освідчуючи, що це був муж побожного й доброго життя, що він зберіг всілякі чесноти, жив пристойно у християнській вірі, отже годиться його пустити в місця обраних, щоб він після Судного дня легше дістався до неба.

*Церемонії
простолюду
в селі*

Поспільство ж та простолюди під час похоронів часто відправляють різні церемонії, керуючись забобонами. Вони ховають тіла померлих у лісах, при шляхах, на своїх ґрунтах; зверху привалюють їх каменем, вчинивши на цьому камені знамено Св. Хреста. Місце, де вони ховають померлих, не освячують, бо вважають, що тілами хрещеними й обдарованими Господніми святостями сама земля, а не тіла землею, має освятитися.

*Думка
руснаків
про Святого
Духа*

Святий Дух, як вони вважають, походить тільки від Отця, а не Сина. А сповідників римської віри, котрі кажуть: «Вірую в Духа Святого, що від Отця і від Сина походить», лають та вважають їх еретиками секти македонської та аріанської, а це з тієї причини, що таким чином стверджують два начала, дві волі й дві сили Святого Духа, чим нібито честь та повну досконалість Святого Духа применшують. Тут русь не розуміє, що є одна воля, сила, хвала й честь у Всемогутньому Бозі.

І, таким чином, вони говорять згідно із Другим Нікейським Собором, вшанованим всупереч Арію, Константинополітану і Македонію: «Вірую в Бога Отця і Сина і Святого Духа як істинного і воскреслого Бога, що від Отця походить, що Йому з Отцем і Сином однаковий поклін і однакова слава». // (с. 27)

РУСЬКІ ПОСТИ

Русь у звичаях постів, як і в інших церемоніях, що належать до віри, подекуди не погоджується з римлянами; вони зберігають чотири великі урочисті пости, під час яких не їдять

КНИГА VII

м'яса. Насамперед вони особливо шанують Великий піст, котрий свята католицька церква називає Чотиридесятницею (Quadragesima), його дотримуються з великою пошаною протягом всіх семи тижнів. А в перший тиждень, котрий ми звемо м'ясопустом, всі їдять протягом цілого тижня з маслом, а сам цей тиждень називають масляним. А в наступні сім днів дуже скромно поводяться аж до самого Великодня, не вживаючи навіть риби, перебиваючись редькою та борщиком із часником. Деякі з них, набожніші, котрі за гріх мають поститися у свято, то тільки у неділю та суботу їдять варене, а в інші дні підкріплюють свої сили тільки в обід куснем хліба, вмочивши його у попіл. Є й такі, як і в нас, що і в неділю, у вівторок, у четвер та суботу не перестають давати їжі своїм тілам.

*Перший
руський
піст*

Другий раз вони постяться через тиждень після зіслання Святого Духа аж до днів святих апостолів Петра й Павла, а звать цей піст іменем святого Петра.

*Другий піст
св. Петра*

Третій раз виснажують себе постом від першого серпня аж до Успіння Діви Марії.

*Третій піст
Діви Марії*

Четвертий піст у русі буває протягом шести тижнів перед Різдом Господнім, під час якого вони не їдять м'яса та масла, а цей піст зветься іменем святого Філіпа, бо починається від дня святого Філіпа згідно з їхнім календарем. А щосуботи, за винятком постових днів, вони їдять м'ясо, але неутримання від м'яса у середу та п'ятницю вони вважають великим гріхом, навіть коли б на ці дні припало якесь свято, як-от свв. Петра, Павла, Успіння Діви Марії або якесь інше, тоді, однак, вони не порушують у ці дні звичайного посту. А коли б у суботу хто не їв м'яса, то вони за надто великий гріх вважають і взагалі римлян з цієї причини дуже лають, доводячи це аргументом Климента, папи римського, котрий каже в Апостольських правилах у каноні 64-му: «Якби котрий церковнослужитель постився у неділю чи суботу, за винятком суботних постів, заборонених церквою, то такий має бути позбавлений священницького сану. А якщо це буде зі світською людиною, то такий не можна давати причастя, й вона має бути відлучена від церкви». На честь жодного святого вони не постяться, за винятком святого Іоанна Хрестителя, котрого згідно зі своїм календарем звикли вшановувати завжди 29 серпня.

*Четвертий
піст
святого
Філіпа*

*Апостольські
правила*

Монахи, або ченці, дотримуються незрівнянно суворішого способу життя, і коли постять, то задовольняються тим, що з'їдають кусень хліба із водою раз на цілий день.

*Як постять-
ся ченці*

СПОСІБ РУСЬКОЇ СПОВІДІ

Хоча вони мають сповідь із церковної постанови, однак більшість вважає, що це є державна річ, а оскільки вона стосується бояр та найпереднішої шляхти, тому й поспільство має йти за їхнім прикладом.

*Звичаї
сповіді
у русі*

Усі вірні руської церкви мають звичай сповідуватися перед святом Великодня, а це таким способом: сповідник разом з тим, сповідь котрого він слухає, стоїть посеред церкви й з великим сердечним жалем та палким благочестям із шанобою звертається до образу якогось святого. Потім тому, котрий сповідався, дає покуту згідно з кількістю його гріхів, сповідник з ним же разом перед цим образом з великою шанобою і молитвами, вклонившись й кілька разів поклавши знак Святого Хреста собі на чоло, груди й плечі, з ревним зітханням часто повторює оцю звичайну молитву: // (с. 28) «Ісусе Христе, Син Бога живого, змилуйся над нами». Інших же, котрі більше грішили, священники кроплять святою водою, яку там у день свята Трьох Королів у річці або озері згідно зі звичаєм освячених беруть і для нищення найбільших гріхів цілий рік зберігають у церкві. Деяким же за покуту призначають пости та інші короткі молитви згідно зі звичаєм та церковною наукою. Є в їхній релігії причини, з яких вони не пускають до церкви злочинців, яким не годиться до храмів входити під страхом прокляття, однак вони слухають святої служби за дверима або під вікнами. Між поспільством чимало є таких, що й «Отче наш» не можуть прочитати, а коли їх за це старші лають, тоді відповідають, що це панська річ та священницька займатися читанням «Отче наш», бо ті не мають перед собою жодних робіт, а їм досить і того, що вірять у Бога Отця і Сина і Святого Духа по-простому, бо Господу Богу є вдячною й приємною простота. А ще є у всієї русі посполита й звичайна молитва: постійно осіняючи себе хресним знаменом, часто повторювати такі слова: «Господи, помилуй, Господи, помилуй, Господи Ісусе Христе, Сину Божий, пожалуй нас грішних», тобто «Боже, змилуйся, Боже, змилуйся, Ісусе Христе, Син Бога живого, зволь бути милостивим до нас, грішних».

*Як русь
освячує воду*

ЗДІЙСНЕННЯ НАЙСВЯТІШОГО ТАЇНСТВА У РУСІ

Найсвятіше таїнство русь здійснює двома способами: одне причастя мають для хворих, друге для тих, хто причащається згідно зі звичаєм. Для хворих Дари у четвер перед Великоднем, перед Його найдорожчою мукою, освячують і в чистій посудині протягом року зберігають у церкві. А коли священник має дати Його Дари хворому, тоді, додавши трохи вина й теплої води, партикульку, котру вони звуть проскурка, добре розмочивши, на ложці з чаші подає хворому. Коли ж дитина є такою хворою, що не може їсти хліб, тоді священник вливає їй в уста краплі вина. Але для причасників згідно зі звичаєм освячують Дари під час відправи меси або літургії. Священник, поділивши Дари на дрібні частки й змішавши з вином, подає на ложці причасникам. Цей обов'язок приступати до причастя у них заповідається церквою, і за тиждень перед Великоднем вірний може причащатися

*У русі
причастя
під обома
видами
Не шкодить
знати*

стільки разів, скільки хоче, аби тільки йому було дозволено. Хлоп'ят, котрим виповниться сім років, допускають до Найсвятіших Дарів і кажуть, що як тільки людині виповниться сім років, вона починає грішити проти Господа Бога.

Уся русь уживає [для Дарів] заквашений хліб, а не опрісноки, як за звичаєм римської церкви. Римська церква визнає це доказом з єврейського прикладу в Старому Завіті, бо євреї на пам'ять свого визволення з єгипетської неволі так чинили згідно з наказом Господа. Русь же, навпаки, відповідає, що євреї так чинять, бо були у єгипетській неволі, й тому від цих єврейських свят, шабатів та обрізання ми вважаємо себе вільними. Бо коли б хто один пункт виконав з них, то мусить виконати й весь Закон, як говорить св. Павло. Цей же святий апостол додає: «Браття, я взяв від Господа, що й вам подав, бо Господь у ту ніч, у яку його було зраджено, взяв хліб, благословив» і т. д., вони вірять, що там про квасний, а не прісний хліб сказано. Однак водночас ані опріснока, ані *Festum Pascha* тобто святого Агнця Великоднього, кажуть, не було, коли Господь вчинив свою найславнішу вечерю. І це доводять найбільше таким аргументом: оскільки єврейська пасха здійснюється стоячи і споживається відповідно до приписів закону, то це не було Христовою вечерею, як Євангеліє свідчить: «коли вони дванадцятіро відпочивали» і т. д. «Там же й учень відпочивав // (с. 29) при вечері на грудях Його» і т. д. Що й Сам Господь Христос каже там же: «Я дуже бажав спожити цю пасху з вами». Вони думають, що Він сказав не про єврейську пасху, котру завжди з апостолами споживав; кажуть також, що Христос роздавав учням не опріснок, а квасний хліб, коли говорив: «Ось хліб, що я вам даю», а потім також до Юди: «Котрому я дам змочений хліб, той мене видасть».

Русь освятує в Дари квасний хліб, а не прісний

Руська оборона декретів своїх духовних

Тоді римлян за те, що вони в причасті вживають опрісноки, лають, кажучи, що вони наслідують у своїй вірі єврейські звичаї, у відступництвах – Юліана Аполлонського з Лаодикеї, а в єретиках [у них] ходять Павло Сирієць із Самосати, Магомет, Євтихій і Діастерій, котрі були найгіршими у Шостому Соборі й диявольським духом сповнили єретиків.

А цей хліб для освячення, який русь звичайно зве проскурою, роблять жінки, котрі через це називаються проскурницями. Але для цього обирають старих жінок, які вже не знають *менструацій*, тобто своєї природної хвороби; особливо ж удови по своїх чоловіках-священниках звикли робити ці проскури.

Московські проскурниці

ПРО РУСЬКІ Й МОСКОВСЬКІ ДЕСЯТИНИ ТА ПРО ДУХОВНІ ПРАВА

Руський князь Володимир невдовзі після прийняття Святого Хреста зразу ж з митрополитом Леоном ухвалив десятини, аби з кожної речі було її дано, а це – для вбогих, сиріт, хворих,

На що йдуть московські десятини

Права
духовних
осіб

Влада
духовних
владик
у Москві

мандрівників, в'язнів і на похорон бідних; також для рятування тих, котрі мали багато дітей, або, Боже борони, котрі зазнали шкоди через пожежу, – все це було призначено взагалі для помочі всім бідним у їхніх потребах та нестатках. Також на заснування вбогим церков, шпиталів та монастирів, не менш і для порятунку душ померлих. Цей же Володимир під зверхність старших духовних подав усіх ігуменів, попів, дияконів, кліриків та весь стан руських священників, крім того – ченців, монахів та проскурниць, також попадь та синів усіх священників, удів, сиріт, старих жінок, що служили набожним паням, сторожів, слуг монастирських і шпиталів та тих, що шиють одяг ченцям, кожного з них передав під зверхність владики, аби він з влади та своєї зверхності, коли що між ними трапиться, як належний суддя розсуджував. Але якщо між духовним та світським станеться щось таке, то світському урядові для суду залишив цю справу.

Такі ж конфлікти між князями, боярами та світськими станами, котрі порушували закон, єпископ, якого вони звать владикою, має залагодити своєю владою.

До єпископського уряду також належить той, хто спійманий на перелюбі, або ж взяв близьку жінку, або погано жив у шлюбі, або ж син на батька чи слово, чи руку підніс; все це має судити єпископ.

Світські
судять
духовенство
у Москві

Цьому ж праву підлягають єретики, відступники, сповідники нових сект, святокрадці, чарівники, грабіжники мертвих і содоміти; єпископ розсуджує й інші подібні речі. Нехай цьому жоден не дивується, що після Володимира за нашого часу, за часів тирана Івана Васильовича, великого князя московського, чимало речей змінилося; до цього призвело не що інше, як жадоба грошей, котра є причиною людських злочинів. Там тепер інакше ведеться: духовного судить світський, бо й сам духовний стан мало різниться від світського. Якщо духовний виступить або проти релігії, або проти своєї повинності, духовному праву // (с. 30) підлягає. Але якщо вдасться дізнатися про щось глибше, світському під його розсуд за свій злочин мусить підлягати, тобто якщо піп або священник вдасться до пияцтва або злочину й це буде доведено, то світський уряд за це має його карати. Часом так трапляється, як свідчить Сигізмунд, барон Герберштайн, котрий написав «Про московські справи» («*De rebus Moscoviticis*»), що п'яні попи, яких публічно бито киями, скаржаться тільки на те, що їх б'ють слуги, а не бояри.

Потім був спійманий на якомусь злочині руський піп чи священник, котрого намісник наказав за своїм присудом скарати шибеницею. Піп поскаржився великому князеві. Князь прикликав намісника, який, виправдовуючися перед великим князем, сказав, що цей декрет він видав не на священника, а на злодія. Отак це пішло в небуття, а вишній мусив терпіти *вдруге за провину*.

Повинності
духовенства

Для духовних осіб тамтешніх найбільша праця й старання – кожну людину навести до своєї віри. Ченці та пустельники вже навести до християнської віри переважно більшість іноземних народів з погансь-

кого язичництва і робили це наукою та своїм прикладом. І нині вони їздять у далекі північні краї та східні провінції, куди дістаються з великими труднощами та неймовірними зусиллями, страждаючи через голод і брак води, наражаючись на велику небезпеку. Вони не хочуть за цю свою працю жодної нагороди ні від кого, тільки того прагнуть і про те постійно турбуються, щоб це було влячно Господу Богу, щоб розумні душі людських створінь з помилок язичництва привести до істинного шляху, щоб їх можна було послати до Господа Бога. Вони зовсім не зважають на те, що за цю науку Христову вони часто мусять платити смертю, їм все мило прийняти, йдучи за Господом Богом своїм. А ці місця, де вони живуть, славляться чудесами. Є один найголовніший монастир Святої Трійці, що розташований на 11 миль західніше від столичного міста Москви. Там було поховано святого Сергія. Цей монастир дивними чудесами і великою кількістю народу, що з усіх боків напливає туди, дуже славний. Там сам великий князь часто, а поспільство раз на рік буває на прощі. Кажуть, що там є olla currea, тобто вільний стіл на певне свято. І хоч там їх чи багато, чи мало буває, однак завжди залишається однакова кількість страв, котрими ця вся чернеча челядь може насититися, і ніколи вона ні збільшується, ні зменшується.

Але св. Миколая вони вшановують найбільше з інших святих, а про його чудеса щоденно говорять, серед іншого і те, що нам здається вартим навести. Якийсь Миколай Костелецький, великий і знатний муж у Москві, під час якоїсь сутички з татарами після щасливої перемоги над поганими помчав сам у погоню за одним знатним татариним. Але він його не зміг швидко наздогнати, тому сказав: «Ей, святий Миколаю, проведи мене до цього пса!» Почувши таке, татарин закричав: «Миколаю, якщо мене оцей за твоєю допомогою дожене, то жодного чуда ти цим не виявиш, бо вони й так знають про твою допомогу. А якщо ж мене, далекого від твоєї віри, з його рук порятуєш, тоді буде великим ім'я твоє». Тільки-но він це сказав, одразу ж, як кажуть, кінь цього Миколая Костелецького зупинився і не міг далі ступити. Татарин же тоді втік. Потім цей татарин навернувся у християнську віру, а на пам'ять про своє визволення з московських рук офірував щороку миску меду в стільниках святому Миколаю на певне місце. Чимало є й інших подібних до цього прикладів у їхній релігії, котрі задля стислості викладу пропускаю, і приступаю до третьої частини цієї книги. // (с. 31)

*Святобли
всти
генив*

*Славний
чудесами
монастир
у Москві*

*Призивання
святих
на допомогу
завжди
потрібне*

ЧАСТИНА III КНИГИ VII,
у котрій міститься
РОЗПОВІДЬ
ПРО МОСКОВСЬКІ
ЗВИЧАЇ

*у Москві
великий
гніт*

Весь цей московський, або ж руський, народ любить більше рабство, ніж свободу, прикладом чого є недавно померлий великий князь Іван Васильович, бо всі тамтешні жителі будь-якого стану, незважаючи на персони, в тяжкій неволі у своїх тиранів. Про це досить переконливо буде описано нижче.

Вельможні владарі, шляхта, старости і всі радні пани визнають себе найнижчими й наймізернішими підданими та найнижчими слугами великого князя московського; вони вважають, що все їхнє рухоме й нерухоме майно, дідичами якого вони є, належить великому князю московському. Як шляхта від великого князя, так і поспільство та міщани від шляхти й думних бояр, котрі мають там найбільшу владу, зазнають утисків. А міські та посполиті, жовнірські та шляхетські маєтності видані на погром. Для більшої погорди могутніші бідніших тамтешніх жителів називають чорними християнами.

*Чорні
християни
у Москві
Московська
неволя*

Кметь та кожен невольний робітник у цій країні мусить працювати на своїх панів шість днів, а сьомий день вільний, який надається для відпочинку та свята, обернений на хвалу Господню, але там і в свято працюють. Там мужики обробляють призначені від панів певні ділянки орної землі, також і луки, з яких вони годуються, а своїм панам дають за це річну платню.

Ремісники, відповідно до загальних правил, недорого продають плоди своєї праці, особливо ж перед новим роком, коли кожна річ дорожчає, але й тоді ремісник ледве собі на хліб заробить за цілий день. Міщани й купці обтяжені великою й нестерпною даниною й річними податками. Не варто тут цього наводити, бо тепер це нашим, які там на власному досвіді переконалися, добре відомо. Там і раніше, за тиранства колишніх московських князів, якщо який багатий на золото та срібло купець з'явиться, одразу ж підлабузники, котрих там при дворі великого князя завжди повно, донесуть князеві про нього; тоді великий князь звинувачує його у будь-чому, наказує спіймати і привести перед

*Облудна
брехня
великого
князя*

свої очі; тоді брехливо його звинуватить, кажучи такими словами: «Нам дано знати, що ти вчинив те й те, тому треба, щоб ти був покараний». А якщо той буде виправдовуватися як невинний, то тут же князь його викриє свідками, на це добре підготовленими, й так довго його мучитиме биттям та тюрмою, аж тому доведеться викуповувати себе за велику ціну.

А щодо сплати боргів у Московії, то там є такий звичай, що всі боржники, котрі що кому винні й не мають звідки взяти грошей для повернення боргу, приводяться на певне публічне місце перед усіма [людьми] згідно з відповідним посполитим правом. Там їх ратушні слуги та міські посіпаки довго та безжально б'ють по підонвах й голінках княми та кистенями, які вони звать кнутами; б'ють їх доти, доки, деінде позичивши грошей, не заплатять своїм кредиторам. Якщо ж взагалі нічим заплатити, тоді раз, другий і третій жорстоко покатувавши оцим кнutowим биттям, кредитори беруть його до себе, де відповідно до // (с. 32) ціни й величини боргу боржник мусить служити та відробляти цей борг, ніби раб. Туди ж, на це місце, приводять і інших людей, котрі бувають у чомусь оскаржені перед великим князем московським: великий князь московський наказує їх, особливо багатших, шмарувати кнутами так довго, доки вони згідно з його волею та уподобанням не відкупляться.

*Спосіб
сплати
боргів
у Московії*

Там всі пани утримують своїх слуг, куплених невольників чи взятих у полон на війні; їх зазвичай звільняють, коли пан помирає. Однак ті, як правило, звикають до неволі згідно з цією сентенцією: «Хто навчився бруднитися, буде брудним», взявши гроші від інших панів, продаються в неволю.

Також вільні слуги, котрі своїм панам служать за гроші, не можуть тоді, коли хочуть, покинути своїх панів, вони мусять служити до певного часу. Якщо ж хто самовільно покине пана, тоді його потім жодний пан не прийме, доки від першого пана не отримає рекомендаційного листа або ж знатні приятелі візьмуть його на поруки.

*Слуги
у Москві
купуються
Як із вільни-
ми слугами
поводяться
московити
Батьківське
право щодо
синів
у Московії*

Батькові вільно продавати сина чотири рази таким способом: раз, другий і третій, але той будь-яким чином може вислужитися й викупитися; якщо ж батько продасть його вчетверте, то більше не буде мати жодного права на нього.

Смішно, що слуги також часто нарікають на своїх панів за те, що ті рідко проходяться кнутами по їхніх хребтах; вони кажуть: «Ти, пане, мене не любиш, бо не б'єш часто, це, мабуть, знак твого гніву, того, що ти мене ненавидиш, бо не караєш мене ні словесно, ні биттям». Отже, як мужі боярські обтяжені бувають різними послугами для великого князя, так і дружини терплять від чоловіків велику неволю, бо там жодної не мають за цнотливу, хіба що ту, котра не виходить з дому й постійно сидить під замком, пряде прядіж, крутить веретеном, робить нитки; більше ж у домі пані-душка нічим не радить, бо всі послуги самі слуги виконують.

*Биття
миле
слугам
Що роблять
московські
жінки*

*Відпогинок
москвиток*

А коли, згідно з польським прислів'ям, їх чоловіки не б'ють, то у них печінки гниють; вони взагалі скаржаться приятелькам, що чоловік не любить, бо нечасто лупцює, й биття по спині дубовим дрючком вважають за любов до себе. Їх рідко коли чоловіки пускають до церкви, ледве можуть вони упросити чоловіків відпустити їх на розмови та бенкети до приятельок та родичів; цього добиваються тільки такі, що не мають на собі жодної підозри як жінки статечні, літні й скромні. Однак у свята й урочисті дні й молодші мають переваги, щоб чим-небудь потішити свої дні. Тоді чимало їх зі своїми дочками гуляють по зелених галявинках біля запашних квіточок та пишного зілля, там московські молодушки весело провадять розмови зі своїми сусідочками, приємно розкошують, водять хороводи. Вони мають дивні ігрища: одні стрибають на дошках, поклавши їх навхрест через пеньок; там треба вміння й навички, бо поки навчишся, то не раз поцілуєш землю. А та, котра найвище й найкраще підскочить, отримує першість. Другі мають при будинках на піщаних берегах понад ріками якісь коліски на кшталт кола, як звичайно малюють колесо фортуни, там часом дві, іноді чотири [жінки вміщуються]: одна високо, друга долі, інші по боках, кожна сидить на своєму місці; там же їхні чоловіки, які стоять коло цього хитрим способом зробленого кола, крутять його й підносять жінок догори, а коли одна підлітає угору, то друга спускається вниз згідно зі словами одного поета, котрий написав про фортуну, що ті, які на її колесі крутяться, кажуть: «Той, що зверху сидить, – “у більшій славі”, другий, летячи на ньому, помирає, третій під колесом “найнижчий”, четвертий нагору підлітає – “з радістю до висот”». Отаким буває, як я сказав, відпочинок у москвиток. Потім, наколихавшись й налітавшись вгору та вниз, сідають на зеленій траві над берегом річки, а там цього співання, биття в долоні, танців, різних плясів // (с. 33) важко описати, бо при одному ігрищі буває до п'ятдесяти красних дівиць, таких гарних, пишних молодиць, що аж дух перехоплює. А тут біля них в'ються маленькі дітки, так само весело співають і своїми головами кланяються низько до землі, викликаючи симпатію та приязнь, а потім, взявшись за руки, всі колом ідуть до танку. А найвеселіший музичний інструмент у них – дудка, в ці сурмочки у нас грають при ведмедях. Отакі забави найчастіше відбуваються під час свят апостолів Петра й Павла, дня святого Іоанна Хрестителя, свята Успіння Діви Марії та інших урочистих днів, але про це тепер досить.

*Церемонії
під час
ігрищ
Московська
музика*

*Спору-
дження
будинків*

*Як ша-
нують
вони
образи
святих*

Майже всі московські будинки, як у селах, так і містах, збудовані високо над підвалами, на високих зрубках, до них вони сходять по сходах. Хоча самі будинки бувають великими й високими, однак двері до них дуже низенькі, бо коли входить у них людина високого зросту, то мусить дуже нахилитися, щоб не набити гулю на голові. А в кожному приміщенні на почесних місцях вони тримають образи святих, намальованих на грецький лад, у позолочених окладах, особливо ж святого Миколая, святого Михаїла, страстей Господніх, Пречистої Діви, святого Петра, святого Павла та інших, котрих тримають із великою

пошаною, віддають їм почесні, вважаї, як Господу. А коли один до іншого приходить у дім, то не одразу вітає господаря, але спочатку подивиться туди й сюди з порога, а тільки-но побачить образ, то тричі перехреститься, віддавши три земних поклони, і скаже: «Ісусе Христе, Сину Господа Бога, помилуй нас», тобто «Ісусе Христе, Син Бога живого, змилуйся над нами».

Потім, подавши одне одному руки, вітаються та цілуються, по-батьківськи кілька разів вдаряють земний поклін. Так треба чинити як чоловікам, так і жінкам, коли вони зійдуться або з'їдуться та взаємно про кожного з домашніх родичів розпитаються: про батька, про матір, про сестер, про синів, про дочок і т. д. такими словами: «Чи гаразд живет батенько, матінка?» (Czy harazd żywet Batenko, Matenka?) і т. д., а після кожного запитання кланяються низенько головою, поглядаючи одне на одного, бо пильнують, хто кому більше вклониться, так один другого або одна другій хочуть віддати більше поклонів.

А коли гість вже має йти або їхати, то, три рази перехрестившись, говорить спершу такі слова, як ми вже писали: «Ісусе Христе, Сину Бога живого, змилуйся над нами», а сказавши це, прощається та йде геть. Цей народ дуже прагне честі і всіляких почесей, також дуже полює полювання й у цій справі має дивні забобони.

Людам нижчих станів не годиться їхати через чи повз двір заможнішого, бо це було б для тих неповагою.

Значніші пани, бурмістри, райці та найважливіші бояри нікуди не їздять і рідко коли виходять на ринок, щоб мати більшу повагу від посполитого люду; жоден з бояр не піде пішки у взаємній потребі й до близького сусіда, а це чинить ні з поважної причини, ні за звичаєм, а тільки для пихи. А дворянин, навіть і вбогий, своїми руками нічого не робитиме, бо то для нього велика ганьба.

Староста рідко коли має право карати винних на смерть, бо всі справи й суперечки передаються до Москви, до самого великого князя московського і до його ради.

З підданих жоден жодного не може утискати, бо всіх злочинців сам князь та його сенат із найвизначніших осіб карає на смерть. Біднішим не завжди можна приступити до самого царя, а тільки до його сенаторів, та й це вчинити дуже важко, тому бідним звичайно тяжко домогтися справедливості. // (с. 34)

Бурмістра або вїйта, котрий сидить на суддівському місці, сам великий цар обирає для кожного значного міста, а такого там звуть окольничим.

Одяг у всіх московитів довгий, аж до кісточок, без жодних фалдів, насамперед лазурові або білі сермяги; вони носять також білі повстяні шапки на кшталт татарських ковпаків. Взуття майже у всіх червоне, коротке, щоб халяви не сягали коліна, а носок взуття загнутий догори на кшталт папучів, взуття підбите цвяшками. У сорочок – високі комірці, котрі біля шиї вишиті чорним і червоним шовком, а у багатших, буває, й золотом гаптовані, сорочки обсажені різними клейнодами, перлами

Московський звичай взаємного привітання

Московська людяність щодо гостя

Прагнення почесей

Суди над злочинцями

Московський одяг

*Одяг
відповідно
до стану
кожного
у Москві*

й дорогоцінним камінням. Хрестики срібні та золоті, котрі вони хрестами (chrestami) звать, обсажені дорогоцінним камінням, вони їх носять на шиї як святиню. Бідніші носять мідні чи латунні хрестики без прикрас або ж якісь інші, вони їх завжди мають при собі. Всі вони й кожен зокрема повинні носити одяг відповідно до свого стану, а це з уставу та указу самого царя. А якби котрого чоловіка нижчого стану побачили у гарному з доброї тканини одязі, то такого назвали б зрадником та ізменником (zmiennikiem), на такого падає підозра й такому говорять такі слова: «Ізменник, а звідки ти маєш цей одяг, що ходиш як пан? (слід сказати, що вони панами називають поляків та литву). Хочеш до них перекинутися, бо не ти сам стоїш за цим одягом?» Потім його звинувачують та карають як підозрілого. Отже, один одяг дрібнішому дворянству, інший – панам-радам та вельможам, ще інший – міщанам, купцям та місцевим обивателям призначений та приписаний згідно зі станом, достоїнством та багатством кожного.

*Шати
у скарбі
великого
князя
для дворян*

У скарбі великого царя є дуже багато дорогих та коштовних шат, спеціально для нього зроблених і схованих; коли трапиться якийсь славний тріумф або ж посол від короля чи кесаря прибуде з якоїсь сторони, тоді всім і кожному зокрема зі своїх дворян великий князь позичає цей одяг на відповідний час, а потім цей одяг вони повертають до скарбу. Деякі дворяни, не такі багаті, як інші, їдучи на весілля до приятелів чи на хрестини та інші пристойні обіди або якщо трапиться якесь велике свято, то, щоб красивіше та в багатшому одязі показатися, позичають собі шати на підставі певного контракту, згідно з яким вони мають за цей одяг відповідно до часу його використання дати плату до скарбу. Потім, задовольнивши свою потребу, цей одяг повертають до скарбу цілим і анітрохи не забрудненим, ще й із платнею. Якщо ж цей одяг хоча б трохи чи яким-небудь способом було забруднено, хоча б однією крапелькою, тоді той, хто бере, мусить за це згідно з оцінкою заплатити. А щоб він цього надалі не чинив, то для ліпшої пам'яті його б'ють батогами.

*Відправлення
московських
послів*

Відправляючи своїх послів до короля його мості польського, також і до інших сторін, великий князь московський звик позичати зі своєї ласки цим послам – всім дворянам і шляхті – найкращі шати зі своєї царської скарбниці для їх використання на підставі домовленості про сплату процентів. Для цього буває приставлений пристав, котрий одяг, який для цього призначається, роздає кожному згідно з порядком – стільки, скільки треба. Він же від них цей одяг потім забирає та зберігає.

Ці московські послы, котрі вже повертаються з посольства, згідно зі згаданою постановою сплачують великому князеві московському певну суму за використання оцих шат та всякого іншого святкового одягу, а шати віддають до скарбу.

А якщо ж ці шати вони хоч трохи забруднили або, як то буває, пошкодили, то їх б'ють батогами для пам'яті, щоб потім краще дбали про ці шати. // (с. 35)

Цей звичай в усій Русі і в Москві щороку виконується: молоді хлопці-підлітки та деякі одружені чоловіки з міст, містечок, з усіх сіл виходять влітку на широке поле, а взимку – на замерзлі озера, ставки та ріки, створюють між собою якісь полки, щоб їх можна було вирізнити серед людей. Там вони за звичаєм з обох сторін волають, галасують, здійснюють крик, гук, сходяться й без жодної зброї руками, кулаками сильно б'ють по голові, обличчю, очам, шиї, в груди, пах та інші частини тіла так, що одні звідти повертаються напівживі, інших же часом мертвими виносять з плацу. Цей звичай, як кажуть, вони придумали для того, щоб призвичаюватися до ран та гуль під час воєнних трудів та нещасть.

*Дивна
підготовка
руської
молоді
до бою*

ПРО МОСКОВСЬКІ ШЛЮБИ

Москва звикла одружуватися так, щоб не змішувалася кров і четвертого покоління. Чоловіку рідко дозволять мати третій шлюб, кажучи, що такий шлюб не вповні правильний. Четвертої ж дружини не годиться і приймати, бо вважають, що це неприпустима річ. Однак не вважають перелюбом, коли хто, маючи дружину, вчинить гріх з наложницею, за винятком того, коли він згрішить з дружиною іншого чоловіка.

Між ними часто бувають розлучення з дозволу єпископа й за даними єпископом розлучними листами.

*Московське
розлучення*

Дехто з простих селян, котрим до єпископів важко доїхати через далеку відстань, бере розлучення за давнім звичаєм таким чином. Коли один із подружжя не подобається другому і навпаки, тоді вони йдуть удвох за місто в поле на роздоріжжя, взявши в руки рушник, який тримають між собою. Цей рушник розрізають на полі й цим знаменують розділення між собою; там же чоловік, відправляючи дружину, каже: «*Ти йди туди, а я сам в інший бік (idź ty tam, a ja się sam obroce)*». Але цей звичай розлучення між ними тепер зникає.

*Слова
подружжя
при роз-
лученні*

А у шлюб подружжя вступає так. Вони вважають непорядним, коли молодик залицяється до дівичі, прагнучи, щоб вона взяла з ним шлюб. Це батьківська справа – нагадати сину, щоб він брався до одруження, а потім познайомити його з тим, котрий має дочку. Останній тоді такими словами звичайно звертається до цього молодика: «Я маю дочку й хотів би мати тебе своїм зятем». На що цей молодик відповідає: «Якщо хочеш мене мати своїм зятем, а це тобі подобається, то нехай про це переговорають між собою батьки». Потім, якщо батьки й прикликані для цього [особи] дозволять на шлюб, то зійшовшися, трактують між собою про цю справу, обговорюють також посаг. Потім призначають день весілля. Молодик не бачить панни аж до шлюбу. Коли ж він домагається побачити її, то батьки відповідають: «Питай у інших і від них краще зрозумієш, яка вона є».

*Московські
посаги
Московські
подарунки*

У посаг за нею дають шати, одяг, срібло, золото, гроші, клейноди, стада, коней та слуг. Запрошені на весілля приносять різні подарунки, котрі пан молодий уважно бере, вказує на кожну річ, від кого вона. Скінчивши весілля, він переглядає ці подарунки уважно, а якщо котрий з них йому подобається, дає оцінити, яку б ціну він міг би коштувати. Таких речей він згідно з ціною купує стільки, скільки йому подобається, інші ж відсилає назад. А своє весілля вони справляють так: насамперед посеред церкви ставлять аналой. Коли молоді входитимуть, то піп, стоячи перед ними, читає молитви, належні до цієї події. Потім він молиться за патріарха, митрополита, єпископів й за все духовенство: за свого великого царя і за весь шляхетський стан і посполитий, взагалі за всіх, котрі визнають цю руську віру, — // (с. 36) за це піп з дияконом голосно моляться. Потім наречена з нареченим підходять до столу, призначеного для цього, обоє стають на простирadlo, котре їм стелять під ноги. Потім піп згідно із законом та наукою Святого Письма питає в обох, чи не обіцяли вступити до шлюбу, чи не давали шлюбних обітниць кому іншому. Вчинивши це, він пов'язує їм разом руки та переміняє обручки на пальцях, потім покладає обом на голови дерев'яні або з липового лика сплетені вінці, котрі заради таких okazій завжди зберігаються в церкві, й каже такі слова: «Поклав Господи вінець на голову його з дорогоцінного каменю» і т. д. Тоді ж читає [уривок] Євангелія, де йдеться про весілля в Кані Галілейській. Потім подає молодим для споживання освячені хліб та пиво. Далі [подає] епитрахиль, яку звичайно й наші ксьондзи мають, її наречений з нареченою тримають за один кінець, а піп або священик — за інший, потім вони йдуть за ним, а він проказує такі слова: «Йдіть довкола, народи сіонські, чиніть хвалу імені Найвищого Бога». Тричі обійшовши аналой, вони стають на своїх місцях. Там же піп проказує псалом «Помилуй мя, Боже, по великій милості Твоїй» і т. д., а відправивши молитви за весь духовний та світський стан, виходять з церкви.

*Московські
шлюби
Церемонії
під час
шлюбу*

ПРО ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ

Великий цар московський може тримати тривалий час велике військо. Однак він не платить своїм солдатам заслуженого ними, тільки відповідно до їхніх заслуг надає їм землю і таким чином насамперед він здобуває їхню прихильність. Переписаний жовнір, ідучи на війну, стає перед великим царем, а той дає йому за уставом та обов'язком одну срібну грошову деньгу. Повернувшись з війни, ці деньги повертають; деньги загиблих залишаються у великого царя, і так підраховують кількість убитих.

*Як там
дізнаються
про кількість
убитих*

*Москов-
ський послух
цареві*

Вся шляхта, бояри, великі пани й рада є настільки невільними, що коли тільки цар захоче його взяти до своїх послуг чи накаже йти на

війну або піти кудись із посольством, то кожен зі своєї повинності мусить вчинити це своїм коштом згідно з цим віршем:

*Згідно з царською волею всі чинять:
Накаже вбити – вб'ють, зітнуть, спалять, отруять.
Ідучи хоч у найдальший [край], мусить негайно коритися,
Вдень і вночі мусить там вусами ворухити.*

Коли якого великого пана відправляє на війну, то свої мобілізаційні листи шле до нього; і коли царський посол застане того чи під час вечері, чи обіду, чи сну, чи якоїсь іншої справи, той мусить негайно встати з-за столу чи з ліжка, прочитати мобілізаційний лист і на очах посла одразу сісти на коня; він охоче виконує оцю царську волю й наказ.

Великий князь московський має звичай переписувати боярських синів менших достатків по всіх провінціях своєї держави, щоб знати їх кількість, а також кількість їхніх коней та слуг, а давши їм невелике річне утримання, відправляє їх на війну.

А всім дворянам та боярам, котрі відбувають військову службу власним коштом, недовго дають відпочивати, бо [московити] часто воюють то з литвою, то зі шведами, то з турками, то з перекопськими татарами, також щорічно відбуває службу в замках на кордоні з дикими кримськими, ногайськими та перекопськими татарами двадцять тисяч війська. // (с. 37)

Врешті всі, котрі запобігають царської милості, як служебні, так і волонтери, повинні виступати на війну своїм власним коштом. Але московити не так, як наші, виступають на війну. Будь-який боярський син, котрий має шість коней та шість слуг, одного коня з цього числа признає на підвезення провіанту. Він насамперед повинен мати мішок крупи або пшона, а також кілька шматків сала й сіль у разі потреби. Багатший змішує сіль із перцем. Тоді ці мішки з лагоминками та іншими харчами, необхідними для походу на війну, прив'язує до коня, призначеного для цього. До того ж кожен з них має свій котелок, мідний гарнець, миски, ложки, торби чи в'юки, прив'язані через сідло. Коли є потреба, то розпалюють вогонь, наливають повний гарнець води, всипають ложку крупи або пшона, кидають солі для смаку, ставлять на вогонь. Зваривши, це сьорбають, хлебчуть, п'ють, як свині, чим і вдовольняються на той час. Коли ж котрийсь із них хоче краще їсти, то вкидає шматочок сала, замастить цю саламаху та нагодує цією стравою всіх шістьох боярських слуг, сам біля них наїсться, тим і задовольниться. Часом вони живляться тільки водою, бо дуже нужденні на своїх кормах. Майже завжди вони тримають у своїх торбах вівсяне борошно, тоненько змолоте; вони беруть кілька ложок на мисочку, розводять водою й цим підкріплюються. А коли мають часник та цибулю, то вже не прагнуть дістати жодних інших овочів. Однак ротмістри та вожді військ їдять краще, а маючи більше достатків, запрошують до себе на хліб і інше жовнірство.

*Москва
часто воює*

*Московські
військові
припаси*

Як моск-
ковити
ідуть
битися

Ще кількадесят років тому московити не використовували гармат та іншої військової зброї, тобто рушниць, мушкетів, гаківниць, смиговниць (smigownic), ніколи не мали у своїх військах піхоти, але потім перейняли звичай у деяких молдавських, німецьких та литовських втікачів та зробили це так добре, що навіть важко уявити, як вони здатні чи до здобуття, чи до оборони міст і замків. У полі для битви вони рідко сходяться з поляками та литвою, бо завжди програють, а ці беруть над ними гору з Божою поміччю самою хижістю, мужністю й хитрістю; майже всі московити битися або володіти звичайною зброєю не можуть, за винятком деяких значних осіб, котрі добре цьому навчені. Але московита треба остерігатися, щоб той, хто з ним б'ється, не потрапив йому до рук; для цього не можна близько до себе підпускати московита, відганяючи його з кожного боку, бо це мужі дужі тілом, високі, мускулясті, хоча й повні неuki у володінні зброєю. Що ж до природної сили, то вони такі дужі, що з величезними та лютими ведмедами звикли боротися без жодної зброї, обходячися тільки самими своїми силами; вхопивши ведмеда за вуха, московит так довго його битиме, хоч той і смикатиметься туди-сюди, доки ним, ослабілим, не вдарить об землю.

Природна
московська
сила

Московська
зброя
для війни

Ми не можемо пропустити й опису зброї, яку москва використовує на війні. Їхня звичайна зброя – це лук та сагайдак, заповнений стрілами, секира або ж бердиш, шабля та кистень, котрий поляки називають басаликом. Вони мають також тесаки на кшталт ножів, якими послуговуються замість кинджалів. Вони, особливо піші, використовують рогатини або ж дарди, а кінні – коротенькі древка, ніби п'ятигорці, а ці древка значно різняться від польських та угорських копій. Свої голови захищають шишаками, часом подвійними, звичайно використовують зброю, забрала та панцирі. У них є невеликі коні, непідковані мерини, валахи, маленькі вуздечки, сідла, легенькі сідла-ярчаки, щоб, обертаючися з луком на всі боки, можна було ухилитися. В ярчаках вони, як і татари, неглибоко сидять, щоб одразу можна було на бік ухилитися від списа й древка. Остріг вони рідко вживають, найбільше нагайки. Одяг мають довгий, аж до кісточок, пошитий із вовни або сукна, а називають його сермяга. Для закладання табору вони обирають широке місце там, де цьому сприяє природа, але не возами, а гострим терням та рокитинами оточують себе, як мурами. Найзначніші вояки розбивають у центрі табору свої намети, а інші, особливо поспільство, котрого буває // (с. 38) велика кількість, будують собі шалаші з хмизу, інші ж роблять буди на кшталт дуги або ж зігнутих луків, уклавши їх зверху листям або лубом; коней випускають пастися на поле, через що так широко ставлять свої табори. Під час сутички у їхньому війську повно пищиків та сурмачів. Усі вони разом вчиняють згідно зі звичаєм дивний та неймовірний звук, який чути з усіх боків, так що аж хмари розганяє. Коли мають зійтися з ворогом, то покладаються більше на кількість, ніж на мужність своїх вояків, завжди зраду готують ворогу, відкрито ж ніколи не б'ються, бо їм від страху сили ворога здаються

Закладання
таборів

більшими, однак майже завжди вони програють. Вони більше обтяжують себе зброєю, ніж уживають її до битви. Інші чужоземні народи, котрі з ними воюють, швидше покладаються на добру та здорову раду, ніж на зброю, тому часто їх з Божою поміччю перемагають, особливо ж поляки та литва.

ЯК МОСКОВИТИ ЗБЕРІГАЮТЬ ВЗАЄМНУ ЛЮБОВ ОДНЕ ДО ОДНОГО

Цей московський народ такий дикий, жорстокий та підступний, що, вважай, нічого щирого не має в собі, тобто такого, що могло згоджуватися із справжньою природною любов'ю; один на другого бреше, як на пса, без сорому, без обережності й страху Божого; що тільки на думку спаде, те й говорить, оббреше ще й публічно, там, де найбільше людей. І, кажуть, хто як може підставляє ближньому ногу й так чи інакше оббріхує: брат брата, сват свата; вони звинувачують у взаємній зраді одне одного чи то привселюдно, чи то стиха між собою. Вони так сильно проклинають, лають, очорнюють, знеславляють одне одного, що не можна й висловити. У них звичайна річ синові сміятися над батьком і пориватися на нього з кулаками, лаяти матір, брата, зятя, швагра, свекра, звинувачувати їх у зраді, так що взагалі немає між ними жодної віри й честі у близькій кровній спорідненості; навіть перед очима великого князя вони паскудно очорнюють. Одного разу 1570 року трапилось так, що два боярських сина, рідні брати, посварилися між собою. Їх звали Оболенськими. Один з братів, що звався Микита, сповнившись злого умислу проти самого себе та своєї фамілії, змінив своє родове прізвище на погорду приятелям й замість Оболенського, що й цар чув, назвався Прозоровським (Progowozowskim), тобто нібито такою людиною, яка гідна шибениці. Другий же брат, пам'ятаючи своє шляхетство і боярське походження й стоячи при прізвищі, котре мав від своїх предків, назвав свого брата, як і самого себе, згідно з істиною Оболенським. Той же, як скажений, схопився й примчав до царя зі скаргою на брата, кажучи такі слова: «Найясніший великий царю, скаржуся твоїй світлості, що мій брат вчинив мені великий сором, бо дав мені безчесне й непристойне прізвище; мене звать Прозоровським, а він мене назвав Оболенським; тому прошу, щоб твоя світлість наказав мені вчинити з ним по справедливості, бо він мене неабияк збезчестив, а за це хай буде покараний». Князь, або ж цей великий цар, зібрав раду нібито задля великої справи й сказав: «Треба, щоб ви цю дуже велику справу між двома братами уважно розглянули, бо йдеться про немалу річ, а потім згідно зі своїм розсудом і слушністю винесли якнайкраще рішення». Тоді той брат, котрий зганьбив своє власне прізвище, став перед радою й повторив перед нею свою скаргу та просив суду над братом. Другий брат, обстоюючи свою слушність

*У Московії
людина
людині –
вовк.*

*Ні брат
від брата,
ні тесть
від зятя не
захистений*

*Приклад
хитрощів
у москов-
ській
дружбі*

*Що вчини-
ла братня
зрадливість*

щодо цієї справи, боронив своє родове прізвище згідно з пристойною своєю промовою. А той недоброчесний, ухопивши його за голову, штовхнув перед ведмедем, котрий лежав неподалік; цей ведмідь почав страшно дряпати його пазурами // (с. 39) й поранив його; тоді брат [Прозоровський], бачачи, що ведмідь слабшає, рубонув брата [Оболенського] по нозі так, що відразу ринула кров й залила місце, де той лежав. Цією кров'ю безчесний жорстокий брат намазав ведмедеві рота. Ведмідь, облизавшись, засмакував людської крові й вдруге вхопив неборака та жахливо подряпав. Безбожний брат, бачачи, що вже взяв своє й помстився, досягнув свого неслухним звинуваченням доброго й порядного брата, тоді вже став вдавати, що рятує й відбирає свого брата у ведмедя. Але ведмідь вже був такий розлючений, що й інші не могли його так просто відірвати від неборака; ледве-ледве вирвали цього шляхетного молодика з пащеки жорстокої тварини.

*Приклад
великої
невдячності*

Подібне трапилося, коли великий князь плюндрував Новгород, пустошачи все вогнем та мечем, про що буде сказано нижче, де змальовуватимуться жорстокості московського тирана. До міста Москви вели кількох в'язнів, шляхетських синів, між котрими був один з дружиною та дітьми. Той, що його полонив, подарував його одному дворянинові великого князя, своєму приятелеві. Цей в'язень протягом тривалого часу був при цьому дворянинові й одного разу став перед ним жалібно скаржитися, розповідаючи про нечувану жорстокість великого царя, яку той вчинив новгородцям, убиваючи людей різного стану, також про нечувані кривди, яких він і вся інша шляхта зазнали; цей нечуваний тягар він пригадував із жалобним та ревним сердечним наріканням і сказав такі слова: «Господь Бог, котрий Сам є справедливий, без сумніву, помстився за цю невинну кров, котра там проливалася страшно, й не тільки самого цього тирана, а й усіх його нащадків за такі нечувані справи вічно каратиме».

*Хитра
зрадлива
брехня*

Потім, через кілька днів, він зрозумів, що такі слова були сказані надто необдумано та сміливо, тому він став боятися, щоб той дворянин, у котрого він був ув'язнений, не доніс на нього великому цареві. Тому він дійшов зрадливого висновку, що немає нічого кращого, як звинуватити того дворянина у всіх своїх провинах. Він написав до великого царя закриту на замок книжечку, в котрій розповів, що цей дворянин такі й такі слова про великого царя казав. Цю книжечку він послав через цього ж дворянина царю. Той дворянин, не знаючи про зміст книжечки, приніс і віддав її за призначенням. Великий цар, як тільки прочитав книжечку, тут же наказав до себе прикликати того в'язня. Цей, прийшовши, із залізним обличчям та кам'яним серцем почав без жодного сорому нахабно оббрівувати дворянина, приписуючи йому свої слова, кажучи так: «Найяснійший милостивий царю, пане наш великий. Ти нас підданих і вірних своїх слуг караєш різними способами, наказуєш вбивати та на шматки рубати, забираєш наше добро й маєтності, називаєш нас зрадниками та невірними ізменниками, звинува-

чнеш нас в інших страшних справах та виколоєш очі. Ми все це покірно гершимо, хоча зовсім не винні у цьому. Але щоб ти знав, як тебе твої власні домашні ненавидять, як про тебе думають і яка невірність щодо тебе тих, котрим ти найбільше віриш; найбільше ж тебе ж зраджують ті, когрим ти найбільше довіряєш, котрим ти чиниш найбільші добродійства, вони ж найбільше тобі невдячні. Ось і оцей твій дворянин, котрому я був даний у полон, вчора, як я сам чув і дуже цьому здивувався, сказав такі слова: «Якби-то Господь Бог якнайшвидше помстився цьому тирану за невинних людей, бо він їх різними муками допікає, вбиває, губить, страчує без жодної провини, забирає собі без жодного права їхнє добро та маєтності; за ці його провини та несправедливості нехай же скоро покарає його Господь Бог, знищить його столицю, а самого зітре та знівечить, згубить весь його рід і не допустить, щоб його нащадок панував у цій державі». Почувши це, великий цар розгнівався і з лютою отрутою в голосі сказав невинно звинуваченому дворянину: «Чи ти чуєш, зраднику, що на тебе наговорюють?» – і, не давши йому відповісти, тут же наказав // (с. 40) його схопити й дати на муки без жодного суду. Оскільки той ні в чому не зізнався, твердячи, що все це брехня, то наказав його порубати на шматки й вкинути у воду. Отак цей в'язень своєю мерзенною брехнею та брехливим язиком невинну людину, царського підданого, відправив на смерть, а сам цією людською погибеллю здобув собі життя і свободу. Але такі речі Господь Бог невдовзі виявляє, бо немає нічого таємного, що не стало б явним. Дійшло до великого царя, що оскільки тому (шляхтичеві) перший раз пощастило, то він задумав посягнути на життя й самого царя; тому його було взято на тортури, і він в усьому зізнався, що вчинив, оббріхуючи, що того невинного оскаржив перед царем із заздрості, що прагнув помститися за свій та своїх приятелів полон, задумав посягнути й на самого великого князя. Почувши це, великий князь наказав його смажити в маслі по пояс, а по гім, помордувавши різними способами, наказав роздерти його кіньми.

*Кінець
брехні*

ЧАСТИНА IV КНИГИ VII,
у котрій міститься
ОПИС ЛЮТОЇ ТА НЕЧУВАНОЇ
ЖОРСТОКОСТІ ВЕЛИКОГО
КНЯЗЯ МОСКОВСЬКОГО
ІВАНА ВАСИЛЬОВИЧА

озповівши коротенько про розташування руських країн, підлеглих великому князеві московському, також про релігію, звичаї та порядки цього народу, нам здалося потрібним дещо написати й про великого тирана московського Івана Васильовича та про його нечувану жорстокість. Але перш ніж приступимо, трохи скажемо про його титули і сподіваємося, що цим не набриднемо читачеві.

*Титул
московських
царів, як
вони перед
цим писа-
лися*

З часів Рюрика, першого князя Великого Новгороду, про якого ми вище писали, майже всі руські князі не вживають іншого титулу, тільки великого князя, чи то володимирського, чи то новгородського, чи то московського і так аж до часів Василя, сина Івана Великого, батька цього жорстокого Івана Васильовича, про котрого ми задумали написати. Цей Василь, бачачи, що фортуна йому сприяє у всьому, задумав поступово оволодіти світом, отже спочатку сам, а потім його син Іван, стали привласнювати собі титул та ім'я царське та інших великих князів і стали так писати титул:

«Ми, великий государ, король й великий цар всієї Русі Іван Васильович, князь Володимира й Великого Новгороду, московський, псковський, смоленський, тверський, югорський, пермський, вятський, болгарський, король казанський, астраханський, государ і великий князь Малого Новгороду, чернігівський, рязанський, вологодський, ржевський, бельський, ростовський, ярославський, полоцький, білозерський, удорський, обдорський, кондимийський, государ сіверський та ліфляндський і великих країн на сході, півдні, півночі та заході пануючий, государ власний, природний дідич і нащадок».

*Що означає
«цар»?*

Тепер чимало є таких, особливо німців, котрі йому приписують цісарський титул, не знаючи значення слова «цар» у слов'янській мові, оскільки замість короля його називають цісарем. А що // (с. 41) означає слово «цар» у слов'янській мові, коротенько пояснимо. Це слово «цар» у руській мові означає «король», «царство» ж означає «ко-

ролівство», тому москва називає свого князя царем всієї Русі. Інші ж слов'яни, як-от: поляки, чехи, литва та інші, котрі різняться від руської мови, звать царя іншим іменем: одні кролем, інші королем або кралем, а цим же іменем «цар» нікого іншого, тільки цісаря називають. Тому й сама русь і москва, чуючи від інших народів, що слово «цар» означає «цісар», і свого князя почали звати цісарем, вважаючи, що царське ім'я значніше від королівського, хоч воно означає те саме. Але в усьому духовному та світському письмі цар означає королівське ім'я, а цісар – імператорське. Так само таврійський король, татарин, зветься перекопським царем, тобто королем, і всі інші татарські королі зуться цим цісарським іменем. Але багато таких, котрі, ошукані незвичайністю цього слова, всіх королів, названих іменем «цар», вважають цісарями.

Деякі й московського князя, особливо його піддані, називають білим царем, тобто королем або цісарем Білої Русі. Ту Русь, що під московським князем, як ми вище писали, називають Білою Руссю, а ту, якою володіє польський король, хоч він і тримає частину Білої Русі, називають Чорною Руссю. Отже, білим царем московського князя називають через те, що обивателі всіх держав, підлеглих його владі та юрисдикції, носять білі одяг та шапки. Але Василь, батько Івана Васильовича, пишучи до святого отця – папи, до цісаря, до датського й шведського королів, до ліфляндського магістра та до турецького султана, користувався королівським титулом. Коли ж писав до польського короля, то ніколи не називався королем, а тільки великим князем. Але Іван Васильович, його син, і до польського короля пишучи, називався королем, чого його батько ніколи не чинив. Але польський король його по-старому називає великим князем.

Цей московський князь Іван Васильович владою, яку має над своїми підданими, набагато перевищує монархів усього світу, бо свою зверхність або, швидше, жорстокість застосовує і щодо духовних та світських осіб, і щодо всякого стану людей, як йому заманеться, радячи й вирішуючи про життя, добро й маєтності кожного. Борони Боже, щоб хтось мав би йому в чомусь противитися, бо жоден з радних панів не має у нього такої влади, що міг би йому в чомусь порадити або ж насмілився б протестувати проти його якоїсь несправедливої справи. Всі ж бо думні бояри та радні панове, вся шляхта й духовні стани публічно визнають, що воля великого князя є Божою волею і що князь вчинить, хоч і найгірше, все це він чинить з Божої волі, тому вірять і визнають, що він є ключником в оселі Господа та виконавцем Божої волі. Тому й сам князь, коли його про яку слушну річ панове питають, звичайно відповідає: «якщо це угодно Господу Богу», або «якщо Господь Бог велить так вчинити, то і я вчиню». Також коли хто про яку незнану та сумнівну справу запитає московита, то зазвичай, за своїм давнім звичаєм, відповідають: «Знає Бог і великий князь» або «Як хотів Бог і великий князь». Навіть на посиденьках, одне до другого п'ючи, спочатку бажають здоров'я великому князю, щасливого успіху в усіх

*Зверхність
великого
князя
московського*

його справах, називаючи його власним іменем та перераховуючи назви його держав. Це також звичайно чинять усі взагалі і кожен зокрема перед обідом та після обіду.

*Московська
неволя*

А навіть якщо князь вчинить щось погане, непристойне та безчесне на ганьбу своєму царству та на шкоду державі, [все одно] його всі // (с. 42) хвалять та возвеличують, ніби він вчинив щось добре й корисне. Родичам і своїм підданим він не дає замків у власне володіння й використання і взагалі їм не довіряє. Тільки деяких, виріздивши згідно зі своєю волею та уподобанням, він ставить над замками та певними державами. А потім, з будь-якої причини розгнівавшись, забирає це в них як своє. З поспільства він звичайно згідно зі своєю думкою та уподобанням робить шляхту, воевод та радних панів, у чому йому жоден не противиться; так само й навпаки він робить простих селян із радних панів, шляхти та боярських синів, позбавивши їх усього добра.

Таким же чином він обирає за своїм бажанням митрополитів, владик, ігуменів та інших головних людей у церковних маєтностях та монастирях, ставить їх на уряди та скидає їх, і взагалі всіх допікає нехристиянською неволею, як ми вище, у третьому розділі, говорили про військові походи та звичаї цього народу.

Але оскільки весь цей московський народ, підлеглий великому царю, краще почувається в неволі, ніж у свободі, то чи не треба їм такого тирана, котрий би їхнє нікчемне шаленство приборкував?

У цих країнах звичайним є те, що дружини на чоловіків, а слуги на панів скаржаться, якщо ті їх часто не б'ють, кажучи, що вони їх не люблять і взагалі ненавидять; навпаки, коли хто їм часто нагайками чистить хребет, то це вважається виявленням у такий спосіб милості й ласки своїх добродійств. Це право стосується не тільки тих, про котрих ішлося, а й великих панів, шляхти та боярських синів, бо вони від великого князя часто дістають колядку києм; він часом з будь-якої причини наказує тут же, на очах у всіх, покласти [когось із них] та батогами потріпати грішне тіло. Вони ж цим знаком любові пишаються та сподіваються за це ласки від великого князя; після цієї лазні вони одразу ж кланяються та дякують йому, кажучи такі слова: «Будь здоров та щасливо пануй, наш пане, царю і великий князю, що нас, своїх слуг, зволь лиш робити кращими через покарання». З цього бачимо, що вони такими звичаями з необхідності подібного до себе пана обирають, як колись жаби обрали лелеку собі королем. Але цей великий князь московський, про якого ми говорили й говоритимемо, жорстокий Іван Васильович, аж надто надав праву жорстокості вигляду справедливості; він перевищив не тільки своїх предків, котрі чинили так згідно зі звичаєм у цих краях, а й всіх тиранів, котрі до і після Різдва Господа Христа були аж до цього часу, як-от: Нерон, Валеріан, Діонісій, Децій, Максенцій, Юліан та інші; всіх їх та багатьох інших далеко перевищив цей тиран Іван Васильович. Згадані тирані хоч і часто чинили жорстокості

*Хто з них
був тираном*

людям невинним, однак принаймні не такі тяжкі й нестерпні, як цей, бо він дуже багато наплотив дивних та нечуваних убивств, та ще й за короткий час. Про це ми коротенько говоритимемо, сподіваючись, що через це читач не впаде в нудьгу.

ПОЧАТОК ТИРАНСТВА ІВАНА ВАСИЛЬОВИЧА, ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ МОСКОВСЬКОГО

Року від Різдва Господа Христа, тисяча п'ятсот шістдесятого великий князь московський Іван Васильович невдовзі після взяття міста й замку Полоцька, що // (с. 43) належить до Великого князівства Литовського, аж надто запишався й впав у якесь шаленство. Насамперед він замислив виконати й завершити те, що задумували його батько й дід, тобто вигнав усіх князів та інших найбагатших бояр з їхніх держав та маєтностей, забрав у них замки й оборонні міста. Потім всіх панів із знатних родів, котрих вважав супротивними своєму тиранству, почав труїти, страчувати її убивати. А початок цим вбивствам та жорстокості поклав від чоловіка, відомого у своєму роду, що звався Дмитрій Овчина і був сином Овчини, колишнього опікуна князя, що був у замку Стародуб узятий

*Початок
тиранства*

*Московит
вигадує
зраду*

у полон рицарством Великого князівства Литовського й засланий до Вільна, де помер у в'язниці. Великий князь таке вчинив із сином Овчини: запросив його під приводом приятельства до себе на вечерю, а там під час застілля наказав налити велику чарку меду цьому Овчині й сам подав йому, вже п'яному, щоб за здоров'я його за звичаєм випив залпом. Цей, вже досить випивши, не зміг випити чарку й до половини. Через це // (с. 44) великий князь одразу ж звинуватив його у невірності, зраді та незичливості, кажучи: «То ти так зичиш мені, своєму пану, всього доброго? Так любиш мене, свого милостивого царя? Оскільки ти тут за моє здоров'я не захотів випити, то йди до мого підвалу, де є різні трунки та напої, там вип'єш за моє здоров'я». Цей неборак, уже п'яний, ошуканий нібито лагідними словами свого великого князя, пішов до підвалу на смерть з тими, котрі вже для цього були закликані; там князь наказав його удушити. Наступного дня великий князь, ніби ні про що не знаючи, послав до дому згаданого небіжчика Овчини, наказуючи, щоб той до нього прийшов. Дружина сказала посланцю, що її чоловік як поїхав учора до царя на вечерю, так його ще нема, тому сказати, де її чоловік, вона не може, бо не знає. А великий князь задумав стратити Овчину ось чому. Князь тримав при собі якогось молодчика на ім'я Федір, сина одного шляхтича Басманова (Bosmana), з котрим чинив содомський протиприродний гріх, про який і згадувати не годиться. Осць з ним колись посварився згаданий Овчина. І, як то буває, Овчина вилаяв його за цей порок в очі, кажучи: «Ти, безчесний содоміт, гидко служиш цареві, а я веду свій рід зі знатного роду, завжди зі своїми предками рицарським ремеслом та славою й користю для держави служу своєму пану, царю». Тоді цей молодик, будучи так осоромлений, прийшов з плачем до великого князя й оскаржив Овчину за те, що йому таке сказав, і відтоді великий князь взявся ставити сильця на Овчину, щоб його знищити; про це він думав так довго, доки не доп'яв своєї тиранської справи.

Отаким таємним та злодійським звичаєм убивства він схопив багатьох видатних та славних у своїй землі людей, і жоден не посмів проти цих речей і слівця сказати. Аж сам митрополит з усім духовенством та найзначнішими боярами, добре зрозумівши справу, до нього прийшли; вони питали, чому він без жодної причини вбивав та страчував найвидатніших панів своєї землі, невинний свій люд. Після їхнього дорікання він з півроку був дещо стриманішим та гуманнішим. Однак тоді ж він таємно взявся думати про те, як би зробити своїх слуг та дворян співучасниками своєї жорстокості. Тим, які допомагали йому в цьому тиранстві, він сприяв. Насамперед він удав, ніби хоче покинути свій престол, піти в монастир, жити там як монах, у мирі й побожно, а на престолі залишити своїх синів. Тоді він скликав земський собор (sejm walny) і на ньому сказав найголовнішим панам, шляхті та думним боярам: «Ось, майте двох моїх синів, дітичів,

котрі правитимуть державою. Ви ж усі будете їм покірні, будете їм допомагати, щоб якомога краще використати свою владу та зверхність задля керування державою та її розширення, задля оборони кордонів вітчизни. Коли ж щось значнішого трапиться, то зі мною радьтеся, бо я неподалік від вас буду в монастирі». Одразу ж він обрав та відміряв велику площу за містом столичним, Москвою, і наказав влаштувати там великий двір з великою кількістю всіляких будинків, а також обвести його муром. Коли ж його було збудовано, то він під приводом заснування монастиря забрав найважливіші замки з усієї держави з багатими річними прибутками.

*Московит
нещиро
покидає
державу*

У цьому вищезгаданому дворі, добре забезпеченому всім необхідним та різними достатками, він став жити сам окремо, престол же нібито залишив своїм синам. Там він зібрав велику кількість злих слуг та страшених злочинців, котрі в усьому були вірні його волі й справі, і повернувся до задуму, який він у своєму злому серці недавно виносив, – вигубити та винищити найголовніших панів зі стародавніх фамілій та родів. Тоді ж негайно він послав до всіх замків, зокрема тих, // (с. 45) де були значні старости, по шістдесят кінних осіб з числа своїх досвідчених лотрів нібито для оборони замків, з листами. Вони на підставі оборони замків перебували там так довго, доки старост цих замків, призначених великим князем на смерть, несподівано не звели з цього світу, перебили та порубали.

*Московит
отогує себе
слугами-
злочинцями*

А коли він знищив деяких найзначніших панів, тоді почав реалізувати свій задум щодо винищення всіх своїх рідних, посвоячених, братів, врешті, всього свого роду. Отак чимало найвидатніших родів цей жорстокий тиран, який прагнув людської крові, ганебно повбивав і безчесно викоренив, ніби живучи позірно набожно в монастирі. Потім же він став у Московській державі абсолютно панувати, як і раніше.

ПРО ВБИВСТВО РОСТОВСЬКОГО КНЯЗЯ

Ростовське князівство, про яке ми раніше говорили, здавна було удільним князівством великих князів руських. Але і його цей жорстокий великий князь Іван, як і інші, на котрі не мав жодного права, привласнив та завоював, а їхнім спадкоємцям залишив тільки мізерне річне утримання.

Із цих князів останнім був спадкоємець Петро, староста Нижнього Новгорода, котрого разом з усім його родом цей жорстокий [великий князь] знищив таким чином: він послав тридцять добірних наблужених жовнірів до Нижнього Новгорода й наказав їм під страхом смертної кари принести відрубану голову згаданого ростовського князя, старости того князівства.

*Царський
мандат*

Ростов-
ського
князя
спіймано

Тоді ці жовніри, заставши згаданого князя в церкві під час служби, так йому сказали: «Пане ростовський! З наказу великого царя ти будеш сьогодні нами схоплений». Він же, як тільки почув слово царського указу, кинув на землю жезл, що його тримав у руці. Цим він показав, що залишає покладену на нього посаду. Московський цар, коли якого пана призначає на якусь посаду, то дає йому в руки жезл, показуючи, що цій особі мають в усьому коритися. А коли кого з цього уряду відставляє, то він цей жезл віддає в руки самому царю або передає тому, котрого прислано на уряд.

Коли цього ростовського князя було схоплено в церкві, то його роздягли догола, як мати народила, потім поклали на сани та прив'язали. А коли його завезли на три милі від Новгорода, то ті, хто його віз, стали над рікою Волгою. Зв'язаний князь запитав їх про причину зупинки, а вони відповіли, що хочуть напоїти коней. Він же, передчуваючи свою смерть, відповів їм: «Не коням, а мені доведеться пити цю воду, якої ніколи не вип'ю». Тут йому старший з цих жовнірів безжалісно стяв сокирою голову, а тіло було кинуте під лід у ріку Волгу.

Негувана
жорсто-
кість

Коли ж його голову принесли цьому жорстокому князю, то він, потрясаючи нею й махаючи руками, ніби на посміх сказав: «О голово, голово! Багато ж ти крові, живою будучи, пролила, [тобто що небіжчик був муж відважний і войовничий], а тепер проллеш її й по смерті». Сказавши це, він заскреготав зубами, відштовхнув цю голову ногою від себе, а потім наказав її вкинути у воду.

Тоді ж негайно наказав доценту викоренити та вирубати весь цього небіжчика рід, його приятелів, особливо п'ятдесят осіб, а їхні маєтності конфіскувати. Також сорок їхніх слуг наказав згноїти у в'язниці. // (с. 46)

Тиранський
суд

Усі з московського племені від самого народження скаржаться одне на другого слушно чи неслухно, з будь-якої причини взаємно одне одного оббріхують, часто тихцем підкидають свої власні речі до чужих домів, а потім звинувачують тих людей у злочинстві, наводячи брехливі докази. А великий князь з надзвичайною охотою вислуховує їхні взаємні скарги, бо вже має причину для страти того, на кого покладають провину. Коли ж на його дворі відбувається якийсь з'їзд чи щось подібне або ж він когось на смерть засуджує, то жодному не вільно говорити з товаришем чи тихо, чи голосно, не смій навіть показати веселого обличчя, бо одразу ж запитають: «Чого ти смієшся, чому ти такий веселий, чи, може, одної думки з ворогами великого князя?» Тоді такого тут же оскаржать ті, хто підслуховує, а як тільки оскаржать, то тут вже згідно з царським наказом не приймають жодних виправдань. Таку людину хапають і рубають на шматки царські посіпаки, часом скручують їй в'язи та мчать з нею галопом до води.

ПРО ЖОРСТОКЕ ВБИВСТВО
НЕВИННО ОСКАРЖЕНОГО
ІВАНА ПЕТРОВИЧА, НАЙВИЩОГО
ВОЄВОДИ ТА ГЕНЕРАЛА ВСЬОГО
МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Року від початку людського спасіння завдяки приходу на світ Господа Христа 1568, коли польський король Сигізмунд Август з військом Великого князівства Литовського досягнув своїм табором московських кордонів під Радонковицями, великий князь московський стояв зі своїм військом у Великих Луках. Потім, коли король сплюндровав кілька московських містечок і повернув своє військо назад, московський князь прибув зі своїми людьми до столичного міста Москви. Там він знайшов декого з неприхильної до нього шляхти, насамперед найвищого воєводу та намісника великого князя Івана Петровича, значного мужа. Ось цю людину безпідставно й брехливо донощики оскаржили перед царем за те, що він нібито хотів сісти на престол Великого князівства Московського. Цар одразу ж, не слухаючи жодних виправдань, забрав у нього все рухоме й нерухоме добро, а його самого відправив на війну проти татар. Нещасний був зовсім обідраний, бо йому навіть не залишили й коня, на котрому він мав би їхати на війну. Однак один монах змилювався над його бідою та злиднями, позичив коня, а він, виконуючи царський наказ, сам поїхав на війну, а не на чолі багатьох слуг, як це було раніше. Потім, після повернення з війни, його було покликано до царя, до Москви, куди у призначений час прибуло чимало іншої шляхти. Згаданий Іван Петрович, якого покликали на трибунал, попрощався із дружиною, дітками та всіма приятелями і, бачачи вже смерть перед своїми очима, поїхав засмучений до царя. Там цар одразу звелів одягти його у княже вбрання, звелів надіти йому на голову корону та взяти інші регалії, дав до рук царський скіпетр і посадив його на своєму троні. Коли там він [Іван Петрович] перевдягнений сидів, то великий цар у присутності всієї шляхти та найзначніших панів зняв перед ним шапку й став, схилившись у поклони, нібито честь йому віддаючи згідно з місцевим звичаєм, і сказав: «Вітаю тебе, великий царю та монарше Руської землі, ти отримав те, що хотів. Бо ти хотів зайняти моє, великого руського царя, місце, отож я сам коронував тебе великим царем. Але як я маю силу зробити тебе царем, то так само маю силу й скинути тебе з престолу й зробити з тобою те, що хочу». // (с. 47) Сказавши це, він швидко вхопив предовгий тесак, або ж кинджал, і своєю рукою вдарив того кілька разів у саме серце. Потім це ж вчинили всі ті, котрі були при цареві, люто накинувшись на оскарженого з тесаками. Вони так довго знущалися над ним, колючи та ріжучи, доки на їх очах з того не випали кишки на землю. Потім його тіло, жажливо покатоване, цар наказав вивезти із замку в поле та кинути псам, а всіх найзначніших слуг убитого

*Негувана
жорсто-
кість*

наказав зарізати, повісити та втопити. Потім цар прибув до замку Коломна, який колись був даний з усіма прибутками вищезгаданому Івану Петровичу, й там усіх людей, які були у замку та місті, а їх було понад триста душ, наказав вирубати й потопити, кажучи: «Порубайте й потопіть, погубіть цих злочинців та підступних зрадників, бо вони мали порозуміння з моїм ворогом, зрадником та клятвопорушником!» Потім протягом майже всього року він спустошував вогнем та мечем маєтності та держави вищезгаданого воєводи, небіжчика Івана, всі міста й волості. Коли ж він знайшов шляху та бояр – підданих цього воєводи, бо той був мужем великого чину й мав у своїй владі іншу шляхту, то, закривши їх усіх разом в одному будинку, наказав підкласти пороху й запалити. Ці люди від вибуху були так викинуті, що літали у повітрі, як птахи. Врешті цар наказав порубати й винищити всіх домашніх тварин від худоби аж до собаки й кішки, наказав також спустошити вогнем волості та фільварки й обернути їх на попіл. Дружин цих бояр та шляхти, також дівиць та панянок, він видав своїм посіпакам на глум, а потім наказав усіх їх порубати й погубити перед своїми очима. Дружин простолюду та людей нижчого стану обдер з усього так, що вони лишилися в тому, в чому їх мати народила, звелів їх загнати до лісу, де вже мав добре підготовлених драбантів, або ж своїх посіпак. Коли ж ці біднесенькі жінки наблизилися до лісу, посіпаки накинулися на них із лісу з тріском: били, рубали, вбивали, чинили над ними всіляку жорстокість, ліси й поля сповнилися криком, гуком, лементом та зворушливими наріканнями, смутна луна яких сягнула небес. Цей жорстокий тиран, спустошивши та сплюндрувавши села й міста московського генерала та воєводи Івана Петровича, заточив у монастирі його дружину, а весь його рід від найменшого до найстаршого наказав вирубати й викоренити дощенту.

ЩО ВІН ВЧИНИВ СВОЄМУ КАНЦЛЕРУ

*Вбито
канцлера
із двома
синами*

Цього ж вищевказаного року він убив також значного мужа, свого канцлера, Козарина Дабровського (Kozaryna Dabrowskiego), винищив весь його рід. Його теж було брехливо звинувачено у тому, нібито він був підкуплений подарунками шляхетських та боярських підданих і не звелів їм везти згідно зі звичаєм на їхніх возах їхніми кіньми військові гармати, а скинув цю повинність на підданих самого царя. За це великий князь звелів його жорстоко вбити таким чином: наказав цим посіпакам, або опричникам, про котрих ми вище згадували, щоб вони раптово напали на дім вищезгаданого ні в чому не винного канцлера й порубали його на шматки. Ці посіпаки, отримавши наказ, негайно його виконали з охотою: вдерлися до будинку, жорстоко порубали сокирамі самого канцлера з двома його синами, а їхні тіла вкинули до криниці, яка стояла посеред двору.

Залишився ще третій син цього канцлера, котрий того дня, як убили його багька, був запрошений на весілля й від'їхав з дому. Коли він почув про таке жорстоке вбивство батька й братів, то не наслідився повертатися додому, // (с. 48) а майже цілий рік тулився зі страху то тут, то там. Коли ж великий князь довідався, що у канцлера був ще третій син, то наказав шукати його по всіх своїх землях та провінціях доти, доки не знайдуть. Коли ж його було схоплено й приведено до столичного міста Москви, то великий князь наказав прив'язати його до чотирьох ганебних коліс, спеціально для цього придуманих та пристосованих, й жорстоко розірвати на шматки. Такий спосіб розривання людей на чотири частини на колесах придумав сам тиран Іван Васильович для вбивства й катування невинних людей: треба було прив'язати до одного колеса одну руку, до другого – другу, також одну ногу до одного, а другу – до другого колеса, а потім кожне колесо тягло п'ятнадцять мужиків. Тоді чоловік, навіть якби він був залізний чи діамантовий (adamentowy), від такого жорстокого тягнення, яке чинили шістьдесят мужиків, розривався й роздирався на чотири частини.

*Жорстокий
інструмент
смерті*

Сам великий князь завжди дивився на таку жорстокість, а коли вже перед його очима звинуваченого роздирали, то він спочатку сам за місцевим звичаєм кричав «Гойда, гойда!», ніби чинив щось велике та значне. Потім і всі ті, котрі були при цареві, шляхта й поспільство помагали своєму князеві у цій радості та знущанні, також били в долоні й кричали: «Гойда, гойда!» Бо коли великий князь бачив котрогось із насупленим обличчям або такого, який не кричав з радістю «Гойда, гойда!», то відразу наказував своїм підручним його схопити й порубати на шматки, кажучи: «Ти теж, підступний зраднику, мав якесь порозуміння з цим моїм ворогом! Чому жалієш його, чому засмучуєшся з його смерті? Йди ж і ти за ним!» Отак й того порубають.

ЖАРТИ Й СМІХ ПІД ЧАС ОБІДУ У ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ МОСКОВСЬКОГО

Будь-хто з бояр та великих панів, котрий під час обіду у великого князя наймерзенніше та найогидніше жартував і насміхався, вважався там найкращим та найгrecнїшим дворянином. Такі злі насмішники, дворяни, були при дворі у великого князя, два рідних брати, котрих звали князі Гвозді (Gwozdowie). Вони завжди вигадували при столі непристойні жарти. Одного з них звали Андрій. Він був найголовнішим старостою палацу, або ж маршалком. Цей помер від пошесті. Другий, молодший, був у царя постільничим (łozniczym), або ж покоевим. Оцей одного разу, погано жартуючи при обіді з царем, дозволив собі у непристойних речах більше, ніж годилося. Тоді великий цар, якого вже розбирав гнів, наказав йому встати з-за столу. Коли він саме вставав, з кухні подали у мисці гарячий

*Цар забив
свого близь-
кого слугу*

капусняк. Цар покликав того [Гвоздя] до себе, звелів нахилитися й налив за шию цього гарячого капусняку. Цей був дуже обпечений і голосно став кричати: «Змилуйся, змилуйся, найясніший царю!» Потім, коли він вже хотів іти, князь вхопив його за комір і ножем, котрим їв при столі, вдарив його в горло так сильно, що той, впавши на землю, став втрачати свідомість, і його було винесено в сіни. Побачивши це, цар пожалів його й послав якнайшвидше по лікаря, італійця Арнольфа, що був тоді при ньому. Коли лікар прийшов, то цар, вставши, сказав йому: «Любий докторе! Поможи чимось моему постельничому, котрий порізався на ігрищах». Лікар, вийшовши у сіни, знайшов того вже мертвим, повернувся й сказав: «Царю та великий князю! Щоб ваша // (с. 49) царська милість були здорові! Постельничий вже не потребує ліків, бо змінив життя на смерть. Господь Бог та ваша царська світлість можуть позбавити життя, а я ніяк не можу його повернути». На ці слова великий князь промовив: «Нехай же йде пес до пса, якщо не хотів жити».

ЯКИМИ ДАРАМИ ЧАСТУЄ СВОЇХ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ

*Відрізав
вуху воєводи*

Одного разу муж великого чину, старицький воєвода Борис Титов [Boris Titow], прийшов до великого князя після обіду, коли той сидів за столом. Титов за звичаєм зняв шапку, низько вклонився і виявив якнайкраще ввічливість. Великий князь взаємно побажав йому всякого добра і сказав: «Вітай наймиліший Титов, вітай, мій найвірніший слуго. Ти гідний того, милий Титов (Tyte), щоби бути відзначеним від нас якимось дарунком. Підійди до мене ближче». Коли той підійшов, цар наказав йому нахилити голову, витягнув ножа й власноруч відтяв йому вухо. Воєвода, втративши вухо, зовсім не протестував і не сказав жодного слова, навіть не буркнув, але покірно подякував великому князеві, кажучи: «Хай буде твоя світлість завжди здоровим, щасливо пануй, милостивий найясніший царю, королю та наш великий пане, бо мене, свого вірного слугу, згідно зі своїм бажанням зволиш карати». Великий цар у відповідь сказав йому: «Прийми нині від нас як знак вдячності такий малий подарунок, доки я не дістану тобі більшого».

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ МОСКОВСЬКИЙ – НЕАБИЯКИЙ ТЛУМАЧ СНІВ

Один шляхтич, що сидів кілька років у Москві у в'язниці, де вже підупав духом, придумав, нібито побачив сон. У цьому сні він ніби побачив, як польського короля схопили,

зв'язали її привели до великого князя московського. Ув'язнений шляхтич сподівався, що таким чином йому вдасться визволитися. Але це була марна надія. Тоді він написав чолобитну до панів рад і послав її. У ній він писав, що має розповісти про добру річ великому князю московському. Радні пани вивели його з в'язниці та поставили перед великим князем. Великий князь промовив до нього: «Скажи те, що ти хотів нам повідати». В'язень каже: «Дуже радий, найясніший царю». І почав розповідати оцей свій сон: «Милостивий найясніший царю та наш великий господарю! Цієї ночі я бачив польського короля, ганебно зв'язаного, скованого твоїми воїнами й приведенного до твоєї величності».

На це великий князь відповів: «Ти правду сказав, а я тобі розтлумачу сон». Він тут же дав його в руки катом, щоб його мучили, й питав: «Навіщо ти придумав такий сон?» Той від сильних мук сказав, що придумав це для того, щоб звільнитися із в'язниці, бо вже давно сидить, а там вже занадто тяжко сидіти, навіть кілька разів трохи не покінчив життя самогубством.

Тоді великий князь звелів кинути його у ще тяжчу в'язницю, кажучи: «Чекай тут так довго, доки твій сон не збудеться». Цей неборак, зламаний тривалою бідом та нещастям, помер у в'язниці, не дочекавшись сподіваного дня. // (с. 50)

ГАНЕБНЕ ПОВОДЖЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ З ЖІНКАМИ

Великий князь має при своєму дворі донощиків, підлабузників та підбурювачів, яких він для того й тримає, щоб вони, ходячи по місту, підслуховували те, що про нього кажуть боярські жінки. Коли ж вони щось таке почують, то одразу ж передають великому князю. Він посилає своїх посіпак до домів цих звинувачених дружин, наказує вирвати їх із подружнього ложа й привести до себе. Якщо ж котра з них йому подобалася своєю вродою, то він таку затримував задля своєї плотської втіхи. Коли ж не подобалася, то наказував її згвалтувати своїм безчесним поганцям, а потім із соромом відвести до чоловіка. Якщо він задумував знищити котрого з чоловіків цих дружин, тоді без зволікання наказував його стратити або втопити, що й сталося багатьом, як і одному значному мужу, його найстаршому писареві, якого звали по-руськи Мясоєд Висклий (Mesoied Wyschly). Його дружину разом з дівчинкою-служницею було силою приведено, й кілька тижнів [цар] утримував її для осоромлення, а потім наказав повісити обох на воротах дому цього Мясоєда, чоловіка згаданої жінки. Так повішені, вони висіли два тижні, тільки потім він наказав їх зняти. А чоловік її скільки разів виходив з дому

*Жорстокий
вгинок*

*Друга
негубана
жорстокість*

*Збигай
безсиромний*

чи повертався до нього, стільки разів мусив проходити під тілом своєї дружини. Так само або ще гірше він вчинив своєму писареві, у котрого схопив дружину та зганьбив її, а зганьблену відіслав назад і наказав повісити у його власному домі над столом, де з нею їв раніше цей чоловік; цей чоловік мусив їсти при повішеній, яка там висіла, доки не була звідти винесена. Коли куди великий князь їде і трапиться йому, як то часто буває, якась жінка, хоч і знатного стану, то він, побачивши її на своєму шляху, наказує спитати, чия вона й куди їде. Якщо ж вона дружина того мужа, на котрого він має зуб, тоді її зсаджують з возу й наказують, делікатно пишучи, заголитися спереду по шию. Він змушує її так стояти перед ним так довго, доки не пройдуть та пройдуть всі слуги, дворяни, козаки й гайдуки.

ЩО ВЧИНИВ ЦЕЙ ТИРАН ТИМ, ХТО СКАРЖИВСЯ НА СВОЮ КРИВДУ

Року від Різдва Христа Господа 1566 зійшлися до великого князя найзначніші пани, шляхта й бояри із загальною радою, де було до 300 душ. Ці прийшли й почали скаржитися та викладати перед ним свої нестерпні кривди, кажучи про мародерства, вбивства людей, насильства, здирства та нечувану жорстокість такими словами: «Великий царю, наш милостивий пане. Ми просимо сказати, яка є причина того, що без провини завдаєш нам такі нестерпні кривди й шкоди, чиниш так багато злого; безневинних наших братів, родичів та підлеглих засуджуєш на ганебну смерть, наказуєш їх убивати, мордувати, вішати й топити, позбавляєш їх усіх власності без права й слушності.

Врешті ти своїх слуг обернув на нашу погибель, вони нас постійно допікають без провини нестерпними тяжкостями. // (с. 51) Ми навіть зовсім не знаємо, чи вони це чинять з твого відома та наказу. А ми ж тобі, своєму пану та великому царю, бездоганно служимо як належить вірним та чесним підданим і добровільно проливаємо свою кров задля твого імені». Вислухавши цю скаргу, цар дуже розгнівався й наказав усіх їх поодиноці розіслати по жахливих катівнях, котрі зветься там тюрмами, і тримати там у кайданах певний час. На п'ятий день він наказав їх виводити з в'язниці й ставити перед собою. Одним він наказав відрізати язика, другим – відрубати руки й ноги, а п'ятдесят мужів наказав публічно бити кнутами та дубцями на звичайному місці, біля ганебного стовпа (u peregierza), котрий там зветься диба. Також деяких мужів, до котрих він був милостивий, наказав вільно відпустити. Однак коли настав їхній час, то в зручний момент він і їх віддав у жорстокі катівські руки, й бідолахи мусили заплатити за цю [нетривалу] безпеку своїм життям.

ЯКУ МИЛІСТЬ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЗРОБИВ СВОЄМУ ТЕСТЕВІ

Михайло Темрюкович (Temrukowicz). муж знатного роду, тесть великого князя, був у такій честі у нього, що той часом частував тестя у своєму домі понад два тижні. Потім [великий князь] чомусь розгнівався на нього й наказав прив'язати коло дверей трьох чи чотирьох диких та лютих ведмедів. Ці ведмеді одразу ж роздирали всіх, хто виходив з дому. Тим часом тесть сидів у замкненій ізбі та пив, що було, ведмедів же три-чотири тижні не відводили від дверей. Коли ж великий князь провідав, що у тестя є великі гроші, то брехливо звинуватив його й наказав привести на те місце, де згідно зі звичаями цієї країни б'ють батогами та дубцями боржників, й шмарувати його батогами так довго, доки той не скаже про весь свій скарб. Коли ж у нього він не міг нічого добитися й дізнатися, тоді сам відрахував йому зі свого скарбу певну суму грошей. Ось так великий князь частував свого тестя, часом забирав у нього скарби та маєтності, часом збагачував, бо якщо бував ласкавішим до тестя, то пробачав його самого, однак старшого слугу або ж маршалка тестя наказував схопити й бити його доти, доки не відкриє скарбів свого пана. Часом пан, бачачи, що його слугу катують без вини, жалів його й наказував відрахувати стільки грошей, скільки тому наказував віддати князь.

Одного разу трапилося так, що кучер згаданого Михайла зустрівся на шляху та посварився з кучером великого князя, а ця сварка переросла в бійку. Кучер великого князя був більше ображений і, прийшовши до маршалка, тобто дворецького, поскаржився на кучера тестя великого князя, що той його побив. Маршалок цю справу передав князю, а той, почувши таку річ, не чекаючи виправдань другої сторони, послав своїх підручних до двору тестя. Їм він звелів трьох найголовніших слуг тестя повісити на його [тестя] воротах. Так ці слуги висіли на воротах протягом двох тижнів, і кожен, кому тільки треба було виходити чи входити в дім, мусив ходити під шибеницею, нагинаючися, доти, доки на прохання тестя тих не було знято за наказом великого князя. // (с. 52)

*За вбивство
одного
повісили
шістьох*

ПРО ЛЮТУ Й НЕЧУВАНУ ЖОРСТОКІСТЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ МОСКОВСЬКОГО, яку він вчинив у тамтешніх містах: ВЕЛИКОМУ НОВГОРОДІ, ПСКОВІ, ТВЕРІ ТА НАРВІ (NERWIE) РОКУ БОЖОГО 1569

Року 1569 з того часу, коли завдяки Господу Христу було здійснене спасіння людського роду, великий князь московський довідався, що новгородці, псковитяни й тверяни були часом

*Москвит
плюндрує
свою країну*

прихильнішими до польського короля й великого князя литовського. Тому він став думати, як їм помститися й взагалі знищити всіх їх несподівано. Тоді він суворо заборонив усім [підданам] взагалі й кожному зокрема обох статей, як чоловікам, так і жінкам, старим та малим, щоб жоден з них тим шляхом, котрий веде з Великого Новгороду, не смів їздити. Потім, коли він уже зібрав військо, то виступив з двору, котрий називається Олександрова слобода, для помсти новгородцям та взагалі для їх викорінення. Насамперед він послав поперед себе сімсот служивих жовнірів, стільки ж ішло в ар'єргарді, й поставив війська на кожному місці по обидві сторони від шляху. Ці вояки хапали всіх, хто їхав забороненим шляхом, і рубали їх на шматки з їхньою худобою, майном, возами та усім, що тільки при тих людях було. Тому ніхто не міг пройти ні з Москви до Новгороду, ні з Новгороду до Москви. Жоден не знав про наміри великого князя, про те, куди він задумав іти, окрім одного секретаря, Афанасія Вяземського. Усі ці справи робилися обережно й тихо, щоб новгородці, будучи звідусіль оточені, не знали про намір царя й не могли б кудись втекти. Коли ж він із військом був уже за півмилі від Великого Новгороду, тільки тоді новгородці побачили, що вже настав їхній судний день. Усі вояки та озброєні [царські] посіпаки, приготовлені для цього й послані, вогнем та мечем ворожим способом в усіх кінцях пустошили Новгородське князівство й усіх людей різного стану, шляхту й простолюду, били, сікли й рубали на шматки.

*Великий князь
власноруч
зі своїм сином
вбиває
новгородців*

До того ж винищували всяку худобу, міста, села й поселення, а наймане військо обсіло всі стежки й проходи, не давало змоги жодному дістатися до царя, навіть і його власному слугі, а всіх, кого тільки заставали, рубали на шматки. Справа в тому, що великий князь боявся своїх підданих, змови й зради шляхти та деяких бояр. Після цього він спочатку послав до самого Великого Новгороду кілька тисяч гайдуків з кінними татарами, щоб вони плюндрували та пустошили всі міські добра. Потім і сам пішов за ними якнайшвидше з усім військом, наказав бити, забивати, рубати на шматки, роздирати кінсьми та на рогатинах підносити всіх, кого тільки застали б. Він сам власноруч зі своїм старшим сином позабивав списками багатьох людей. Потім він наказав обгородити дерев'яними парканами та зміцнити острогами два великих двори, вкинути туди всіх найзначніших міщан, зв'язавши їх. Потім він із сином на конях, швидко пущених, вбивали та мордували рогатинами цих людей доти, доки обидва втомилися. Тільки тоді сам тиран, скрегочучи зубами, крикнув своїм посіпакам та підручним, котрі вже довго стояли наготові: «Оберніться на цих підступних зрадників, рубайте, бийте, січіть їх на шматки, не залишайте нікого живим!» Вони як почули це, то напали на великий гурт зв'язаних міщан і порубали їх усіх на шматки до останнього та кинули псам. Потім до кількох сотень // (с. 53) кинули під лід до річки, яка текла посеред міста, й заповнили ними ополонку. Тоді цар наказав обрубати лід довкола ополонки, й усі трупи порубаних людей пішли на дно. Так їх було утоплено.

Отакв люту жорстокість вчинив великий князь у Великому Новгороді – головному та славному місті, столиці всієї Руської землі, бо найзначніших міщан, за винятком убогих, простолюду, жінок та малих дітей, 2770 було вбито й утоплено. Він пограбував також в усій Новгородській державі 175 монастирів і, ворожим способом вогнем та залізом сплюндрувавши, наказав порубати та потопити всіх ченців. Шовковий одяг та всю здобич, яку тільки могли знайти, він роздав гайдукам, але незмірну кількість золота і срібла забрав до свого скарбу. Він наказав також розкидати і зруйнувати вже пограбовані та спустошені міські дома й взагалі вчинив такі шкоди купцям та міщанам у цьому славному місті, що вже ніколи воно не зможе піднятися. Він наказав також кинути у вогонь й обернути в ніщо величезну масу воску, що його протягом двадцяти років збирали купці. Так само було знищено й новгородський міст та звірині хутра – найкоштовніший товар у цьому місті. Так він доценту спустошив згадану столицю й усю провінцію понівечив своїм лютим тиранством. Він послав п'ятсот шляхтичів до прикордонного з Ліфляндією міста Нарви, де новгородці мали свій купецький склад, і наказав у всьому місті публічно оголосити й оповістити, щоб кожен під страхом смертної кари й конфіскації всіх маєтностей не смів купувати або в інший спосіб привласнювати цих новгородських товарів. Після цього всіх міщан з Нарви, котрі таємно купили у новгородців деякі товари, наказав порубати на шматки і вкинути у воду, а всі їхні маєтності разом із домами спалив, спустошив та сплюндрував. До того ж деякі бідні люди варили та їли тіла цих убитих та порубаних через великий голод та дорожнечу, що панували тоді у Москві. Тоді посіпаки великого царя з його наказу й цих порубали на шматки й потопили, а всі товари новгородців, котрих було чимало різного ґатунку, склали на одну купу, запалили й пустили з димом у повітря.

*Дількість
убитих
та поранених*

*Здобич
і користь
з новгородців
Міські
шкоди*

*Жителів
Нарви
стратив*

ЩО ТРАПИЛОСЯ З НОВГОРОДСЬКИМ АРХІЄПИСКОПОМ

Коли великий князь московський так жорстоко плюндрував Великий Новгород, то тамтешній архієпископ, якого по-руськи називають владикою, запросив його до себе на обід. Той не відмовлявся і прибув як запрошений із багатьма своїми озброєними жовнірами на обід у дім цього владики. Під час обіду великий князь наказав своїм жовнірам пограбувати й сплюндрувати церкву св. Софії, сповнену золота й срібла, бо до цього храму як до найбезпечнішого місця всі міщани принесли всі свої найкращі скарби. Потім після обіду в архієпископа він забрав у нього все добро та коштовний одяг, як церковний, так і власний, і, пограбувавши, сказав: «Тобі зовсім не годиться бути архієпископом, а швидше дударем чи ведмежатником.

Тому тобі краще було б одружитися з тією, котру я тобі сам обрав». Іншим ігуменам та церковним настоятелям, котрі були при архієпископі на обіді, він сказав: «Я запрошую всіх вас на обід, котрий я дам на честь вашого владики. Але треба, щоб ви всі також допомогли зробити все, що належить для обіду, і щоб дали гроші на нього». Тоді всі ігумени та настоятелі тамтешніх церков і монастирів мусили дати назначену суму грошей. Він так їх пограбував під страхом мук та погроз, // (с. 54) котрі він їм повигадував, що всі гроші та срібло, яке тільки в них було, мусили дати тиранові. Вичавивши з них нечуваний податок, він наказав привести до себе білу жеребу кобилу й показав на неї пальцем владиці, кажучи: «Ось маєш собі дружину. Сідай на неї та їдь до Москви, а там запишися до реєстру сурмачів та ведмежатників» (цих вони там звуть скоморохами). Цей приневолений бідолаха, вбраний у поганючу сукнину, рад-не-рад мусив сісти на цю жеребу клячу. Вже коли він сів на неї, то з наказу тирана йому зв'язали ноги попід кобилячим пюзом. Потім тиран дав йому власноруч інструменти скомороха, тобто сурму, бубон, волинку й трубу, кажучи: «Отож маєш інструменти твого ремесла, котрі тобі пасують і знадобляться тобі більше, ніж уряд владики. Тепер забавляйся цими дудками та їдь до Москви до товариства ведмежатників». Цей небо-рак, прив'язаний за ноги до шкапи, мусив їхати через усе місто. Сидячи на ній, він був вимушений надимати оту волинку й грати на ній, абияк перебираючи пальцями, бо він зовсім не вмів грати й ніколи не пробував цього робити. Тепер же через таку жорстокість він мав так чинити. Ось так згаданий священник, славний владика, був скинутий з Новгородського архієпископства, обдертий та пограбований. Врешті, сильно вражений таким приниженням та непристойністю, він мусив їхати з ганьбою, нечуваним соромом на вічне ув'язнення до міста Москви.

*Тиран
губить
генців*

Це вчинивши, тиран піддав різним смертям усіх монахів, ченців та начальників церковних монастирів, наказавши їх рубати бердишами, колоти списами й кидати під лід, а все добро та маєтності пограбував. Потім він наказав схопити одного знатного мужа на ім'я Федір Серкович (Sierkowicza) і привести до себе у табір, який тоді стояв за півмилі від Новгорода. Коли того було приведено, то [цар] наказав його обв'язати посередині довгим шнуром і занурити в річку, яка називалася Волхов (Wolha). А коли він уже, вважає, захлинався, то наказав його витягти, коли ж витягли, то великий князь знову став питати: «Скажи мені, Федоре, що ти бачив на дні цієї ріки?» Він же сказав: «Я бачив усіх чортів, великий царю, які тільки живуть у цій річці та в інших озерах, особливо у Ладозі, Сладозі та Варміні. А вони зібралися для того, щоб видерти з тебе твою жорстоку душу й занурити її у пекло так, як ти нас, невинних, занурюєш у ці річки». На ці слова жорстокий цар відповів: «Добре сказав. Отже, я за виклад та розповідь про побачене покажу тобі свою милість». Тут же він наказав його схопити й варити його ноги у

*Постійна
відповідь
тирану на
злостиве
запитання*

котлі доти, доки не скаже та не відкриє всіх своїх скарбів, які тільки має. Бо він був багатий на золото і срібло, збудував, поставив та надав дванадцять кляшторів, або ж церков з монастирями. Коли ж він був вареній без жодного милосердя, то, не в змозі витримати сильних мук, вказав йому, де лежать тридцять тисяч золотих в одному місці. Оскільки їх не було знайдено, цар, не знаючи, що робити, наказав його разом із жорстоко покатованим братом Олексієм порубати на шматки і вкинути у Волхов.

ЩО ВІН ВЧИНИВ У МІСТІ ПСКОВІ

Жорстоко сплюндрувавши це найголовніше та найстаріше місто в усій Руській землі, він також вирушив проти Пскова, не гіршого від Новгородського міста, щоб і його сплюндрувати. Коли ж він уже підходив збройно до міста, // (с. 55) то міщани, побачивши, що вже не жарти, що, мабуть, надходить їх кінець, винесли по столу й поставили на них перед своїми будинками хліб та сіль, оскільки в Москві хліб означає милість, а сіль – любов. Так вчинивши, вони всі вийшли проти великого князя й покійно запросили його за тамтешнім звичаєм на хліб і на сіль, кажучи такі слова: «Найнижчі слуги і найвірніші твої піддані понижено та покійно просимо твою найяснішу милість на хліб та сіль, а ми з усім нашим добром піддаємося під силу й опіку твою; роби з нами те, що зволиш, бо все добро та маєтності, які тільки маємо, не наші, але твоєї найяснішої милості». Тоді від покійного прохання небожат-псковитян він став дещо ласкавіший та мирний і подарував їм життя, а перед цим він їх призначив уже на винищення та викорінення. Однак він так пограбував їхнє золото й срібло, що цього було достатньо, щоб цілком задовольнити його волю й намір; це багатство дісталось йому за те, що він їх не стратив. До того ж він наказав багатьох монахів та ченців порубати, стратити й потопити; пограбував також два найбагатші монастирі. Врешті він забрав усі дзвони з псковських церков та вивіз до міста Москви.

ЩО ВІН ВЧИНИВ У ТВЕРІ

Вчинивши таке у Пскові, він вирушив до міста Твері – колись славної столиці тверських князів, де діяв так само люто і жорстоко, як і в Новгороді, страчував та топив місцевих жителів, пограбував та позбавив їх усього рухомого та нерухомого майна, пограбував та сплюндрував святі церкви й монастирі. Він наказав вирубати й винищити до п'ятисот чоловік литви та русі, котрі були взяті в полон у Полоцькому замку й сиділи у тверській в'язниці. Він наказав так само стратити й дев'ятнадцять знатних татар, взятих у полон на війні,

*Плюндрує
Тверське
князівство*

Мужність
татар
у в'язниці

а для цієї справи скерував піхотного ротмістра на ймення Малюта Скуратов (Malwita Szkuratow). Татари, коли побачили перед собою тільки смерть та марну погибель, у розпачі вирішили боронитися як тільки можна, аж до смерті. Тому вони заховали ножі в рукави, а коли на них з криком напав згаданий Малюта з іншими гайдуками, татари одностайно з левиним риком почали мужньо боронитися та чинити опір цим поплічникам; при цьому один з татар так добре вдарив ножем у живіт гайдуцького ротмістра, згаданого Малюту, що у нього аж кишки вилізли, хоч і був на Малюті панцир. А коли татари, мужньо ставши пліч-о-пліч, одразу вбили чотирьох гайдуків, а двадцятьох смертельно поранили, то інші, побачивши це, мусили відступити, нічого не вдіявши, перед завзяттям татар, які дали одне одному клятву. Коли ж це дійшло до жорстокого великого князя, то він одразу ж 500 стрільців з луками, рушницями послав на допомогу гайдукам проти дев'ятнадцяти нагих та беззбройних татар. Отак, оточені звідусіль, вони були вбиті зливою стріл та куль, порубані на шматки, врешті частини їхніх постріляних та порубаних тіл були частково віддані псам, частково вкинуті у воду.

ПРО ЖОРСТОКІСТЬ, КОТРУ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЗАПОДІЯВ СВОЄМУ НАЙВІРНІШОМУ СЕКРЕТАРЮ, НАЙБЛИЖЧОМУ РАДНОМУ ПАНУ // (с. 56)

Коли великий князь задумував згадані міста сплюндрувати, то чинив це так тонко, обережно й хитро, що нікому не звірявся й не відкривав свого задуму, тільки одному Афанасію Вяземському (Wiazminskiemu), котрого любив найбільше з усіх, і часом, двічі на ніч встаючи з ліжка, не вважав за труд ходити до згаданого Афанасія задля поради та розмови щодо цих речей. Він завжди виявляв велику милість до свого лікаря – італійця на ім'я Арнольф, однак ніколи не брав ліків з його рук, а тільки через Афанасія, котрого єдиного мав за опікуна й фаворита. Цей Афанасій порекомендував та віддав великому князю одного слугу на ім'я Григорій Ловчик (Nieog Łowczyk). Цей же, дійшовши якимось чином до милості великого князя, невдячно забув про добро свого благодійника, злісно оббрехав його перед великим князем та оскаржив у тому, що він нібито таємно від великого князя мав сповістити декого про знищення новгородців і тверян, про винищення їхнього добра та маєтностей. Повіривши цим словам, великий князь, будучи хитрим, не одразу виявив оскарженому своє суворе обличчя та гнів і взагалі під прикриттям колишньої милості й любові наодинці з ним і далі довіряв йому свої таємниці щодо різних справ, але у своєму серці мав інше, приховане; він задумав погубити Вяземського, тому ретельно старався спіймати його на чомусь. Потім

одного дня великий князь зі згаданим Афанасієм, як звичайно, мав раду, а своїм посіпакам наказав, щоб тим часом повбивали найголовніших слуг Афанасія. Вони це вчинили, Афанасій же, вийшовши від великого князя та побачивши своїх слуг, без вини страшно повбиваних, пішов геть, ніби не помітивши, відвернувши очі. Одразу ж він був з наказу великого князя позбавлений всього майна, яке тільки мав, рухомого та нерухомого, а з його роду було вбито сімнадцять найзначніших мужів. Його ж самого великий князь, позбавивши усього, наказав привести на публічне місце, де боржників зазвичай шмарують батогами, й наказав так довго та жорстоко бити, доки весь свій скарб із золота й срібла, котрий він десь заховав, не відкриє. Щоденно двічі й тричі наказав жорстоко бити його бичем по підосвах, і хоч шкіра на них через часте й тяжке биття спухла, як барабан, однак і далі його було бито. Це робилося для того, щоб він також оббрехав інших найбагатших міщан, котрих би цей тиран, як і його самого, міг би дощенту пограбувати й оголити. Оскільки Афанасія сильно й жорстоко катували, то він звинуватив деяких найзначніших міщан головного московського міста у тому, що вони винні йому велику суму грошей. Тому той, кого він назвав, мусив заплатити великому князеві вказану суму, хоч жоден з них не був винен Афанасію. Однак [великий князь] не був задоволений і цим дуже сильним та лютим катуванням й пограбуванням таких великих скарбів у боржників, які йому нічого й не були винні. Тому він не міг заспокоїтися і наказав ще більше бити, катувати й мордувати Афанасія, б'ючи згаданими бичами його по животу, гомілках та підосвах доти, доки цей неборак не сконає у муках. Вчинивши це, він наказав убити й порубати його слуг, котрі ще залишалися, бо всі інші зі страху повтікали. А його дружину та дівчат-служниць, котрих було чотирнадцять, неабияких швачок та вишивальниць золотом та сріблом на кшталт сидонських, тирських та фригійських дів, обернув на свою непристойну послугу. // (с. 57)

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ через позолочений шолом НАКАЗАВ СТРАТИТИ ШІСТЬ ЗНАТНИХ МУЖІВ

Коли литовський шляхтич Тимофій Масальський, народжений у знатному домі, був взятий на війні у полон, його мучив великий князь тяжким та суворим ув'язненням. Воевода ж столичного міста Москви на ім'я Іван Петрович був, як про це вище говорилося, з наказу великого князя позбавлений життя. Тоді один з воеводських слуг, побачивши, що все добро та маєтності його пана розшарпує будь-хто та, вважає, внівеч обертає, щоб все не погинуло і щоб йому яка дещиця перепала з панського добра, таємно взяв панський

Нещасний випадок з Масальським

*Жадібність
ратушного
уряду*

позолочений шолом і дав його сховати своєму товаришеві, котрий з ними разом був у в'язниці. Був там з ними й Тимофій Масальський. Потім трапилося так, що шолом залишили Тимофієві, а той дав його заховати слuzі, що був вільний, але прислуговував своєму пану, який перебував у в'язниці. Тоді цей слуга, котрий ішов із шоломом до господи, натрапив на сторожу й був схоплений. Його одразу ж привели до ратушного гетьмана, а той, побачивши, що шолом був коштовний, привласнив його та сховав. А у в'язниці були також два стрільці великого князя, що бачили цю справу. Вони розповіли про це радним панам великого князя й оскаржили ратушного гетьмана, що він взяв позолочений шолом від Тимофія Масальського, який був раніше у московського воеводи Івана Петровича, та сховав його. Тут же радні пани повідомили про всю цю справу великому князю. Він наказав якнайшвидше вивести Масальського із в'язниці й поставити перед собою, також гетьмана й цих двох московитів, котрі залишили шолом Масальському, врешті й двох стрільців, через яких ця справа відкрилася.

*Гарний
відпуст
у святкову
ніч перед
Великоднем*

Також всі вони після різних катувань були страчені з наказу великого царя й знищені ганебною смертю. Чотирьох з них, оцих слуг з московського народу, одразу ж утопили, а самого Тимофія Масальського та ратушного гетьмана, разом зв'язаних, [цар] вислав до міста Москви й наказав їх у великодню суботу, вважає, у вігілію Воскресіння Господня, стратити та кинути у воду. Ось як через цю причину він їх, покатувавши, насамкінець наказав знищити.

ЩО СТАЛОСЯ ТИМ, КОТРИ ХОТИЛИ ЗНАТИ, ЩО РОБИТЬ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ

*Як небез-
печно пита-
ти про те,
що робиться
у великих
панів*

Якийсь секретар з роду великого князя московського, будучи при його дворі, запросив до себе деяких дворян як товаришів на бенкет. Він їх, як годиться, у всьому гідно пошанував та пригощав. А коли вони засиділися на цьому бенкеті, він забув про свою повинність і не пішов до великого князя, а послав одного зі своїх пахолят до царського палацу, аби той подивився та дав йому знати, що на замку його пана, великого князя, діється. // (с. 58) Це пахоля, входячи до замку, побачило, що великий князь розмовляє з одним своїм радним паном. Побачивши це, підліток повернувся додому, до свого пана, щоб доповісти йому про це. Потім, коли великий князь відпустив свого радного пана, з яким мав розмову, то запитав, чий це підліток був у замку й навіщо приходив. Того повернули з дороги, питаючи: «Чий ти та навіщо приходив?» Він сказав: «Мене послав пан, щоб я довідався, що діється в замку у великого князя». Як тільки про це почув жорстокий [великий князь], то, затримавши посланця при собі, наказав покликати до себе цього секретаря з гостями, котрі були у ньо-

го на бенкеті, віддав їх на тортури, прагнучи довідатися, навіщо стали на замку та навіщо шпигували, що їм треба від великого царя. Він хотів у них і те вивідати, навіщо вони зійшлися на такий пишний і багатий бенкет та які розмови мали між собою. Жорстоко катувавши їх, нічого зовсім не міг від них вивідати, однак залишив напівживих, позбавив їх усіх маєтностей та скарбів, а деякі не змогли перенести тяжких мук, заплативши своїм життям за цей бенкет.

І відтоді вже не смів жоден, маючи перед очима таку жорстокість і люте вбивство від великого князя, посилати слуг, хлоп'ят та пахолят довідуватися, що робиться в замку у великого князя, і взагалі самі пани та дворяни, прийшовши завчасно, чекали перед покоем певної години.

ЯК ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЗАПЛАТИВ ВОЛОДИМИРУ ЗА МИЛОСЕРДЯ

Один воєвода Володимир на прізвище Морозов, муж знаменитий і славний, вже зрілий літами і шанований, зворушений милосердям одного вбогого чоловіка, наказав поховати його у землі. А цей чоловік був убитий з наказу великого царя, бо він був слугою князя Курбського, котрий колись перебіг до польського короля. Через це великий князь звинуватив цього Володимира у зраді, нібито він був прихильний до втікача – князя Курбського, посилаючи до нього в Литву листи.

*Володимир
зашкодило
милосердя*

Тут же його [Володимира] було кинуте до в'язниці. Він досить довго перебував там і почав гинути. Потім великий князь наказав його витягнути й привести до свого трону, до згаданого двору Олександрова; там завдав йому різних мук, але не зміг нічого супротивного вивідати й тоді наказав його вбити та вкинути у воду.

ЩО ВІН ВЧИНИВ СВОЄМУ РОТМІСТРУ, КОТРИЙ БУВ БРЕХЛИВО ЗВИНУВАЧЕНИЙ

Знатний муж Василій Димитрович, обізнаний і в рицарських справах, з якихось причин вилаяв деяких сотників, що командували великими гарматами, як німців, так і московитів. Двоє з них хотіли втекти, але їх спіймала сторожа на литовському кордоні й одразу ж привела до великого царя. Останній був тоді у замку // (с. 59) Вологді. Ці небожата, притиснені муками, збрехали, що їх послав до Литви ротмістр його війська Василій Димитрович.

*Брехливе
звинувачення
Василія
Димитровича*

Тоді великий князь покликав до себе Василія Димитровича й наказав піддати його всіляким мукам. Під час цих мук він явно та твердо визнав, що й не думав про те, у чому був звинувачений, навіть і гадки

*Вигадка
великого
князя щодо
страсти
Димитро-
вича*

такої ніколи не було. Тоді князь наказав якнайшвидше привести до нього одну сліпу клячу, посадити на неї цього Василя та прив'язати до неї, а потім наказав їх обох вкинути у глибоку воду й втопити, кажучи такі слова: «Ото маєш гарну клячу; мав їхати до польського короля, то їдь». Ця кляча, вражена сліпотою, плавала, доки могла, туди-сюди обертаючися, врешті допливла до берега. Але сам князь з усім своїм військом, таким же добрим, як і він сам, стояв на березі й дивився на цю трагедію. Коли ж кляча припливла до берега й стала ногами на дно, то гайдуки великого князя, прагнучи вислужитися перед ним, відпихали її киями від берега з небіжчиком, що на ній сидів. Лютий же жорстокий [цар] зробив собі втіху з чужого горя, сміявся й плескав у долоні, як шалений, врешті сказавши: «О смішна і забавна справа! Не можу на тебе надивитися!» Потім ця бідна кляча, змучена бистрою течією, глибиною та шириною води, занурилася на дно із тим своїм замученим Василям Димитровичем і втопилася.

ЯКИМ ПОЛЮВАННЯМ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛЮБИТЬ НАЙБІЛЬШЕ ЗАБАВЛЯТИСЯ ТА ВТІШАТИСЯ

*Дике
й прокляте
ігрище
великого
князя мос-
ковського
й нелюдська
забава
з людськи-
ми жерт-
вами*

Часто великий князь із сином під час зими виглядав із замку й бачив, що на замерзлих ріках та озерах збираються люди, особливо ж у святкові дні. Він наказав випустити на ці купи людей трьох-чотирьох ведмедів, котрі на тих людей, які не чекали такого, нападали. То там, то сям той, хто міг втекти, втікав, інші ж цими лютими звірами були жахливо поламані, подряпані, закривавлені та на шматки розірвані. А великий князь із сином, дивлячись на це, сміявся й мав з цього велику втіху, ніби з чогось доброго. А потім, коли батько прийде до нього, плачучи, що втратив сина, а дружина – чоловіка, бо ведмеді одних каліками зробили, інших пороздирали, тоді він наказував їм дати по червоному золотому, а часом по два, хвалячи те, що в такій мужності його піддані були вбиті. До того додавав великий князь і такі слова, що він їм у такий спосіб виявляє велику милість, що допускає до себе зі скаргою.

А коли скажуть, що це річ непристойна й ганебна, така неслухна жорстокість не повинна діятися, тоді й вдруге великий князь відповідає, що великий князь московський з сином мав з цього велику втіху, бо на це дивився, а раз так, то такі дії не є жодним гріхом.

Врешті, коли до великого князя московського прийде мати, що плаче через вбивство сина, або дружина, що плаче через нелюдську страту чоловіка, то швидко пани радні відправляли таку справу: «Дуже добре те сталося, бо за це вам дасться сто або двісті золотих грошей». // (с. 60)

ЗАБАВА ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ

Часто буває так, що коли великий князь живе у своєму палаці, прозваному Олександровим, то думає про те, кого б знатного позбавити життя. Тоді для забави він наказує того прив'язати до ведмежої ноги, а потім вивести на середину двору й спустити кількох лютих та голодних молосів, тобто британських псів, щоб його рвати. Сам же із сином дивиться з тиранською втіхою на цю забаву, на те, що там станеться. Британські пси, думаючи, що той, до кого прив'язана ведмежа нога, і є ведмедем, схоплять його своїми пащеками та великими пазурами і будуть його рвати й шарпати доти, доки не роздеруть на шматки. Отак ці небожата ганебно через нелюдський звичай закінчують своє життя.

ПРО НЕСТЕРПНЕ ТИРАНСТВО
ТА НЕЧУВАНУ ЖОРСТОКІСТЬ,
які цей великий князь
ЧИНИВ ПОЛЬСЬКИМ, РУСЬКИМ
ТА ЛИТОВСЬКИМ В'ЯЗНЯМ

Року Божого 1569, дня 8 січня, литовські жовніри у досить малій кількості на чолі з гетьманом князем Полубенським, мужем знатним, діяльним та родовитим, з дому великого князя литовського, взяли у московитів місто й замок Ізборг (Izborg), який природою та вигідним розташуванням був досить захищений. Довідавшись про це, великий князь одразу сповнився гніву та зміїної отрути, бо такий прекрасний замок через непідготовленість втратив, а не знаючи, як за це помститися литві, придумав, щоб усіх поляків, литву та русь, котрі були у московській в'язниці, було жорстоко винищено. І хоч від цього наміру його відмовила рада деяких панів наведенням певних аргументів, однак дечого він таки досягнув: давши їм тоді спокій, пізніше їх всіх повбивав. Про що нижче, на своєму місці, буде сказано докладніше. Ці небожата в тюрмах або ж темницях у Московській землі були приготовані на різанину та на криваву лазню цим жорстоким царем і чекали на свою смерть, нічого не знаючи про те, коли вона станеться. Невдовзі цей тиран, прагнучи задовольнити свій умисел – пролити невинну кров, учинив так, як йому подобалося. Насамперед він наказав своїм гайдукам привести до себе всіх цих в'язнів з Переяслава, Ростова, Углича, Костроми, а все це були поляки, литва й русь, разом з їхніми дружинами та дітьми: він наказав усіх їх до останнього вирубати, стратити й вкинути у воду. Задля виконання цієї справи він послав своїх гайдуків до згаданих замків. Ці, прибувши туди, зрадливіми словами так промовляли до цих бідних в'язнів: «Тепер вам

*Московит
знущався
над в'язнями*

*Московит
перевищує
у тиранстві
Грода*

неабияку милість і добродійство великий цар і пан хоче показати; і польський король знає, що він вільно вас відпустить до Литви. Отже, ми вас приведемо до радних панів великого князя, а тим часом дружини й діти ваші мають тут вас чекати аж три дні». Коли ж їх від дружин та дітей відвели подалі, одразу пов'язали, як баранів, і всіх до останнього повкидали у Волгу. Потім, коли пройшов третій день, один московит, пожалівши цих ув'язнених дружин, котрі чекали даремно на своїх чоловіків, сказав їм: «О бідні душі, о нещасливі жінки! І на вас, бідних, чекає те саме, що й на ваших чоловіків, вже їх // (с. 61) не ждять і взагалі самі готуйтеся піти за ними у Волгу-ріку». Тільки він сказав це, як прийшли посіпаки, чиї руки були ще мокрими від свіжої крові тих мужів, що їх повкидали у воду, вони витягли з в'язниць жінок з їхніми дітками та повели на смерть під лід за чоловіками. Тоді ці вражені та найнещасніші жінки, бачачи перед очима таку страшну й люту близьку смерть, пролили потоки сліз і почали покірно та жалібно просити гайдуків і слуг великого князя, щоб ті їм дали трохи часу на покаяння, щоб вони могли висповідатися у своїх гріхах перед Господом Богом та прикликати Його святе милосердя, щоб зволив зі Своєї святої милості, доброти й щедрот відпустити гріхи. Посіпаки дозволили їм це зробити. Ці жінки провели дві години у палких молитвах та набожній службі, ревно вибачаючися за свої вчинки, і просили Всемогутнього Господа Бога, Єдиного у Святій Трійці, щоб Він їм милостиво відпустив всі їхні гріхи й зволив до Себе прийняти. Там же відправивши своє ревне набоженство й жалібні плачі, вони доручили свої душі Господу Христу, Спасителю світла, і приготувалися до неминучої смерті, поцілувалися одна з другою і втішали одна одну, щоб терпляче перенести цю смерть, яка припала їм з Божого провидіння. Це вчинивши, вони поклалися на Господа Бога й добровільно пішли, хоч і з невимовним плачем та смутком, туди, куди їх повели ці посіпаки. Одні жінки вели своїх діток при собі, інші несли на руках; ішли вони, ніби овечки на заклання. І коли вони вже підходили до неймовірно широкої, глибокої та страшної ріки Волги, то там з природного жалю та розпачу, з очевидного страху неприродної смерті піднесли до небес неймовірно жалібний крик, змішаний із плачем, який пробив хмари, внаслідок чого зворушені хмари заплакали. Посіпаки, почувши такі нарікання, стали їм погрожувати, вимагаючи, щоб вони якомога швидше перестали плакати й самі топилися. Але оскільки це була неприпустима річ, вони не хотіли чинити таке самогубство, тоді їхні кати якнайшвидше повкидали їх разом з дітьми під лід і потопили. Самі ж московити з простолоюду, не в змозі дивитися на їхні тужні плачі та незаслужену їхню та їхніх невинних діточок смерть, заливалися жалібними сльозами. Вбивці ж, побачивши, що тих жаліє простолоуд, стали їх лаяти та погрожувати, кажучи: «О зрадники великого князя! Ми явно бачимо, що ви вболіваєте за смерть цих в'язнів, тому й плачете. Цим самим ви зраду чините щодо царя, а нас, вірних царських слуг, проклинаєте й говорите нам злі слова. Знайте, що за кілька днів, без сумніву, і вас спіткає така ж доля».

ПРО ВЛАСНОРУЧНЕ ВБИВСТВО ВЕЛИКИМ КНЯЗЕМ СВОГО БРАТА 1570 РОКУ

Рідний брат великого князя був підло обмовлений якимсь радним паном, котрого звали Третяк Висковатий (Trzeciak Wiskowaty). Великий князь, почувши цю брехливу скаргу, жодною мірою не допустив, щоб брат очистився від цього звинувачення, і скарав брата на муки, які тільки міг придумати; він наказав його мучити різними способами, добиваючися, щоб той виявив свої скарби, рухоме та нерухоме майно. Цього всього він легко добився, бо той, не в змозі перенести тяжких мук, виказав усе, що тільки мав. Цар же наказав пекти його ще більше, і той став конати. Бачачи, що брат уже вмирає і нічого більше не вдасться вивідати, він наказав кату // (с. 62) відрубати йому сокирою голову. Потім свою братову, котра впала перед ним ниць, просячи помилування, наказав своїм гайдукам схопити, оголити й безсоромно голою поставити. Отак ця небога, ганебно оголена, мусила стояти кілька годин з великим соромом та неймовірним поганьбленням, виставлена на посміх цих неунікненних злодійських брехунів. Потім один жовнір з наказу великого князя прив'язав її за мотузку, ніби хортицю на смич, а потім, сівши на коня, погнав його галопом, потягнув її до води, де занурив і втопив. Ось так цей жорстокий не тільки над панамі та підлеглими Московської держави, а й над своєю власною кров'ю, над братом рідним та дружиною брата, вчинив свою гидку жорстокість.

Великий князь убив брата як 'Кайн

ГАНЕБНА ТА НЕПРИСТОЙНА СТРАТА цим жорстоким [царем] ДВОХ ЗНАТНИХ МОСКОВСЬКИХ ПАНІВ, ТАКОЖ ДЕЯКИХ ПОЛЬСЬКИХ ТА ЛИТОВСЬКИХ В'ЯЗНІВ

Року Божого 1570, коли з Москви від'їхали великі посли польського короля, знатні й мужні люди, поляки і литовці, а це було в день Іллі-пророка, який дуже шанується руссю, що зве цей день «Святий Ілля», великий князь сидів за столом і якраз йому було принесено другу страву. Ні з того ні з сього він схопився як шалений і, вставши з-за столу, звернувся до слуг та свого жовнірства з такими словами: «Йдіть за мною». А було там при ньому самих стрільців півтори тисячі, які до обіду несли службу в Олександрівському палаці за містом. Коли вони прийшли до столичного замку в місті Москві, [цар] наказав цьому жовнірству вишикуватися перед замковим палацом. Біля цього замку був розташований двір знатного мужа зі стародавнього роду, людини досвідченої в рицарських справах, славного й великого

*Геронова жорстокість
Великий князь при-святює святі дні жорстокості*

*Петро
Серебряний
безвинно
загинув*

покликання, Петра Серебряного (Piotra Srebrnego). Там цар наказав цій наволочі напасти на двір Серебряного, витягти його самого й поставити перед собою. Тільки-но він це сказав, вони вже кинулися виконувати його волю: схопили Серебряного, витягли перед замком й показали царю. Там, без жодного права, без скарги, без доказів, ні «за», ні «проти», [цар] наказав одному сотнику Щваторові (Sczwatorowi) відрубати йому сокирою голову, а далі чинив усе, що йому хотілося. Спочатку щонайліпші скарби з володінь небіжчика Серебряного він наказав відвезти до себе, а решту наказав розшарпати своїй наволочі. А щоб нічого не залишилося з його рухомого та нерухомого майна, прагнучи, щоб згинула й згадка про небіжчика, наказав спалити його двір. Вчинивши це, він рушив на другий бік замку, бо цей замок був великий, а у ньому та при ньому було чимало дворів знатних найголовніших панів.

*Таке ж
щастя
спіткало
й другого
знатного
мужа,
Мясоєда*

Там він покликав до себе одного сотника на ім'я Булат і наказав йому, щоб він зі своїми стрільцями напав збройно на двір іншого вельможного пана, котрого звали Мясоєд (Miesoied). У цього знатного мужа великий князь взяв рік тому дружину, котра була чудової вроди, разом з дівчиною-служницею. Згвалтувавши їх, як ми вище писали, він наказав повісити їх на верхній балці його [Мясоєда] власних воріт для більшої образи. Вищезгаданий сотник, напавши на цей дім, вибив двері, а самого Мясоєда силою потягнув на площу перед замком. Там йому, як і Серебряному, цар наказав відрубати сокирою голову. Сотник зробив те, що було наказано. І хоч на ньому ще не висохла свіжа кров після злісного вбивства, він прийшов до великого князя, ніби здійснив щось добре та видатне, і сказав: «Я, великий князю і найясніший царю, з великою честю // (с. 63) вже вчинив те, що ти мені наказав». Там же й сам цар, а за ним інші закричали згідно зі своїм тиранським звичаєм: «Гойда, гойда!» Після цієї безчесної та проклятої забави жорстокий цар звернувся на діл, до тюрем, тобто веж, у яких сиділи польські та литовські в'язні. Один купець, ідучи із замку й не відаючи ні про що, побачив великого царя з такою великою гвардією, злякався та якнайшвидше повернув назад. Його тут же спіймали, а цар наказав його порубати, кажучи: «Ніколи не втікай від свого великого царя».

*Жорстокий
цар вбиває
подорожніх*

Потім, коли цар наближався до темниць, сторож останніх, ідучи просити хліба для в'язнів, побачив царя й повернув назад від страху. І цього великий тиран схопив і наказав порубати на шматки, кажучи: «Не будеш іншим разом боятися». А потім, підійшовши до дверей, за якими сиділи в'язні, сказав сторожу, аби він якнайшвидше відкрив їх. Той від переляку дрижав, був, вважає, у безпам'ятстві, і ледве потрапив ключем до дірки. Тоді цар спочатку наказав вивести в'язнів, литву та поляків, між котрими першим був польський шляхтич Петро Беховський (Piotr Biechowski), неабиякий вояк; саме його першого великий князь вдарив списом у груди, але Беховський був таким сильний, що захопив цього списа у своїх грудях і витягнув його із себе, а потім хотів ударити ним тирана, щоб здобути вічну пам'ять собі й своєму

*Звіряга
жорсто-
кість щодо
невинних
людей*

імені, коли б своєю рукою вбив такого жорстокого ката роду людського. Але великий князь, постерігши це, щосили заволав до сина: «Іване, Іване!»,- ніби хотів сказати: «Сину Іване! Рятуї мене!» Той швидко підскочив і вдруге вдарив списом з усієї сили в серце Беховського, який одразу ж впав на землю й помер. Другим був польський шляхтич Войцех Бугарський (Wojciech Bugarski), його теж великий князь пробив списом власноруч. Третім був шляхтич-сілезець зі знатного роду, котрий помер тією ж смертю, що і його попередники. Як тільки він цих шляхетних та відважних мужів повбивав, то став, як звичайно, кричати «Гойда! Гойда!», ніби що доброго вчинив. Всі ж, підлабузнюючись, почали його наслідувати й теж волали: «Гойда! Гойда!» Потім він промовив до цієї наволочі: «О, мої мужні витязі! Вдирайтеся до в'язниці, де сидять литовські блядінці (błedyńci), тоді всіх до одного рубайте на шматки тесаками без жодного милосердя». Ці ж, якнайшвидше побігши, вбили самі у першій в'язниці п'ятдесят в'язнів. Потім тиран помчав з ними до другої в'язниці й там власноруч убив трьох знатних шляхтичів, між котрими був один муж, вже сивий, у зрілих літах, якого звали Якуб Мольський (Jakub Molski), шляхтич з Полоцького воєводства, а два польські шляхтичі були добрі жовніри. Він їх власноруч позбавив життя і став знову подавати свій тиранський голос, як звичайно, а за ним всі інші «Гойда! Гойда!» почали переможно кричати. Решту в'язнів, що були в різних місцях, наказав своїй наволочі відразу ж постинати й порубати на шматки, що тут же ці його поплічники вчинили. А було цих в'язнів п'ятдесят п'ять, крім немовляток, між якими деяким було сім днів з часу, як вони вийшли з материнського лона. Але жорстокий тиран не наситився й цим, знову помчав до однієї темниці й власноруч зі своїм сином та посіпаками мордував, сік, бив, забивав, розтинав й стратив як шляхту, так і простолюду; він чимало погубив шляхетних душ польської та литовської крові, як і перших п'ятдесят п'ять; цих оті підручні сокирами, бердишами та іншими різними тесаками розрубували навпіл й кололи, ніби свиней. Вчинивши таке нечуване тиранство й нечуване вбивство, він заборонив ховати тіла цих забитих у землі, котра вже, вважаєш, достатньо напилася крові й через це була жирною. Радіючи з цього приводу, він пішов до палацу, де, весело викрикуючи та скачучи як скажений, втішно провів весь день у піснях та бенкетах, // (с. 64) під звуки різної втісної музики, нібито який великий тріумф отримав над ворогом. Надвечір він наказав позбирати шматки тих порубаних тіл і викинути за місто, де з них наклали три великі купи й абияк присипали землею та піском. Між шматками цих трупів була одна жінка, добропорядна шляхтянка, дружина небіжчика Мольського. Тяжко поранена, але жива, вона просила могильщиків, щоб її помилювали та відпустили на волю, але ці безбожні посіпаки, ніскільки не зважаючи на прохання цієї шляхтянки, поховали її разом з померлими.

Жорстокому у вбивстві невинних людей додає духу диявол

Мезенції ховав тіла живих разом з померлими, так само й московит

Після цього жахливого людовбивства та жорстокого побоїща залишилися живими два шляхтичі, але їх на другий день тиран наказав

стратити без всякого милосердя й викинути за місто, ледве дав їм землі для могили. Та й всі могили, де лежали шляхетні тіла цього мужнього польського та литовського рицарства, мали на собі лише трохи землі. Але все це жорстокий тиран чинив не для чого іншого, аби тільки й по їхній смерті познуватися над ними, тобто залишив їх на поживу звірам та птахам; з цього, вчинивши згідно зі своєю волею та бажанням, мав собі втіху.

*Милосерд-
ний вчинок
німецького
капітана*

На третій день після цього один німецький капітан, сотник над стрільцями, пожалів ці тіла й дав одному могильщику три таляри, щоб той, знайшовши собі товаришів, поховав пристойно ці тіла, що й сталося.

ПРО ЖОРСТОКЕ ВБИВСТВО, котре тиран вчинив СВОЇМ РАДНИМ ПАНАМ

*Смутний
та сумний
театр був
збудований
великим
князем
посеред
ринку в день
св. Якова*

*Опис нової
катівні*

*Зла думка
у великого
князя
і замисел
недобрий*

У день святого Якова, в місяці липні 1570 року, в самому місті Москві, посеред ринку, великий князь наказав поставити вісімнадцять великих паль, а на них зверху зробити поміст на кшталт шибениць. Як тільки міщани побачили це будування, то невимовний жах охопив їх і вони почали тікати з міста; думаючи насамперед про порятунок свого життя, покинули свої торги, товари, шинки та різні прибутки, а на ринок не смів показатися й жоден. Між поспільством поширилися чутки, що великий князь хоче повісити й винищити всіх московських міщан. Посіпаки ж задавали міщанам ще більшого страху, приносячи у центр ринку різні знаряддя тортур, та явно приладнували їх при цих шибеницях. Потім, розклавши вогонь, поставили тут великий казан води, й підтримували вони такий вогонь кілька годин, щоб вода постійно кипіла. Коли були приготовані всі ці речі, прийшов сам великий тиран із багатьма своїми злочинцями, такий озброєний і страшний, ніби він ішов кудись проти великого ворога. За ним ішла велика кількість людей, причому тільки його жорстоких поплічників було півтори тисячі, окрім дворян та іншого воїнства. Великий тиран став коло цих шибениць, а інші навколо нього, ніби табір. Тоді на площу було приведено триста душ мужів московської шляхти з давніх та чільних родів. Вони перед цим були так покатовані, що в них ледве тримався дух і вони ледве тягли ноги, але їх посіпаки гнали, наче худобу, до цієї новозбудованої катівні. Великий тиран дивився на всіх, котрі там були. Їх було небагато, бо інші не сміли через страх навіть виходити з домів і взагалі сховалися в ямах та погребях, як дикі звірі, боялися звідти й носа показати. Тоді сам тиран, об'їжджаючи будинки й вулиці міські, скрізь сповіщав своїм голосом, кажучи такі слова: «Підіть самі, подивіться всі на нову забаву, відкиньте всякий страх, будьте безпечні, повірте мені, що я вас ні в чому тяжкому

не буду звинувачувати, я це обіцяю вам, хоча й думав про вас гірше // (с. 65) і збрався не залишити у живих жодного з вас, всіх стратити. Але тепер я змінив свої задум: можете собі безпечно вийти й побачити, що робитиме гься на цьому ринку». Тоді все бідне поспільство почало виходити громадами й сповнило собою весь ринок. Взагалі була така велика кількість глядачів, що багато з них на будинки й на всякі [високі] місця залазили, щоб побачити, яким же буде кінець трагедії. Тоді там тиран виголосив промову до цієї зграї: «Авжеж, мої улюблені піддані, я чиню несправедливо, що на таку муку даю зрадників та безчесних відступників». Тоді одні зі страху, другі зі звичаю разом крикнули: «Нехай многії літа щасливо живе наш великий цар і найясніший князь, а злі, безчесні нехай за свою злість отримають належну кару». Тоді великий князь наказав привести перед свої очі сто вісімдесят тих замучених осіб. Коли їх було приведено, він звернувся до шляхти й панів, що тут стояли, з такими словами: «Ого цих я зі своєї панської милості дарую вам та даю їм життя; візьміть їх, я дарую їм життя та роблю вільними, все їм пробачаю». Отак ці бідолахи були добровільно відпущені, вважає, від неминучої смерті вони були врятовані дивовижною силою Найвищого Обранця. Потім вийшов найвищий секретар великого князя, котрий мав написаний реєстр засуджених на смерть. Цей з реєстру викликав насамперед одного московита, найголовнішого сенатора давнього роду, а великий князь наказав вивести його посеред присутніх людей. Його звали Іван Михайлович Висковатий, і це був канцлер. Коли його було виведено, великий секретар став його тяжко звинувачувати, обмовляючи цього найшляхетнішого мужа таким чином: «Іван Михайлович Висковатий, канцлер великого князя, несправедливо обходився із царською світлістю. Насамперед він писав до польського короля, що хоче віддати йому місто й замок свого пана, який є найголовніший у Великому Новгороді. А це є на тебе перша скарга». Сказавши це, він вдарив нагайкою по голові [Висковатого] з такими словами: «Ти відступник та невдячний зрадник, бо наважився вчинити таку безбожну безчесність проти свого найвищого пана. А твоя друга, не менша зрада, пане Іване Михайловичу, сама скаржиться на тебе й звинувачує, бо ти слав листи до турецького султана, щоб той, вибравши час, ішов із великим військом для взяття татарських царств, котрі є під владою великого князя, нашого мостивого пана, тобто Казанського та Астраханського; це він здійснив з твоєї намови і з великим військом був під Астраханню». Це сказавши, вдруге вдарив того нагайкою по голові, кажучи: «Ти, відступнику, хотів зрадити свого пана. Твій третій злий вчинок такий: ти писав до татарського царя, намовляючи його, щоб він вибрав зручний час та йшов з військом на Москву, спустошив волості та посів престол. За твоєю порадою татари напали на державу великого князя, заподіяли незліченні шкоди як у плундруванні, так і в нищенні невинного простолюду, у взятті трьохсот тисяч людей обох статей у вічну неволю. Оскільки ти так багато злого вчинив,

*Бідний
простолюд
велигав
тирана
зі страху*

*Несподівано
гимало
з них було
визволено*

*Фальшиві
звинувачення та
неслушні
скарги на
канцлера
великого
князя*

*Про це ма-
еш історію
у книзі VIII
при описі
татарських
орд, с. 39*

треба, щоб ти за це отримав належну плату». Сказавши це, вдарив того по голові нагайкою, як і перше. Бідолаха канцлер, ні про що не відаючи, почувши такі ганебні брехливі скарги на себе, тільки плечима знизав. Але оскільки він вважав себе невинним, то, піднісши свою совість до Бога, відповів такими словами: «Свідчу перед Господом Богом, котрий Сам є знавцем серця та совісті кожної людини, перед лицем Котрого визнаю себе великим грішником, але покладаюся на Його милосердя святе, котре, як Бог Всемогутній задля пролиття крові й невинних мук найулюбленішого Сина Свого, змилується наді мною. Свідчу іменем Всемогутнього Господа Бога, що я завжди був вірний, зичливий та старанний у виконанні всякої повинності та своїх обов'язків, належних уряду, котрий був мені даний великим князем московським. Я справував його як годиться, якомога вірніше та найпристойніше, тому брехливих обвинувачів викликаю на суд Божий і свідчу, що я був невинно звинувачений та оббреханий перед великим князем, // (с. 66) своїм паном; все це Господь Бог, у Всемогутність якого святу я вірю, виявить під час Свого суду. Пам'ятай, великий князю, що коли ти станеш перед Господнім судом, виявиться моя невинність. Тепер у тебе все є нічим, немає жодної справедливості, [тому] мені важко довести свою невинність перед тобою й очиститися від звинувачень. Ти, як я бачу, стоїш на своїй ненаситній жадобі, невгамовній впертості, безмірній хтивості помсти, бо ти весь у цьому, бо ти прагнеш вдосталь напитися моєї крові. Пий же її, як тобі подобається, нехай станеться по твоїй волі те, що ти задумав. Тепер у твоєму серці взяли гору брехня та фальш, повні зміїної отрути, ти чиниш свою жорстокість згідно зі своїм уподобанням, бо ти все робиш гвалтом та нечуваною жорстокістю, але прийде час помсти тобі за твою жорстокість». Тут його схопили посіпаки: «Ти вже оцим виявляєш свою вину, що такими тяжкими словами повстаєш проти великого князя». Канцлер промовив до них: «О ви, нещасні кати, ви з великим князем є розбійниками, жорстокими проливателями невинної людської крові; ви все чините тиранським способом, неслухно та непристойно. Ви без жодної причини вбиваєте невинних людей, дієте обманом та брехнею, як от зі мною, ви не маєте нічого правдивого, крім брехні, якою ви проти мене свідчили. Немає для вас нічого легшого та кращого, як звести зі світу невинних людей різними муками. Але дасть Господь Бог, що прийде той час, котрого ви не сподіваєтеся, і Він вас дуже каратиме, за ці свої справи ви дістанете належну плату». Сказавши це, він плюнув їм в обличчя. Великий тиран тут же наказав його схопити своїм катом та повісити на шибениці догори ногами. Схопивши його, вони ганебно та безсоромно роздягли його аж до сорочки й на цих шибеницях, спеціально приготованих для цього, повісили його за ноги головою вниз. Ротмістр над посіпаками ні ім'я Малюта, чуючи своїй обов'язок, сказав великому князю: «Найясніший наш царю! Які муки накажеш за подіяти цьому злочинцю?» Той відповів: «Ви, всі мої жовніри, маєте

*Про це ма-
еш історію
в книзі II,
с. 29*

*Тяжкі
канцлерові
виправдання
на фальшиве
звинувачення*

*Жорстоке
вбивство
невинної
людини*

його між собою ножами розшматувати». Тоді згаданий Малюта, зійшовши з коня й діставши ножа, спочатку сам відрізав йому праве вухо, потім другий, підійшовши, відрізав друге вухо, третій – губи, четвертий обрізав носа, і так повідрізали всі члени його тіла; а це чинилося для того, щоб усі були забруднені в цей жорстокий злочин, стали учасниками ганебного тиранства. Врешті один секретар великого князя, щоб не пропустити цього тиранства, відрізав йому дітородний орган, і тільки тоді бідний канцлер сконав. Тоді великий князь, бачачи, що через відрізаний дітородний орган канцлер так швидко сконав, розгнівався й паскудно вилаяв секретаря, кажучи: «О, злий чоловіче! Почекай трохи, мусиш з'їсти те, що той мав випити». Цар зрозумів це так, що секретар, зворушений милосердям, забив через те, щоби бідолаха не терпів більших мук та болю, а швидше помер. Отже, цар взагалі задумав цього секретаря такою ж жорстокою смертю звести зі світу. Але Господь Бог відвернув жорстокість великого тирана, бо [він], захворівши, помер. Потім поплічники зняли тіло з шибениці, відрубали голову й вдосталь наглумилися над ним, порубали на шматки, які розкидали по шляхах. Ось таким був кінець цього знатного мужа, рівного якому чеснотою та великим розумом не мала Московська держава.

Потім він наказав вивести на площу свого підскарб'я, якого звали Михаїл Фуніков (Michał Funikow), мужа великого імені, бистрого розуму, товариша й великого приятеля цього канцлера. Той виступав у своєму захисті недовго, коротко сказавши: «Закликаю у свідки Господа Бога, котрий бачить все, знає всі речі, котрі діються й діятимуться, що я нічого [поганого] не вчинив вашій світлості, моему милостивому пану, що я завжди правдивою вірою, без жодної зради справував свій уряд і радив на ньому пристойно та чесно, як вимагала того справа. Але оскільки я перед тобою, своїм паном, невинно звинувачений оббріхувачами, а ти мене погубиш як ворога, то я прощаюся з тобою, моїм тираном. Нехай же твоя душа на тому світі стане перед судом Господнім і відповість за те, що ти мені вчинив». // (с. 67)

Як тільки він промовив ці слова, великий князь наказав бідолаху схопити, ганебно оголити й відправити на ту шибеницю, як і канцлера. Потім Малюта, ротмістр поплічників, взяв повне відро киплячої води, вилив на нього, а другий, підійшовши, схопив друге начиння і вилив на нього вже холодну воду, знову ж інші навперемінки, цей холодною, той гарячою поливаючи, все більше примножували його муки. Цей бідний чоловік, не можучи знести киплячої води, від великих мук та болю сповнював небеса неймовірним криком. А цей кат Малюта чим далі, тим більше поливав його цією водою, аж поки з Фунікова злізла шкіра, як з вугра, внаслідок чого після тяжких мук бідна його душа з неймовірною жорстокістю була вигнана з тіла. За третім разом [цар] наказав вивести на площу свого кухаря, котрий приходив якось до нього з різними скаргами. Цього, як і Івана Висковатого, таким же чином після різних мук звів із цього світу, тобто обрізав йому вуха, ніс, губи,

*Підскарб'я,
натхненний
цим добрим
вгинком,
іде, як
і канцлер,
на смерть*

*Негуманий
спосіб
катування*

*Що він
вгинив
своєму
кухареві*

врешті дітородний орган. Потім він наказав зняти його з шибениці, порубати тіло на шматки й викинути за місто.

*Григорій
Шапкін
загинув
з дружиною
та дітьми*

Потім наказав привести якогось Григорія Шапкіна (Hrehoга Szarkina) з дружиною та дітьми. Цей між близькими слугами та найпереднішими секретарями теж займав не останнє місце. Він наказав йому, його дружині та дітям відрубати голови, що й вчинив Василій Темкін (Wasil Themkin) з наказу великого князя. А цей Темкін був утікачем від польського короля з Литви, а втік він до Москви як до притулку через вбивство полоцького воєводи, й так мав там не останнє місце серед дворян великого князя.

*Те саме
спіткало
й Василя
Степано-
вича*

Потім він наказав вивести свого секретаря, якого звали Василій Степанович, котрому на цій же площі було з наказу царя відрубано голову.

Потім і другому секретареві, якого вивели після попереднього разом із дружиною та дітьми, вчинив те саме, а звали того Іван Буляков (Iwan Bulakow).

*Жахлива
смерть
двохсот
шляхтигів*

Врешті, щоб не пропустити такого жорстокого та нечуваного вбивства, цар наказав вивести з в'язниць двісті в'язнів і поставити перед собою на площі; їх по списку він віддав на смерть, всіх їх було страчено. Вчинивши таку жорстокість, ці жовніри, або швидше вбивці, стали перед злим тираном із свіжозакривавленими мечами та руками, викрикуючи, як звичайно, «Гойда! Гойда!», і цей вигук летів у повітрі. Їхню роботу великий князь похвалив і наказав вивести з в'язниці одного старця. Коли останнього було приведено, то тиран, сидячи на коні, власноруч пробив його списом наскрізь. Хоча той, уже буди стареньким, одразу помер від цього, однак [тиран], щоб сповнити до кінця свою жорстокість, завдав йому, вже мертвому, шістнадцять ран. Всю цю жорстокість, таку тяжку, таку мерзенну і страшну, він вчинив за чотири години. Трупні цих убитих і страчених лежали, ганебно розкидані по землі, а були їх великі купи. Один із жовнірства великого князя, приглядаючися до них, пізнав відрубану голову підскарбія Михайла, що лежала на землі. Діставши меча, він сказав такі слова: «Чи пам'ятаєш ти, голово, що ти зі мною чинила?», – й розітнув її навпіл. Надвечір трупи були зібрані до однієї купи й винесені за місто перед воротами. Там для них було викопано велику яму, присипано трупи землею, щоб через сморід не виникли пошесті або якісь інші хвороби. Наробивши багато жорстокостей і вже йдучи до свого замкового палацу, він увійшов до дому небіжчика підскарбія, де знайшов його дружину, вродливу так, як тільки бути може. Вона була дуже вражена болем та смутком і заливалася сильним плачем та сльозами від жалю за чоловіком. А вона була сестрою князя Афанасія Вяземського, про котрого ми вище вже писали. Цю шановну пані жорстокий тиран, сповнюючи свій звірачий задум та жорстокість, схопив. Він наказав простягти довгий шнур від стіни до стіни, а на цей шнур, ніби на шкапу, наказав її посадити голою та смикати то з одного кінця, то з другого, щоб вона виказала всі скар-

*Великий
князь забив
старця*

би небіжчика, свого чоловіка. Цей шнур дуже різав її тіло // (с. 68) особливо в жіночих делікатних місцях, аж шкіра наполовину з м'ясом різалася на шматки; все це вона зносила з великим криком, лементом та сльозами. О тяжка жорстокість, особливо щодо жіночої честі вищого стану! Її донька, котрій було років п'ятнадцять, дивлячися на цю страшну жорстокість та жалібні крики, не могла втриматися, щоб розпачливим голосом і нестримним плачем не виявити природну любов до матері. Тоді тиран наказав її схопити. Але його син Іван, майже такий же жорстокий, як і його батько, все ж трохи змилювався над панянкою й, примчавши, сказав батькові, тримаючи її за сукню: «Великий царю та отче мій найулюбленіший, подаруй мені цю дівчинку, а я її кину у в'язницю». Тиран дозволив, кажучи: «Можеш взяти, але дивись, щоб зберіг її матері». Потім, коли [цар] цю шляхетну пані зганьбив такими сильними тортурями, то разом з дочкою заточив у монастир. Вона ж через жахливі рани й біль, яких, незвична до жодних випробувань, ганебно зазнала, недовго поживши, попрощалася зі світом через тяжку хворобу.

Непристойна й безсоромна жорстокість над панєю підскарбивною

Також він вкинув до в'язниці сина цього підскарбія й забрав усе його рухоме та нерухоме майно до свого скарбу, а решту роздав своїм поплічникам.

Він гине тиранство над дружиною та дітками двох замучених великих панів

Цього ж дня він прибув до дому Івана Висковатого, свого найголовнішого сенатора, канцлера всього князівства, котрого кілька годин тому жорстоко закатавав. Там він застав у сльозах його дружину, наказав її схопити й замкнути у якомусь монастирі, а сина, забравши у нього все добро, відіслав на вічне ув'язнення до одного замку, який називають Білоозером.

Як тільки він виконав згідно зі своєю волею таке страшне й жорстоке тиранство, то перепочив собі три дні в спокої, а на третій день наказав вивести з в'язниці кількох значних шляхтичів, котрих тут же наказав стратити. Все це сам Малюта, ротмістр поплічників, вчинив своїми власними руками. Потім сам тиран, перевертаючи їхні голови бердишем, понад десять разів рубонув по них, щоб задовольнити своє тиранство. Ганебно оголені трупи валялися посеред ринку протягом цілих семи днів, а потім їх поїли пси; ці ж пси порозтягали кістки страчених людей по різних місцях. На другий день він наказав вивести на площу вісімдесят жінок, котрі були дружинами цих закатованих шляхтичів. Коли їх було виведено з темниць, [цар] наказав їх повкидати у воду і втопити.

Він не дозволив поховати загиблих

1569 року було послано 150 робітників для спорудження замку, котрий і нині називається Орлом (Orlow). Їм не вистачало провіанту, бо тоді там був сильний голод. Внаслідок сильного голоду бідолахи вбили дев'ятьох з-поміж себе і, живлячися їхнім м'ясом, таким мерзенним способом заспокоїли голод.

Московити через голод повстають проти своїх

Цього ж року, коли великий князь був у замку Вологді, то наказав його забезпечити муром та оборонними спорудами. Ремісники ж задля

*Через да-
биття те-
ляти спалено
московитів*

своєї потреби через нестачу харчів купили теля і, вбивши його, з'їли. Як тільки ця річ дійшла до великого князя, він наказав всіх тих, хто їв теля, спалити, хоч вони це вчинили тільки через сильний голод. Справа в тому, що русь і москва здавна вірять у забобон, що з'їдення теляти провіщає смерть.

*По москови-
тах ходять,
як по мосту*

Не годиться промовчати і про те, що 150 московитів, мужів не з простого стану, не в змозі знести жорстокості великого царя, задумали перекинутися на бік польського короля. Як тільки тиран довідався про це, то наказав усіх їх кинути в багнисте та смердюче болото, зробити з них ніби міст, по котрому наказав ходити й топтати так довго, поки аж вони у смердючу глибину й безодню трясовини аж на саме дно були втоптані або ж задихнулися. // (с. 69)

*Секретаря
через рибу
було
втоплено*

У цей час прийшов кметь до секретаря великого князя, офіруючи йому з поклоном велику щуку. Один піп, котрий ворогував з цим секретарем, побачив це й одразу ж помчав до великого князя, сказавши йому такі слова: «Великий князю! Твій секретар ніколи й малих риб не їсть, а завжди великі, які ловить у твоїх озерах, і влаштовує з цього часті й щедрі бенкети для своїх сотрапезників. Великий князь наказав прикликати секретаря до себе й, не давши тому місця й часу для виправдання, тут же на підставі брехливої попівської оповіді засудив на смерть: він наказав зв'язати йому руки й ноги та кинути його у глибоке озеро, кажучи: «О безчесний! Ти виловив так багато великих та малих риб у моїх озерах. Тепер же йди та лови, яку хочеш рибу, ту ж і годуй».

ЯКИМ ЧИНОМ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ своїх направляє та навчає того, ЯК ВОНИ МАЮТЬ ДІЯТИ ПРОТИ ВОРОГІВ ПІД ЧАС БИТВИ

*Навчання
до битви*

Коли литовські жовніри несподівано захопили у москви замок, названий Борськ (Borsko), то взяли там і воеводу з його дружиною, котрих послали як в'язнів до короля, свого пана. Великий князь через короткий час викупив їх, давши на обмін одного знатного пана сенатора з Польщі. Коли їх привели до Москви з іншими двома викупленими московитами, тоді з наказу великого князя піддали тортурам, тобто посеред ринку було споруджено шибеницю, на котрій посередині за мотузку їх прив'язували. Сам [великий князь] зі своїм сином став стріляти з лука по них, як по мішені, кажучи: «О, славетні оборонці міст і замків! Отак вам треба боронити мене та мої замки». Також інші стрільці, наслідуючи приклад великого князя, стріляли по них, як по зубрах, і в них поцілювали. Від великої кількості стріл вони загинули, більше того – їх самих не можна було і впізнати: чи то людські тіла, чи чийсь інші.

ЯКУ ВЕЛИКУ НАГОРОДУ великий князь дає СВОЇМ ПІДЛАБУЗНИКАМ

Славні та знатні мужі Йосиф Щербатий (Ozyph Sczerbaty) та Григорій Боратинський (Hrehory Boratynski), котрі носили воєводський уряд, були послані для оборони замку Суффи (Suffy) і схоплені одним мужнім литвином, що звався Роман Сангушко, та його жовнірами. У цій битві загинуло багато московського війська, між іншими були взяті в полон і ці два згадані мужа. Потім вони були визволені з в'язниці на обмін і, як тільки прийшли до Москви, радісно були прийняті великим князем й запрошені на обід. Потім після обіду він подарував їм гарні й дорогі подарунки, тобто кожному дав по шовковій шубі, підшитій найкращими соболями, та по білому ковпаку. Між іншими справами, про котрі він з ними говорив, запитав і про те, що діялося в Польщі та Литві. Тоді цей Йосиф сказав відверто, що там бачив й що вважав правдивим. А Боратинський, навпаки, розповідав такі речі, котрі, як він вважав, можуть бути приємнішими великому князеві, ніж ті, що розповів Йосиф; це були явні плітки, і слухати тут було нічого. Отже, між іншим він смів і таке сказати: // (с. 70) «Найяснійший та непереможений великий царю! Знай про те, що коли польський король чує про твоє рицарство поблизу своїх кордонів і побачить його прапорці, то, недовго думаючи, тікає зі страху й криється по льохах та підземних печерах, не знаючи, що чинити з великого страху». Великий князь одразу ж побачив, що той глузує з нього, і промовив: «Мене польський король боїться?» – «Достеменно боїться, мостивий найяснійший царю. Бо то річ певна, коли твоє зібране військо, якого завжди буває немала кількість, напало б на Литву, він би тут же втік, бо він не є такий сміливий, аби з тобою зійтися у відкритому бою; відразу ж втече до найближчого замку. Він ні силою, ні скарбами, ні обороною замків ніколи не зрівняється з тобою. Врешті він ніколи не витримає потуги твого рицарства, одразу ж зломиться й утече».

*Часом
і тиранові
правда
мила*

Великий князь зрозумів ці слова як вигадані для того, щоб ними влеститися й дістати від князя якоїсь милості, бо жодного ладу й подібності до правди не було в орації Боратинського. Отже, похитавши головою, великий князь сказав: «О бідний королю! О нещасний королю! Тобі мій жаль; ти мене дуже боїшся, бо я такий тобі страшний, що ти тільки згадаєш про мене, то думаєш, як би втекти до Литви, тількино ми прибуваємо на литовські кордони».

Сказавши таке, він так ганебно присоромив Боратинського, так викрив його брехню, що неборак волів відректися навіки такі речі говорити великому князю. Той же йому сказав явно перед усіма: «О злий, безчесний чоловіче, зраднику й відступнику! Я вже наситився твоєї зради. Хто ж цього не бачить, що ти це брешеш, плетеш казна-що, аби тільки до мене підлеститися. Отже, вартий ти дістати посохом по лобі».

*Слушна
плата під-
лабузнику*

Там же схопившись з трону, вхопив посох, на котрий він завжди спирався, і почав його бити ним по голові, по хребті, по шиї та куди доведеться й так сильно відлупцював, ніскільки не зважаючи на дорогу сукню, яку йому подарував, на те, що неборак Боратинський, не знаючи, що чинити, тільки крутився туди й сюди, складав руки і благав царя такими словами: «Найясніший великий царю! Хай же тебе Господь Бог зберігатиме у доброму здоров'ї многиї літа, що зволиш мене з твоєї милості карати; дякую, що мене, негідного та нікчемного чоловіка, своєю власною рукою милостиво б'єш; ніколи б я не вийшов з литовського полону, коли б ти мене не визволив і мені до цього сам не допоміг. Але як тільки я визволився, тут же до тебе прийшов й служу тобі й служитиму навіки».

Але великий князь чим далі, тим більше шмарував його палицею, часто повторюючи такі слова: «О мерзенний брехуне та зрадливий шахраю! Я вже довідався, який ти великий підлабузник». Отже, він його так довго лупцював, доки не побив свій посох.

ЩО ЗА РЕЛІГІЯ, ОБРЯДИ ТА ЯКЕ НАБОЖЕНСТВО ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ У ЙОГО МОНАСТИРІ

*Набожен-
ство, або
швидше
гаклування,
великого
князя*

В Олександрівському палаці, який перш ніж був збудований великим коштом, звався Слободою і куди великий князь входив для якоїсь нібито душевної втіхи, він придумав собі якусь нову релігію. Насамперед вдягався в якесь нове та незвичайне чернече вбрання, і за ним так чинили всі його дворяни, що були при ньому, для цього вже був приготовлений одяг. А його жовніри, ставши при зброї й панцирях, були готові для відправлення всяких послуг. Великий князь, вдягнувшись так зі своїми дворянами, входив до церкви на утреню та інші церемонії, котрі москва звикла відправляти; кожен приступає до цих молитов, маючи ніж біля паса, а в руці ліхтар з палаючою свічкою; коли ж якийсь дворянин // (с. 71) не виконає цього обряду та церемонії, тоді його тут же ножами розшматують; якщо ж покарають милостиво, то посіпаки, оголивши його, з царського наказу поб'ють батогами так, що з нього злізе шкіра. Всіх, котрі з ним [царем] відправляють ту церемонію, звать своєю братією; він і сам наказує звати його братом, бо це є святе братство дворян великого князя. Потім, коли будуть при обіді, то насамперед дають страви великого князя як старшого брата, котрі він уже має наготові у своїй скриньці, спеціально для цього зробленій; потім інші, беручи зі своїх скриньок, також споживають. Що стосується напою, то кожному дають згідно з однаковою мірою.

Потім всі зі своїми кошиками та скриньками відходять до келій, бо цей палац, названий Олександрівським, збудований на кшталт мо-

настиря. Однак коли великий князь має відправляти своє набоженство у звичайні часи, то спочатку сам як старший брат виходить зі свого монастиря; потім, наказавши вивести з темниці кількох в'язнів, призначених на смерть, засуджує та віддає їх на різні муки. Він наказує одних в'язнів колесувати, других – посадити на палі, інших – повісити, втопити, порубати на шматки. Ось так він відправляє своє прокляте набоженство, й кожного дня десять або двадцять невинних людей, в'язнів-небожат, змучених різними муками, віддає на жорстоку та ганебну смерть; туди жоден не може навіть зайти через трупний сморід. Оце незвичайний плід, котрий великий князь звичайно присвячує своєму набоженству.

Великий князь своє набоженство освячує кров'ю невинних

Тиран мав сина Івана, подібного до нього у звичаях та жорстокості. Цей заради втіхи та забави звик обходити трупи невинно страчених бідолах, топтатися по них і посохом або кованим костуром перевертати їхні тіла, кажучи: «О ви, безчесні зрадники та відступники, ви повставали проти вашого великого царя й проти мене! Лежіть же тут, добре вам тут валятися поміж псами».

Син великого князя Іван у жорстокості подібний до батька

Скільки б разів великий князь не закликав до Олександрівського палацу когось зі своїх радних панів, не було жодного, котрий би не розумів, що його туди запрошують на смерть. Тому відходячи й не маючи жодної надії повернутися здоровим, такий статечно віддавав останні розпорядження у своєму домі, прощався з дружиною, дітьми та своїми приятелями, котрим найбільше довіряв й котрих призначав опікунами.

Якщо ж його сам Господь Бог своєю чудесною дією і якимсь дивовижним щастям не порятує, то вже кінець, не варто й сподіватися, що він звідти може цілим повернутися. Хоч котрогось [великий князь] раз та другий відпустить, однак потім вони не уникнуть його тиранських рук, часом щось гірше несподівано трапиться їм, як одному чесному та значному мужу на ім'я Федор, котрий недавно був послом від великого князя до польського короля. Цей муж, повернувшись з посольства, був тут же запрошений великим князем на бенкет до Олександрівського палацу разом зі своїми слугами, шановними шляхтичами. Йому ж насправді не хотілося йти, однак рад-не-рад він прибув у призначений час туди зі згаданими слугами.

Бенкет на гость запрошених до великого князя

Там же Федор та його слуги були добре прийняті й пошановані великим князем, були щедро обдаровані дорогими шовковими шатами, підшитими коштовними рисями та соболями. Коли вони їхали назад стежками, нічого поганого не сподіваючися, то були безпечні. Аж тут на них напали розбійники, які й оголили зовсім Федора та його слуг, забрали коней і вози й ганебно відпустили їх додому так, як мати народила. Найбільше ж вони постраждали від того, що тоді були сильні морози. Тому поки вони пішки йшли до міста Москви, то одні вуха, другі обличчя, інші шиї, карки й підборіддя відморозили, від великого холоду відпали у того ніс, у того пальці ніг чи рук, інші ж, котрі не

могли перенести сильного холоду, поздыхали на дорозі. // (с. 72) Самого ж Федора одягнув у козячий кожух якийсь зустрічний селянин і порятував його цим у такій несподіваній потребі. Так цей неборак пішов, добре вшанований та щедро обдарований великим князем, але повернувся до міста Москви ганебно осміяний від його слуг, з великою образою. Це справді влучний приклад, даний цим жорстоким тираном, щодо його людяності, котру він звик виявляти тим, які йому добре прислужилися. Але вже достатньо про цю тиранську жорстокість, яку ми ретельно описали й подали до читання савроматським громадянам. Ми ніскільки не помилимося, коли назвемо цього тирана пекельним адміністратором, бо він своєю жорстокістю перевищив Нерона, Калігулу, Геліогабала, Максима Фаларима, Агрігентінума, Бусірида, Мезенція та інших тиранів, котрі славні у істориків та поетів. Нехай це нікому не здається дивним, бо цей народ, що йде від Мосоха (Mosocha), нащадка Яфетового, є дуже жорстокий: завжди їм історики жорстокість та дикі звичаї приписували. Це засвідчує й та скарга у Давидовому псалмі, де говориться: «Біда мені, що я є вигнанцем між Мосохом і Цедаром (Cedar)», тобто між москвою й арабами.

Яким є московський народ

Московська столиця перед тим була в Каппадокії, котра лежить неподалік Сирії, отже, цей народ добре відомий євреям. Тому пророк бачить, що церква Божа має пережити велике переслідування як від турків, котрі вийшли з Аравії, так і від москви, котра здавна відзначалася великою жорстокістю, особливо ж коли ще не прийняла християнської віри. Бо на віру Христа Господа москва була навернена греками тільки у 981 році від народження Господа Христа. Але з плином часу вона намножила чимало забобонів у своїй релігії. Про це один знатний муж, котрий був посланий від польського короля до Москви, на ім'я Сигізмунд фон Герберштайн, описуючи [свій] шлях та московські звичаї, додає, що московський народ ніколи не полюбляв вивчати жодних наук, не має між собою й проповіді. Оскільки ж вони стиснені жорстоким тиранством, то думку свого князя та царя мають у своїй вірі за закон. Тут власне так, як ухвалили афіняни: що сподобається королеві, то це вони мали за побожну й справедливу річ. Але Ти, Господи Боже, Єдиний у Трійці, зволь нас оборонити від жорстокості Мосоха й Цедара.

*Московський князь убив сина
Причина його вбивства*

Врешті, 1581 року, цей московський тиран Іван Васильович убив свого старшого сина Івана, а це з такої причини: коли йому показував свої значні скарби, то [син] нібито сказав таке: «Хоч ти і маєш чимало скарбів, а польський король їх не має, однак він тебе перемагає». Розгніваний цим, він вдарив сина посохом у чоло, і той одразу помер. Через це московський князь був у великому смутку, бо вже не мав єдиного наступника; він хоч і мав сина Федора, але не любив його так, як цього старшого, котрий був такий жорстокий, як і його батько, Федір же був милосердний.

Інші ж так розповідають про причину його вбивства: коли він застав невістку, котра по дому ходила тільки у сорочці, бо тоді вона була вагітною Димитрієм, то він її за це вдарив. Тому її чоловік Іван, прибігши, дорікав за це зло батькові, а той вдарив його.

Через три роки, року 1584, місяця березня, дня 8, цей великий князь, або швидше великий тиран, помер, після чого також припинилося й перемир'я з польським королем, бо воно укладалося тільки на час їхнього життя.

Московський князь помер

Однак король Стефан став знову задумувати московську війну, особливо ж коли йому Лев Сапіга, нинішній канцлер Великого князівства Литовського, дав знати про великі смути в Москві тоді, коли був там послом. Бо князь Бельський як опікун Іванових дітей по батьківській смерті зайняв у Москві замок, // (с. 73) прагнучи столицю всієї держави тримати або ж самому бути паном [держави]. Але Федір, син старого московського царя, поставив дуже багато гармат коло замку й, безнастанно стріляючи, здобув його великою потугою, а Бельський втік до казанських татар. Федір залишив Димитрію Углицьке князівство, у котрому мешкало чимало мудрих людей, а сам, будучи людиною побожного життя, часто ходив до церкви, засновував монастирі, шпиталі, а всі царські волості доручив своєму конюшому Борису Годунову як економові; цей же, коли царством абсолютно володів, задумав лихий намір на його життя, але, оскільки боявся молодшого дідича, став влаштовувати свої інтриги, котрими хотів його звести зі світу. Для цього він намовив чималий натовп зрадливого люду, і ось уже всюди пронеслася звістка, яка дійшла й до покою молодшого княжича, котрий мав при собі одного педагога, розумом і досвідом цілком зрілого; він, постерігши Борисову зраду, став думати, якби цьому запобігти, і, побачивши хлопця літами, зростом і постаттю подібного до князя, вчинив з ним так, що вони разом у ліжку лежали; коли ж засинали, він наказував князю лягати спати десь в іншому місці, щоб вночі ці зрадники його не вбили. На світанку він його переносив на належне місце, а ту дитину клав десь в іншому місці.

Лев Сапіга, канцлер Великого князівства Литовського

Федір став генцем

Історія про те, що задумував Борис проти Димитрія

Близкутий обман

Змовники тривалий час чекали, щоб виконати свій задум, і, вибравши одну ніч, вони мали зробити свою роботу; увійшли до покою, знайшли там дитину, яка спала на князевому ліжку, і вбили її, думаючи, що це князь. Мешканці тамтешні стривожилися, стали шукати причину заворушення й побачили вбиту дитину, подібну до царевича, котрого пані Естерська виховала, й ростом та постаттю однаковою, тут кожен би обманувся. Так само помилилася у цьому й москва, думаючи, що вбили власного царевича, тому в Углицькій волості скрізь стали кричати й лементувати, одні з домів зі зброєю виходили, другі з факелами чинили швидку погоню, щоб наздогнати тих зрадників. Але ті, зробивши свою справу, не чекали на них. Було потім наказано засурмити в сурми

на тривогу, щоб оголосити про цей безбожний вчинок. Але даремно, що зроблено, те зроблено.

Чесний педагог побачив, що сталося. А щоб підміна не виявилася й не сталося чогось гіршого, став думати про те, як царевича здоровим звідси таємно відправити кудись в інше місце. Тоді, нікому не кажучи, за винятком одного знатного шляхтича, котрий з ними вирушив, запровадив його аж до Східного моря, де з ним, як батько з сином, довго жив, мудро таївши секретну річ.

*Замість
заповіту
вихователь
дав цареві
вигеві
поради*

А коли вже був при смерті, то дуже просив його, щоб він нікому не розповідав [про своє походження], доки не досягне повноліття, щоб до цього часу він проводив своє життя в монастирях, живучи в законі з ченцями; невдовзі потім він помер.

Царевич, маючи таку науку від свого педагога, котрого любив від щирого серця, вчинив так, як той навчав, однак пам'ятав, що він хоч і царевич, але був вигнаний слугою, мусив покинути своє князівство й тинятися по чужих кутках.

*Зрадлива
хитрість*

Тут же прийшла вість до Федора, що молодий царевич Димитрій, впавши на ніж під час гри, сам себе забив. Сповнений великого жалю настільки, що майже втрачав свідомість, задля вгамування свого жалю він за порадою зрадливого Бориса наказав всіх, хто був на Димитровому дворі, порубати. До цього його хитро підвів Борис, щоб свої зрадливі справи зберегти в таємниці.

Потім Федір наказав привезти тіло Димитрія, але Борис і тут його перехитрив, сказавши, що туди нема доступу, а навколо цього міста сильна пошесть; так його було поховано далеко від столиці.

*Борис
отруїв
Федора*

Це вчинивши, він став виношувати лихий замисел проти самого Федора, щоб його змести, // (с. 74) а самому посісти всю державу. Вибравши час, коли вони разом пили, він подав йому келих з отрутою. Коли Федор його випив, то вже же на другий день отрута почала діяти на внутрішні органи, а на третій день він впав і помер. Після цього Московська держава через вигаслий спадковий рід потрапила до конюшого Бориса, бо там такий звичай: коли не стане дідича, то влада переходить до конюшого. До того ж сестра Федора була дружиною Бориса, що йому теж значно допомогло.

*Борис
сів на
престолі*

*З'явився
Димитрій*

Потім Димитрій досягнув зрілих літ і згідно з наукою свого вихователя поклався на свій розум і вирішив вийти з монастиря, у котрому перебував, а для того, щоб бути ближче до столиці своєї держави, переходив з одного місця на інше. Дійшовши до столичного озера, він із жалем та плачем оглядав батьківські покої. Живучи в монастирі, він часто бував у Годунова на дворі, але нікому не зізнавався в тому, ким він був насправді.

Потім він став ретельно обдумувати, як досягти свого й віддячити Годунову за цю зраду. Він вдався до Польщі й прийшов насамперед до знаного в руських краях шляхтича Гойського. Потім пішов до

Брагіна, а там на сповіді одному ігуменові розповів про все: хто він справді є і як жив. Почувши це, ігумен як міг дав йому пораду й розповів про це князеві Адаму Вишневецькому. Останній, як тільки про це дізнався, закликав Дмитрія до свого дому й достатньо довідався від нього про все. Він наказав Дмитрію зняти з себе чернечий одяг, зодягнув його у дорогі шати й познайомив зі своїм братом Костянтином з Вишневця, котрий був одружений з дочкою сандомирського воєводи.

Коли князь Костянтин визнав його справжнім царем, то офірував йому у всьому сілою, маєтністю, правом і левом і обіцяв цілком добровільно стати на допомогу, щоб відібрати для Дмитрія його вітчизну, яку своєю хитрістю захопив зрадник Борис. За це Дмитрій подякував йому по-панськи і сам взаємно офірував йому у всьому.

Потім князь Вишневецький повідомив про це свого тестя, сандомирського воєводу, і тоді ж вони обидва стали думати про початок війни проти Годунова, прагнучи, щоб той заплатив за свою зраду.

Тоді було принесено листа від польського короля, у котрому говорилося, щоб московського мужа було поставлено перед королівським маєстатом. Тоді Дмитрій показався перед королем, а коли він розповідав про свої пригоди, то окропив сльозами королівські покої. Король ласкаво з ним повівся, сказав про мінливість фортуни, додав також і про те, що йому чинить його власний дядько, врешті прийняв Дмитрія під свою оборону та крила коронного рицарства. Після цього він прилучив до нього сандомирського воєводу Єжі Мнішека, пана з Великих Кончиць, з порадою, мужністю, справою та енергією якого Дмитрій протягом року визволив свою державу від зрадника Годунова, після чого Годунов від жалю здох.

Справді велику справу вчинив цей знатний польський сенатор, який віддав свою дочку Марину за Дмитрія у святий подружній стан. Цей Дмитрій вже писався таким титулом:

*Титул
Дмитрія*

«Дмитрій Іванович, самодержець всієї Русі, князь углицький, гродзицький, володимирський, московський, новгородський, государ Казанської, Астраханської, Сибірської держав; Псковського, Смоленського, Великого Новгорода та інших великих князівств пан і великий князь, землі Московської, Чернігівської, Рязанської, Ростовської, Ярославської, Білозерської, Удорської, Обдорської, Кондорийської і всієї Сіверської землі правитель і государ, царів кушинських і Кабардинської землі, черкеських, черемиських і югорських князів і всіх держав, підлеглих Московській монархії, господарів господар пан і дідич». // (с. 75)

Коли він вже безпечно сидів у своїй спадковій державі, було послано йому по наречену, згадану Марину Мнішківну, до Польщі. Послом був Афанасій, муж видатної краси, про що свідчить цей малюнок та опис особи:

Власне обличчя Афанасія, котрий у нашу сторону від московського царя був послом по дружину. Муж чеснотами та великим розумом відзначений, який здавна бував з Москви у Польщі.

Його приїзд до Польщі і виїзд із царицею з Польщі був доволі імпо-зантний. При цьому також були послы короля його мості, пан Олесницький, каштелян малогоський, Олександр Гонсевський з литовського князівства. Було з обох боків чимало дворян та слуг, були пишні кінні та піші ескорти. Всюди перед їхнім приїздом було впорядковано шляхи, самих мостів було швидко збудовано 540, якщо рахувати одразу ж від кордону аж до столичного міста Москви.

Коли вони приїхали до Смоленська, то з міста їм прислали коштовні подарунки, троє саней було застелено дорогими соболями, такі ж соболі були й зісподу, а зверху вкрито щирцею. Перед ними було 12 коней, всі білі, котрих вели бояри, вбрані в парчу, інші ж несли різні подарунки. Ченці несли хліб та сіль, що означало міцний шлюб, приносили й присягу своїй пані. Коли вони прибули на місце, то побачили пишні ескорти, що чекали в полі, а деякі помаленьку до них наближались.

Там же були два намети, в котрих цариця вдягала свої шати, там також її вітали послы від Димитрія. У другому наметі вітали воеводу, котрому від царя було дано в подарунок коня з дорогою збруєю, ціною в 100 тисяч червоних золотих; золото й камені, які на ньому були, без сумніву, були варті такої суми грошей. Було там сідло з щирого золота, стремена, з обох сторін висіли тебеньки й бубенці, в котрих було дванадцять чарок майстерної роботи із щирого золота. Також попона, вудила й вуздечки

були / (с. 76) із золота, і на ногах у коня світилося золото, бо під обома колінами були із золота ніби ковани манжети (manelle). Ці та інші коштовні подарунки було віддано як батьку, так і майбутній цариці.

Коли в'їжджали до міста, одразу вдарили в п'ятдесят барабанів, у котрі московити били безнастанно, також було багато труб та сурм. Між людей кидали золоті деньги й дорогі потрійні португали, аби тільки вони не тиснулися.

Коли ж дійшло до акту, то весілля було з великим розмахом. Якби ми його мали описувати, то мусили б скласти другу хроніку. Вісім повних днів було застілля, але коли, здавалося, все складалося якнайліпше, раптом на дев'ятий день зчинилася тривога й кривавий лемент. Проти Дмитрія таємно повстали зрадники, які змовилися, щоб його вбити; однієї ночі вони свого добилися хитрою підступною перевагою,

*Московські
весільні
бенкети
Дмитрія
з царівною*

бо кинулися з різних господ на поляків, котрі, нічого не сподіваючись, спали собі безпечно. Оскільки ж господи вони мали на віддалі від себе, то це ускладнило становище поляків. А щоб цього злодійства більше збіглося, били в усі дзвони, ніби на якусь тривогу, що аж до неба йшла луна; а в цьому безладі хто ж мав чогось сподіватися? Крім того, вони вдало застосували хитрість, бо вдарили одразу на всі польські господи, щоб їх не постерегли й не вхопилися за зброю або не рвонулися якнайшвидше до коней, щоб не могли як-небудь протидіяти їхній жорстокості та великій зраді. Взагалі всю свою хитрість та зрадницькі штуки,

*Московська
зрада*

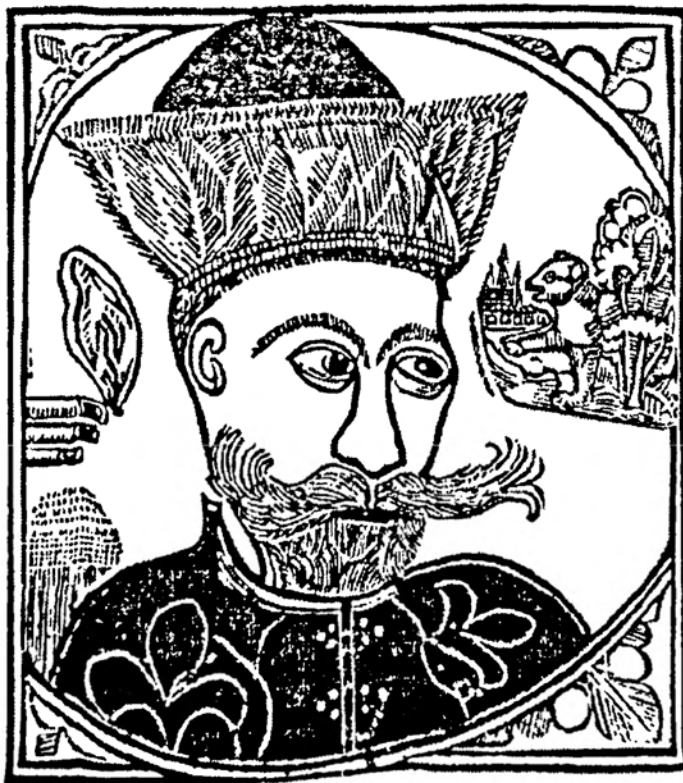
що є для них природним, на те обернули, аби їх знищити уві сні, бо інакше важко було б цього досягти. Бо й на це не вистачало у них духу, щоб зважитися на мужні вчинки. Як тільки ця новина дійшла до двору князя Вишневецького, то він зі своєю челяддю так мужньо вчинив опір, що їх одразу кілька сот поклав трупом на місці, а інших – вже таких, що втрачали свідомість, погамував Шуйський, отож вони мусили відступити й почати переговори з князем про мир. // (с. 77)

Також і Стадницькі у своїй господі виявили боягузливу справу москви. Як тільки вони побачили, що проти них шикуються москва, то, будучи зі своїми слугами напоготові, ще й ворота їм відкрили. Зрадники ж не посміли на них напасти. Однак там, де москва могла на когось необережного напасти, то чинили свою нелюдську жорстокість над польською шляхетською кров'ю, не зважаючи ні на стан, ні на стать, ні на літа.

Особливо вони мали зуб на священників, слуг Божих. Оскільки ж не могли схопити всіх, то за них заплатив криваву жертву своїм життям на вівтарі ксьондз Помаський (Pomaski). Там загинула майже тисяча поляків. Такої поразки здавна не зазнавав шляхетський народ, хоча так часто брав участь у Марсових забавах та нападав на землі ворогів, цих зрадників; тепер же, коли вони прибули на це нещасне весілля, не думаючи про битву, їх полягла велика кількість. Щоправда, й вони поклали трупом чимало москви, бо, бачачи, що надходить їхня остання година, деякі билися аж до смерті. Згодом цю битву так описав один поет С. Р. [S. R.] віршами:

Був крик по всій Москві, було нарікання,
 Був плач нестримний, заламували руки
 Бліді дружини, які ходили поміж багатьма купами,
 Пізнаючи трупи своїх убитих чоловіків.
 Ходили й чоловіки, там кожен, свого
 Знайшовши, швидко поховав аж до останнього.
 З мертвих тіл наших людей було здерто одяг догола,
 Над деякими знущалися й по смерті.
 У цій бурі, однак, вшанували воеводу
 Й не напали раптово на його господу, // (с. 78)
 Бо то було в замку, то розуміли,
 Що достатню безпеку мали у своїй потузі.
 Тут йому, вже старому, від жалю ослаблomu
 Через цей жорстокий випадок, вже осиротілу
 Дочку віддали назад, відібравши у неї все –
 Державу, честь і титул, що їй належав.
 Скоро їх, що були разом, було дано на інший двір,
 А звідти до в'язниці кудись в інше місце було заслано.
 Мало кого з них, ох, мало кого
 Зла москва не обдерла, вважай, з усього.
 Бо деякі бідолахи-небожата до дому приходили
 Голими, в чому мати породила.
 О народе безчесний, о потомство злого
 Геріона, о плем'я Ерікса зрадливого!
 Не тріумфуй! Майбутній час явно те покаже,
 На який вирок за це Суддя Вічний прирече тебе.

Після вбивства Димитрія вони тут же обрали собі своїм паном Шуйського, після чого також між ними вибухла громадянська війна. Їхня кров добряче лилася, в цей час з обох боків полягло понад 200 тисяч душ, а цю кількість, живучи в мирі навіть кількості років, не можна компенсувати. Внаслідок громадянської війни ця держава так була знищена вогнем та мечем, що й найсильніший ворог не міг би так потужно її спустошити; бо інші були такі, що панування цього Шуйського зовсім не могли терпіти; також вони постійно чекали на прихід збройних гостей з Польщі. Спочатку коронне рицарство, а потім і сам Сигізмунд Третій, незвитяжений польський король, пан наш милостивий, 1 дня місяця листопада 1609 року прибув під Смоленськ і поставив табір на певному місці. Москва, побачивши це, спалила спочатку передмістя, а потім й саме місто; // (с. 79) сама укрилася в замку й вирішила боронитися до смерті. Це місто, окрім замку, дорівнювало своєю величиною Вільну; замок же там такий великий, як весь Краків, оточений мурами, він мав 42 башти, віддалені одна від другої на 10 кроків, що творили коло; барбаканів же на кшталт краківських було два: один круглий, другий квадратний, там було багато бойниць для рушниць, а сам мур мав заввишки 8 сажнів. Війська ж у ньому було до 40 000, також 150 гармат, порох, кулі та інша вогнепальна зброя, багато всякого провіанту. Король облягав Смоленськ 22 місяці, переносячи у таборі зиму й літо, всі воєнні труднощі, надихаючи своїм прикладом інших, що разом з його королівською мостю були там. Невдовзі якось Господь Бог дивним способом учинив так, що відняв сили й мужність чотирьом його ворогам. Перший – Шуйський, котрий уже був розбитий коронним рицарством, якого туди чимало прибуло, був разом із [своїм] братом виданий королю його мості своїми ж власними жовнірами, між котрими було чимало шведів, французів та німців. Другий ворог (impostor), тобто Лжедимитрій, був убитий під час полювання своїми ж власними козаками, старшим з яких був Туреш (Turesz). Третій – Скопін (Skophin), також своїми був отруєний. Четвертий – Голіцин, був узятий у полон рицарством короля його мості й відісланий до Польщі. Що стосується п'ятого, Ляпунова, то справа з ним ще вирішується на полі бою. Цей зібрав військо й хотів захопити столичне місто Москву, подане королю його мості під час обирання Владислава, польського королевича, й добре зміцнене королівськими військами, але 29 березня року нинішнього 1611 був переможений з милості милостивого Господа. Під час цієї ж битви було спалене й сплюндроване столичне місто Москва, котре має довкола чотири німецьких милі. Два прекрасно укріплених столичних замки Московського князівства рицарство коронне та Великого князівства Литовського тримало для короля його мості. Хоча вони були в облозі, однак часто робили вилазки й, покладаючи свою надію на безсумнівну допомогу, кілька разів завдавали Ляпунову значних поразок.

Усіх цих п'ятьох бунтівників, котрі вже були присягли польському королевичу Владиславу, підбурих проти нас патріарх всієї Московії, котрий

Король
під Смоленськом

Опис
Смоленського
замку

вже з Божої милості взятий нами у пригорщу. Бо цей московський народ думав, що ми не християни, але якісь жорстокі єретики, котрими вони гидували більше, ніж євреями. Вони насмілювалися у своїх кондиціях вимагати, щоб Владислав охрестився в їхню віру, котра навряд чи гідна мати назву християнської, про що буде нижче.

Додавала духу цим зрадливим клятвoporушникам оборона неприступного Смоленського замку, що лежав на самому московсько-литовському кордоні і яким сотню років тому московські князі оволоділи через зраду та хитрощі, забрали його у дядька нинішнього короля, нашого пана, й тримали під своєю владою без жодного законного права протягом сотні років. Після вищезгаданого вбивства наших [у Москві], дізнавшись про військо короля його мості, забезпечили Смоленський замок на цілих три роки всілякою вогнепальною зброєю, провіантом та військовими припасами; після чого взагалі всім здавалося, що цей замок цілком неможливо взяти; бо він був природою захищений і розташований у такому місці, що навряд чи яка фортеця у Європі може з ним зрівнятися.

Не хотів побожний та справедливий пан відступати від цього замку протягом цілих двох років в інше місце, хоча були щодо цього різні поради, не хотів ступити від Смоленська своєю панською ногою. А це тому, що Смоленськ є фортом та діамантовими воротами всієї Московської землі, столицею Сіверської держави, котра всі московські провінції та держави набагато перевищує родючістю землі, багатством, достатком, обороною міст і замків та всім необхідним, земними скарбами для підтримки людської натури. Завдяки гетьманам його королівської мості московські сили тут і там зменшувалися, // (с. 80) але сам король з частиною свого війська не відступав від Смоленська, а весь свій задум покладав на те, щоб здобути його з Божою поміччю й не відступати від його воріт доти, доки не візьме, незважаючи ні на що.

Війська його королівської мості здійснювали кілька разів штурми, вживали різних штук та воєнних хитрощів, але безуспішно – ще й не без шкоди і втрат, хоч і невеликих, як то буває в такій грі. Потім король нібито відклав на інший час цей намір та свій задум і почав з військом рухатися в таборі; він послав туди й сюди жовнірів, сам про себе подав московським зрадникам думку, що він нібито мав відступати від Смоленська. Москва, зрозумівши це, стала в замку убезпечуватися, тріумфувати й кричати, бачачи, що жовніри роз'їжджаються. А 13 червня нинішнього 1611 року Господь Бог Всемогутній Сам з милості Своєї святої вчинив, що король його мость із маленькою пригорщею свого рицарства здобув неприступний Смоленський замок. А було це так, як ми тут коротенько описали цими віршами:

Хто хоче зрозуміти про
Справжнє взяття Смоленського замку,
Прочитай цю маленьку сторінку,

Будеш мати те, що треба.

Коли король Сигізмунд, коронний пан,
Під цей замок досить захищений
Їхав у потузі своєї держави
З військом мужніх людей,
Його сміливі загони,
З усіх боків добрі,
Чинили там досить
Протягом всього часу цієї війни.

Але там була така справа,
Що й величезна сила
Не могла б впоратися,
Щоб взяти силою замок.

Були штурми, були тривоги,
Але москва підносила роги:
Маючи такий потужний замок,
А у ньому піше та кінне військо.

Однак наші, як звичні до
Всяких труднощів,
Таки доб'юються свого,
Вибравши час для цього.

Отож коли зла москва
Себе найбільше укріпила,
Тут же з темряви однієї ночі
Скуштували нашої сили,
Підійшовши під мур з петардами,
З драбинами і з порохом,
Маючи із собою для переполоху
П'ятдесят центнерів пороху.

З одного боку від звичайного
Місця козацького табору
Пан кам'янецький вів свою роту
На штурм з охотою,

З другого – маршалок Великого
Й значного князівства Литовського
Тримав сторону з півночі,
Маючи й інших для допомоги.

А проти великої руїни
Пан староста у Феліні
Мужньо зі свого боку парив,
Коли москаль на мурах смажився.

Полки ж Ваера,
Готові на рицарську справу,
І від старих шанців свої сили
Обернули на штурм.

Там, коли за щастям гетьмана
Найвищого, короля пана,
Наші почали штурмувати
І зачепилися за [фортечні] зубці.

Ворог постерігся,
Сторожі на кожній вежі
На тривогу вдарили в дзвони
Й одразу стривожили москву.

Стали вони гарячково громадитися,
Хочуть наших скинути з мурів,
Б'ють, січуть, стріляють з гармат,
Дають нашим мужню відсіч.

Наші ж ніскільки не поступаються,
Взаємно допомагаючи,
Зібралися до оборони
На обох сторонах муру.

Одні штурмують оружно,
Другі допомагають мужньо,
Інші дух підносять,
Інші позаду пильнують.

Москва ж, боронячи від шаху,
Із замку дивиться не без страху
На наших шляхетних юнаків,
Помиляючись у шикуванні своїх солдатів. // (с. 81)

А при цьому мальтійський кавалер,
Як у сто турецьких галер:
Під замок підсадивши,
Наражаючись на смертельну небезпеку,
Викинув сам петардою в мурі
Замок догори
На десять сажнів, отож тобі
Неухильної смерті гроб.

Тут же кинулися всередину,
В мідні барабани, у литі труби
Вдарили, з кожного боку
Дають своїм плац просторий.
Вдарили заюшені полки,
Що знають московські серця,
Як панове, так і слуги,
З цього боку одні, з іншого – другі.

Одні стріляють з-за шанців,
Другі палять вежі й башти.
Треті нищать їхні намети,
Аж поля вкриваються димом.
Москва, бачачи, що діється,
Облишивши всяку надію,

Стала тікати куди хто може,
Стелячи собою смерті ложе.

Одні у вогонь самі стрибають,
Останки других через мур кидають,
Треті просять пощади,
Опускають голови, а руки підносять.

Наші ж не попускають,
Тріумфуючи над ворогами,
Різні полки з різною зброєю
Звідусіль москву б'ють та гонять.

Одних в'яжуть, других січуть,
Потоки крові їхньої стежками течуть,
Немало набрали в'язнів,
Котрі скарби показали.

Між котрими найголовніший
Був архімандрит найясніший,
Сергій гетьман з воєводою,
З розкудланою сивою бородою.

А при них син з дітьми та дружиною,
Вже не з погірдливою думкою стоять,
Доводиться падати до ніг
Короля пана не без тривоги.

Королю небесної корони!
Будь похвалений з кожної сторони,
Бо зла москва при твоїй допомозі
Дізнала потуги твоїх вірних.

*Марцін
Пашков-
ський*

Було там ще самих бояр 2500, крім поспільства, котре не знати де розлетілося: одні з розпачу у вогні згоріли, другі потопилися у Дніпрі, треті потрапили живцем в руки рицарства короля його мості. З наших же більше 20 не загинуло, між ними був один значний муж, заслужений жовнір Речі Посполитої на ім'я Горецький (Gogeski): з драбиною лізучи на стіни, був підстрелений, впав і помер.

Там Господь Бог Всемогутній зглянувсь на побожність короля, нашого пана, і на його задум, схильний до прославлення хвали святої, також на терплячість та на інші його чесноти, втішив його тим, що ворог погорів у своїх замислах. Він же завжди покладав надію тверду своєї перемоги у Господі Бозі своїми молитвами, котрі костьол святої католицької постійно задля щасливого в цих краях успіху короля його мості і всього рицарства набожно відправляв. З чого нехай йому буде вічна подяка і хвала навіки. Знати, що Господь Бог польському народу готує, треба тільки до кінця просити Його, а самим прагнути того; хто знає, чи це не є добрим початком з милості Його святої.

А в ці недавні часи під московською столицею так сталося вже після від'їзду короля його мості, що малою пригорщею людей наші з Божою Поміччю розгромили кілька десятків тисяч москви.

*40-годинні
молитви
завжди
корисні
всім
станам*

А коли б Господь Бог зі своєї всемогутності зволив дати, щоб така велична монархія, як пише один польський шляхтич на ім'я Павло Пальчовський, з нашою об'єдналася, то не тільки б коронна Річ Посполита, але й все християнство з цього могло б отримати славу та користь, а поганин більше б мусив оглядатися на такого монарха й боятися його, котрий сам володів би такими великими монархіями на сході і на півночі. Насамперед же татари, прилеглі до обох цих держав, могли би бути приборканими. Потім безчесний бусурманець, будучи вже без татарської допомоги, мусив би зважати на такого монарха, котрий сам з Божою поміччю, але без чужоземної допомоги, міг би бусурманина подолати. Врешті й Угорське королівство, розбите цим поганином, також воєводства Семигородське, Молдавське й Валаське раді були б бути під зверхністю такого монарха. Тоді була б слухна причина добиватися свого, що було через зраду забрано. // (с. 82) Далеко більша є нині відмінність між сучасним станом Московської держави й тим, який був раніше. Перед цим вони мали природних панів, на котрих дуже зважали піддані, частково з любові, частково зі страху, тому проти кожного їхнього ворога охоче виступали й потужно билися. Але тепер вже у них не стало власних панів та спадкоємців: з-посеред себе братів і товаришів своїх обирають государями, й дивовижними способами, повними хитрощів, зради та вбивств, вони досягають господарства. Так недавно Борис Годунов, як ми вище мали, ворог, а тепер – Шуйський.

*У Московії
не стало
спадкових
панів*

До цього ця держава була багатшою рицарськими людьми, котрі внаслідок частих воєнних експедицій діставали добрий вишкіл. Але після Івана Васильовича за часів Федора та Годунова дуже призабули це мистецтво; також в ті часи мали вони Петра Басманова, котрий до рицарських справ якось би пасував, але його самого у тому заворушенні забили. Годунов же, хоч кілька років панував, не мав ні з ким війни, прагнучи ствердити своє панування, а по смерті своїй посадити на престол свого сина. Він багато людей зі свого народу знищив, людей чільних та найзначніших, котрими стояла та стояти могла б їхня Річ Посполита. За його ж панування з допущення Господа Бога був голодомор у тих краях такий, що налічують 100 тисяч душ, котрі в цей час померли від голоду й пошесті. А так Господь Бог звичайно чинить, коли за провини керівників карає підданих і всю землю. Димитрій, колишній дідич, хоч і дуже малою пригорщею наших людей, не вступаючи на престол, таку шкоду в людях вчинив, що ще 100 тисяч людей їхнього народу, як вони самі кажуть, погинуло під час тієї війни, особливо під Новгородом, де багато їх полягло на полі битви. Отже, якщо один сенатор міг посадити на трон держави Димитрія, то наскільки ж більше голова, згідна з членами свого тіла, може вчинити з небесною поміччю, особливо в такій побожності, мудрості, гуманності, ніжності, милості, щедрості та інших, вважай королівських, чеснотах. Раніше москва думала, що ми не християни, дуже хибно розуміла про нашу Річ Посполиту,

*Голод і мор
у Московії
в часи
Годунова*

про потугу, про мужність, про уряд, про права, про вольності. Тепер же за дивною справою Бога у тому краю потроху, хоч і здалека, краще пізнають вони нас, а ми їх. Отже, слухна та пристойна є справа, щоб те, що раніше було вчинено ворожою зрадою, відпало, а мужністю та енергією знову повернулося до вітчизни, бо на зраду й хитрість є розум, котрий все зле може постерегти й запобігти має такому; є і мужність, котра скрізь до помсти таких кривд, зрад й хитрості. Святої пам'яті король Сигізмунд Перший, котрий у такій великій повазі був у всіх християнських панів, що його всі одностайно хотіли мати гетьманом проти потуги турецького султана, коли від папи Леона Десятого до нього був посол Іоанн Пізо, націлений, щоб відвести його від московської війни з Василем Івановичем і укласти між ними перемир'я, відповів, що він з москвою не може вчинити статечного миру собі та своїй державі, а тільки зброєю, взявши на поміч Господа Бога, хоче скінчити розпочату війну. Там же замість послів послав до нього [простих] сурмачів, кажучи: «Нехай уже після них, бо ці завжди мають губи, вкриті коростою, умиває цей господар руки, як звик чинити після поцілування його руки іноземними послами або ж після їхньої промови до себе, коли має їх за негідних своїх рук, очей і вважає їх за мерзенних та нікчемних, а себе таким чистим, що думає, що за дотиком його або за поглядом на нього має бути від них опоганений та заражений, ніби від яких драконів». Що Антоніо Поссевіні, котрий там був послом від папи Григорія XIII, людина високого розуму, вважає за велику зневагу всіх панів та християнських монархів і каже, щоб за це всі мали палко взятися. Не чинить цього папа, святий отець, не чинить цього сам Господь Христос, щоб вмиватися одразу ж після того, як на нього подивляться, або до нього промовлено, або ж доторкнуто, хоча Він спілкувався і з явними грішниками. А ця бридка московська бестія, котра смердить часником, цибулею, горілкою, потом, ніби здохлий кілька днів тому пес, // (с. 83) а руки постійно має опоганені кров'ю своїх підданих, над котрими завжди панує як тиран, отак чинить.

*Пишність
московського
князя
у прийнятті
іноземних
послів*

Послів короля Августа, Яна з Кротошина (Jana z Krotoszyna), іновроцлавського воєводу, Рафала Лещинського (Rafała Łuszczynskiego), радзейовського старосту, і Яна Тальвоша (Jana Talwosza), жмудського каштеляна, що спіткало у таких людей? Хіба не порубали на очах послів коней, що були приведені в дар тирану? Хіба вони не забирали у послів силою те, що їм подобалося? Годі у присутності послів порубали коней й забрали у них силою речі, а тепер що? Їхніх людей вбивали, грабували, крали у цьому заворушенні кілька посольських людей, другі нагими прибігли до посольського двору, їх було викрадено потім понад сорок; їх би ще більше пропало, коли б наші не мали коло себе такої сторожі.

*Коли
римляни
знищили
Коринф*

Римляни колись послали своїх послів до Коринфу, а ті випадково були у місті облиті нечистотами. За цю зневагу римляни підступили до Коринфу з військом, зруйнували та спустошили це велике й значне місто.

А чим же облите наших послів? Чи не невинною кров'ю своїх братів, рідних та наймиліших приятелів, а самі, представляючи собою особу короля й Речі Посполитої обох націй, паскудною брехнею були принижені та оббрехані супроти прав усіх народів, мало не три роки потерпали у в'язниці, а тіла забитих, ганебно оголені й невинні, були кров'ю зганьблені, по вулицях та полях лежали викинуті псам та птахам. А тих, котрі за дивовижною справою Божою залишилися живими й уникли тоді жорстоких рук, розлучили з милою вітчизною, з рідними приятелями, безцінною свободою; розіслали їх по різних далеких тюрмах, й там вони перебували у неволі та великій біді досить довго.

Заради Бога, що ж могло бути гіршого, ніж те, що дісталось цьому народу нашої коронної Речі Посполитої?! І це походить від народу, гіршого та нікчемнішого від якого немає під сонцем; правда, там краси досить, мужики там як велетні, але честі там нема й за гроші, так само як і серця.

Пишуть голландці та зеландці у своїй північній навігації, що у Московській державі на Новій землі вони натрапили на таких людей, котрі, почувши постріл з рушниці, падали на землю, у страху думаючи, що це вдарив грім. Що ж було б, коли б вони почули биття гармат, коли аж земля дрижить, тоді б втратили свідомість. Що стосується зброї, коней та їхньої зброї, то наш селяк краще їде на ярмарок, ніж тамтешній вояк на війну, бо коли має холодну зброю, то не має рушниці, луку, дrevка, якщо ж має лук або рушницю, то не має холодної зброї, бо він вважає, що одне іншому заважає. Отож тягнеться такий без шапки, у сермязі, лаптях, а якщо котрий значний, то бубонець до сідла припне, а сам без пояса, рукава спустить так, що аж до землі будуть висіти; коли б такого зустріти й взятися за нього, то його б і без зброї зі шкапи звалив би, бо на коні він сидить, як журавель на високому сідлі, щоб його легше було вбити. Коли ж проти наших вони йдуть, тоді вже йдуть як на явну смерть, тому мужик ще вдома прощається зі своїми, а побачивши нашого в полі, то вже від самого страху здихає. Якщо одним словом сказати, що це є за рицарі, то вони є такі, як нинішні євреї. Тиранство, котрим цей народ стиснутий, притуплює їхній дух, а страх, у котрому вони народжуються, завжди в них залишається. У цих людей невірні душі, вони не люблять високих, до неба спрямованих думок. Зі зброєю вони ніколи не ходять, до рук беруть зброю лише тоді, коли вже треба з ворогом битися. Є такий звичай у турків і в інших націй, але ці завжди напоготові, постійно ведучи війни, мають турки завжди військові навчання, особливо яничари. А яке мають навчання московські вершники? Сівши на землю, вони грають у шахи! Не згадуємо нічого іншого через сором. Коли ж ця гра йшла на користь для війни, є й щось інше, про що треба мовчати через спокусу. // (с. 84)

*Народ
московської
Нової землі*

*Опис мос-
ковської
мужності*

Якби євреї мали таку землю, як московська, й дали б нам так багато приводів, як москва, до початку війни, то хоч би й могли мати війська понад кількасот тисяч, ми, хоч несміливо і не з повною надією

перемоги й помсти кривд, вдарили б на них. Про москву ж ми кращої думки, бо вона називається християнами, а кожен християнський правитель має подумати, перш ніж піднести руку проти християн, яку [руку] краще піднести проти бусурман, проти ворогів Святого Хреста.

Якими
христи-
янами
є Москва

А те, які вони є християни, легко кожен може побачити. Про це вже говорилося, бо цей ворог замість релігії має тільки неправдиве у чужоземних народів існування, бо у них замість ради – хитрість та брехня, замість мужності й потуги – бундючність і жорстокість, що виявляється завжди у їхніх зрадливих злочинах, у кожній справі. А щоб краще повірили в те, у чому звинувачується цей народ, додамо свідчення одного великого мужа, вважай святого, котрий також був довго у них у в'язниці.

Московська
святість

Отже, він так їх описує: «Справді, ці люди носять християнський титул і звання, але вони не гідні цього, оскільки під прикриттям цього імені чинять такі огидні паскудства, яких жоден інший народ у світі й не чув. Свідчу про це перед Господом Богом Ісусом Христом, що протягом такої тривалої своєї мандрівки, котру здійснив, їздячи по світу, по Іспанії, Франції, Італії, Нідерландах, Ост-Індії та Вест-Індії, спілкуючися та знайомлячися з більшою частиною народів цих країн, не бачив і не чув про такий народ, котрий зрівнявся б з москвою у всякого роду беззаконні, зраді, обмані, який би був так позбавлений всякої слушності й справедливості людського права та Божого, позбавлений всякої любові й схильності до милосердя, страху Божого й людського; і це не якісь непевні особи, але всі взагалі, від меншого до більшого, а найсправедливіші й найспритніші [у них] сповнені всякого безчестя.

Керівники більші й менші, котрі у всякого роду обмані й зраді є гостріші й тонкіші, але ж коли йдеться про речі, які стосуються чесноти, вони є тупими, бридкими, мерзенними й дурними тощо». Потім нижче [про це буде сказано].

Без сумніву, цей народ є такий зрадливий, такий непостійний, такий брехливий, що подібного немає на світі. Пройдисвіти, злостиві, підозрілі, небезпечні, невірні, безсоромні, бундючні, жадібні, бридкі, немилосердні, ненависні, мерзенні, огидні, чинять гріхи такі паскудні, про які соромно писати. А найголовніше, що вони є найбільші вороги нашого католицького імені. Я освідчуюся перед Господом Богом у тому, що стверджую те, що знаю, а знаю це з глибокого досвіду, пере-свідчився у цьому на власному досвіді, бачив своїми очима й переконався, що ми хоч маємо великих й агресивних ворогів, як-от негри, турки, євреї та всілякі інші єретики, але більшими й шкідливішими є такі, котрі нас постійно зачіпають та оббріхують не лише поміж себе, а й перед всіма народами намагаються оббріхувати, соромити й нашу віру зіпсувати, висловлюючи й проголошуючи проти нашої католицької віри й проти всіх її професорів тисячу брехень, фальшу, хитрощів, непристойної та блюзнірської лжі: оббріхуючи наші церемонії й обряди,

святі й погрібні, чимало яких пішло, власне, від самого Божого натхнення, блюзнірськими своїми язиками плещучи проти святих таїнств, а значно більше на слуг Божих, почавши від святого отця, папи, аж до храмової прислуги, тим же способом зради й облуди замислюючи на світських монархів і т. д. Отож такі християни! Але чи варто довго на цьому зупинятися? Що вони чинили проти своїх власних спадкоємних панів? То ми маємо вірити такому злому й зрадливому ворогові й схилити вуха та серця свої до більшої покорі?

*Яким
чином
Московія
захопила
замки
у Литви*

*Свіжий
приклад
московської
невіри*

Пригадаймо собі, хоч і важко це зробити без великого жалю, яким чином віднали від нас оті Новгород, Великі Луки, Псков, Сіверські землі, // (с. 85) Смоленське князівство. Хіба ж не через зрадливу хитрість облудного перемир'я з цим зміїним народом? Не будемо сягати дальшої історії, але хіба не було зламано й знищено недавно укладене перемир'я з Борисом через прислання цим московським зрадником кількох тисяч військових людей з гарматами до Велізької волості? Хіба ж не того часу були сплюндровані й спалені Прилуки, містечко князів Вишневецьких, і волості пана кам'янецького? А це недавнє ганебне вбивство синів Корони, забезпечених миром? Чи не досить виявилася проклята ворожа зрада та облуда?

Не були раніше Корона та Велике князівство Литовське такими великими й потужними, як є нині з милості Божої; великі й потужні монархи й сама москва постійно на них оглядалися і вважали щастям, коли могли мати від нас мир, не кажучи вже й про те, щоб вони самі коли дали привід до ворожнечі та війни. Бо в цій Речі Посполитій обох народів є з Божої милості мудра й здорова рада, зичлива своєму пану, а сам народ такий, котрий прагне слави своїх панів і свого народу, хоче, щоб його весь світ шанував завдяки мужності й енергії. Тому польського народу скрізь досить знайдеться в Угорщині, Молдавії, Туреччині та інших країнах.

*Поляків
скрізь
досить*

Що ж тоді було б, якби цей московський народ тепер мав би над нами величатися? Але з милості милостивого Бога початки тепер добрі: нам піддалося понад десять найголовніших замків, до коронної вітчизни та Великого князівства Литовського повертаються Смоленськ, Сіверська земля, Великі Луки та інші найпотужніші фортеці. Сам Господь Бог злучає разом ці держави й відкриває нам очі, щоб ми не погорджували Його милістю та милосердям, не втратили поданої оказії, а швидше обома руками й ногами трималися за неї, а з цим народом не миром, але війною діяли; не в огромі та кількості великій війська сила й потуга, але у мужності й енергії, а насамперед у благословенні Господньому. Коронного рицарства хоч буде сотня, а тих буде тисяча, але і від цієї сотні у них потьмариться в очах.

Ці жовніри, котрі були при Димитрії у Москві, хоч їх і не було 200, були такі страшні цим блядинцям (bledyńcom), що ті казали, ніби їх було 1000; хоч були головними ворогами, однак приїхали опанувати державою, та ніколи не сміли думати відкрито вдарити на них. Раз хотіли

*Московські
дії проти
наших*

*Московська
зрада щодо
наших*

вони напасти на сплячих на Великдень та повбивати їх. Але коли наші згідно з католицьким звичаєм під час здобування Гробу Господнього вдарили в барабани й труби, зрозуміла москва, що її постерегли, тому дала їм спокій. І на тих наших братів, котрих недавно вбили зрадливо на нещасливому весільному бенкеті Дмитрія, напевно, не насмілися б напасти, якби всі наші були разом та обережні, але ж їх умисно поставили нарізно в будинках, котрі стояли далеко один від другого. А наші вважали себе такими убезпеченими, що їх багатьох сплячих було вбито, ті ж, котрі могли схопитися за зброю, залишилися живими.

Та й на цих розпорошених і сплячих не наважилася б москва підняти руку, коли б вони не знали, що проти кожного нашого мало стати кілька тисяч їхніх. Бо все це військо, котре Дмитрій мав послати проти кримських татар, дало спокій татарам, а на наших з думними боярами, день перед цим підготувавшись в полі, обернулося. Вночі ж їх було таємно впущено до міста. Ось так у цьому замішанні така кількість війська була в місті Москві, що на вулицях не було де і яблуку впасти. Коли ж потім пани послали їздили до замку для переговорів, то сто або кілька десятків, і то не завжди, їхало перед ними, однак москві здалося, що це тисяча їхала. Ось так наші бачаться цьому марному народу пишними й великими.

*Московське
прислів'я*

Тому москва, коли якого гарного мужа поміж собою бачить і хоче похвалити його від щирого серця, то так звичайно говорить: «Це такий богатир, що міг би з литвою битися». Як от у нас є давня приказка: «Ти, хлопе, такий добрий, // (с. 86) що міг би з чортами битися». Справді, ми не знали раніше того, що зараз знаємо, бо москва протя-

гом всього цього часу могла свої вади приховувати від нас, через що наші їх не могли добре вивчити й взагалі перебільшували їхню мужність та енергію. Тепер за дивовижною справою Бога у цьому кількарічному Марсовому ігрищі у Москві наші зрозуміли це і мали ту користь, що достатньо переконалися в тому, що цей ворог у кожній справі замість дійсного стану речей творить у іноземних народів хибну думку про себе.

Отже, велика була тривога скрізь, у кожній волості, в яку тільки найменша звістка про напад наших приходила; який же лемент і нарікання тоді чулися: «Ото вже гріх впав на нас і на наших синів, що ми пропали з господарем і з господарством, з дружинами, з дітьми і з усім нашим добром!»

Арістотель, хоч і язичник, добре написав про це такими словами: «Великою є сила совісті, велика з цього і з того боку, бо не бояться тоді ні ті, котрі ні в чому не винні, не мають постійного страху кари ті, котрі почувуються винними у лихому вчинку».

*Підсумок
всьому
вищеска-
заному*

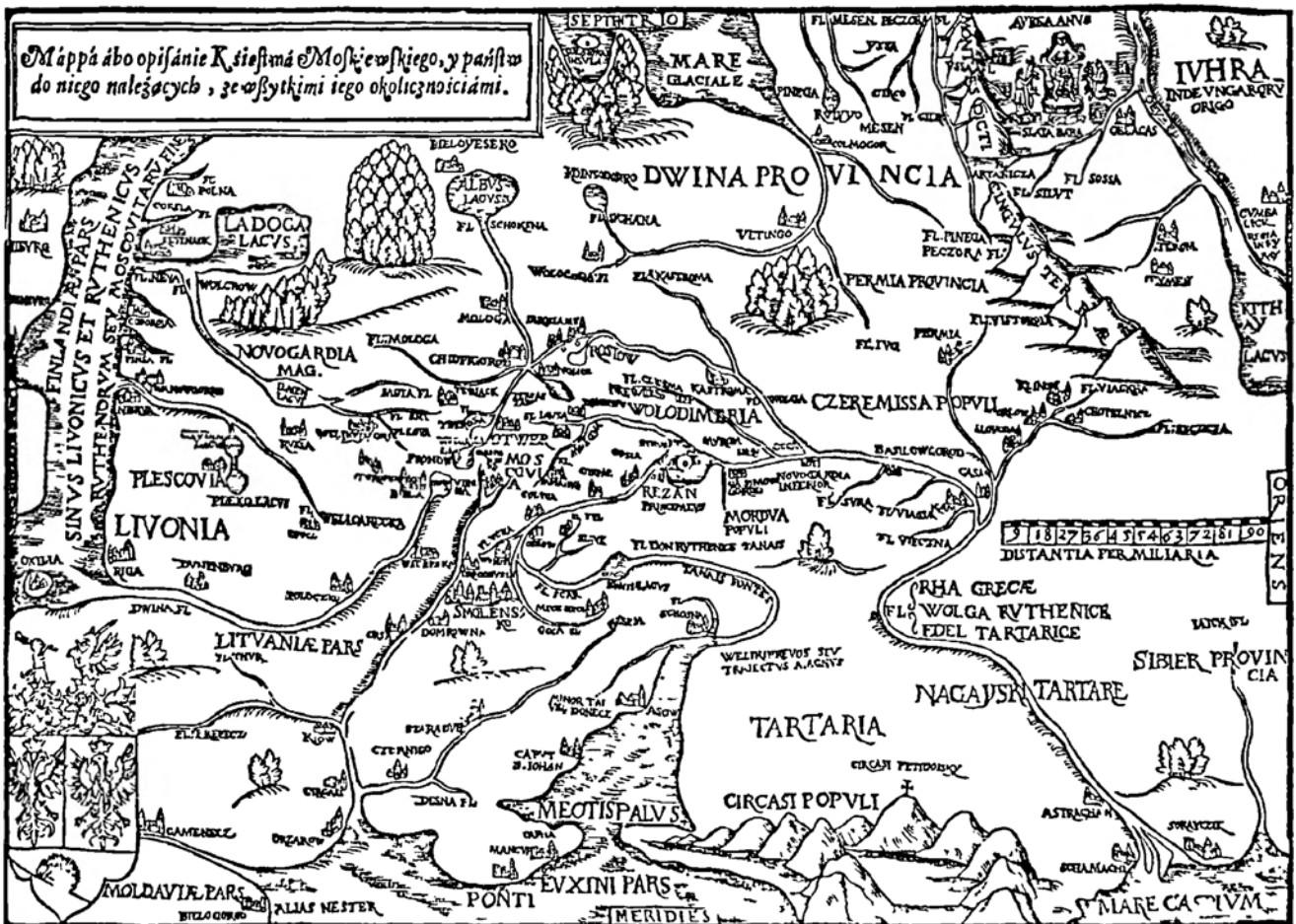
Треба нам все це взяти до уваги якнайкраще, не легковажити своїм добром у собі, яке залежить від того, як ми самі візьмемося за них у цій оказії, котра, вважай, сама дається нам; зважаючи на мир для всього християнства, маючи такий привід і здавна очікувану оказію, бачачи саму фортуна, яка не полишала наших предків, отих славних рицарських людей, котрі своєю сурмою дають втішний сигнал до пробудження, поспішаючи повільно і швидко й роблячи, коли тільки трапляється їм нагода, встаньмо із цього сну. А у цьому нам Господь Бог, польська кров, щастя нашого пана короля прокладуть зручні й досить широкі стежки, вкажуть безсумнівний та прямий шлях, який широко простягається перед нами, підемо з охочим серцем та весело, помстимося за образу, зради, хитрості й шкоди, завдані нам раніше, і набуваймо ж слави та примножимо вітчизну.

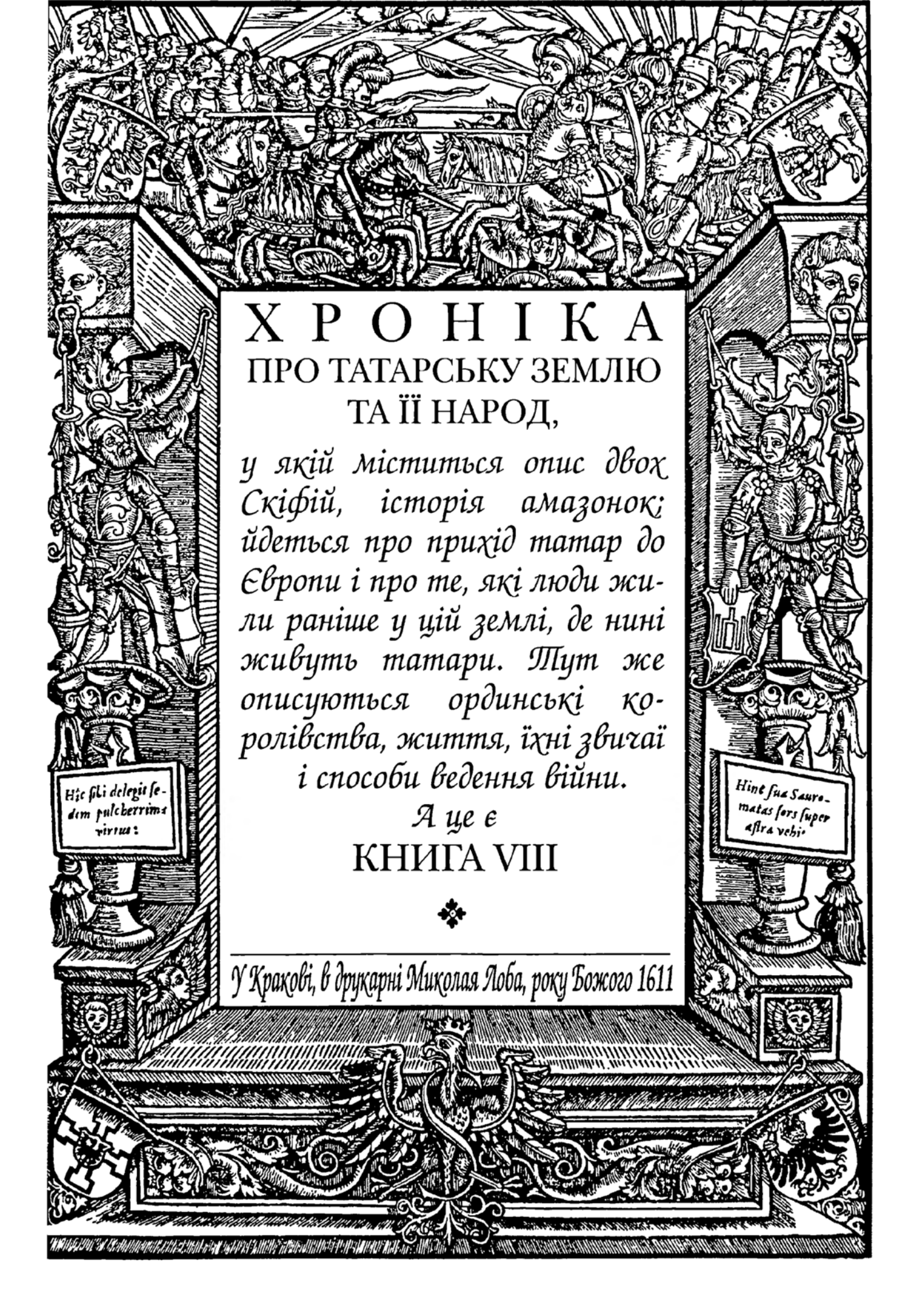
Згадаймо собі славних мужів Топорів, Грифів, Яструбів, Дубів, Шьренявських, Равських, Радванів, Абданків, Наленчів та інших, про те, що вони чинили в цій вітчизні разом з вашими предками, з Мечиславом, першим християнином, та з його сином Болеславом, як // (с. 87) вони громили сусідні народи, як не раз нищили Київ, як творили кордони цієї Корони, залізні стовпи у Дніпрі своїми руками поставили як прикордонні стовпи. З іншого боку розбили саксонців та пруссів і теж поставили залізні колони у річці Осі як знак кордонів.

Згадаймо собі мужніх мужів, як-от: Леварти, Єліти, Остої, Новини, Юноські, Лещики, Правдзичі, Соколи, Помянці, Сулимці, Леліви, Гоздави, Кораби, Труби, Окші, Рожі, Вадвіці, Годули, Слеповрони, Одровонжі, Бяліви, Цьолки, Доленги, Пілави, Броги, Тжаски, Льви, Орли, Однороги, Жеребці, Лебеді, Нечуї, Венжики, Годзамби, Фадори, Заремби, Веняви, Пруси, Долини, Божездажи. А інші, як ваша чесна кров за часів Локотка та Казимира та й раніше, часто честь, хвалу і гучне ім'я творили цій державі.

Не було такого гострого ворожого меча, якого б ми не вищербили, не було таких жодних потужних ворожих мурів, котрих би ми боялися, не було такої рицарської нації, яку б ми не перемогли,— невже тепер розпочату оказію пропустите: не сядете на коня, не вхопитеся за шаблі, за списи, не зруйнуєте мурів московських ребелізантив, за котрими не мужі, а жінки сидять, у чому, власне, ви, будучи там, пересвідчилися. Це ваше рідне добро, ваші скарби, а ще ж і близькі, до них же, до них ідіть, наслідуючи ваших предків. Показує вам кордони рука вітчизни, які б вона хотіла мати, вказуючи вам, що ви живете в тісноті. Невже ж ви своє щастя, яке волає до вас своїм голосом, покинете? Невже ж занедбаєте це стадо, яке потребує однієї вівчарні та одного пастиря? Тоді така очевидна ваша невдячність до небесних дарів явну скаргу поклала б на вас перед Богом. Бо у вірі святій католицькій сумніватися ніскільки не треба, щоб ті східні та північні краї, дивлячися на життя, спосіб та вчинки монарха, свого пана, і до правдивої науки не закриваючи вуха, до неї прихилилися б сердечним прагненням та палким старанням. Після цього ви своєю безсмертною славою не тільки з вашими мужніми стародавніми предками зрівняєтеся своєю мужністю, а й з Божою поміччю перевищите всі народи, котрі з цією монархією межують. Чого вам зичу від щирого серця, як *інкорпорований внаслідок індігенату до вашої Корони Польської*.

Мапа, або опис Московського князівства і держав, які до нього належать, з усіма околицями

Х Р О Н І К А
ПРО ТАТАРСЬКУ ЗЕМЛЮ
ТА ЇЇ НАРОД,

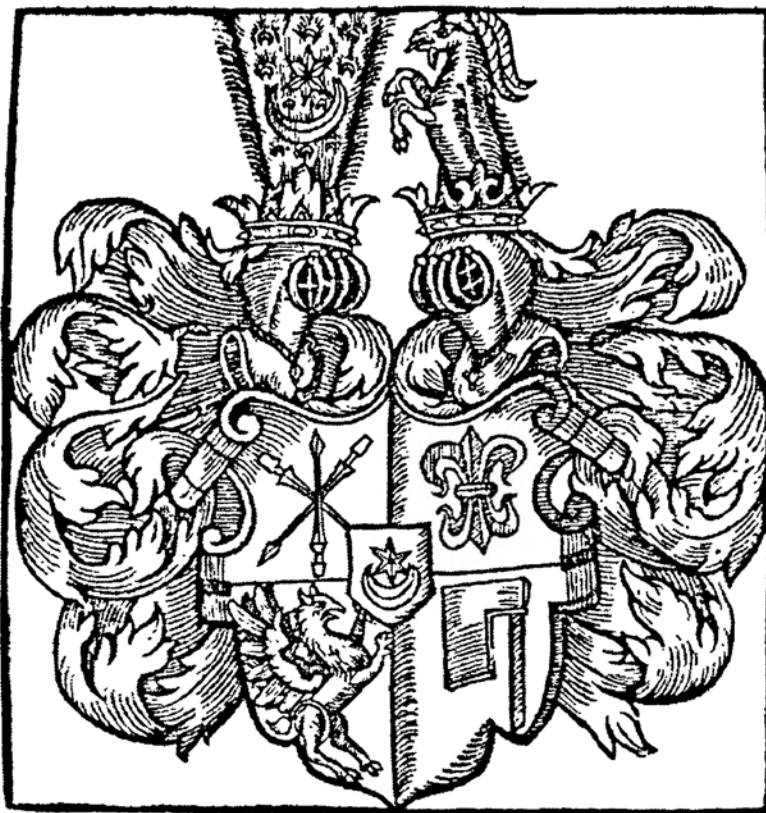
*у якій міститься опис двох
Скіфій, історія амазонок;
їдеться про прихід татар до
Європи і про те, які люди жи-
ли раніше у цій землі, де нині
живуть татари. Тут же
описуються ординські ко-
ролівства, життя, їхні звичаї
і способи ведення війни.*

А це є
КНИГА VIII

У Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року Божого 1611

НА ШЛЯХЕТНИЙ І ДРЕВНІЙ ГЕРБ
їх мостей панів
ДОРОГОСТАЙСЬКИХ

*Мабуть, ті, хто роздавали герби
Домам шляхетних станів,
Добре знали на рицарських людях;
Між котрими славиться шляхетний дім
Преславної фамілії Дорогостайських.
Бо зображені на гербі «Гриф» і «Лілея»,
Тригранні списи, «Топор» і «Леліва» символізують
Не тільки мужність у битві, а й постійність у суперечностях,
Енергію у справах, здоровий глузд у труднощах.
Живи ж з цими клейнодами, старожитний пане,
Нехай не поляже твоя слава в Сарматії
Так довго, поки Дунай тече до моря, поки
Високолетнє сонце славиться докола світу
[Марцін Пашковський]. // (с. III передмови)*

ВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ,
ЙОГО М. ПАНУ КРИШТОФОВІ
МОНВИДОВІ ДОРОГОСТАЙСЬКОМУ,
НА ДОРОГОСТАЯХ І ОШЬМЯНІ,
МАРШАЛКУ НАЙВИЩОМУ ВЕЛИКОГО
КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО,
ВОЛКОВИЙСЬКОМУ, МСТИБОВСЬКОМУ,
ДИНАМЮНДСЬКОМУ і т. д. СТАРОСТІ,
МОЄМУ МИЛОСТИВОМУ ПАНУ

віт і всі речі, що у ньому є, завжди перебувають у якомусь постійному русі та перемінах, і в мене, ваша мосьть пане, складається враження, що ці речі нібито мають душу, отак світ кожного разу показує своє інше обличчя. Подивившись на цю нетлінну природу (точніше, небо), вшановану вічністю, вигаптовану зірками, котрі ніщо не може перевищити до постійності, побачивши в ній одну постійну переміну, роблю висновок, що з моменту, як існує світ, він ніколи не стоїть на одному місці. Дивись, а вони [зірки] одні – на схід, другі, навпаки, скеровують біг свій на захід, схиляючись то на південь, то на північ, одного разу відходячи від землі, другого разу наближаючись до неї. Чого маємо чекати у такому разі від низьких земних речей? У великій і постійній зміні й самі елементи, то тепло, то холоди, то дощі, то посуху приносять. А взяти оту їх міжусобну битву, коли грім спалахом світла, блискавкою світ чи очищують, чи лякають; а море, яке саме збурюється, грає, припливає, відпливає, що інше чинить, але ніби показує нам одне, що воно живе, росте і стоїть нестабільністю. Ба й земля, ґрунтовнішу над яку немає нічого, і та не може дотримати природного спокою, не може існувати без струсів. А все це, на мою думку, робиться, щоб виявити досконалість природи, котра є найдосконаліша, бо вміщує в собі відмінності між істотами і предметами. Бо що б то було, коли б припинилась зміна елементів, коли б ніколи не було літа, а завжди зима; завжди осінь і ніколи весна, або ж навпаки. Хто б з охотою чекав на літо, якби йому зима не набридла? Хто б осені прагнув, якби йому літня спека і докучлива комашня не

набридли? Така змінність речей: одне породжує інше. А що у цих речах діється, то і в справах, і в людських характерах; як казав Геракліт: «В окремих моментах ми є різними людьми», тобто як кінь, що долає бистру річку, два рази не омивається тією ж самою водою, бо одна вода пливе геть, а за нею поспішає інша. Так і людина, що біжить через свій швидкоплинний вік, ніколи не зможе двічі опинитися в одному моменті свого життя. Природа завжди щось таємно вигадує, тому що вона то підноситься, то занепадає. Не дивуйтеся, отже, мої вельми мостиві панове, що в такому непостійному світі є такі великі переміни, такі розмаїті зміни і перетворення; громадянські ж права мусять відповідати своїй природі, завдяки чому вони розвиваються. Що було видатнішого, ніж Ассирійська монархія, що було яскравішого, ніж Перська, що кращого, ніж Грецька, що суворішого і прекраснішого, ніж Римська, по відношенню до яких інші дрібні держави, вважай, забуті? Але і Рим по найбільшому зростанню занепав і потім увійшов цим у прислів'я: «*Roma sapius capta quam obsessa, victa quam oppugnata illa victrix gentium, Regnorum domina*», став посміховиськом для вандалів, готів, остроготів, гесьорків (Gesyar), Аттіл і т. д., про який [Рим] і про інші держави можна сказати те, що про себе говорили розпорошені троянці:

*Ми були троянці, був Ліон
І незвичайна слава тевкрів. // (с. IV)*

Були, панували, славилися, а тепер нема нічого, навіть поля, де стояла Троя, не можемо знайти. Сам Рим був колись помилково названий вічним, а тепер його напوماцки шукають і не можуть знайти. А все знищив не ворог, що королівства перемішує. Про це ніби було сказано зі Святого Письма: «*Ego constituite super Gentes et Regna, ut evellas et dissipas aedisices et plantas*». Або ж як котрийсь садівник, викопавши в одному місці одне зілля, саджає і прищеплює в іншому. Так і влада, й держава переносяться з однієї країни до іншої, що і Вергілій висловив такими словами:

Все суворий Юпітер переніс в Аргос.

Оцими перемінами сповнені дані книги, і мені здалося річчю дуже потрібною та слушною присвятити їх і віддати під оборону не кому іншому, але вашій мості, моему мостивому пану, бо ж доречно було сказано: «Важко комусь те покохати, чого він не знає». А ваша мость, мій милостивий пан, високо підніс свій розум науками, знанням всяких історій відшліфував його і розповсюдив, досвідом утвердив і уgruntував. Я маю велику надію, що ця моя праця знайде у вашій мості, мого милостивого пана, ласкаве й усміхнене обличчя. Бо хто ж, як не ваша мость, мій пан, котрий зволить добре знати, наскільки трудною і важкою справою є що-небудь видати на світ

друком. Бо це ваша мость показав у своїй книзі, рідкісній і поважній, писаній про коней. Бог свідок, що я нічого так не хочу знати, як багато ваша мость знає про давнину, різне читиво, натуральну філософію, історію, метод трактування найзвичайнішого і гідного філософії; виявляти невтомну старанність вашої мості в спогляданні й практиці. Своїм прикладом побудив ваша милість найкращих польських панів до наук і воїнського навчання, потім показав шлях буйному польському жовнірству до ворогів, до способу нищення їхніх замків, коли, будучи з королем його мостю під Смоленськом після дворічної облоги, в останньому штурмі так добре діяв, що, ризикуючи своїм життям, не тільки першим розпочав штурм, а й успішно заволодів мурами замку. Нехай же в цей час оця енергія і твій подвиг, мій мостивий пане, здійснені заради короля його мості і Речі Посполитої, будуть пошановані оцією моєю пам'яткою, на яку спромігся. Щоправда, оцих та інших дивовижно прекрасних твоїх справ не забудуть ніколи у віках і обезсмертять їх; і я сам це вчиню, якщо смерть не перешкодить мені у цьому. Але і я, хоч і старий та німецький жовнір, не міг приховати свою втіху, яку маю, дивлячись на гідні справи вашої мості та інші дари, дані від Господа Бога. Уклінно прошу, аби ваша мость, милостивий пане, оцю мою схильність зволив якнайкраще зрозуміти і став милостивим паном і патроном для мене і моєї праці. Буду втішений, коли якась дещиця любові до рицарських справ дістанеться мені і моїй праці. Дано в Кракові 1 дня грудня року Божого 1611.

Вашої мості, мого милостивого пана, всього добра зичливий і найнижчий слуга Олександр Гваньїні, граф Латеранського палацу, командир гвардійської кінноти. // (с. 1)

**ЧАСТИНА I КНИГИ VIII,
у котрій міститься
ОПИС ДВОХ СКІФІЙ, НАСАМПЕРЕД
ТАТАРСЬКОГО НАРОДУ;
ІСТОРІЯ ПРО АМАЗОНОК
І ПРО ПРИХІД ТАТАР ДО ЄВРОПИ;
І ПРО ТЕ, ЩО ЛЮДИ
ЖИЛИ ПЕРЕД ЦИМ У ТІЙ ЗЕМЛІ,
ДЕ НИНІ ЖИВУТЬ ТАТАРИ**

*Погляд зору
Діодора
на скіфів*

*Скіфія
двох родів:
азіатська
і європейська*

*Дикі
татари –
мінгайли*

Діодор Сицилійський у книзі 2, розділі II, описуючи савроматський народ, згадує там і про скіфів і, виводячи їхній початок від Скіфа (від його імені походять всі татари), починає свою працю такими словами: «Перший скіф – вождь, народжений від лева і дівчи, найвойовничіший: весь його вигляд нагадує змію, тобто скіфське створіння, як кажуть, було народжене за власним бажанням із землі». Але що це могло бути за створіння, крім морської Мелюзини, того не знаходимо; оця нарація є байкою чи містить якусь міфологію. Мабуть, так воно і є, бо він далі додає, поділяючи скіфів на дві частини: *під царствами він називає саків і масагетів, а з провінцій, здобутих війною, були утворені колонії, але дві найбільші: одна розташована між Пафлагонією і Понтом у напрямку до Ассирії, інша в напрямку до Танаїсу, де народ називають савроматами.* Ці слова узгоджуються з іншими історіями, котрі твердять, що Скіфія була так названа від Скіфа, сина Геркулеса; вона є двох родів: одна – *європейська*, у котрій живемо ми, сармати, тобто литва, русь, москва, молдавани і європейські татари; друга – *азіатська*, у якій знаходиться весь скіфський народ, що живе там на просторі від півночі на схід. Нас від них відокремлює ріка Танаїс, тобто Дон. Азіатські скіфи напрочуд різнорідні: одних звать тавроскіфи, і живуть вони біля гори Таврус, других – агатирси, і ці мають все спільне – як жінок, так і харч, нікуди не їздять. Треті – еседони, котрі по смерті своїх батьків ховають не в землі, а в своєму серці, поїдаючи їхні тіла. Четвертий скіфський народ називають масагетами. Ці поїдають тіла ворогів, а їхні голови настромлюють на свої намети замість сторожі. Є п'ятий народ, котрий зветься мінгайлами, але він живе поблизу вірмен. З них походив той войовничий король Кангвіста, як другий Александр. Але вони є вже

татарамн, а не скіфами, бо живуть вже у Татарії, а не у Скіфії, про що йтиметься нижче при поясненні відмінностей Скіфії і Татарії. Про цих татар-мінгайлів написано істориками чимало видатних творів: що вони завдяки могутності і своїм справам із славою для себе оволоділи багатьма землями світу. Вони не мають нічого свого, крім дружини й шаблі, не розпочинають робити нічого такого, що могло би бути втраченим; вони не знають ніяких грошей, ані золота чи срібла і тільки вільним обміном задовольняють свої потреби. Бо там, де золото у повазі, там буває і жадібність, там зажерливість, а де зажерливість – там зрада, бо легко на це піти заради грошей. У них немає нічого дорожчого за славу. Юстин пише насамперед про одну дивну річ: вони, будучи варварами, не знали наук, але не знали і зла, а греки, сповнені наук, були сповнені й вад. Якби інший народ мав таку поміркованість, як цей, то не тільки земля, а й небо кохалися б у ньому. Їх ніколи не перемагали, але вони перемагали. Вони довго панували над Азією, // (с. 2)* вигнали Дарія зі Скіфії, убили великого Кіра, а Зопіріона, воєначальника Александра Великого, розгромили з його військом. Вони заснували Бактрійське та Парфянське царства і ніколи не пускали поміж себе чужого народу, а своїми ж людьми, як пилукою, вкрили всю Азію (крім греків та індійців). Саме з їх народу беруть свій початок турки, парфи, перси, угорці, сикамбри. Вони дали влучну відповідь єгипетському царю, коли той наказав їм давати данину. Вони сказали: «Ми дивуємося з такого великого і багатого правителя, котрий хоче взяти у нас, убогих, скарби, адже їх у нас ніколи не буває. Ліпше нам, убогим, здобути їх у такого великого правителя. Ти сам до нас хочеш за ними приїхати, але ж сором великому пану до нас, убогих, їздити; краще ми, вбогі, до пана поїдемо». І не встиг цар приготуватися, як вони, випередивши його, розгромили доценту і вигнали з Африки. Вони шанують Марса, вважаючи його Богом, а Весту шанують як богиню. У великій пошані у них сонце, місяць і вогонь. Великий їхній цар, котрий зветься Гог і Магог, ніби пан над панамі і цар над царями світу, є в них у такій честі, що його вважають святим, шанують і люблять. Коли ж він вмирає, то багато з їх числа кінчають життя самогубством заради нього, приносять у жертву чимало свого добра, вбивають також і його дружин і найвірніших слуг; цих і ховають разом з ним, щоб він мав слуг і на тому світі. З кого вийде найбільше крові, того він, отже, найбільше любив. Потім очищають нутро покійного, промивають кишки й шлунок, напихають їх різними ароматичними травами і знову вкладають у тіло. Потім його возять до царів, старост та інших, щоб і простолюд міг до нього торкнутися, а потім ховають його у землю. Іншого ж з його роду обирають на його місце.

А в цій азіатській Скіфії є велике і знамените Скіфське царство, котре зветься *Катагіум*; важко знайти у світі подібне до нього. Воно починається від великого моря Східного океану, а тягнеться через всю Азію аж до Північного океану. Воно колись належало царю Мангі,

*Природні
гесноти
у дикого
народу*

*Відповідь
диких
татар
єгипетсь-
кому царю*

*Язигество
азіатських
татар*

*Катагіум –
найтуж-
ніше скіфське
царство*

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 42 оригіналу).

*Вирок ханів
проти тих,
хто сміявся
з християн-
ської віри*

*Камбалу –
столиця
цього
царства*

*Повіти
у цьому
царстві
Розділення
Скіфії
з Татарією*

*Гора,
на котрій
став кора-
бель Ноя*

*Сильна
віра
багато
може
вгинити*

але // (с. 3) його дядько, великий хан, відняв у нього, бо цей цар Мангі був навчений християнської віри несторіанами і навіть мав при своєму дворі чимало християн. Коли ж мангіани були звитяжені татарами-язичниками, то останні сміялися над християнами: «Чого ж це вам хрест зовсім не поміг?» Чутка про ці насмішки дійшла до вух імператора, самого хана, котрий наказав, щоб жоден з його щастя і з християнського Бога не сміявся, оскільки їхній Бог справедливий. Він знав, що його [хана] справа є справедливою, і тому хотів, щоб кожен дістав своє. Це царство має велике і славне місто, котре зветься Камбалу, збудоване великим коштом і оточене довкола муром завдовжки 24 милі, мури ж заввишки 20 сажнів. У цьому місті є великий купецький склад для товарів з Індії та інших країн. Поблизу цього міста є ріка Пулсахніс, на котрій міст завдовжки 300 сажнів, а завширшки 8; цією рікою туди приходить велика кількість народу. У цьому царстві є такі повіти: Синдонф, Тибет, Каніклу, Караіам, Аркладам, Кангігу, Ам, Толоман, Гінгігви. А в цих повітах – великі міста аж до Кавказьких гір. Це Скіфське царство відділяє від Татарії велика і славна гора Імаус: що по цей бік – то Скіфія, а що на тому боці – то Татарія, де живуть монголи. З другого боку, з півдня і сходу, ділить її велика гора Бикова, котра латиною зветься Монс Таврус (Mons Taurus). Саме на цій горі став найперше ковчег Ноя після потопу. Біля підніжжя цієї гори розташоване місто Таврізіус. Тут стояла інша гора, яка перейшла на інше місце. А це сталося так. Один сарацин допікав християнина, кажучи: «У вашому Євангелії сказано, що коли б хто з вас мав віри хоча б із гірчичне зерно, то сказав би цій горі: “Перенесись на інше місце!”, і так би сталося. Чому ж ви не маєте такої віри?» Тоді один християнин, маючи в усьому віру в Господа Бога, наказав цій горі встати і перейти на інше місце, що й сталося. Після чого сарацини одразу ж охрестилися. Від півночі до сходу живе різнорідний татарський народ, котрого ніхто ані об’їхати, ані описати не може, ні Птолемей, ні Страбон, ні жоден космограф і геометр. А це через тяжкий шлях озерами, болотами, морями, бо там завжди море замерзле внаслідок сильного холоду. Про них знає тільки Сам Господь Бог, тож і ми коло них не будемо довго затримуватися. І все ж наприкінці другої частини ми подекуди їх торкнемося.

Згідно з тим, що над нами і нічого для нас.

ІСТОРІЯ ПРО АМАЗОНСЬКИХ ДІВЧАТ І ТАТАРСЬКИХ ДРУЖИН

*Татари
названі
від ріки
Тартар*

Тут уже згадувалося про мінгайлів – азіатських татар, котрих відділяє від Скіфії гора Імаус, а названо їх моавитянами. Вони прозвані татарами від ріки Тартар, а від гори Таврус їх звуть тавримонтами. Годилося б додати трохи і про їхніх жінок. Не знати тільки, кому б більше мали приписати ці рицарські дари і спра-

ви достославні: чи їхнім мужам, чи їхнім дружинам. Вони ж бо такі значні справи залишили після себе, що їх неможливо було стерти непам'яттю наступним вікам. Їхня історія починається так. Одного разу з татарського війська були вигнані через якусь незгоду два шляхетних юнаки: Плінос і Солопітус. Вони вивели з собою чимало юнаків і поселилися на кордоні Каппадокії над рікою Термодоонтою, захопили поля Темісцирос на кордоні з греками. Звідси вони чинили напади на їхні королівства. Потім проти них зібралися іноземні люди, несподівано напали і доценту розгромили. Їхні дружини, бачачи такий утиск, вигнання з батьківщини, поразку мужів, взялися за зброю мужів, за луки, шаблі, списи тощо і так добре боронили цей край, що розширили свої кордони і заснували царство. А щоб їхній рід не згинув, вони раз на рік сходилися спочатку з чужинцями, а потім зі своїми пастухами. Коли у них народжувався син, то його вбивали, а коли дівчина, то її потім не вчили писати, а привчали до рицарських справ. // (с. 4) Їм припалювали праву грудь, щоб вона не перешкоджала стріляти з лука. Через це вони й були названі Маммазонес – від припаленої груді, а не Аммазонес, бо «мамма» грецькою означає груди. Оскільки їм всюди сприяла фортуна, то вони стали справжнім пострахом для всього світу. З-поміж себе вони обрали двох цариць, яких звали Мартеся і Лампеді. Кажуть, що вони народилися від бога Марса, котрому приносили жертву, як і їхні чоловіки-татари. Потім вони зайняли більшу частину Європи, а це було, як свідчать давні історики, приблизно 2825 року від створення світу. Потім вони заснували у Греції велике місто Ефес і багато інших міст, а пізніше, отримавши чималу здобич від іноземних народів, повернулися з полонем до своєї землі. А Мартеся залишилася в Греції для оборони. Але недовго небога там панувала, бо скоро після від'їзду інших до Термодоонта в Темісцирські поля проти неї виступили незліченні сили Малої Азії, вбили Мартесю і розгромили її військо. Лампеді ж померла. Їхнє місце зайняла Ортигія, яка була войовничою, незважаючи на свою жіночу стать. Вона, довго перебуваючи у дівочтві, потужно помстилася за кривди своєї сестри, бо понад десять років мужньо і потужно громила своїх ворогів з будь-якої сторони. Потім, коли Ортигія була відсутня, Геркулес, грецький [герой], змовившись зі своїм товариством, несподівано напав на амазонок, чимало їх убив або полонив. Ортигія, довідавшись про поразку своїх сестер, послала з великою печаллю до Согелла, татарського короля, щоб помстився за свою кров грекам, додавши, що коли цього не вчинить, то вони самі своїми шаблями відкриють грекам шлях до всієї Азії. Согелло виступив проти греків, але з ними не воював через якусь згоду, укладену раніше. Амазонки, однак, дали битву і мужньо билися проти греків, та без допомоги зазнали поразки. Потім послали до короля Согелла*, питаючи, чому він був такий неприязний. Той відповів, що цю справу треба відкласти до іншого часу, бо тепер є певна причина, щоб не воювати.

Амазонське царство

Походження назви амазонок

Амазонки в Європі

Амазонки заснували Ефес

Амазонка Мартеся

Ортигія

Согелло – татарський король

* Див. ідентичний мал. у кн. III (с. 7 оригіналу).

Ортигія, вчинивши чимало видатних рицарських справ над звичай і силу дівочу, покинула потім цей світ.

Пентесилія

Після неї була Пентесилія, котра зі своїми воїнами досить мужньо билася в Трої. Про це писав Гомер в «Ліаді». А Вергілій згадує про це в «Енеїді» такими словами:

*Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis
Penthesilea furens, mediisque in millibus ardet,
Aurea subnectens exertae fibula mammae
Bellatrix, audesque viris concurret virgo. // (с. 5)*

ЦЕ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ МОЖНА ПЕРЕКЛАСТИ ТАК:

Веде незліченні полки амазонок,
Які прекрасно озброєні круглими, як місяць, щитами,
Смілива Пентесилія, яка зі своєї волі підносить війни
І ставить проти мужів хоробрі загони дівчат.

*Амазонка
Талестріс
у царя
Александра
Відповідь
амазонок
Александру
Великому*

Амазонки тоді жили у своїй країні, тобто у Малій Азії при Термо-доонті аж до часів цариці Талестріс. За її панування з ними хотів битися Александр Великий. Вони ж відповіли: «Великий царю! Велика твоя слава, але дивись, щоб ти її не втратив, бо яку ж ти здобудеш славу, якщо переможеш нас, дівчат. Ми ж набагато славетніші будемо, якщо пере-можемо тебе, такого великого царя». Почувши це, цар дав їм спокій. Потім сама Талестріс приїхала до царя Александра Великого з трьома сотнями озброєних дівчат, просячи, аби народити від нього сина. Александр, надивувавшись з неї самої і її почту, відправив її назад через 12 днів. Відтоді вона мала мир від нього. Потім, коли їй довелося тяжко відбиватися, мусила кликати татар, здобуваючи мужів. Однак коли хто засмакує сваволі, то від неї важко відмовитися. Одного разу трапилося так, що через довгі й тривалі війни, які провадили татари, їх не було вдома 10 років. Через це їхні дружини почали жити з пастухами, думаючи, що їхні чоловіки загинули, коли ж чоловіки повернулися, то ні дружини, ні пастухи не хотіли знати своїх панів, хіба що їх змушували до цього карами. З цього часу амазонки перестали верховодити, бо мужі їх приборкали. А жили вони тоді на сході в диких пушах Євтейських. Від цих татар-мінгайлів походять ті татари, котрі прийшли до нас, сарматів. Ми їх називаємо кримськими, манкопськими, перекопськими, білгородськими, очаківськими і т. д. Всі вони живуть коло великого озера, котре ми називаємо Палус Меотіс.

*Де татари
жили
раніше*

*Як татари
прийшли
до Європи*

Про причину того, що татари покинули свої краї і прийшли сюди, в голі сарматські рівнини, пише при описі татарської землі Сигізмунд, барон Герберштайн, який покладається на авторитет Мефодія, єпископа батавського (Patawskiego). Цей останній говорить, що був там серед них якийсь Гедеон, перший з того народу. Коли Гедеон дістав якусь звістку про кінець світу і загибель всіх людей, то розповів їм про це і навів

якісь аргументи, радячи, щоб вони схаменулися і врятували земні скарби й багатства, котрі разом зі світом були б втрачені. На це вони пристали і з незліченною кількістю свого народу вирушили з Татарії, з цих Євтейських пуц. до країн, які розташовані між північчю та сходом, вдерлися туди, плондруючи ті провінції, і все, що тільки могли там знайти над рікою Євфратом і Персидською затокою, захопили, пограбували й спустошили. Потім, прийшовши в близькі до нас краї над рікою Волгою і вигнавши звідти тамтешніх жителів, почали там ставити свої намети.

ЩО ЗА ЛЮДИ ЖИЛИ В ЦИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛЯХ, КОТРИ НИНІ ЗВУТЬ ТАТАРСЬКОЮ ЗЕМЛЕЮ

Приблизно за 400 років до нинішнього 1611 року татари заселили дикі поля європейської Сарматії. Тому нам і треба знати про тих, хто тут жив раніше від татар. Всі історики згідно твердять, що там жили волинці, булгари і словаки, котрих звичайно називають половцями; це були рештки тих готів, котрі звідти пішли до Угорщини. Це були розбійницькі люди, які нападали на сусідні держави і грабували їх. Вони дуже поширилися тоді, коли, згідно з Птолемеєм і Філідіусом, панувала планета *Сатуρν quadrupertiti*, котра робить тих, хто народився під її знаком, людьми жорстокими, страшними й суворими. Отак і потерпали сусідні народи від половців, // (с. 6) котрі їх звідусіль гнобили. Але коли на них вдарили татари, коли сили виявилися нерівними, то половці, неспроможні витримати татарської сили, мусили їм поступитися. Про це я вже писав достатньо у книзі III в описі Русі. І донині звідти приходять жорстокі народи, які своїми наскоками завжди докучали і шкодили сусіднім країнам. Про це знаходимо у передбаченні пророка Єремії: «З півночі відкриється зло на всіх мешканців землі».

Тоді насамперед Батий, татарський правитель, прийшов зі своїми великими військами у північні країни і захопив Булгарію, яка лежить над рікою Волгою нижче від Казанського замку. Йдучи потім далі і тріумфуючи зі своїх славних перемог, він досягнув аж Москви. Витративши тут певний час на облогу, він взяв цей столичний замок і, вирубавши дощенту московитів, подався до найближчих провінцій. Взяв Володимир, Переяслав, Ростов, Суздальське князівство, і чимало інших прекрасних замків і міст, вирубавши їхніх мешканців, він спустошив і спалив. Він дощенту розбив великого князя московського Юрія, який виступив проти нього з великим військом, а самого князя стяв. Взявши живцем Василя, сина Костянтинового, він привів його з собою до табору і також забив. Усе це діялося близько 1225 року, і з того часу майже всі руські князі були татарськими данниками аж до Вітовта, великого князя литовського, котрий мужньо боронив

*Сармати
здавна були
жорстокими*

*Батий –
перший
татарський
правитель
у Європі
Батий
захопив
Москвію
Москвію
піддається
татарам*

*Батий
убитий*

свої землі від татарських шабелі і взагалі був їм дуже страшний. А великі князі московські та володимирські були під татарською владою аж до князя Василя. Про цього Батия розповідають хроніки, що його вбив в Угорщині угорський король Вуласлав, котрий після хрещення був названий Владиславом і прийнятий до сонму святих. А це сталося тому, що Батий, плюндруючи Угорську землю, забрав із собою сестру короля. Король же, розлютившись за кривду своєї сестри і погані вчинки Батия, погнався за ним і напав на нього. Сестра ж, взявши тоді до рук зброю, допомагала своєму коханцеві проти брата (у тексті помилка, надруковано «батька».— Ю. М.). Король же, розгнівавшись, убив тоді і Батия, і свою сестру. Це діялося близько 1234 року.

*Генеалогія
татарських
царів*

Після Батия був Азбек, але він панував недовго і помер молодим. Після нього державою оволодів Занабек, котрий повбивав своїх братів, щоб безпечно панувати, але і сам пішов за ними на підземний перевіз до Харона. Потім був Бандебек, котрий також, вбивши дванадцятьох братів, пішов до пекла. Після цього був якийсь Алькульпа, котрого на самому початку його панування вбив якийсь царьок Наруш і вирізавав його дітей. До нього приїхали всі руські князі і впросили його, щоб кожен з них безпечно панував у своїй державі. Після смерті Наруша був Хидір, котрого власний син Тенер Хосха забив заради панства, але оскільки злом здобути королівства довго не існують, то й панував тільки сім днів. Його скинув з престолу Мамай Темрук і вбив, коли той тікав за Волгу. Потім Татарську державу дістав Тохтамиш, котрий вогнем і мечем завдав чималої шкоди Великому князівству Московському. Потім, посварившись з братом через трон і будучи ним розбитий, втік до великого князя литовського Вітовта. Після нього був Теміркутлу, а потім – Схатізек, а після Схатізека – Теміраксак. Коли він привів своє військо до Москви, до Рязанського князівства, а його військо було дуже велике, так сильно налякав московських князів, що ті втратили надію

*Як образ
Пресвятої
Діви наля-
кав татар*

на свої сили і, покинувши зброю, шукали порятунку тільки у святих. Одразу ж послали до Володимира по образ Пресвятої Діви, який славився багатьма чудесами. А коли його везли до Москви, то великий князь із чималою кількістю своїх людей зустрів його і ревно просив насамперед того, щоб цей образ змусив повернути назад бусурманина, ворога християнських душ, а потім з несказанними почестями впровадив образ до міста. Як кажуть, через це прохання татари не могли просунутися далі Рязані. На вічну пам'ять цієї події // (с. 7) на тому місці, де чекали на цей образ, було поставлено церкву; а того дня, тобто 24 серпня, коли московити зустріли на дорозі образ, тобто відбулося стрітення, вони звикли святкувати Стрітення. Русь каже, що цей Теміраксак був селюком з простого люду, а через грабунки та розбої добився такої честі, що став царем свого народу. Замолоду він був неабияким злодієм і з того часу уславився тим, що хитро підкрадався. Та коли одного разу він вкрав у свого сусіда овець, його постерегли, і Теміраксаку довелося втікати. Тоді під час втечі його так сильно вдарили кием, що розтяли

*Теміраксак
піднісся
із злодій-
ства
та розбій-
ництва*

надвоє його голінку. Він же якнайскоріше скріпив ногу якоюсь залізякою і, вживши якихось ліків, сам вилікувався. Через те його прозвали Теміраксак, тобто кульгаве залізо. Бо «темір» означає по-татарськи залізо, а «аршак» – кульгавий. Коли турки обложили константинопольців, він послав останнім на допомогу свого сина з великим військом. Той, розбивши турків і визволивши обложенців, з тріумфом повернувся до батька. Про інших їхніх правителів буде подано нижче при описі заволзьких татар.

Усі татари поділяються на орди і під різними назвами оселилися широко й далеко у диких полях, не маючи між собою жодних кордонів. Одного разу московити спіймали товстого і тілистого татарина і спитали про те, як йому вдалося так розтовстіти, бо ж їм нема чого їсти і нема у них жодних кордонів. Татарин відповів: «Чому ж я не маю що їсти, коли маю таку велику землю від сходу до заходу? Хіба ж я не зможу з неї розтовстіти? Швидше ти, який держиш таку малу частку світу і щоденно прагнеш за неї битися, не маєш, як на мене, що їсти». Оскільки вони так широко розселилися в диких полях і так далеко живуть одні від других, то між ними є різниця у способі життя. Про все зрозумієш достатньо з цієї частини II, коли її уважно прочитаєш.

Татари дають допомогу константинопольцям

Татари не мають жодних кордонів

Татарська відповідь московиту

**ЧАСТИНА II КНИГИ VIII,
у котрій описуються
РІЗНІ ОРДИ І КОРОЛІВСТВА ТАТАРСЬКІ,
а насамперед:**

ПРО ЗВИЧАЇ І ЖИТТЯ ТАТАР

*Татарська
віра*

Майже всі татари, за винятком тільки п'ятигорців і черкесів, здавна перебувають у магометанській вірі на турецький зразок, сприйнятій від сарацинів. Однак їм ненависне ім'я турків, і вони не хочуть, щоб їх так звали, а воліють, щоб їх називали бусурманами, що нібито означає «обраний народ». Вони не зневажають імені Господа Христа, як інші язичники, але так кажуть по-татарськи: «Цісса Рохолла», тобто Ісус є Дух Божий.

*Татарські
свята*

Вони святкують три найбільші свята, як і сарацини. Перше зуть Кміран. Це свято пасхальної жертви на згадку про жертву Господу Богу Авраамом сина Ісаака; на це свято вони приносять у жертву скоп і [інших] птахів..

Друге свято є святом на честь душ померлих: вони приходять до могил своїх предків, здійснюють благодіяння і роздають бідним милостиню.

Третє свято вони відзначають заради того, щоб зберегти своє здоров'я. Напередодні першого свята вони постяться 30 днів, напередодні другого – цілий місяць, напередодні третього – 12 днів. Між собою вони ревно дотримуються віри, але у своїх звичаях вони дещо різняться між собою. // (с. 8) Вони середнього зросту, обличчя мають пласкі й широкі, мають чорні, страшно виражені очі, рідкі й довгі бороди, наче у цапа, котрі ніколи не голять. Голову голять повністю, за винятком дітей та значніших осіб, тобто цариків, або мурз. Ці залишають на маківці голів чуби, котрі закручують довкола вуха. У них мускуляста шия, міцна статура, татари мужні й сміливі. Дуже схильні до ненажерства [?], навіть всупереч природі, бо їдять всяку худобу, чи то забиту, чи то здохлу. Дуже радо вони їдять конину, але свининою гидувають, наче найгіршою отрутою, і згідно зі своїм законом називають свинину найогиднішою річчю. Свої ділянки вони засівають просом, з якого роблять собі пляцки, що зуть «байри». Вони не мають жодного іншого збіжжя або овочів. З усякої худоби, великої й малої, особливо з жеребців та кобил

*Якого
зросту
татари*

*Татарська
їжа*

*Татарське
ненажер-
ство*

[?], випускають кров, жеруть її, наче пси, вважаючи за найліпшу їжу та питво. Вони п'ють також кобиляче молоко, вважаючи його за найкращі ліки після кожної роботи, бо від нього вони товстіють, як кабани; часто вони змішують кобиляче молоко з горілкою і впиваються цим напоєм. Вони дуже витривалі, якщо йдеться про голод і неспання, бо часом по три-чотири дні перебувають у дикому полі, чекаючи на когось, а потім їдять все, що потрапляє до їхніх рук, обжираються дохлюю кобилячиною, горілкою з молоком, потім сплять 3–4 дні, надолужуючи втрачене. Часто їх у такій необережній сплячці зустрічаючи, русини й литвини раніше, а тепер запорозькі козаки давлять як мух. Коли ж, куди-небудь вирушаючи, татарські загони не мають що їсти й пити, то ріжуть жили коням, на яких сидять і, напившись, вгамовують голод і спрагу. Коням же, кажуть вони, таке кровопускання є дуже добрим для здоров'я. Вони охоче споживають усяке зілля, особливо те, що росте над ріками Волгою і Доном. Солі не люблять, завдяки чому мають можливість пишатися своїм гострим зором. Коли їхні царики ділять здобич відповідно до заслуг кожного ординця і трохи здобичі залишається, то дають одного коня сорока ординцям. Забивши цього коня, вони ділять м'ясо на чверті або штуки, а старші беруть кишки як найдорожчу і найсмачнішу річ. Пропікши їх трохи біля вогню, якнайшвидше витягують їх з вогню разом з вугіллям і попелом і їдять, а потім обсмоктують не тільки пальці, а й те дерево, на котрому ці кишки обертали на вогні. Кінські голови вони складають перед своїми старшими, бо це в них найкраща їжа. Коли мають їсти, то сідають навколо столу, особливо коли прибувають з посольством до наших країв. Але старші, спершись на стіл, перебувають у такій позі протягом всього часу обіду. Але у своїх краях вони ніколи так не чинять, бо сідають завжди на землю; ті, які багатші, стелять на землю килими. Воду вони називають по-своєму «суга», пшоняні коржики – «байри», пиво – «буза», молоко – «коміз», шаблю – «темір». Вони самі не крадуть і не зносять злодіїв, живуть здобиччю, дуже люблять білу повсть, котрою накривають свої юрти у полі; змалку дуже наполегливо вчаться їздити на конях та стріляти з лука, і кожен з них може промчати і 20 миль за день на своєму вченому коні. Зброя, яку вони беруть на війну, така: лук і сагайдак, повний стріл; кистень, сокира і шабля. Стріли вони неймовірно обережно наповнюють отрутою. Про це гарно написав Овідій такими словами:

*Hostibus in medijs interque pericula verlor
Tanquam cum patria pax sit adempta mihi
Qui mortis saevo gement ut vulnere causas
Omnia vipereo spicula felle linunt,
Hic eques instructus perperrita moenia lustrat
More lupi clausas circummentis opes.
At semel intentus neruo levis arcus equino*

Татарська
витри-
валість

Татарсь-
кий звичай
під час обіду

Татарські
слова

Навчання
молодих
татар

Татарська
зброя
на війні

Овідій
«[Послання]
з Понту»,
книга 1

Елегії, 2,
«До Мак-
сима»

*Vincula semper habens irresoluta manet // (с. 9)
Tecta rigent fixis veluti vallata sagittis,
Portaque vix firma summouet arma sinu.*

ЩО ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ ПЕРЕКЛАДАЄТЬСЯ ТАК:

Посеред ворогів і між поганами
Я живу, ніби навечно з вітчизни вигнаний.
А вони з подвійним запалом шукають, як мене вбити,
І змочують свої стріли зміїною отрутою.
Тут воїн швидкокінний пильнує війська,
Ніби голодний вовк, що, чуючи вівці, кружляє.
Лук у руці нап'ятий з міцною тятивою
Раз-у-раз випускає стрілу з живою отрутою.
Стіни вкриті звідусіль жорстокими пострілами,
Розбиті кибитки ледве зносять зброю.

*Там же
до того ж*

І знову *Елегії*, 3, там же до того ж:

*Maxima pars hominum, nec te, pulcherrima curat,
Roma, nec Ausonii militis arma timet.
Dant illis animos arcus plenaque pharetrae
Quamque libet longis cursibus aptus equus
Quodque sitim tolerare diu didicere famemque
Quodque sequens nullas hostis habebit aquas.*

ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ ЦЕ ОЗНАЧАЄ:

З цих людей частина більша не за тебе стоїть,
Прекрасний Рим не боїться Авзонових сил.
Додають їм мужності хитрострілі луки,
А коні їх завжди вміють перенести
І найдовшу всіляку працю, і спрагу, і голод;
І всяку воєнну справу вони добре знають.

Він же у книгах «*Тристії*», *Елегія*, 10:

*Sauromatae cingunt fera gens Bessique Gethaeque
Quae non ingenio nomina digna meo
Protinus aequato siccis Aquilonibus Istro
Inuehitur celeri barbarus hostis equo.
Hostis equo polens, lengeque volante sagitta
Vicinum late depopulatur humum.
Diffugiunt alij; nullisque tuentibus agros
Incustiditae dirripiuntur opes.
Ruris opes paruae, pecus et stridentia plaustra,
Et quas divitias incola pauper habet,
Pars agitur vinctis post tergum capta lacertis,*

*Respiciens frustra rura laremque suum,
Pars cadit humatis, misere confixa sagittis,
Nam voluori ferro iunctile virus inest.
Quae nequeunt secum ferre, aut abducere perdunt
Et cremat insontes rustica turba casas,
Tum quoque quum pax est, trepidant fomidine belli,
Nec quisquam presso vomere sulcat humum. // (с. 10)
Aut videt, aut metuit, locus hic quem non videt hostem
Cessat iners rigido terra relicta situ.*

ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ ЦЕ МОЖНА ПЕРЕКЛАСТИ:

Жорстокі савромати, бети і гети
Й інші там кружляють страшні народи.
Кинувшись на швидких конях у води Дунаю,
Плавають тут і там без жодної для себе шкоди,
Несучи смертельні удари гострим залізом
І плюндруючи сусідні країни; в той же час
Звідти люди тікають через явний страх,
Залишивши своє добро ненажерливим псам.
Там поганин забере все, що знайде в домах,
Отари, худобу, майно, не ним нажите.
Пожене перед собою частину переляканих в'язнів
До неволі в дикі краї із безмірним жалем.
Невинна молодь і старі люди, пінячися своєю свіжою кров'ю,
Порубані поганами, лежать по долинах.
Димлять палаючі доми, а жорстокий поганин
Не полишає шляху всяких жорстокостей.
Там бідний житель у своєму рідному краї,
Знаючи про ці страшні поганські справи
І під час миру, боячись війни
Несподіваної, мусить бути озброєним навіть біля плуга,
І у цьому місці хоч і бачить він перед собою явно
Ворога, хоч і не бачить,
Однак страх його так охоплює перед жорстокістю ворога,
Що бідний орач мусить все покидати.

Татарські коні, яких вони звуть лошаками, невеликі і непоказні, мають некрасиві шиї, тонкі й видовжені. Зате вони витривалі й сильні та разом зі своїми хазяями можуть знести якнайбільшу працю й голод, бо можуть протриматися, харчуючись лише лісовими гілочками та корінцями, які вигрібають копитами із землі. Ось таких і використовують татари для потреби в поході. Але вони мають також інших бахматів, кастрованих, великих і високих, котрі під час бігу підносять догори свої голови. Цих використовують вже під час самого бою з ворогом. Бо коли татари їдуть до чужого краю на війну, то кожен веде при собі двох-трьох коней, щоб, коли змориться один кінь, пересідати на

*Наскільки
витривалі
татарські
коні й для
чого їх
використо-
вують*

*Татарсь-
кий спосіб
у поході*

іншого. Змореного ж коня він тримає за вуздечку в руці. Буває, що один кінь закульгає, або дістане запалення, або ще щось із ним трапиться, то його ріжуть, знімають шкіру і їдять м'ясо, а на поштових перепливають Дністер. Коли ж їм доводиться тікати в бою від ворога, а це їм не новина, то, поскидавши з себе сідла, попони, кожухи й інше шмаття, залишають при собі тільки зброю і якнайшвидше тікають. Є в них і інші коні, як у нас осли та мули. Ці несуть на собі на війну тяжкі речі. Вони так приручені, що і без пастуха чи погонича, яких мають для інших коней, ідуть з отим своїм тягарем, і тікають з ним під час відступу, і кидаються вплав через річки.

Коли татари готуються до бою, то не використовують острог, а тільки нагайку та легке, але міцне сидельце. Вуздечки у них прості. У бою вони нестійкі, схильні тікати перед ворогом, але якраз тоді їх і слід найбільше остерігатися, бо коли вони тікають, то обертаються назад і майстерно стріляють з лука. Потім, всі разом ставши і обернувшись назад, нападають на розпорошених у переслідуванні ворогів, сіють стріли і відновлюють битву. Тому вони воліють битися у рівному полі, згромадивши свої полки викривленим порядком, // (с. II) котрий звичайно військові люди називають Марсовим танком, щоб їхні постріли краще досягали ворогів. Під час першої сутички вони випускають стріли так густо, як найгустіший град, що й небо захмарюють великою кількістю стріл, але потім стрілянина припиняється. Вони мають у себе гетьманів, або керівників всього війська, які прекрасно знають свою справу, досвідчених у лицарських справах. І коли тих або на війні втрачають, або вони десь відстануть від свого війська, тоді у війську робиться велике замішання, і тоді вони ані до справи не можуть прийти, ані знову організовано зійтися у битві з ворогом. Коли ж їм доводиться битися у тісному місці, то не використовують цього порядку, а відразу тікають, бо не мають ані панцира, ані щита, ані списів, щоб затримати ворога у раптовій сутичці. Коли на конях сидять, то таким чином: тільки трохи засовують ноги в стремена, щоб можна було якнайшвидше і найлегше крутитися на обидва боки, щоб стріляти з лука. А коли трапиться щось впустити на землю, то татарин одразу ж без жодного зусилля, вперши ногу в стремено, схиляється з коня на діл і підіймає це. Вони настільки вправні у цьому, що і на повному скаку коня так чинять; можуть також швиденько ухилитися на другий бік коня від ворожого списа, тримаючись тільки однією рукою і ногою, і так часто уникають неприємних okazій. Вони ніколи не ходять на війну піші, і в них немає піхоти. Вони не здатні до здобуття замків, бо не використовують гармат і рушниць, навіть бояться їх, як твердить їхня приказка: «Гармата бах, душі нема» (Alçur ruk, dusza iok). Якщо ж вони й візьмуть який-небудь замок, то спалюють і спустошують його, а здобич і полон, людей та худобу женуть до своїх орд.

У своїх поселеннях та полях вони не мають ніяких визначених кордонів, а кочують дикими полями. Однак у кожному поході на якийсь край

Татарський спосіб під час втеги

Татарський спосіб у сутичці

Татарський спосіб у битві

Як татари сидять на конях

Татари не використовують піхоту на війні

вони керуються зірками, особливо небесним знаком *Poli Arctici*, що по слов'янськи називається Залізним колом.

Одяг вони носять довгий, аж до кісточок, ходять із шликами, як чоловіки, так і жінки; верхнім одягом вони ні в чому одне від одного не різняться, хіба що жінки закривають голову лляною плахтою. Нижній одяг, котрий звичайно називають шароварами, вони роблять з льону. Інші, котрі постійно живуть у полях, носять кожух, причому так довго, поки він не обдереться і стане дрантям. Татарські дружини або царівни, коли їм трапляється виходити між люди, закривають свої обличчя лляними плахтами, як молдаванки.

Татарський одяг

Татари не живуть довго на одному місці, а кочують по полях, змінюють місце проживання; випасши одне місце, переселяються з дружинами, дітьми й худобою на інше пасовисько, за винятком тих, що живуть у містах. Вони вважають за велику ганьбу й нещастя довго жити на одному місці, і взагалі, коли розгніваються, то за своєю звичкою ганьбити християн лають своїх дітей такими словами: «А щоб ти на одному місці жив, як християнин, справ під себе і вдосталь нанюхався того смороду». Під час зими вони тікають на Каспійське море, а під час найважчих війн відсилають до своїх головних міст своїх дружин, дітей і старих. Пустощачи чужі краї, грабуючи замки й міста, набираючи в'язнів, вони плюндрують всі землі вогнем і мечем, а самі тікають якнайшвидше. Чим більше вони спустошать провінцій, тим більше похваляються величиною своїх держав, бо живуть в диких полях.

Татари люблять кочувати звичайне татарське прокляття

Вони є хижими людьми, жадібними до чужого добра, часто забирають людей християнських і худобу до орди, живуть розбоем та з награбованого, а праця і господарська робота у них взагалі забороняються. Через це вони не їдять хліба і не вміють його їсти, за винятком тих, хто живе на руських і подільських кордонах. Золота й срібла між собою не мають, окрім купців, та й ті здобувають торгівлею. Якщо ж здобудуться на якісь гроші, продавши речі чи збагатившись награбованим майном, то одразу ж витрачають їх у руських краях на шати або інші потреби. // (с. 12) Вони роблять деяких в'язнів своїми слугами, а інших продають у Туреччину та інші віддалені країни. Деяких в'язнів віддають на викуп, за винятком дівок та панн, бо в тих аж занадто кохаються. Старих же хворих людей, які не здатні працювати і яких не можна продати за великі гроші до чужих країн, віддають молоді, щоб ті привчалися до крові, як зайця хортам; щоб оцим зробити свою молодь жадібною до битви. Цих людей молоді ординці або розстрілюють з луків, прив'язавши до якого-небудь пенька, або стинають, або вбивають кистенями, або душать, або топлять, або забивають камінням.

Татарський звичай плюндрування

Татари не люблять грошей

Татари шанують дівиць Татарська жорстокість щодо старих

У них немає ніякої справедливості, й коли хто-небудь потребує якої-небудь речі, то може її забрати силою в іншого. Якщо покривджений буде скаржитися судді на свавілля, то винуватець скаже, що ця річ йому була дуже потрібна. Тоді суддя виголошує такий вирок: «Якщо тобі буде щось потрібно, то забери цю річ у винуватця або когось іншого».

Татарське право

*Дивний
присуд вбив-
цям у татар*

Буває, що під час сварки хтось уб'є іншого і його схоплять, то у цього винуватця забирають коня, зброю та одяг, а самого вільно відпускають. Відпускаючи його на волю, суддя дає йому якусь жалюгідну шкапину і такого ж лука і каже: «Ідь та дбай про себе». Хоча татари неспокійні, однак не б'ються між собою так, як наші народи. Взагалі, у них велике [нещастя], коли при незгоді цариків виникає якась внутрішня усобиця. Описавши їхні звичаї та життя, ми беремося за опис орд, які межують з Московською державою і які князь Василь Іванович, великий князь московський, року Божого 1551 після великих і тривалих битв з ними підкорив собі. Ці татари відрізняються від диких тим, що живуть у домах і орють поля. Дикі ж татари живуть з грабіжництва і мешкають у диких полях в юртах.

ПРО КАЗАНСЬКЕ ХАНСТВО

Ріка Сура відділяє Московську державу від Казанського ханства. Вона тече з півдня на відстані 28 миль від Нижнього Новгорода, а обертаючись на схід, впадає у Волгу. На місці, де ці дві славні ріки зустрічаються, московський князь Василь збудував замок, названий на його честь Василевгород. Казанське ханство за 60 польських миль від Великого Новгорода, про який ми вже говорили, описуючи Московське князівство у VII книзі, починається над Волгою. Воно тягнеться зі сходу на південь і закінчується в диких полях, котрі простяглися на двісті польських миль. На південний схід від нього є інші татари, які зветься шибанськими, кошацькими і тюменськими, про них йтиметься нижче.

*Кордони
Казанського
ханства*

Столиця всього ханства, місто *Казань*, лежить над рікою Волгою і Казанкою, від котрої і місто так прозвалося. Воно розташоване на дальньому березі ріки. Замок достатньо захищений і природою, і добрим місцем, його тяжко захопити. Від Верхнього Новгорода відстань 70 миль.

*Казанці
є хазяїно-
вими
людьми
Казанці
підкорені
московським
князем*

Казанські татари відмінні від інших і мають часом більше людяності. Вони дуже при звичаєні до ведення господарства й оброблення полів, вирощування садів. Живуть у будинках, а не в пустих юртах. У них є купці, різні ярмарки задля торгівлі з москвою, турками й іншими татарами, своїми сусідами; аж до часу померлого московського князя Василя Івановича вони мали своїх царів і нікому не корилися. Але цей Василь приборкав їх; він довго воював проти них з перемінним успіхом, врешті змусив їх до покори – зробив своїми данниками і зі своєї волі дав їм царевича. Хоч-не-хоч казанці мусили коритися, частково через несприятливі ріки, що з Москви впадають у Волгу, частково через звичну торгівлю з москвою, бо, коли виникає ворожнеча, до неї важко добиратися кушцям. // (с. 13)

*Казанські
хани*

Перший казанський хан, який вищезгаданому московському князеві Василю став данником, називався Хелеалек. Він, залишивши дру-

жину Нурсултан, помер без потомства. На його місце сів Габрагаїм, татарин великої слави; він взяв його вдову і став казанським царем з дозволу великого князя московського. Він мав від своєї першої дружини одного сина Ільхама, а від Халеалекової удови – двох синів: Махмедіна і Абдельлатифа. По смерті згаданого Габрагаїма на престол сів Ільхам як первородний син. Він недовго підлягав зверхності московського князя, бо від московських бояр, котрі були прислані для вивідування його таємниць і запросили його на застілля, був напоєний. Коли він уже мав їхати до свого дому, вони посадили його п'яного вночі на санки і вивезли до Москви. Там його тримали певний час у в'язниці, а потім його вислали до Вологди, де він і поміняв життя на смерть. Коли державу відняли у Ільхама, то на його місце було посаджено його брата Абдельлатифа. Через недовгий час і цього було скинуто з престолу, як і його брата. Врешті Махмедін, останній брат, був посаджений на престол московським князем. Під час його панування року Божого 1504 казанські татари відступили від Москви і взагалі скинули з себе московське ярмо. Коли про це довідався великий князь Василь, то розгнівався і збройною рукою виступив проти казанців, відправивши у похід велику потугу своїх військ з гарматами. Ці війська були хитро оточені казанцями й черемисами, добрими стрільцями з лука, і доценту розбиті й розгромлені; тоді була здобута добра перемога над ворогами. Там казанські татари взяли чимало гармат та іншої вогнепальної зброї, пограбували московські табори і набрали в'язнів, котрих продали туркам і персам в Астраханський порт, що лежить над Каспійським, або Перським, морем.

*Халеалек
Габрагаїм
Ільхам
Хінець царя
Ільхама*

*Казанці
повстають
проти мос-
ковського
князя*

*Московити
розбиті
казанцями*

Потім казанці прогнали Шеайя, тодішнього царя, який сів на престол по смерті Махмедіна, бо він тяжів до Москви, а на царство покликали Сафа-Гірея, сина перекопського царя Менглі-Гірея. Сафа-Гірей, об'єднавши сили зі своїм братом, перекопським царем Махмет-Гіреєм, жорстоко сплюндрував частину Московської землі. Вони дійшли тоді аж до самої московської столиці і стиснули її жорстокою облогою. Вони не відступали від неї так довго, поки великий князь московський не став піддаватися згаданому Махмет-Гірею, перекопському цареві, до чого, однак, не дійшло. Тоді татари вивезли з Москви до орди величезну неоплакану здобич: вважають, що самих в'язнів вони там набрали триста тисяч. Великий князь московський хотів помститися за цю невинагороджену поразку і викликав на битву Махмет-Гірея, перекопського царя, кажучи, що торік він зазнав поразки через зраду, бо Махмет-Гірей і його грабіжники напали без оголошення війни, ніби злодії. Тепер він домагався, щоб знову з ними випробувати долю у війні. На це відповів Махмет-Гірей: «У мене є багато шляхів для нападу на Московську землю, і не треба мені вказувати, яким йти. Ми звикли йти на війну не з огляду на [вороже] військо, а з огляду на час. Я волію керуватися своїм, а не чужим розумом». Московит побачив, що його висміяно, і, палаючи жадобою помсти, виступив року Божого 1523 з великим

*Татари
жорстоко
плюндрують
Москвію*

*Кількість
в'язнів*

*Татарська
відповідь
московському
[князеві]
Московський
[князь] іде
походом
від Казань*

військом здобувати Казанське ханство. Він став на казанських кордонах над ріками, де зустрічаються Волга й Сура, і там збудував тоді замок Василевгород, названий на його честь, про що вже говорилося. З цього місця він міг би тривожити татар, однак, не вчинивши більше нічого, повернувся назад зимувати.

*Московити
штурмують
Казань*

Потім, 1524 року, прагнучи довести до кінця задумане, він послав для завоювання цієї держави свого радника Михайла Юрієвича з незліченним військом і багатьма потужними рушницями. Прибувши 15 серпня під Казанський замок, він почав його здобувати; недовго думаючи (москва здатна на такі речі), запалили замок, і він згорів майже весь. Однак // (с. 14) у такому приступі для здобуття замку москва тоді нічого не зробила, бо татари, які мужньо боронилися на всі боки, поправили спалені стіни. Їм добре допомагали у цьому черемиси, надзвичайно вправні стрільці з лука, що жили по сусідству з татарами. Скрізь по шляхах вони поставили сторожу, щоб москва не прийшла своїм на допомогу. Черемиси були такі уважні при перехопленні шпигунів, що жоден гонець не міг прибути ані до великого князя з листами від війська з розповіддю, що там з ним діється, ані від князя жодна допомога не могла прибути; черемиси ж доценту розгромили кільканадцять тисяч москви, яка йшла на відсіч до Казані, і дуже багато човнів, на котрих везли рікою провіант до московського війська, захопили, а решту потопили. Казанська орда є такою великою, що може завжди мати 20 000 війська до битви. Коли ж до них приєднуються черемиси, то їх буває до 300 000. Москва тоді побачила, що їм не посміхається щастя, і з великою шкодою для себе мусила повертатися до своїх країн.

*Казань
спалено*

*Москву
громлять
черемиси*

*Чисельність
казанського
війська*

*Московити
відступають
від Казані*

*Московити
знову
облягають
Казань*

Потім, відпочивши кілька років та зібравши більше військо, цей же Михайло Юрієвич з наказу свого царя знову зібрався йти під Казань. Він знайшов там замок, добре захищений з усіх боків, почав безперестанно стріляти по ньому з усіх гармат і гаківниць, одночасно штурмуючи. Зі свого боку обложені теж стали часто стріляти із замку по ворогах і запекло боронитися, поки з мушкету не було поранено їхнього полковника, котрого тільки одного й мали в замку. Тільки тоді казанці розпочали переговори з керівниками московського війська і на певних умовах погодилися платити данину великому князю московському Василеві аж до його смерті. По смерті Василя вони знову стали повставати проти його сина Івана, а цей жорстоко воював проти них безнастанно протягом семи років, але з перемінним успіхом на Марсовому полі. Врешті року Божого 1551 він зібрався зі всією потугою і заходився так вперто і сильно штурмувати, що хоч-не-хоч, але казанці мусили здати замок і місто. Тоді великий князь Іван, вважаючи, остаточно довів до кінця батьківську справу згідно зі своєю волею, і відтоді Казанська держава зі столичним містом стала належати до Великого князівства Московського, а великий князь присвоїв собі титул правителя Казанського царства.

*Казань
платить
данину
Москві*

*Казань
повстає*

*Московський
[князь]
знову
оволодів
Казанню*

Тоді чимало полонених казанських татар з примусу великого князя охрестилися. Було багато таких, котрі не хотіли хреститися і погорджували християнською вірою. Цих було порубано і потоплено. Однак тепер майже всі казанці по-старому сповідують Магометову науку і язичницькі помилки, за винятком деяких значніших осіб, котрі сприйняли руську релігію і прийняли Святий Хрест з християнською вірою. Тут вже маємо досить про казанських татар, а тепер коротенько скажемо про інші прилеглі орди.

Всі татари, крім казанських, як ми вже сказали, живуть купами в диких полях під юртами, не маючи жодних кордонів. Вони поділяються на орди, ніби на якісь провінції. Але перед цим нам треба знати, що це за слово «орда» і що воно означає.

Слово «орда» означає не що інше, як зібрання багатьох людей на одному місці і їх належність до одного полку, ніби до якого міста або провінції, котра має свої повіти. У татар є різні орди, їх багато, і кожна з них має свою назву. Між ними є ногайські, заволзькі, астраханські, перекопські, манкопські, кримські, очаківські, білгородські, козачковські, тюменські, юргенські, шибанські, калмицькі, туркоманські, киргизькі, шамаханські, самаркандські, башкирські, кеселітські, молгомузькі, байдайські, абхазькі, черкеські, п'ятигорські та інші, а насамперед такі. // (с. 15)

Що означає «орда»

Татарські орди

КОЗАЦЬКА, ШИБАНСЬКА І ТЮМЕНСЬКА ОРДИ

За Вятською країною і Казанським ханством є три татарські орди, котрі називаються так: Козацька, Шибанська і Тюменська. Їх чисельність всього до десяти тисяч, вони живуть купами у лісових пушах і в диких полях. Їм вільно мати стільки дружин, скільки завгодно. Їхній напій – кобиляче молоко, котре вони називають по-своєму: кумис. Вони не вміють ані їсти, ані вирощувати хліб. Вони не люблять багатства, не знають і не вживають грошей; займаються чарівництвом та диявольськими справами, з допомогою яких часто кличуть хмари та інші небесні непогоди і таким чином шкодять своїм ворогам. Все це робиться з допомогою дерев, зілля та каміння, до котрих звертаються з чортівськими словами.

Життя цих татар

ОРДА НОГАЙСЬКИХ ТАТАР

Орда ногайських татар лежить найближче до казанських татар зі сходу; з одного боку – над рікою Волгою, з другого – над рікою Яїк, що тече із Сибірської провінції. Жителі цієї країни не мають королів і царів, а тільки князів. Вона поділяється на три орди. Одна називається Шарайською, розташована при замку Шарай. Вона була ще за 70 років перед Різдом Христовим. Друга – Яїцька, названа від ріки Яїк. Третя – Камма, яка межує з частиною Сіверського

3 орди ногайських татар

*Опис
ногайців*

князівства, Яїцька та Сіверська живуть біля лісів, а Шарайська орда – в чистому полі. Це жорстокий і вільний народ, але він не знає Бога і не боїться Його. Честі і цноти у них і не питає, вони не знають жодного права: хто дужчий, той кращий. Однак вони мають старшого, котрого звуть Казлімурза, але його слухають тоді, коли схочуть. Худоби й іншого достатку вони мають дуже і дуже багато: в одного ординця є по кількасот овець, по кількадесят коней, корів, волів, знайдеться і понад десяток верблюдів, а це відповідно до заможності кожного. Оце добро годують як взимку, так і влітку травною на полях. Вони не орють, не сіють, не знають хліба й жодних овочів, тільки кобиляче молоко. Кінське й бараняче м'ясо у них вважається найліпшим. А якщо якась худоба здохне, то це в них вважається найкращим делікатесом, бо кажуть, що це сам Бог вбив. Вони не мають ніяких грошей і не знають їх, тільки міняють речі на речі, людей на людей, худобу на худобу. А коли до них приїжджають черкеські татари з сукном та полотном, вони за це дають баранів, корів та волів. Вони роблять шкіряні мішки і в них, видоївши корів, овець, верблюдиць, зливають молоко. Там його держать, щоб скисло. Коли ж воно зсядеться, то, відливши сироватку, зливають його на попону, на котрій сплять, і так воно сохне на сонці. Коли заб'ють якогось звіра чи у них здохне якась худоба, тоді це м'ясо поріжуть на тоненькі ремінці і так сушать на сонці. Потім оце м'ясо, в'ялене на сонці, та молоко сушене зберігають на зиму і це їдять. Там, особливо коло Шарая, зовсім нема дерев, на дровах з котрих можна було б варити собі взимку їжу. Влітку ж на сухій траві сяк-так щось собі зварять, найбільше ж живляться молоком, юрти або хати роблять з овечої або з верблюжої шерсті і в них живуть. Постійного житла не мають: сьогодні на одному місці, а завтра – коли випасуть траву – переносяться на інше місце з усім своїм добром, юртами. Великим і багатим у них вважається той, хто свій дім з усім майном вмістить на двох возах. Кожен віз має два колеса, а тягнуть його не коні, а воли та верблюди. Коли вони мають сутички з москвою і коли москва забирає їхнє добро, тоді у них настає великий голод. Якщо у них батько зостаріється, то його вбивають, з'їдають і вважають це побожною справою, бо покійник тепер не буде зазнавати нужди на старості років. Якщо ж у кого помре брат або дитина, то й тих поїдають. А щоб їхня чисельність зростала, то дозволяється кожному мати стільки дружин, скільки захоче. Отакі, власне, є скіфи Малої Азії, котрих турок часто наймає воювати за гроші проти персів. // (с. 16)

*Іжа
ногайських
татар*

*Торгівля
ногайців*

*На місці
не сидять*

*Сутички
з москво-
тами*

*Неабияка
побожність*

ОРДА ЮРГЕНСЬКИХ ТАТАР

Юргенці

На схід від Шарайської орди Ногайської держави живуть татарські ординці, котрих москва називає юргенцями. Ними керує брат великого хана, найвищого татарського царя. А від юргенців 10 днів їхати до цих країн, де сам цар з Катагії

*Цар з
Катагії,
великий хан*

великої, хан, котрий має під своєю владою найбільшу частину татар, править. Ми вже писали про це у першій частині цієї книги. Про них гарно писав Овідій:

*Sarmaticae maior Geticaeque frequentia gentis
Per medias in equis itque reditque vias.
In quibus est nemo, qui non Coryton et arcum
Telaque vipereo lurida felle gerat.
Vox fera, trux vultus, verissima mortis imago,
Nulla fides recti mens mala, vita mala.*

ЦЕ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ ТАК ТЛУМАЧИТЬСЯ:

Страшні сарматські і гетські народи
І там, і тут перепливають через глибокі води.
В руці вони мають гартований спис і натягнутий лук
Та сагайдак, повний стріл, напоених отрутою.
Суворий голос, жорстоке обличчя, справжній пострах.
Не питай у них про Бога і честь, живуть вони як худоба.

ОРДА ЗАВОЛЗЬКИХ ТАТАР

Орда заволзьких татар названа від ріки Волги, за котрою вони живуть. Ця земля кінчається на сході Каспійським морем, або, як інші його називають, Гірканським; на півночі вона обмежується широкими полями та високими горами Албанії та Іберії. Над рікою Доном росте чимало різних дерев, з яких татари збирають плоди й мед, бо в цих деревах живуть бджоли. Ріка Волга, як і Дон, бере свій початок у Московії, як про це вже говорилося при описі Московії. Волга втричі більша за Дон, а її притоки такі великі, як Вісла коло Варшави або Тибр коло Рима. Там так багато риби, що татари, стоячи на берегах, рубають її шаблями. На ній немає жодних переправ. Тільки тоді, коли татари хочуть прийти до нашої землі по ясир, то дружини й діти чіпляються за верх кінського хребта, а самі татари – за кінський хвіст, перепливають так на другий бік. З наших сторін вони беруть велику здобич.

*Кордони
Заволзької
орди*

*Опис ріки
Волги*

*Наскільки
Волга
багата
рибою
Татарська
переправа
через Волгу*

Заволзька орда була колись найпершою і найславнішою (якщо не брати до уваги Астраханської держави, про яку буде сказано нижче). Про свій початок ординці кажуть так: одна удова ненайгіршого походження народила через якийсь випадок без участі чоловіка сина на ймення Чингіс (Tynglis). Коли перші сини хотіли його вбити через перелюбство матері, то вона виправдалася тим, що нібито почала його від променів сонця. З часом цей син виріс мужнім юнаком, потім він розмножив свою орду, котра і кількістю населення, й успіхами у мужніх справах, і багатством свого місця перевищувала майже всі орди. Коли з нею всі інші жителі диких полів пішли зі своїм народом, то примножили свою славу мужністю і військовими справами. Ця орда мала своїх

*Початок
заволзьких
татар
Рід заволзь-
ких татар*

власних царів аж до часів Олександра, польського короля і великого князя литовського. Спочатку того правителя // (с. 17) звали Істліксюхан, тобто вільний собі пан. Після нього був Єгухан, язичник та ідолопоклонник, син якого звався Заміхан (Zamichem). Русь і литва звали останнього Батием. Цей першим прийняв Магометову секту і примножив її; спустошив Готську, Руську, Польську, Сілезьку і Моравську землі, знищив Угорські краї, як про це йдеться у першій книзі, де описується король Болеслав Сором'язливий, с. 61, 62, 63, 64. Потім царем цих жорстоких людей був син Батия, котрого звали Термікутлу, тобто «щасливе залізо». Латинники називали його жорстоким Тамерланом, і тут не помилялися, бо коли він приходив до якогось міста, прагнучи його здобути, то першого дня ставив білий намет, даючи знати, що, коли добровільно йому піддадуться, він подарує їм життя й волю. Другого дня він сидів у червоному наметі, даючи знати, що буде їх здобувати силою, а це не обійдеться без кровопролиття. Третього дня він сидів під чорним наметом на знак того, що після взяття міста він нікого не залишить живим. Він завжди мав військо чисельністю в один мільйон двісті тисяч душ, володів всією Азією, Мідією, Грецією, Фракією, Месопотамією і прийшов аж до Єгипту. Розбивши Баязета, турецького царя, він возив його у золотій клітці, неначе папугу. Похований цей пострах у Самаркандії, яка була колись столицею Татарського царства, про що буде далі. Після Тамерлана був Темир, котрий вірно помагав литві та полякам за часів Вітовта і Ягайла проти хрестоносців і загинув у битві. Потім царями були Кервибурнаси, Ахмат-Гіреї, Бегі-Гіреї, Солтан-Гіреї, Кази-Гіреї, Менглі-Гіреї, Тачман-Гіреї, Урлан-Керлії, Темрук-Керлії, Ачи-Гіреї, Ардер-Гіреї, Бубар-Гіреї, Садеч-Гіреї, Шахмат-Гіреї та інші аж до цього останнього Шахмат-Гірея, котрий року Божого 1506 через якусь кривду, вчинену його предками кримським і перекопським татарам, був скинутий з престолу перекопським царем Махмет-Гіреєм. Тоді він втік до вищезгаданого Олександра, польського короля і великого князя литовського, просячи допомоги проти Махмет-Гірея. Але литва й поляки забарилися з допомогою, тому Махмет-Гірей, вищезгаданий перекопський цар, розбив і розігнав полки Шахмата біля своїх кордонів і оволодів Заволзькими країнами. Шахмат, почувши про це, помер з потрясіння, про що маєш ширшу історію, описану у книзі II, коли мова йде про великого князя литовського Олександра, с. 65, 69, 70, 71, і відтоді Заволзька орда вже більш не мала своїх царів, бо її, як Казанське та Астраханське царства, великий князь московський Василь, батько того жорстокого ката Івана, підкорив собі, пишаючися своєю близькістю до цих земель. Але швидше б до Королівства Польського та Великого князівства Литовського мала належати ця країна, бо з неї, як свідчать історики, вийшли болгари, словаки, волинці, русь, литовські татари та інші; однак все це виправить Господь Бог, котрий приверне це до свого серця, з котрого Він віддав Свою найдорожчу кров.

*Жорстокий
цар Та-
мерлан*

*Імена
татар-
ських царів*

*Перекопсь-
кий цар
оволодів
Заволзькою
державою
Московський
[князь]
захопив
Заволзьку
орду, що
була під
перекопсь-
ким [царем]*

ОРДА КАЛМИЦЬКИХ ТАТАР

Орда калмицьких татар міститься за рікою Волгою поблизу Каспійського моря, на схід сонця. Місцеві жителі живуть у диких полях, а названі вони калмиками від свого довгого волосся, котре ніколи не стрижуть. Невідомо, що це за люди, оці калмики, нема у них і жодної віри, тільки й того, що живуть, як звірі, за морем, виголошуючи на кшталт євреїв-караїмів «Алілуйя». Про цих так пише Овідій:

*Horrida Sarmatiae gens est, sub flumine Volha
Non coma non ulla barba resecta manu.*

ЦЕ ОЗНАЧАЄ:

Страшний народ живе за Волгою у Сарматському краї,
І бритва не торкалася волосся цих людей. // (с. 18)

ОРДА ШАМАХАНСЬКИХ ТАТАР

У шамаханських татар є місто, збудоване над Каспійським морем, а від нього до Астрахані може бути шість днів їзди. Від цього міста всі орди і вся тутешня країна дістали назву Шамаха. Ця провінція перебуває під владою перського царя, а її мешканці – надзвичайні майстри гаптування делікатних шовкових речей.

*Шамаха,
місто
й орда*

ОРДА ТУРКОМАНСЬКИХ ТАТАР

Туркоманська орда розташована за Каспійським морем. Ця держава поділяється на п'ять частин. Найперша і найстарша серед них називається Азинхан, інші ж – солтанами. У кожній частині є одне місто, в котрому живе кожен солтан окремо. Мешканці є відступниками язичницькими, живуть за звичаями ногайських татар, часто-густо воюють проти перського царя.

*Одна орда
поділяється
на п'ять
частин*

ОРДА САМАРКАНДСЬКИХ ТАТАР

Самаркандія розташована на схід від Туркоманії. Це знамените місто було колись столицею татарської землі. Тепер воно дуже занепало через раптові набіги та внутрішні війни азіатських царів. Звідси походив жорстокий Тамерлан, татарський цар, про якого ми згадували, розповідаючи про заволзьких царів. Тамерлан походив із незначного роду, щастям та вправністю у лицарських ділах добився такої могутності, що коли хотів, то мав у своєму війську один мільйон двісті тисяч душ. Він розбив турків і полонив їхнього султана Баязета, котрий тоді перебував у Константинополі, і в золотій клітці, скувавши залізними ланцюгами, возив його по всій

*Самаркандія – колись
татарське
царство*

Похорання
Тамерлана

Азії. Тоді, 1397 року від Різдва Христова, було знищено двісті тисяч душ. Потім цей Тамерлан несподівано швидко завоював і підкорив Іберію, Албанію, Вірменію, Персію, Мідію, Месопотамію, Азію та Єгипет, сповнив страхом свого ймення весь світ і помер. Тут у Самарканді лежить цей пострах. Всі місцеві жителі є магометанами.

ОРДА КИРГИЗЬКИХ ТАТАР

Набожен-
ство кир-
гизів

Киргизькі татари живуть у диких полях у юртах. Живуть вони згідно з язичницькими забобонами таким чином: коли їхній піп чинить священнодійство згідно зі своєю релігією, то бере кров, молоко, коров'ячий кіз'як, землю і, все це разом змішавши, вливає в одне начиння. Потім із цим залазить на високе дерево і звідти проповідує якусь науку за своїми язичницькими забобонами всім слухачам. Після цієї науки він одразу виливає згадану мішанину, ніби освячену воду, на свою дурну громаду, а кроплячи її, бурмоче щось із язичницьких слів. Вони ж усі, впавши на землю, вважають оце кроплення своєю найбільшою святинею. До того ж вони твердо вірять в те, що немає нічого здоровішого для людини понад землю, худобу і коров'ячий кіз'як. Ці киргизи своїх покійників не ховають, але підвішують на дереві. Вив'яливши покійників, вживають їх у їжу замість буже-нини.

БАШКИРСЬКА І КЕСЕЛІТСЬКА ОРДА

Життя
башкирів
та кеселітів

Біля цих киргизів є й інші орди цієї забобонної секти. Одні з них називаються башкири; вони живуть у своїх степах західніше. Другі називаються кеселіти. Вони далі на схід відправляють свої язичницькі обряди і годуються польовими рослинами. Про них писав Овідій: // (с. 19)

*Tristia deformes glutunt absynthia Baschrdis,
Terraque de fructu, quam sit amara, docent.*

ЦЕ МОЖЕ БУТИ ТАК ПЕРЕКЛАДЕНО ПОЛЬСЬКОЮ:

Від гіркого зілля замерзлі башкири товстіють,
А зі своїх плодів пізнають, наскільки гіркою є земля.

МОЛГОМУЗЬКА І БАЙДАЙСЬКА ОРДИ

Ідолопоклон-
ство цих орд

За цими ордами вгору славної Імаус протягом довгого шляху до Скіфського океану проживають татарські народи на ймення молгомузи і байдайці. Вони вішають на огорожі сонце або червоне полотно, вшановують його як Бога. Вони живуть у льохах та підземних печерах, їдять всяку гидотну річ: здохлих птахів,

КНИГА VIII

вужів, гадюк, ящірок, жаб, мншєй та іншу паскудну гидоту, про яку ніколи не було чути у європейських краях. Вони мають свою осібну мову. Недалеко від них є й інші, котрі, як і ногайці, вбивають і з'їдають своїх батьків, коли ті стають старими. Про цих один поет сказав:

*Шляк само
гинять
і ногайці*

*Sunt loca sunt gentes quibus est mactare parentes
Et fas et pietas, dum longa supervenit aetas.*

ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Є місця, де люди вважають побожним
Вбивати своїх батьків, коли ті стають старими.

Ці татари є дикими, живуть далеко і майже не знані іншими. Вони живуть на схід від гори Імаус біля Скіфського океану. Стисло їх описавши, повертаємося до інших татар, що живуть поблизу Великого князівства Московського.

ЧАСТИНА III КНИГИ VIII, в котрій описуються ТАТАРСЬКІ КОРОЛІВСТВА У ЄВРОПІ ТА АЗІЇ

АСТРАХАНЬ, ТАТАРСЬКЕ ЦАРСТВО

*Астра-
хань – пор-
тове місто*

*Рукави
дельти
Волги*

Астраханське царство лежить за ногайськими і заволзькими татарами над Каспійським морем. Воно має чимало багатих і пишних міст, серед яких найбагатшим є портове місто Астрахань, що дало назву всьому навколишньому царству. Воно лежить на другому боці Волги, там, де Волга впадає у Каспійське море, ділячись на понад 70 рукавів, утворюючи багато островів. Впадаючи у море такими великими рукавами, вона так сильно розливається, що тим, хто на неї дивиться здалека, ріка здається морем. Раніше це царство було вільним і мало своїх спадкових правителів, але року Божого 1554 воно було взято разом з містом Астраханню та іншими містами великим князем московським Іваном Васильовичем.

*Похід
турецького
війська під
Астрахань*

1569 року під це місто турецький султан Селім, натхнений жадібністю і задрістю, задля розширення своєї держави послав 20 березня з Константинополя велике турецьке військо сушею та морем: 25 000 кінних і 3000 яничар. Морем же послав 150 галер. // (с. 20) Крім того, за султанським наказом у похід вирушило до 50 000 орди перекопських і ногайських татар. Війська йшли до замку Азов різними довгими й небезпечними шляхами через численні ріки, болота й озера. Азов – це замок турецького султана, який лежить на березі ріки Дону біля Меотійського озера. Поки вони дійшли до цього замку, то з'їли весь провіант, який, наготувавши, везли до Астрахані на верблюдах, мулах і конях, запряжених у вози. Тож мусили провіант кілька разів підвозити, бо там скрізь були часті ріки, глибокі озера і трясовини. Там з цим військом з'єдналося татарське, і там вони жили 10 днів, давши перепочинок коням. Потім, нав'ючивши знову якомога більше провіанту, вони їхали просто на Астрахань. Над цим турецьким військом старшим був кафинський беглербей і 6 санджаків. Головою яничар був капудан Вел-ага-паша. Турецьке військо не мало при собі гармат, якщо не рахувати трьох польових та двох обложних, котрі тягнули то 10, то 12 пар верблюдів. У та-

*Азов –
турецький
замок
над рікою
Доном*

*Гетьмани
турецького
війська*

тарському війську було 12 польових гармат, котрі теж тягли верблюди. Татарським військом командував Сулізбек, а після нього – азійський князь і Мустафа. Все турецьке військо йшло пустинними полями через орди ногайських татар і черкеських п'ятигорців і прибуло, зморене, під Астрахань 5 серпня. Султан Селім, турецький імператор, послав до Астрахані флот: 150 галер з баштами, на котрих було 5000 яничар з рушницями і 3000 моряків, що служили на галерах. Над цими був гетьманом Мірзерлет-капудан, знатний турок. На цих галерах було дуже багато провіанту, який везли для того війська, яке йшло сушею. Вони мали досить знарядь, щоб розкопати гору Переволоку. Ця гора стоїть між Доном, або Танаїсом, і Волгою. А ця гора зветься Переволокою по-московськи, бо там московські козаки звичайно переволочували свої боти й човни від ріки Волги аж до Дону і звикли ходити своїми човнами під замок Азов, на низ Волги. Ця гора між тими ріками має тільки півчверті милі заввишки, а всю відстань між ріками визначають у 7 миль. Коли прибули під цю гору, то вийшли на берег і добули валки, на яких мали перетягувати галери. Там на них ударили московити з ініціативи Серебряного, котрий був гетьманом над військом у 15 000. Вони поклали трупом до 6000 яничар, також і моряків, а інші турки ледве втекли до галер на воді. Там їх москва добила, і з тих 8000 ледве 3000 втекло. Якби ці турки переволокли галери через гору до ріки Волги, тоді б мали з того боку розкопувати гору Переволоку, тобто з боку Волги, щоб цю ріку спрямувати в Дон. Коли ж їх москва розгромила, вони мусили повертатися назад з тією артилерією. Коли ж відпливали назад, тоді кількадесят московських козаків у маленьких човнах вирушили за ними, роблячи їм часто тривоги і шкоди. Часом козаки минали вночі ці галери і часто нападали на них з очеретів зсередини і з тилу. Останній раз вони вдарили на турків начебто за 2 милі від турецького замку Азов і вбили понад 100 турків, а інших поранили, решта ледве втекла до замку. Коли турки прибули до замку, то відразу ж зняли з галер обложні гармати разом з усім порохом, якого було понад тисяча центнерів. Але весь цей порох в останній день вересня через пожежу одного будинку в замку вибухнув і вчинив велику шкоду як для людей, так і рухомих речей. Отак те військо, котре йшло водою, було дощенту розгромлене, а решта повтікала в різні кінці; до султана ж не повернулася жодна ціла галера. Ці московські козаки при поверненні скрізь палили траву, щоб турецькі й татарські війська не поверталися цим шляхом з Астрахані і щоб із замку Азов та інших не можна було підвозити провіант цим військам. Останні ж, не в змозі близько підійти до замку через ріку Волгу, що тече попід тим замком і довкола його обтікає, // (с. 21) і через те, що замок був добре споряджений людьми і рушницями, стояли під Астраханню цілий тиждень і нічого не вчинили. Потім, коли вони відчували себе у повній безпеці і нізвідки не чекали ворога, в ніч на 12 вересня проти них була здійснена вилазка кількох тисяч московитів човнами, ботами і галерами. Ними керував московський

*Турецьке
військо
змушене*

*Турецьке
військо
під астра-
ханською
горою, ко-
тру називають
Переволокою*

*Турки,
які були
на галерах,
розгромлені
московитами
Московські
козаки
громлять
турецьких
моряків*

*Козаки
гинять
пожежі*

*Московити
розбили
турків*

гетьман Серебряний. Вони вдарили на турецьке й татарське військо майже на світанку і вчинили йому велику шкоду. Москва ж оборонною рікою повернулася до замку. Тоді ж турки довідалися, що сталося з їхнім флотом і з людьми, котрі йшли їм водним шляхом на поміч. До того ж побачили, що їм бракувало провіанту, через що вони дуже стривожилися і вперше відступили від замку, бажаючи потім повернутися назад. Але за порадою татар вони на другий день знову обложили замок і одразу ж після наради заходилися будувати укріплення на тому місці, де була стара Астрахань, тобто за дві милі вгору Волгою від нинішньої Астрахані. Зразу ж кілька тисяч татар переправилися до москви для здобуття провіанту. Але жоден з них потім не повернувся, їх всіх побити московити. Так само було й потім. Вони жили там 11 днів, а коли їм зовсім забракло провіанту, тоді вони мусили спалити свій замок і з великим жалем та розчаруванням, не досягши нічого значного, хіба що спалили малий посад перед замком, повернулися назад 27 вересня.

*Московити
розгромили
татар
Турецьке
військо
відступає
від Астра-
хані*

ПОРЯДОК ТУРЕЦЬКОГО ВІЙСЬКА У ПОХОДІ

Дуже рано на світанку біля гетьманського намету засурмили в тонкі сурми, після чого виступили їхні верблуди з возами. Оскільки був тільки малий рух, то засурмили в інші турецькі труби й сурми, вдарили в барабани, після чого виступило все військо, попереду йшли спагії, тобто вояки на кшталт жолдаків або шляхтичів; йшли досить великим табором. За ними верблуди тягнули гармати з ядрами й порохом. По боках йшли скрізь верблуди, мули, сильні коні, на яких возять провіант. Яничари були з рушницями: одні на конях, другі пішо; за яничарами йшли сулаки з луками. Вони носять на головах ковпаки, половина яких гаптована золотом, а половина – тільки з білого фетру. За сулаками вели кілька десятків дуже гарних коней командувача, вбраних з великим багатством. За цими кіньми їхали санджаки, а за ними – командувач власною персоною. Одразу ж за цим гетьманом несли гарно оброблений білий кінський хвіст. За ним несли три дуже великі прапори з червоної китайки, кожен з яких по 100 ліктів завдовжки, але прапори несли згорнутими навколо древка; їх ніколи не розвивають, хіба що перед битвою з ворогом. На древку прапора замість навершя було велике золоте серце. Зверху біля цих сердець вішають великі мішки із золотим верхом, а в них записаний їхній закон, даний Магометом. Коли вони мають зійтися в битві з ворогом, тоді розкривають прапори, щоб кожен воїн зміг побачити цей написаний закон і не шкодував свого життя заради Магометової віри. Ці древка несуть чауші командувача, перепоясані під пахвами шарлатом, або шовковою стрічкою. За ними йшли сурмачі із сурмами й барабанами, а за ними – 8 хоругов, кожна з яких мала коней осібною масті; за ними – великий загін спагіїв, а по боках їхали чауші командувача, не

*Турецька
військова
музика*

*Спагії
Гармати
Яничари
Сулаки
Санджаки*

*Гетьман
Беглербей
Що
означають
хоругви
за геть-
маном*

*Музика
за беглер-
беем*

дозволяючи нікому наблизитися ані до беглербея, ані до цих древків, на котрих носять їхній закон. Потім по боках йшли інші загони, спереду, позаду, по боках, йшли хто куди, і не завжди вони були у порядку. Коли вони прибувають на постій, тоді ці санджаки і спагії ведуть командувача аж до його намету, а там, поки він зійде з коня, йому всі кланяються за звичаєм, а потім кожен йде на свій бівуак. Коли вже надходить вечір, починає сутеніти, тоді всі за звичаєм волають до Бога: «Ала, Ала, Ала гай», тобто «Боже, змилуйся над нами». Після цього волання військо так втихає, що коли б хто і близько під'їхав, нічого не почує. Коли ж один до одного мав щось сказати, то мусив тихо шепотіти. // (с. 22) Всі вогні гасили, а коней ставили коло трави, заздалегідь приготувавши їм решітки з травою. Коли хто мав норовистих коней, то так добре їх прив'язував, щоб один другого не дістав. Коли ж хто був такий збіднілий, що не мав ні вівса, ні ячменю, то всі наголо одразу давали йому оброк. Коли знають про ворога, то обставляють себе верблюдами замість возів. Гетьманські намети ставили дуже далеко біля яничар, але теж у великому безладді. За обозним носили древко із хвостом, як і при командувачі. Він насамперед устромлював своє древко у землю на місці бівуака, визначаючи місце, де мав стати гетьманський намет. Біля цього місця потім ставали всі, хто як міг.

*Звигай
проводів
гетьмана
до намету
Татарське
набожен-
ство
у темряві*

*Яким
є турець-
кий табір*

ПОРЯДОК ТАТАРСЬКОГО ВІЙСЬКА У ПОХОДІ

Татарський же цар разом з іншими йшов у такому порядку: його старший син Махмет-Гірей ішов позаду турецького війська з десятком тисяч добірних людей. Кази-Гірей біля батьківського війська їздив за півмилі перед військом. Альді-Гірей з тридцятьма тисячами ногайських татар стояв на лівому крилі. Азійський князь зі своїм сином Дзяклом стояв на правому крилі. Він мав під владою кілька тисяч людей. Князь Сулгот був найвищим гетьманом татарського хана. Він вів до битви його військо разом з Мустафою, його радником. Вони керували й тим загonom людей, котрі несли сторожу при царі, а у цьому ж загоні буває кілька тисяч душ. Сам цар завжди їздив перед турецьким військом за півмилі. Коли вони мали рушати, тоді дуже рано били в барабан однією палицею. Після цього відразу ж рушав авангард, а через певний час сурмили по-московському, ніби на псів при полюванні. Дуже швидко після цього сідали на коней зі своїми прапорами, яких було чотири, мали також чорний прапор і великий червоний на турецький зразок із золотим серцем, на котрому теж був записаний Магометів закон, бо вони з турками однієї віри, як ми вже згадували вище про їхні звичаї. Цей прапор вони зберігають з великою пошаною в царському наметі. А як тільки цей прапор винесуть, одразу ж сам цар йде за ним і сідає на коня, а за ним і його сини. Перед царським загonom несуть 4 прапори: перший – червоний з жовтою китайкою, другий – з біло-червоної, третій – з білої китайки, кінці ж зелені, а зверху – чорний кінський хвіст.

*Ескорти
молодих
цариків*

*Коли йде
сам цар*

*Татарські
прапори*

Четвертий прапор – весь червоний, китайчатий, із золотим яблуком, розписаний золотими арабськими письменами. Це власні прапори хана, під якими він виступає під час битви або під час походу на ворожі землі. Перед самим царем ведуть понад 10 загнуданих коней, що мають прекрасні сідла. За самим царем йде великий загін людей, і кожен з них має по п'ять, по шість коней, котрі зв'язані одне з одним за хвости. За ними – 10 польових гарматок з порохом, кулями й іншим необхідним для стрільби, а за ними – кількатор стрільців-п'ятигорців і черкесів з рушницями. Зразу за цими стрільцями йдуть вози, котрі тягнуть верблюди, а кожен віз має два колеса. Інші загопи йдуть по різних сторонах: попереду, ззаду, збоку і вкривають все поле так, що їх з високої могили не можна всіх побачити. Не так багато людей, як коней вони мають у своєму війську, а до того ж і великі стада кобил женуть заради молока і м'яса, тому здається, що їхнє військо дуже велике. Кожен з царських синів має свій особний знак і прапори з кобилячим хвостом, а кожен хвіст – із шерсті іншої масті. У поході йдуть дуже хаотично, не мають жодного ладу; куди хто хоче, туди і йде. Ці люди дуже злиденні, навряд чи половина з них має луки. Панцирів чи якоїсь левої зброї і не питає, тільки в сермягах та вивернутих кожухах вони тягнуться, ніби дикі сатири. Ті, які не мають зброї, беруть кінську кістку, обробляють її на кшталт зброї і так з нею і їздять. Нічим вони не можуть похвалитися, // (с. 23) крім своєї швидкості, також і тим, що можуть зносити всілякі нестатки. Вони не бояться ані голоду, ані спраги, можуть навіть і три дні витримати без води та їжі, як про це ми вже писали у другій частині цієї книги. Їхні коні теж витривалі, а як їдяться трави з рососою, то можуть мчати безперервно великим військом понад 10 миль. Кожен з них має по кілька коней на поводі, і коли один з них втомиться, то ординець сідає на іншого, облишивши першого коня, якщо ж той кінь вгодований, то заріже його, і м'ясо розірвуть між собою, наче пси. Там у поході (на Астрахань.– Ю. М.) вони не мали одного разу води від 1 до 3 жовтня і тільки на третій день при заході сонця вони приїхали до одного озера, у якому вода була трохи солонувата. Тоді з одного боку стало турецьке військо, а з другого – татарське, і вони випили майже всю воду. Третього дня вони таким чином були з водою. А тільки 5 жовтня вони потрапили на добрий бівуак, до води доброї між двома озерами, які називаються Бурна і Кісценя. Там вже починаються безводні Мадярські поля, і саме через них вони мусили йти, бо в інших місцях москва спалила трави. А Казлімурза, найголовніший вождь ногайських татар, змовився з перекопським царем і для того їх туди вів, щоб забрати у них майно. Завівши турецького командувача, котрому обіцяли провести його з військом через ті поля, аби тільки було вдосталь доброї води і дичини для провіанту, сказали, що звідси тільки 4 дні їзди до Азова. Але це була брехня, бо, йдучи цим шляхом, доводилося часом по 5 днів їхати без води. Через це в одних турків поздохали коні, у других потомилися. Та й самих турків мало

Упряж
коней
самого
царя
Татарські
рушниці

Ознаки
татарських
[ханських]
синів

Татарські
одяг і зброя
у поході

Татарські
коні в поході

Татари
без води
три дні

Мадярські
поля
Татари
привели
турків
на загибель

звідти вибралося: одних пограбували самі ж татари, другі мусили здихати від великого голоду й спраги. Коли у турків втомлювалися коні, то ногайські татари брали їх і їли. Турки ж не сміли пускати на росу своїх коней уночі, бо цих коней крали татари і заводили далеко у пусті поля, через що турки мусили тримати коней при собі в наметах, приготувавши їм удень траву. Туркам дуже не хотілося йти в ті Мадярські поля, бо знали, що там водиться маса змії та різних гадів. Але татари зуміли тут вибrehатися, витлумачивши, що тепер надходить зима, і змії залізли в землю. Турки дали себе обдурити, а коли туди прийшли, то натрапили на дуже багато різних страшних гадів: були вони завтовшки з людську ногу і дуже довгі. У деяких місцях, особливо коло боліт, можна було побачити велику масу зміїних шкір, які змії поскидали, вилинявши; від них трава біліла так, ніби її хто вкрив полотном, і було дуже багато гадів в обох військах. Кажуть, що влітку через ці поля не можна їхати по кількасот коней через велику кількість цих плазунів. Коли туди їдуть за звіром ногайські татари, то вони тоді палять перед собою траву й роблять пожежі. Тому ці гади мусять тікати в землю, котрий же не встигне, то згорить. В'їхавши тоді в ті поля, турки не мали води по кілька днів, а кочували без води коло великих могил, де й нині стоять зроблені з цегли мури, очевидно, там були колись якісь храми. Там велика сила різних тварин, а найбільше оленів, бо про них звичайно пишуть, що вони їдять змії, котрих там досить. Знову пробувши там кілька днів, приїхали до сухого потоку, але поки військо зібралось, то вже не стало їм цієї води, бо ті, хто раніше прийшов, випили її. А коли до тих решток води задні тиснулися, багато турків загинуло. Звідти вирушили вночі, коли ще було холодно, не мали й далі води два дні, а на третій день прийшли до болота, де вода була дуже гіркою і солоною, але через велику спрагу і коні, і люди мусили її пити. Тоді прийшла вість, що понад 500 значних турків загинуло через обман одного татарина, котрий повідомив їм про те, що бачив у полях кілька криниць, і хотів за це мати добрі гроші. Взявши від них ці гроші, він завів їх у поля, де не було води, а сам утік. Так вони й загинули через цього провідника, і тільки четверо з них повернулося, котрі мали із собою верблюдів, на яких вони прибукали до війська і повідомили про це інших. Від того болота турки приїхали до проточного озера, назва якого у перекладі з татарської мови на нашу означає // (с. 24) «провідниця». Тут була добра вода, і тут дали перепочинок коням на один день. Назавтра вставши раненько, цілий день ішли аж до вечора, і не було у татарському війську води. Турки накопали трохи ямок, у які набралася дещиця води від дощу, що падав того дня. Цього ж дня татари пограбували зятя самого турецького командувача. Він, маючи при собі 40 добрих кінних юнаків, пустився насамперед до Азова у своїх справах і щоб слуги купили провіанту. Через те, що татари вбивали і грабували турків, які виривалися вперед або відставали, інші турки воліли терпіти злидні й голод у війську, ніж потрапити у ще більшу небезпеку. Коли турки їхали до

Змії в Мадярських полях

Олені їдять змії

Татарська зрада

Татари гинять розбої туркам

Азова, то мало не всі їхні коні поздыхали від голоду й спраги. Але й татарські коні вже знеслилися. Врешті під самий вечір вони приїхали до озера, яке називається Дзегірлик, і там підкріплялися, там же мусили дати перепочинок і собі, і коням на два дні. Там турки купували центнер сухого хліба, як три наших камені, по 84 червоних золотих. 10 зерен гороху купували за аспр, кіліату борошна за 20 червоних золотих, а кіліата важить стільки ж, скільки півкорця краківського. Врешті купували центнер хліба і за вищу ціну. Але потім і тим, хто продавав хліб через жадобу до грошей, і самим не вистачало хліба. Татари казали, що від того нічлігу військо мало бути третього дня в Азові, але помилилися і приїхали ледве на сьомий день. Того ж дня на шляху залишилося кілька десятків турецьких возів, немало верблюдів та мулів, котрі не могли дійти до тієї озерної води. Коли одні турки відпочивали, тоді татари пограбували всіх інших і забрали у них все, що було, вбили слуг при турках. Біля цього озера татарський хан частував турків, даючи всім по шматку хліба і показуючи, що він все, що мав їстівного, розділив серед них, насправді ж покривав свою зраду. Виїхавши від того озера, на другий день прибули до іншого, теж проточного, яке називається Сасіле Дзегірлик (Dziegirik). А там уже був кінець Мадярських полів. У цих полях ще й нині досить мурів стоїть. Кожного дня можна було бачити понад десять кам'яних веж, де колись були храми; скрізь по полях стоять, ніби мужики, древності на могилах, зроблені з каменю, але ці камені вже обросли мохом. Старі татари розповідали про те, що чули від своїх предків, а саме: там жили колись християни, але не могли сказати, який саме народ. Однак швидше за все то були люди нашого народу, або п'ятигорці, або греки, бо ці держаться грецької віри. Цими Мадярськими полями їм довелося їхати протягом двох тижнів.

Негувана дорожняга у турецькому війську

*Татари грабують турків
Татарська хитрість*

Який народ жив раніше у Мадярських полях

Турків гине тим далі, тим більше

Турки в Азові

З Мадярських полів вони виїхали 19 жовтня, спочатку мали першу зупинку без води, а другого дня стали біля малої ріки, яка зветься Кутельник. Але поки сюди дійшли, у турків поздыхали останні коні, через спрагу вони залишилися на шляху. Там же померло й чимало турків, інші ж лежали і просили, щоб їх добили через брак води і їжі, щоб вони не обтяжували інших. Того дня був настільки сильний вітер, що валив піших людей і зморених коней; проти вітру не можна було йти. Тоді повмирало так багато людей, що на одному шляху їх можна було налічити до 500, там же лежало й чимало коней. Після цього вітру пішов дуже сильний і холодний дощ, який безперестанно падав протягом 3 днів і вразив решту турецького війська, бо в турків промокли одяг і чалми. Вони не могли їхати і від тягаря, до того ж було багнисто і дуже слизько від дощу. Понад цією річкою вони їхали 3 дні аж до Азова, бо вона впадає в ріку Та-наїс. Останнього дня, коли вже під'їжджали до Азова, на шляху залишалося понад 200 душ, які померли від сильного й дуже холодного дощу. Там же між цими ріками, Куяльником і Доном, ходять зимувати ногайські татари, а влітку вони ходять зі своїм добром у великі поля і роб-

лять це в той час, коли ще є болота, щоб викопати криниці для стад. Під Азов турки прийшли 24 жовтня на ніч, а там стали над рікою Танаїс, бо Азов був невеликим замком, який до того ж згорів від вибуху пороху. Там вони жили кілька днів, купуючи собі провіант. Щодня сюди потроху прибували турки // (с. 25), котрих татари, змилювавшись, привозили на своїх конях. Інші ж, які мали ще трохи грошей, наймали собі коней у татар. Коли вони приїхали, то їм наварили каші і дали сухого хліба, і тому в тих, хто з великого голоду дуже жадібно їв, одразу стали пухнути животи й голови, і багато з турків повмирало вночі. Цієї ночі був сильний мороз, котрий їм теж не допоміг. На другий день деякі турки, накупивши провіанту, взяли кілька султанських галер, пустилися морем до Кафи. Два дні вони були на морі, а на третій день піднявся шторм і всі галери розбилися, а всі люди, що були там, потонули. На третій день турецьке військо на чолі з силістрійським санджаком, який мав ще трохи людей, переправилося через Танаїс. Сам беглербей з п'ятьма санджаками залишився під замком Азов з рештою своїх людей, котрих могло бути з тисячу. Він мав там стояти і чекати султанської волі, однак боявся, щоб султан не наказав стратити, бо, давши себе обдурити татарам, втратив таке велике військо. На цій війні турки зазнали великої ганьби і шкоди, бо 225 000 кінноти, 3000 яничар і 150 галер втратили, ледве 2000 їх повернулося до Константинополя. Татар загинуло мало, бо вони звикли до великих нестатків, до того ж мали з собою багато кобил, молоком яких годувалися. Вони втратили тільки кілька тисяч, які переправилися за Волгу до московитів заради провіанту, не повернулися назад, і про них татари не дістали жодної звістки, куди вони поділися. Звідси кожен може зрозуміти, яку злість мав турецький султан через втрату такого великого війська. З того часу турецький султан зарікся ходити походом на Астраханські поля, які добре запам'яталися його людям. Ми ж від Астраханського царства повернемося до інших татарських орд, що прилягають до Московського князівства.

Останнє
турецьке
нещастя

Кількість
турецьких
поразок

ОРДИ АБХАЗЬКИХ ТАТАР

Від Астраханського царства, котре прилягає до Каспійського моря, як про це ми вже говорили, якщо взяти на захід, а потім дещо на північ, біля Меотійських озер та Евксинського моря над рікою Купою, котра впадає у Меотійське озеро, живуть люди татарського народу. Вони називаються абхази і живуть аж до ріки Мерулі, яка впадає в Евксинське море, та до кордону з черкесами й п'ятигорцями. Це люди войовничі, але вони, як і інші, є язичниками, а у своєму житті – непристойними. Їхня країна дуже холодна.

Овідій, описуючи цих татар, висловлюється так:

*Pellibus sirsutis accent sua brachia gentes,
Oraque de toto corpore sola patent.*

*Sepe sonant moti glacie pendente capilli,
Et nitet inducto candida barba gelu*

ЦЕ ПОЛЬСЬКОЮ МОЖНА ПЕРЕКЛАСТИ:

Вони вкривають свої спини різними кожухами
І з-під капюшонів лише трохи визирають на світ,
Часто їхні чола вкриваються інеєм,
Часто бувають заледенілими їхні бороди.

ОРДИ П'ЯТИГОРСЬКИХ І ЧЕРКЕСЬКИХ ТАТАР

*Св. Кирило
навернув
п'ятигорців
до християнської віри*

*Мужність
і звичаї
п'ятигорців*

*Черкеські
похорони*

На півдні у напрямку до Каспійського моря лежать Албанські та Іберійські гори, дуже високі, а між ними – татарські орди, які звуться п'ятигорці та черкеси. Про це розповідає моравська легенда. Отже, святі Кирило і Мефодій, брати, // (с. 26) були послані [до них] константинопольським імператором Михаїлом Палологом і навернули їх до християнської віри. Вони й нині визнають звичаї грецької віри. Повертаючись від них, св. Кирило взяв тіло св. Климента, котре там лежало в морській глибині в мармурі, зробленому руками ангелів. Коли він сім разів протягом року показував людям, які до нього приходили, це чудо, то тоді море розділялося на дві частини, ніби благословенному Мойсею, вождю ізраїльтян, коли вони тікали від фараона; тоді в середині моря стояла мармурова капличка. Це тіло й нині знаходиться в Римі в церкві св. Климента. Але повернемося до цих п'ятигорських та черкеських орд. Це хижі і войовничі люди, які нікому не коряться. Вони добре знані в Єгипті і по всій Азії, заволзькі татари дістають від них стріли та іншу зброю. Вони живуть між п'ятьма горами, які охороняють їх, тому їх називають п'ятигорцями. Вони мужньо бороняться від турків і татар, мають свою власну мову, християнське грецьке богослужіння, яке вони відправляють слов'янською мовою. Вони живуть таборами, як і інші татари, а при похованні своїх рідних та підлеглих влаштовують пишні учти й багаті тризни. На пам'ять своєї любові, котру мали до померлого, вони відрізають собі частину вуха, а деякі й ціле вухо. Вони дуже сміливі у нападах за здобиччю, в поєдинках і в битві. Заради здобичі вони виходять чайками по ріках, які з їхніх гір впадають у Евксинське море, а як на когось нападуть, то грабують і беруть велику здобич. Найбільшу здобич вони беруть з тих, котрі пливуть з Кафи до Константинополя. Про цих поет говорить такими словами*:

*Hic ubi Turca ferox castris se collocat amplis,
Horrida Cyrcassi bella movere solent,
Pax tamen interdum est, pacis fiducia nunquam,
Sic nunc hic petitur, nunc timet arma locus.*

* Див. ідентичний мал. у кн. III (с. 31 оригіналу).

ПОЛЬСЬКОЮ ЦЕ МОЖНА ТАК ПЕРЕКЛАСТИ:

Тут, коли жорстокий турок ставить намети,
Надзвичайно мужній черкеський козак з'являється,
Хоч і під час миру, але не можна йому вірити,
Бо де мир нині, там завтра надивишся на криваві жертви. // (с. 27)

ОРДИ КРИМСЬКИХ, МАНКОПСЬКИХ
І КЕРКЕЛЬСЬКИХ, АБО БІЛГОРОДСЬКИХ ТАТАР

Між Казанню та Астраханню, татарськими царствами, котрі тепер належать Великому князівству Московському, понад рікою Волгою аж до самої ріки Дніпра широко простяглися на 230 польських миль дикі й пусті поля. Татари, що живуть тут, данники турецького султана, не мають жодних домів і маєностей. Виняток становлять Азов і Ахас, або Манкоп, котрі розташовані біля рукава ріки Дон. У цих місцях і скрізь довкола живе велика частина татар, які подекуди займаються господарством. У цих згаданих нами диких полях є одне велике і давнє місто, яке називають Крим, що був колись столицею Таврійського царства, бо це місто раніше називалося Солак, але нині їхнього царя звать кримським.

Дикі поля

Місто Крим

Там недалеко є замок на скелі, що домінує над тим містом. Він обліплений глиною і його називають Керкель, або Білгород, тому тамтешні татари називаються керкельськими, або білгородськими.

Замок Керкель

Як кажуть, під цією скелею жив колись змії, що пожирав людей і худобу. Через це люди втекли звідти і залишили це місце пустим. Там тоді ще жили греки та італійці. Вони просили тоді велебної Діви Марії, щоб вона визволила їх від цього змія. Одного разу побачили свічку, яка горіла на скелі. Тоді у скелі вирубали східці, щоб можна було на неї зійти, люди дісталися до світла і знайшли образ Діви Марії, перед яким горіла свічка, а під образом лежав роздутий [здохлий] змії. Тоді вони подякували Пресвятій Діві Марії за таке дивовижне визволення від цієї бестії, а потім порубали змія на кавалки і спалили. Потім жителі, особливо генуезці, які жили в Кафі, ходили з молитвами до образу і приносили пожертви; татарський цар Ачи-Гірей ще перед захопленням їх [татар] турками, воював проти іноземців і просив, щоб Діва Марія йому допомогла, обіцяючи їй дати певну жертву*, // (с. 28) бо магометани вшановують Пресвятую Діву, кажучи, що вона непорочно народила Великого Пророка Ісуса Христа. Коли, захопивши здобич, цар повернувся додому, то продав пару найкращих коней, накупив воску, наробив свічок і цілий рік ставив їх на тій скелі. Так само чинили і його нащадки. Про ці чудеса Овідій так написав:

Дивне чудо

Добре служити Пресвятій Діві

Татари вшановують Пресвятую Діву

*Crede tamen necte causas nescire sinemus,
Hic quoque Sarmaticum iure manere solum
Fama refert namque hic signum caeleste fuisse
Consortem Phoebi gens colit illa Deam.*

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 52 оригіналу).

ПОЛЬСЬКОЮ:

Знай те, і ми хочемо тебе повідомити
 Про те, що ми знаємо про ту сарматську країну:
 Твердять, що колись тут з неба з'явився знак,
 Котрим через богиню було явлене чудо.

ОРДИ ПЕРЕКОПСЬКИХ
 І ОЧАКІВСЬКИХ ТАТАР

Місто Перекоп *Херсонеська Таврика* *Турки взяли Кафу* *Перекопські татари піддаються туркам*

З другого боку міста Ахас, котре де-хто називає Манкопом, поблизу Дніпра перекоп, який тягнеться начебто на відстань 1200 сажнів і робить Крим ніби островом. Там живуть татари, які від цього перекопу називаються перекопськими, а їхнім головним містом є Перекоп у Херсонеській Тавриці. Перекоп розташований за п'ять днів ходу від турецького міста Азов. Вся Херсонеська Таврика, тобто Бичачий острів, поділяється на дві половини великим лісом. Той край, що йде до Евксинського моря, держить турецький султан. Є там знамените місто і порт всієї Азії Кафа, яке колись називалося Теодосія і було під владою генуезців. Але 1476 року турецький султан Магомет через дії молдаван, котрі жили у Кафі, оволодів нею. Раніше, після падіння Константинополя, протягом 24 років це місто досить мужньо боронилося від турків. Поганин взяв цих молдавських зрадників до Константинополя і посадив до в'язниці, а Кафу населив своїми людьми. Поганин взяв там велику здобич як скарбами, так і людьми, між котрими було обрано 150 хлопчаків для Магомета на мерзенну річ. Але їх зберіг від того Господь Бог, бо греки, що везли їх кораблем до Константинополя, вбили турків і відвезли хлопчаків [господарю] Стефану до Молдавії, а Стефан їх укрит. Цей турецький султан Магомет, взявши Кафу, посів цю половину Бичачого острова, а перекопських татар підкорив собі і тоді ж збудував цей замок Азов на кордоні, на березі ріки Дон. Ним і сьогодні володіють турки.

Другу половину цього острова тримають перекопські татари. Всі ці перекопські, кримські, манкопські і керкельські, або білгородські, татари живуть у Херсонеській Тавриці, тобто на острові, що називається Бичачим. Вони ведуть свій початок і рід від орд заволзьких татар. Коли одного разу вони були вигнані з царства через внутрішні війни і коли вони не могли мати поблизу тих орд безпечного мешкання, то осіли у цій стороні Європи. Однак вони, пам'ятаючи про давню кривду від заволзьких татар, так довго воювали проти них з перемінним успіхом, поки не вигнали їх з царства і не знищили їхнього царя, а самі широко населили дикі поля.

Місто Очаків Очаків – місто й замок на березі ріки Дніпра біля Евксинського моря за 40 миль від замку Манкоп, що лежить над Дністром, а також за 40 миль від Черкас – міста, що збудоване над Дніпром. Очаковом володіє

перекопський цар. // (с. 29) У цьому місті живуть перекопські татари, але їх не звать перекопськими, а очаківськими, за назвою міста, у котрому вони живуть. Ці татари часто нападають на подільські і руські країни, котрі найближче до них лежать, часто і на литовські країни; беруть з цих країн велику здобич. А це чинять тому, що польський король затримував сплату данини, яку їм свого часу давав Сигізмунд Перший, щоб вони були проти кожного ворога Корони і Великого князівства Литовського, особливо проти великого князя московського, і були готові виступити з певною кількістю військ на війну. Але вони брали данину і від московського князя, і від польського короля, а шарпали обох. Польський король діставав подяку за свою щедру ласку до них, і вони все ж вірніші і зичливіші до польського короля і з більшою ревністю служать йому, особливо проти московського [князя], як це було у травні 1571 року, саме в день Вознесіння Господнього, що вони часто і в інші часи чинили, коли вони в ім'я польського короля напали на Московську землю, пустошачи і плюндруючи вогнем і шаблею села, волості, міста й замки аж до самої московської столиці на 15 миль в ширину і в довжину, і вивели звідти неймовірно багато здобичі, майна і в'язнів, не згадуючи про часті сутички з московським військом, котре часто намагалось дати відсіч їм. Татари їх там розбили і неймовірно багато пустили московської крові по волі польського короля. Ці перекопські татари, хоч і іншим християнам добре далися взнаки, але найбільше допекли московському народу і так часто нападають на них, що важко й передати. Вони повинні турецькому султану замість юргельту, або правильніше – данини, щороку віддавати триста християн. Їхні кордони межують з півночі з провінціями Великого князівства Московського, зі сходу – з черкеськими татарами і п'ятигорцями, із заходу, беручи дещо на північ, – з Руською землею, що підлягає польському королеві. З півдня вони мають сусідами через дикі поля Молдавську і Валаську землі. Перекопські татари живуть поблизу Евксинського моря і Меотійських озер, по обох берегах ріки Дністер і в Херсонесі Таврійському, тобто на Бичачому острові. Їхній цар найчастіше мешкає табором у полі, ніж в Очакові і Перекопі. За Очаковом у перекопських полях неподалік від Дерев'яного потоку, котрий татари називають Агарліберт, біля рік Беїн і Муж, тобто між великим і малим болотом, є такі розкішні дивовижні поля, що неможливо й повірити: там така трава, що дорівнює найвищому очерету над морем. У ці поля кримські і перекопські татари приганяють на пасовисько своїх верблюдів, овець, коней, худобу й інше стадо, а самі там вчаться стріляти. Мені вже доводилось якось писати у книзі I, описуючи панування короля Сигізмунда Августа, с. 145, що 1569 року Єжі Тарановський, покоевий короля Августа, будучи послом до Туреччини, повертався назад і заїхав туди, прибув до перекопського царевича Альді-Гірея. Він застав його за милою від Перекопа, коли той пас верблюдів та інші стада і вчився стріляти з лука. Привітавши його від імені короля, посол

Очаківські татари

Наскільки татари зичливі полякам

*Плюндровання Московії татарами
Татарська данина турецькому султану
Кордони перекопських татар*

Багатство татарських полів

Забава перекопського царевича

Татарські
дикі поля

разом з ним приїхав до Перекопа і там чинив своє посольство. Звідти йде шлях між тими ріками Беїн та Муше і полями, туди й ходять татари з худобою на зимівлю. Оскільки татари ніколи не косять сіно, то худоба завжди може наїстися взимку, відгорнувши зверху сніг. Там, у цих полях, різної дичини буває неймовірна кількість, у тому числі сарни, олені, дикі коні, кабани; можна побачити в одному стаді до 300 сарн. Неподалік цих місць є невелика, але дуже густа діброва, яку обтікає довкола вода, tvo-рячи ніби острів, де буває дуже багато різної дичини. Однак туди звикли ходити наші козаки, щоб полювати на звіра і відлякувати татар. А коли козаків буде 200 душ з рушницями, то хоч і кілька тисяч татар збереться проти них, все одно їм нічого не вдіють, як тільки козаки досягнуть цієї діброви; там бував і славної пам'яті Дмитро Вишневецький. // (с. 30) Очевидно, що там був раніше якийсь великий замок, бо й тепер ще стоять там рештки мурів понад берегом при броді. Від цієї дібро-

Козаки
заходять
в татарські
поля

Турецький
замок Азов

ви нібито два дні їзди до турецького замку, котрий зветься Азов, біля якого тече велика ріка Танаїс, по-польськи Дон. Ця ріка відділяє Європу від Азії і звідти через дві милі нібито впадає в море. А поки до того замку Азова прийдеш, треба двічі переправлятися через Дон: раз через його при-

Як татари
переправ-
ляються
через Дон

току, що називається Донець, а другий раз – через саму цю головну річку. Коли татари з військом ідуть через цю ріку, то звикли так переправлятися: нав'язують два снопи очерету і використовують коней як собак: прикріпивши вуздечки на шиї від одного до другого, зв'язавши їм також хвосту один з другим, кладуть на один сніп луки з сагайдаками і стрілами, а на другий сідають самі. Однією рукою вони тримають коня за хвіст, а другою поганяють. Отак їх і перевозять ці коні на другий бік ріки. З другого боку ріки Дон стоїть замок Азак, за дві милі від якого нібито є смердюча вода. Там біля цієї води стоїть язичницький храм, татари мали звичай приносити в жертву своїм богам первородного тільця. Половину цього тільця вони спалювали, а половину віддавали на поталу птахам і звірам. Там і досі страшна і неймовірна сила орлів, а також шулік, канюків, круків та інших хижих птахів буває, котрі там здавна призвичаїлися жити. Їм припала до смаку ота стародавня кров, про яку Овідій, котрий описував релігію цих татар, що раніше приносили жертву Діані, яку вони називали на своїй мові Дзенома, так писав:

Логанський
храм
Місце
татарської
жертви

*Nec procul a nobis locus est, ubi Taurica dira
Caede Pharetratae spargitur ara Deae,
Templa manent hodie vastis innixa columnis,
Perque quaterdenos itur in illa gradus.*

ЩО ПОЛЬСЬКОЮ ТАК ПЕРЕКЛАДАЄТЬСЯ:

Неподалік звідти є це давнє місце,
Славне жертвами для швидкострілої богині.
Храм і тепер стоїть з величезними своїми світильниками,
Має від землі до себе 14 східців.

Усі ті татари, про яких ми вище говорили й описали їхнє життя і звичаї та про їхні кордони аж по самий Очаків, котрий за Вітовтових часів піддався литовським князям, живуть на величезному просторі у чистих полях над тими ріками, які описав Овідій, коли був там на засланні. Всі ці ріки впадають у Евксинське море, і Овідій гарним віршем описав їх. Тут для кращого і всебічного розуміння (переважно для кращого задоволення тих, хто читає і слухає) нам здалося потрібним додати, що він, пишучи до Альбіна, *Елегія 10*, отак ті ріки конкретно перераховує:

Очаківські татари піддалися литовському князеві Вітовту
Татарські ріки

*Adde quod hic clauso miscentur flumina Ponto,
Vimque fretum multo perdit ab amne suam.
Huc Licus, huc Sagaris Peneusque Hypanisque Cratelsq.
Influit et crebro Fortice tortus Halis
Partheniusque rapax et voluens saxa Cinapes
Labitur et nullo tardior amne Tyras,
Et tu, femineae Termodon cognite turmae
Et quondam Graijs Phasi petite viris,
Cumque Boristhenio liquidissimus amne Diraspes
Et tacite peragens lene Melanthus iter, // (с. 31)
Quique duas terras, Asiam Cadmique sororem,
Separat et cursus inter utramque facit,
Innumerique alii, quos inter maximus omnes
Cedere Danubius se tibi, Nile, negat.
Copia tot laticum, quas auget, adulterat undas
Nec patitur vires aequor habere, suas.
Quin etiam stagno similis pigraeque paludi
Caeruleus vix est diluiturque color.
Innata unda freto dulcis leuiorque marina est,
Quae proprium misto de sale pondus habet.*

ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Дивись, як ріки змішуються з морем,
Як морські сили через них зменшуються.
Тут Дзван, Окка, Серет і Прут зухвалий,
Тут мчать і Пеней, і Буг пишний,
Тут і Волга безмірна, і піниста Горинь,
Тут і Стир широкорозложистий,
Тут і Дністер чинить свій бистролітний біг,
Пробиваючи кам'яні вали, простує до моря,
Тут і Термодон, славний мужністю амазонок,
Тут і Фаліс, наданий греками в той давній вік,
Тут і Дніпро, що диким полем плине,
А Мелантус тут тихо свої води несе,
Тут і Дон розтягнувся, що Кадмове плем'я,
Європа від Азії розділяє ці дві землі.
Й інших немало рік, але головою всіх,

Ріки в татарських землях

Як Ніл тече, це Дунай, як його звать,
 Так багато сюди впадає рік, що своїми силами
 Заглушають море,
 Розчиняються у морській глибині
 І солоність моря роблять солодкою з солодкості своїх вод.

Тут Овідій перелічив тільки найперші і найголовніші ріки,
 а менші, котрі впадають у ці більші, пропускає заради стислості вірша.

ТАТАРСЬКІ ШЛЯХИ

*Татарські
 шляхи,
 котрими
 вони
 звичайно
 звикли
 ходити
 до нас, а ми
 до них*

Є три татарські звичайні шляхи, котрими вони звикли чинити наскоки на руські землі і на Молдавію: один – Кучманський, другий – Чорний шлях, третій – Молдавський. Опис цих шляхів, взявши з люстрації пана Яна Сенявського, люстратора короля його мості, у скороченні подаємо:

1. Кучманський шлях. Спочатку з Очакова 8 миль до Чапракі, від Чапракі до Саврана – 10 миль, від Саврана до Кодими – 4 милі, від Кодими до броду на річці Кучмані – 10 миль, а від цієї ріки шлях зветься Кучманським; від Кучмані до Саврані – 20 миль, а від Саврані до Львова йде вже відомий шлях; цими ж шляхами і наші ходять до них.

2. Чорний шлях. Зі Львова до Сокаля – 12 миль. З Сокаля до Луцька над Стиром – 12 миль, з Луцька до ріки Горинь – 11 миль, від Горині до броду на річці Случ через Заслав і Полонне до Києва – 40 миль, від Києва до Канева – 16 миль, від Канева до Черкас – 15 миль, від Черкас до порогів – 12 миль, від порогів до Томаківки – 11 миль, а звідти до Торговища – 6 миль. Тут вже на чайках до Очакова і куди хочеш можна приїхати. // (с. 32)

3. Молдавський (Woloski) шлях. Через Бучач, Скалу, Зіньків і через ріки Мшиця, Дзван, Руссава, а потім звідти через Молдавію берегами ріки Тир, котра по-польськи називається Дністер, і аж до самих їхніх таборів.

ТИТУЛИ ТАТАРСЬКИХ ДОСТОЙНИКІВ

*Назви
 татарських
 достойників*

Титули татарських достойників, котрі вони вживають, такі. Хан означає цар. Солтан – сина царського; бей означає гетьман. Мурза – син гетьманський, олбоут – радний пан, олбоаду – знатний шляхтич, олбоадулу – шляхетський син. Найвищого з духовних осіб називають сеїд, він ними так шанується і поважається, що царі йому назустріч виходять і подають йому руку, коли він сидить на коні, а знявши шапки і вклоняючися, цілують його руку, і це можна тільки одним царям. Князям можна цілувати тільки коліна, а не руки. А шляхта, облапивши стопи, цілує їх. Поспільство і простолюд можуть торкнутися тільки шат і коня. Людина, яка не має жодного уряду, називається кси; урядника або князя називають уланом, бо вони посту-

*Погесті
 найвищій
 татарській
 духовній
 особі*

*Уряд
 зверхників*

паються зверхністю й достоїнством дигнітарським тільки самому цареві. Татарські царі мають у своєму сенаторському колі лише чотирьох мужів, і царі слухають порад тільки від них, якщо того треба. Найперший з них – ширин, другий – барін, третій – гаргін, четвертий – трипсан зветься. Всі вони називаються одним іменем – улан. Вони там все доглядають, постерігають і викладають свою думку щодо конкретної речі царю. Якщо ж таке трапляється між ординцями, що один з другим посвариться або один другого в чомусь скривдить, тоді Марс чинить між ними справедливість. Овідій виклав це своїм віршем:

*Adde quod iniustum rigido ius dicitur ense,
Dantur et in medio vulnera saepe foro.*

ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Знайдеться там справедливість швидка, і на ринку
Марс справу вирішить у кривавому поєдинку.

Є значна відмінність між людьми різного народу, як і в інших справах, так і на війні або в битвах звичайних. Отже, московит відразу вдає добре і сміливо, але недовго стоїть в битві: або ви втікайте, або ми будемо втікати. Потім, як тільки обернеться назад з конем, тоді ні про що інше не мислить, тільки про порятунок свого життя. Якщо ж його дожене ворог і спіймає, то не борониться і не проситься. Турок, якщо бачить, що всі надії на втечу й оборону втрачені, відкидає зброю і, склавши руки, подає їх переможцеві, щоб зв'язав, покійно просячи милосердя, маючи надію, що, однак, через викуп буде звільнений.

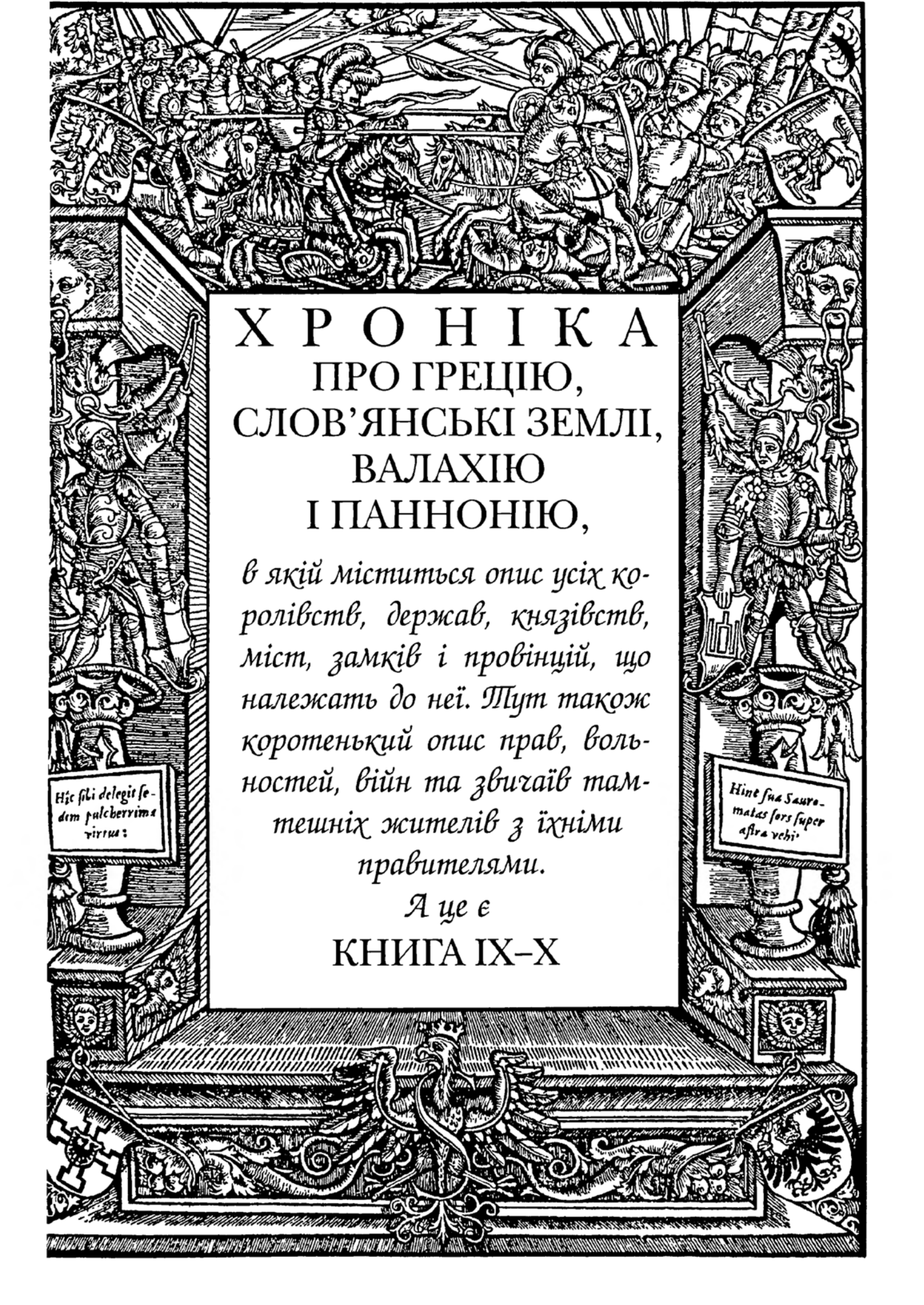
Але татарин, якого не уникнеш, має це з народження: хоч ворог його і скине з коня й жакливо порубає, покалічить, обдере догола і залишить живого в полі, то татарин, однак, руками, ногами, зубами і всім чим може і яким завгодно способом аж до самого свого скону буде битися. В цей час його найбільше треба стерегтися, бо зачаїться, ніби вже помирає, бо, бачачи смерть перед собою, якої вже не уникне, мислить про те, щоб будь-яким способом потягти за собою на той світ ворога. А тут вже нехай буде кінець опису татар.

*Різні способи
битви різних
народів
Московит*

Турок

*Беззасте-
режна та-
тарська
зухвалість*

Х Р О Н І К А
ПРО ГРЕЦІЮ,
СЛОВ'ЯНСЬКІ ЗЕМЛІ,
ВАЛАХІЮ
І ПАННОНІЮ,

*в якій міститься опис усіх ко-
ролівств, держав, князівств,
міст, замків і провінцій, що
належать до неї. Тут також
коротенький опис прав, воль-
ностей, війн та звичаїв там-
тешніх жителів з їхніми
правителями.*

А це є
КНИГА ІХ-Х

*Hic sibi delegit se-
dem pulcherrima
virtus.*

*Hinc sua Sauro-
malas fors super
astra vehi.*

СЕНТЕНЦІЇ РІЗНИХ АВТОРІВ ПРО ГРЕЦЬКУ СВОБОДУ

Цицерон, третя філіппіка:

Нема нічого бридкішого від безсоромства, нема нічого огиднішого від рабства, бо ж ми народжені для краси і свободи, і тому повинні або берегти це, або ж померти з гідністю. Адже свобода (за Саллюстієм) жадана поряд з поняттями добра і зла, діяльності й невігластва, і її незмога ані з чимось порівняти, ані оцінити належним чином. О Греціє, Греціє, як ти насолоджувалася свободою. А тепер, дивись, нікого там немає вільного, окрім мудреця Сенеки. Арк. 75. Спокій душі начебто і видається виявом абсолютної свободи, – якщо лишень ти будеш дошукуватись задля чого? Не боятися людей, богів, не прагнути чогось ганебного чи нікчемного і мати в собі самому найбільшу владу: бо не стати самим собою – це неоціненне благо. А потім поет: «Кимось іншим, ніж ти є насправді, стати неможливо». Зрештою, і ви, хто втратив свободу і хоче її відновити, пам'ятайте, що ще більше ударів було перервано, аніж намагань зберегти свободу, от-як сяйво від вогню б'є (у вічі) дуже, так і перервана свобода ще полум'яніше охоплює тіло, поки цьому сприяє нагода. Адже згадка про рабство робить свободу приємнішою. // (с. 1(33))

**ЧАСТИНА І КНИГИ ІХ,
в якій міститься опис
ГРЕЦІЇ І ДЕРЖАВ, ЩО ДО НЕЇ
НАЛЕЖАТЬ**

Уся Європа починається зі сходу від ріки Танаїс, а з півдня – від Грецького моря, котре називають Егейським або Іонійським і котре відділяє Європу від Малої Азії, а від останньої – Грецію з Македонією. Ці царства були здавна славними, великими і знаменитими, але через внутрішні війни вже нині дісталися до рук гнобителя християнської віри, бусурманина. Однак про справи греків, які вони мали з кимврами, готами, троянцями, слов'янами, римлянами та іншими різними народами, досить написано у своєму місці. Тут тільки пригадаємо найзначніші міста, острови і царства цієї держави.

Уся Греція поділяється на царства, повіти й міста, між якими найзначнішими є такі царства:

Македонія, в котрій такі царства	{	Галація Перія Пеласгія Естіота Фессалія
Епір, у котро- му такі князів- ства	{	Пейота Хаонія Феспроція Амфілохія Амбрація Акарнарум
Ахайя, в котрій такі князівства	{	Дорис Гелас Опунци Етолія Локри Мегари

Пелопоннес,
в котрому такі
повіти:

Фох, де Аполлон Дельфійський
Беотія, в котрій місто Фіви із 100 ворітьми
Аттика, в котрій були Афіни, і т. д.
Коринф
Аргія
Лаконія, в котрій місто Спарта
Мессенія
Еліс
Ахайя
Сиціан
Аркадія

Кожен з цих повітів має свої славні міста, деякі над морем, деякі над горами, у яких також є ріки, гори, ліси, острови, порти й різні інші речі, котрі тут заради стислості пропускаємо, а описуємо тільки те, що головне. // (с. [2] 34) Морея, або Пелопоннес, – це найшляхетніша частина всієї Греції, вважай, замок і мур всієї землі. Цей острів всюди омивається морем, крім одного боку, що вузьким перешийком поєднується із сушею. Римляни і римські імператори через цю вузькість перешийка ніколи не могли здобути [Морею]. Врешті й Нерон втратив там військо. Грецькі князі, коли турки почали опановувати Європу, побудували в цих тіснинах мури від моря до моря, від берега до берега і відгородилися від іншої Греції. А коли турецький султан Мурад здобув Фессалоніки, Беотію і Аттику, то і до цього острова привів військо, розбив ці стіни і захопив острів. Потім християни відмовилися коритися туркам, не давали їм данини і знову побудували мури. Турки вдруге зруйнували мури і захопили інсулу, або острів, який і тепер у турецькій владі*.

*Права
лаконців*

*Демократія
і аристо-
кратія*

*Залізна
монета*

На цьому острові Пелопоннесі є міцне й славне місто Лакедемон, або Лебалія, також і Спарта, що названа від Спарта, сина Форнерія. У цьому місті знаменитий грецький мудрець Лікурґ написав порядні закони лакедемонським жителям, котрі в Греції раніше, ніж інші греки, були найогідніших прав і звичаїв. Лікурґ, бачачи це, сміливо карав їх, добивався, щоб вони припинили такі дії, щоб вони прийняли нові, порядні закони, а також добродішніші звичаї. Найперше дав їм аристократію і демократію, тобто запропонував двох панів-зверхників замість царів, додав до них 28 старих, розумних, гідних віри мужів, щоб, коли ці два зверхники помиляться, ці мужі поправили б їх своєю радою. Коли б вони хотіли бути жорстокими, жадібними або марнотратними, то ці 28 мужів мали б їх утримати від цього й перестерігати, а зверхники мали би бути в таких справах покірними під присягами. Прагнучи не допустити у них жадібності й злодійства, Лікурґ заборонив використовувати у місті золото і срібло, а замість скарбу запропонував залізо, тобто запровадив у них монету із заліза, щоб не були жадібними до багатства; завдяки цьому він ліквідував у них і злодійство, бо на залізо не спокуситься жодний злодій. До цього ж, коли було карбовано гроші з розпаленого заліза, то // (с. [3] 35) наказав гаси-

* Див. ідентичний мал. у кн. VI (с. 6 оригіналу).

ти його в оці, щоб воно вже ні на що не годилося, тобто не годилося на жодне знаряддя через свою крихкість. Всі ремесла і непотрібних людей Лікурґ вигнав з міста, та й самі ремісники через залізну монету йшли геть, бо цієї монети ніде в інших місцях не брали. Щоб знищити в місті безсоромні звичаї, він завів явні весілля, на котрі було вільно йти і багатому, й убогому до одного столу. Через це на нього накинута багачі і вибили йому києм одне око. Відтоді було постановлено, щоб на весілля й учти ніхто не ходив із києм чи зброєю. На такі весілля зносили спільно борошно, хліб, фіґи, м'ясо, рибу, фрукти і всякі страви згідно з можливостями кожного. Туди ходили також і діти навчатися, як до школи, щоб чути людські розмови, навчатися звичаїв, доброї товариської розмови, жартів, розповідей та інших поштивих розмов, щоб не вчилися поганих звичаїв. Там же займалися різними фізичними вправами, як дівчата, так і хлопці: бігаючи наввипередки, борючись, стріляючи, їздячи на конях, роблячи різні інші речі, щоб вони у бездіяльності не впадали в розпусту, а з цього в неміч; жінки, які працювали, народжували здоровіших дітей, ніж ті, котрі не працювали, бо така і сама себе, і плід занапащає. Діти, котрим виповнилося сім років, разом зі своїми ровесниками віддавалися до науки, вони вчилися читати й писати у спільних школах, ходили босими і без одягу, аж поки не ставали повнолітніми; до того часу жоден з них не бував ні в лазні, ні в жодній розкоші. Ліжко з комишу замінювало їм постіль. До панів ходили на бенкет замість уроків. А якби там хтось щось украв, то такого били бичем на лаві. І це не мали за гріх чи сором, а тільки за порушення звичаю. Цей же Лікурґ постановив проводити похорони у храмах, а раніше це робили в полі. Однак він заборонив робити написи на надгробках, дозволивши це тільки тим, хто був значним у справах рицарських. Було заборонено міщанам виїжджати куди-небудь за місто, щоб вони не принесли звідти заразних чужих звичаїв, не звикли до них, особливо шкідливих. Жодного не приймали до міста, котрий був би некорисний для республіки. Молодим не дозволялося мати більш ніж одне вбрання на рік, щоб один перед другим не пишався; щоб жоден не став на батьківському місці, поки не досяг повноліття. Він заборонив купувати всякий провіант, але звелів обмінювати товар на товар. Дітей, котрим виповнилося сім років, він наказав віддавати не до міста, до шинків, а в село, задля рицарських справ та землі, щоб вони свої літа проводили в постійній праці, а не в пиятиці та розкошах. Згідно з цією наукою Хірон вчив свого сина, Ахіллеса, рицарських речей, і це один славний польсь- Навчаннякий поет описав гарним віршем:

Привчайся, мій сину, до праці і труднощів,
Щоб ти міг пристосуватися до важких часів,
Вмій лук рівномірно натягувати, вмій володіти зброєю,
Досягати ворога, а себе охороняти.
Вмій переплисти річку, добре перескочити рів,
Швидко скочити на коня і добре воювати,
Привчайся до спекотного і холодного неба,
Звикай, коли часом тільки вода може бути до хліба,

Заведення шлюбу

Лікурґ втратив око

Народжені користуватися благами

Навчання дітей

Жінки, що працюють, народжують здорову дитину

Похорон у лакоців

Хорановський у «Сатири»

Привчайся кілька років воювати постійно,
 Терплячи мороз і спеку та голод,
 Такі маючи початки, тоді думай про те,
 Як самому потім вести військо.
 Треба певного місця шукати для табору
 І обережно йти проти ворога;
 Треба знати, де і яким строем шикувати людей,
 Щоб один другому міг краще допомогти;
 А якщо ворог більше покладається на сидіння в замку,
 Отже, треба плести коші, а до них якнайшвидше робити
 шанці. // (с. [4] 36)

Вал знищити, перекоп засипати, розбивати
 таранами мури,
 Чи мислима річ – робити підземні підкопи.
 Це важко зрозуміти людині зі звичайної розмови,
 Вона мусить сама бути там при тих справах
 і підставляти голову небезпеці.
 А так швидко доростеш до своїх літ і кращої сили,
 Тому зараз же берися до зброї, милий сину.

Дівчат цей же Лікурґ велів видавати заміж не з посагом, а із чеснотами. Він наказав виявляти пошану тільки старим і вченим людям, а не багатіям; доручив уряд царям, а раді – суд і збирання податків; сенату ж – обрання царів, а звичайним людям – обирання сенату. Однак, розуміючи, що ці права будуть важкими декому, цей мудрець вигадав перед лакедемонським сенатом, що ці права були дані [людям] через нього богом Аполлоном, щоб вони дотримувалися їх. Їх охоче прийняли, думаючи, що закони були даними від бога. Лікурґ привів їх до присяги, щоб у цьому законі вони нічого не скоротили, хіба що втручанням Аполлона, бо так Лікурґ сказав їм, що мав би ходити до Аполлона у Дельфи спитатися, чи не накаже чого-небудь додати чи скоротити. Після цього Лікурґ пішов на острів Крит, де й жив до самої смерті. Коли він помирав, то наказав спалити себе після смерті, а попіл висипати в море, щоб його лакедемонці не взяли й не принесли до Лакедемона та не порушили своєї присяги, скасувавши його закони.

*Винахід-
ливість
Лікурґа*

*Смерть
Лікурґа*

Ахайя – це велика земля Греції, з усіх сторін оточена морем, за винятком північного боку, де був Коринф – колись багате місто, столиця Ахайї, сучасник Мойсея, бо воно тоді було засноване, коли Мойсею було 80 років. Раніше його називали Корцира, а потім – Ефіра. Воно було зруйноване, але відбудоване Коринфом і названо Коринф. Потім воно було спалене римлянами, як пише Флор. Страбон пише у 8-й книзі, яким славним та багатим було це місто. У цьому місці був язичницький храм богині Венери, де жило близько тисячі жриць, присвячених цій діві. Є також і друга Ахайя на тому боці Пелопоннеської землі, де розташовані такі міста, як Фіви, Беотія, Мегари.

*Коринф
в Ахайї*

Аркадія є частиною Ахайї посередині Пелопоннеської землі. Це гірська місцевість, де дуже шанувався Юпітер, котрий вчив їх добрих зви-

чаїв. Цей Юпітер мав храм в аркадійському місті Олімп, поставлений на його честь і хвалу. До цього храму люди сходилися з усієї Греції раз на п'ять років, і від цього він став називатися Олімпіас, тобто час або місце п'яти літ, що римляни називали Люструм. У цій Аркадії був Прометей, муж гострого розуму, котрий привів до кращих звичаїв народ простий і язичницький. Він придумав добувати вогонь з кременю, як пише Пліній. Він же, проживаючи на високій горі, що зветься Кавказ, навчився астрології, тобто зрозумів хід неба й зірок, навчив цього ассирійців та єгиптян. Був теж там, в Аркадії, Атлас, високого розуму, котрий навчив цієї астрології і астрономії греків. Тому його й малюють з небом, котре він носить на собі. У цій Аркадії був і той мисливець Актеон, якого з'їли власні пси, коли він, побачивши Діану, перетворився на оленя. Про це пише Овідій: *Метаморфози. 3. Актеон: «Це я, ваш пан».*

*Юпітер
Олімпій-
ський
Прометей*

*Вогонь
з кременю
Астрологія*

*Актеон,
якого
перетворено
на оленя*

Мессенія є третьою землею Пелопоннеською. Це дуже родюча земля, в якій є великі ріки, незвичайні достатки й джерела.

Модона – велике місто над морським узбережжям Пелопоннеської землі. Коли його обложив македонський король Філіп, то він там втратив одне око. Потім, 1471 року, турецький султан Мехмед з великими військами підступив до Пелопоннесу, здобув його, опанував землю і взяв християн до неволі. Але тоді Модону оборонили венеціанці, хоча втратили її 1500 року від Різдва Господа Христа. Бо турок обліг це місто, маючи 500 гармат, з них 22 потужні. Щоденно він обстрілював місто, нищачи вежі й мури. Місто боронилося // (с. [5] 37) з усіх сил, а потім, віддавшись на волю Божу, воліло померти, ніж потрапити до рук тирана*. Вони разом з жінками й дітьми увійшли до своїх домів, вже приготованих відповідним чином, і запалили ці доми. Всі вони згоріли у вогні, а інші молоді жінки з діточками добровільно кидалися в море, топлячись заради християнської віри, щоб не потрапити до язичницької неволі. Перед цим венеціанці поставили мури на перешийку і викопали два рови. Там працювало близько 30 000 робітників, котрі робили якомога швидше, маючи під рукою старі мури й каміння. Але все це було даремно, не допомогло нічого, бо взяв місто ненаситний Мехмед. У цей же час старі міста Навпакт і Соннік, що лежали на морському узбережжі неподалік від Коринфа, були взяті турками у венеціанців.

*Турок взяв
Модону*

Аргія – це місто в Пелопоннеській землі, що розташоване на сході, а його жителі зветься аргіви.

Епідавр – місто на березі Саронського моря; його важко здобути, бо воно розташоване між великими скелями. Колись воно було славне завдяки храму Ескулапа. Є там і інші міста над цим морем, як-от: Троецена, Сорона, Посідонія та ін.

Епір – славне царство у Грецькій землі, могутній володар якого Пірр воював проти римлян. Потім це царство було у власності Яна Кастріота, албанського князя, батька славного мужа Скандербега, про якого є багато історій, як він воював з турками. Потім його тримав сам

*Витязна
Скандербега*

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 52 оригіналу).

Давні
римські
битви

Скандерберг аж до самої смерті. Після його смерті воно дісталось до рук отого жорстокого тирана Мехмеда, котрий і Модону взяв. Це царство зі сходу межує з Ахайєю, а із заходу має Адриатичне море, з півночі – Македонію, а з півдня – Албанію. У цій Епірській землі була та велика битва, в котрій імператор Август переміг і розбив на морі Антонія разом з королевою Єгипту Клеопатрою. У цій битві була й ця пані, на пам'ять про перемогу над якою Август заснував місто над морем і назвав його Нікополь, тобто місто перемоги. Є в цій землі шляхетне місто, що називається Аполлонія, котре тримали константинопольські імператори, потім їхні деспоти, яких турок Мурад повиганяв, а сам опанував [цей край]. // (с. [6] 38)

Фессалій-
ські гори

Між Піренською державою, Македонією й Аттикою лежить земля **Фессалія**, котру оточують великі гори: на сході Сам і Пеліон, на заході – Піндум, з котрого витікає ріка Пеней, на півночі – Олімп, а на півдні – Орсим. Ці землі спочатку описані в Аттиці, про яку є *повість Девкаліона*, що там був потоп. Читай *Овідія «Метаморфози», книга I*. У цій землі і нині знаходять великі невідомо чиї кістки, подібні до кісток якихось гігантів.

Грецькі
острови

Крит, або **Кандія**, – це острів у Середземному морі, на якому було сто славних міст, як про це пише гарно своїм віршем Вергілій у *книзі 3 «Енеїди»*:

*Острів Крит великого Юпітера лежить посеред самого моря,
Гора Ідеус там і колиска нашого народу,
Там сотню міст заселяють преквітуче царство.*

Найбільші
критські
міста
Парис
розсуджує
трьох
богинь

Крит підкорив Римській державі критянин Метелл, потім він був під владою грецьких імператорів і аж потім проданий венеціанцям. У Кандії, головному місті, керує всім і все чинить князь, якого поставили венеціанці, є там і великий порт. Найголовніші міста цієї землі: Кортина, Цидон, Кнос, а також Мінос – столиця держави, де Мінос панував 9 років. Там є також і гора Іда, присвячена Юпітеру, під якою троянський царевич Парис розсудив красу трьох богинь: Юнони, Паллади і Венери і присудив золоте яблуко Венері, а на ньому було написано: *«Нехай отримав найвродливіша»*. Через це почалися події, внаслідок яких зруйнували Трою, бо інші богині були зневажені, згідно з цим віршем: *«Ховається у глибині душі образа на вибір Париса та несправедливу зневагу до її [Юнони] краси»*. Пише Плутарх, що на тому Криті було знайдено тіло людини, яке мало 40 ліктів завдовжки. Сабеллік теж пише, що там було знайдено людську голову завбільшки з бочку.

Критські
вина
Критський
лабіринт

Там прекрасні вина, котрі у нас називають мальвазія від гори Мальма, є цукор, є збіжжя. Поблизу міста Кортини є відомий лабіринт, який створив дивним чином у кам'яній скелі Дедал.

Халкида,
славна
собором
і смертю

Евбока, або **Нігропонт**, – острів у Егейському морі, що прилягає до Беотії. У цій землі дві ріки: Церум і Неліум. Колись цей острів мав два славні міста: Халкиду й Ерітрею (Argyrea). У Халкиді був знаменитий собор греків і римлян. Там же помер найбільший мудрець Арістотель, який, помираючи, сказав: *«Anxius vixi, dubius morior, quo vadam nescio oens*

entium miserere mei», тобто: «У клопотах жив, у сумнівах помираю, не знаю, куди піду. О Сущий над сущими, змилуйся наді мною». Цей Арістотель був вчителем Александра Великого, а його батьком був Нікомах. Замолоду він учився в Македонії, а коли зріс, то приїхав до Афін, де слухав 20 років вчителя Платона. Він багато писав про важливі природні явища. Він написав 300 книг, з яких до нас дійшли не всі.

Фракія нині зветься Романія. Вона в старовину мала такі міста: Енос, Аполофанія, Нікополім, Перінтум та інші. Є там і гори: Гемус, Родопи, Орбелос.

Є в Греції і острови, що називають **Цикади**, які розташовані довкола Делоса і яких налічують в Егейському морі 53. З них одні тримають венеціанці, а інші – турки.

Делос – це найславетніший острів серед них. Старі назви цих островів такі: Самос, Самофракія, Імбрус, Патмос, Анафе, Тенедос, Хіа, Хінус, Тенус, Фасус та інші. На острові Патмос був св. Іоанн, євангеліст, де й писав своє Одкровення. Нині цю землю звать Пальмоза. На цих островах росте мастір (Mastir). А хто ж може перелічити інші важливі острови в цій значній, урожайній і на весь світ славній землі? Що стосується республіки та вольностей цих давніх греків, то скажу про це коротеньким віршем одного давнього поета, котрий писав про сарматську вольність: // (с. [7] 39)

*Гори
у Фракії*

*Острови,
що назива-
ються
Цикади*

*Острів
Патмос,
славний
завдяки
св. Іоанну*

Ці великі греки, котрі володіли світом,
Так вони зберігали свої свободи;
Боронячи права і вольності республіки,
З приватними справами в куток, а її добро пильнували
насамперед,

*Опис прав
і вольностей
стародавніх
греків, даний
Мацеєм
Стрийков-
ським*

І не тільки свою, а й чужу свободу берегли,
Особливо в тих державах, що з ними межували.
З Філіпом Македонським вони вели жорстоку війну
Доти, доки повернули своїм цінну свободу,
Не шкодуючи видатків, життя, маєтностей,
Щоб вдовольнити волю сусідів до свободи.
За це вони й мали безсмертну славу,
Бо гетьманам, як богам, відливали золоті стовпи,
Бо вони їх мужньо визволяли з чужої неволі.
Вони знову ставили непорушні права
З тисячею інших рацій, котрих поки порахую,
То швидше Феб скрие в морі своє ясне обличчя.
Вони заради милої свободи воліли померти,
Ніж жити тисячу років у неволі.
Така сміливість була не тільки у цих мужах,
А й у жінках, присвячених вічній славі.
Котрі так берегли свої чесноти,
Що заради милої свободи воліли загинути.
Коли була завойована Модонська держава,
То жінки, щоб уникнути жорстокого тиранства,

*Мужність
грецьких
жінок*

Повбивали своїх синів, щоб ті не потрапили до неволі,
А потім і себе спалили у вогні,
Так що кипляча кров буйно пінилася,
Але це не змінило їхнього непохитного задуму.
Або коли кельтські знатні пані, спіймані по війні,
Яких запитали, що воліють обрати:
Смерть чи життя у неволі, закричали, що
Всі обирають віддати життя,
Воліють померти, а заради милої свободи
Воліють туди йти, де Плутон з Прозерпіною мав свої бенкети.
Воліють собі купити свободу смертю,
Ніж у неволі лупити лика;
Бо людина у неволі, як риба на березі –
Хоч прості кайдани, але [невільнику] печуть, як у печі.

І далі каже цей поет:

*Згода
збільшує
малих,
а незгода
подрібнює
великих*

Тоді міг грек пишатися свободою,
Але її, на жаль, втратив через незгоду.
Всі вони, що мали свої республіки,
Фіви, Афіни, Спарту, вже змішали лави.
Вони тепер стогнуть у неволі у злого поганина,
Який жорстоко проливає християнську кров.
Все це принесла незгода християн,
Тому ця мерзенна потвора так піднесла свою голову.
Але ті, котрі ще перебувають повністю в свободі,
Не хотіли терпіти того, що тепер терплять інші,
Щоб не були з єпископів, з князів, з шляхти слуги.
Щоб ними не торгували, як німим бидлом,
Щоб не загнудали жорстоко вольності, // (с. [8] 40)
Щоб не брали з їхніх діточок жорстокої десятини,
Щоб не ламали прав та маєтностей і дорогої свободи,
Щоб не був невольником у своєму власному господарстві,
Щоб не плакав, як інші, у жорстокій неволі.
Бо вже добре бачимо, що всією Грецією
Опанували злі поганці і взяли дві Азії,
Взяли Африку з її державами, з великими портами,
Володіють Чорним і Білим морями як своєю власністю.
Вони мають найбагатші острови, найголовніші порти.
А коли запрагнуть чогось, то рідко програють.
Що перед тим християни мали вільно,
То тепер дорого купують у поганського народу.
Поганин у їхніх вітчизнах широко розрісся,
Вважай, як морський пісок, що видно і неозброєним оком.
Змилуйся над цим, Боже!

*Турки
опанували
трьома
гастинами
світу*

Але підемо далі*.

* Див. ідентичний мал. у кн. VI (с. 1 оригіналу).

Море, котре у Фракії відділяє Європу від Азії, зветься Понт Евксинський. На берегах багато гір, пагорбів та славетних островів, де є різні порти, особливо ж Константинополь – ніби ворота Понтійського моря – бо це місце через його вузькість називають по-грецьки Босфор Кіммерійський, через яке озеро Меотійське тече до Понтійського моря. Розширюючись, довго тягнеться, але весь час у тіснині, через що з Європи нема переправи вужчої за італійську милю. Це Геллеспонт, котрий відділяє Егейське море від Пропонтиди. На морських берегах одне проти другого стоять два старих міста: Сезіус біля Херсонеса Фракійського та Абідус в Азії; через їх морські води наймогутніший цар Ксеркс зробив колись міст і перейшов по ньому з 700 тисячами кінноти й пішого люду. Там же, через це море, і Леандр до Гери плив, як пишуть поети. Ці два замки розташовані на берегах один напроти другого і зветься по-грецьки Богазаслар, тобто замки в тісних морських протоках.

Самофракія в Егейському морі лежить, звідки й названо сивілли Санія. Філософ Піфагор родом з острова Самос на Ікарійському морі, що розташований недалеко від міста Ефес. У Беотії розташовані міста Мегара і Фіви, а в Аттиці – Афіни, і вся Греція не мала жодного міста, значнішого від цих.

Македонія. Це земля здавна славна. Нині вона зветься Албанія і розташована на заході. У ній були колись найголовнішими містами Дірахіум та Александрія. // (с. 9)

Про це ширше Юстин, Плутарх і Курцій розповідають у біографії Александра Великого. Цієї Албанії тепер тримають одну частину турки, а другу – венеціанці.

ПРО ХРАМ АПОЛЛОНА В ДЕЛЬФАХ

У Греції у повіті Фокіда є місто, назване Дельфи, що стоїть під горою, яка має ймення Парнас, на скелі. Воно має природний захист з усіх боків завдяки горам і скелям. І тільки одними воротами можна було піднятися до нього. Над цим містом був храм язичницького бога Аполлона, на вищезгаданій горі Парнас над великими скелями. До храму ходячи, люди заселили це місце. Цей храм також стоїть у природному захисті скель, що оточують його з усіх боків. І невідомо, кому приписувати цей захист: Богу чи природі цього місця, що його ворог ніколи не міг взяти і ніколи не тікав звідти без великої шкоди. Цей храм був гідний подиву: до нього можна було приступити тільки через одну малу хвіртку, а навколо нього і далі стояли стрімкі скелі, котрі від вітру так шуміли, ніби хтось сурмив, і здавалося, ніби гора тряслася, коли хтось туди влязив. З цього був великий страх і подив, через що збільшувалася від язичницьких людей хвала Аполлону. Посередині цієї гори була невелика рівнина, на цій рівнині – глибока печера або безодня, звідки виходив з великим ревом вітер. А той, хто нахилився над нею, особливо слуга

*Евксинське
море
Босфор*

*Геллеспонт
Пропонтида*

*Міст через
море
Море, через
яке Леандр
плив
до Гери*

*Острів
Самос
Яким було
місто
Афіни*

*Гора
Парнас
Храм
Аполлона
в Дельфах*

*Печера,
в котрій
шумить
всередині*

Аполлона, ставав як очманілий, втрачаючи глузд: там сидів ідол, який диявольським чином давав людям відповідь про майбутнє. Туди люди приносили великі жертви скарбами, стравами – як до храму, так і до печери. Над цією печерою сідали дівки, жерці і піфії, віщуни, знаменовані чортом, які давали відповіді людям, коли ті до них приходили з жертвою*. Через це не тільки з Греції, а й з усього світу великі люди, царі й монархи приходили туди з різними жертвами, з різними запитаннями // (с. 10) у своїх потребах. Біля того храму було також одне кам'яне місце, котрого жоден не смів порушити, ані наїхати, бо воно нікого не допускало до себе. Перський король Ксеркс наважився сплюндрувати цей храм, а тоді з цього каменя на його військо вилетіли вогняні стріли, і, втративширазу 4000 зі свого війська, мусив він, великим жахом охоплений, відступити. Так само сталося і його гетьману Бренну, котрий, завоювавши сусідні краї, йшов, щоб пограбувати цей храм. Одразу на нього звідусіль вдарили невидимим штурмом, через що він, втративши кількасот душ і сам поранений каменем, який летів з гори, мусив відступити від цього плундрування поганського капища. Потім Бренн через болі від цієї рани вбив сам себе кинджалом, не в змозі терпіти. Звідси можемо зрозуміти, що коли чорт змусить служити собі людей, то може й чудеса над ними або заради них робити. Через те що чудеса від цього ідола Аполлона чим далі, тим більше диявольською потугою виявлялися, тим більше греки хвалили Аполлона Дельфійського як найвищого бога.

Сатана
задля своїх
робить
чудеса

Цього Аполлона поети називали по-різному: Титаном – від назви сонця, Латоїдемом – від імені Діани, Геліконцем – від гори Гелікон, де знаходився, Деліумом – від гори Делос, де народився; Цинтіумом – від гори Цинтії, де виховувався, Дельфійським – від острова, де на його честь спалювали жертви. Називали його богом і винахідником усяких ліків, богом різних пісень і всякої музики, також і богом всякої зброї і віщуном, готовим дати відповідь людям про майбутнє. Як сам про себе [каже], може вилікувати всяку хворобу, окрім кохання, яку не можна вилікувати жодними ліками. Цими словами він говорить у Овідія в «Метаморфозах», книга І:

*Тій, що впивається, наче жало, в незакохане серце,
Хоч лікування – винахід мій, хоч і зветь мене в світі
Рятівником, хоч і знаюсь на діянні трав усіляких.
Що мені з того? Любові ніяке не вигоїть зілля.*

А малювали його без бороди, бо сонце, котре зветься також Феб Аполлон, ніколи не старіє. Лаврове дерево, котре звичайно зветься лавр, йому присвячували давні поети, мотивуючи це тим, що Дапсне, дочка Пеней, котру він дуже кохав, тікаючи від його кохання, перетворилася на це дерево. Про це маеш у «Метаморфозах» Овідія, кн. І. Багато й інших речей писали давні поети про цього Аполлона, але ми заради стислості опускаємо тут.

* Див. ідентичний мал. у кн. VII (с. 19 оригіналу).

ЧАСТИНА ІІ КНИГИ ІХ, в котрій описуються СЛОВ'ЯНСЬКІ ЗЕМЛІ

Колонись між Адріатичним морем були дві великі та славні землі: Іллірик та Далмація. Іллірик за нашої пам'яті був поділений на кілька частин, тобто на Каринтію, Кроацію, Хорватію і Марку. Далмація також, бо частину її турки, а частину венеціанці держать. За часів Плінія між хорватами й далматинцями мали свої землі лібурни. На їхнє місце прийшли хорвати. Давні хроністи пишуть, що з слов'янської землі вони розтягнулися на півночі від Сербії Рашкійської аж до Штирії і Австрійської землі. Луцій Флор пише, що цей слов'янський народ провадив великі війни проти римлян. Прокопій пише, що слов'яни за часів імператора Юстиніана прийшли на Іллірійську землю і заселили ці краї. Це засвідчують і інші історики. В цих країнах є дві великі річки: Сава і Драва, котрі впадають у Дунай, а інші – у Венедське море. // (с. [11] 43)

*Луцій Флор
про слов'ян-
ські землі
Прокопій
про цих же*

Слов'янські міста такі: Флюмона, Сегма, Хона, Ядера, за яку великі битви венеціанці з угорцями, з Кардоною і з Палатрою. Там був палац Діоклектіана. Готи зруйнували Епідавр, а з цих руїн була збудована Рагуза. Шкодра є славним містом, котре завоювали турки у слов'ян з великим кровопролиттям. Карнія – велике й широке князівство під владою венеціанських князів слов'янської мови. Там є місто Лабак і гора Адріус, яка тягнеться посередині цієї землі так само, як Апенніни посередині Італії. Далмація була колись настільки потужною землею, що її князі сміли протівитися Римській державі. Потім імператор Август приборкав далматинців. Неподалік від кордонів цієї землі є місто Аполлонія, що стоїть на морському березі. Біля нього є скеляста гора, котра має в собі вічний вогонь і викидає догори полум'я, в якому живуть саламандри. Про це маеш в описі Швеції в книзі VI. А біля цієї гори гарячі води, що лаву з себе випускають, коли скеля палає. Частиною цих міст володіють нині турки, а частиною – венеціанці.

*Слов'янські
міста*

*Гора, в ко-
трій хова-
ються
сала-
мандри*

ПРО БОСНІЙСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

Боснійське королівство загноздилося біля ріки Сави. Ця земля отримала титул королівства 1345 року, коли угорський король Людовік, виганяючи зі свого королівства татар, закликав собі на допомогу боснійського князя Стефана, дочку якого полюбив.

*Боснійське
королівство
належало
до Угорщини*

Тоді Боснійська держава розташовувалася біля Македонії. Пишуть інші хронографи, що Боснійська земля платила данину Угорському королівству.

*Угорці
воюють
з турками
за Боснію*

Потім року від Різдва Господа Христа 1415 боснійський князь відступив від Сигізмунда, угорського короля, і уклав перемир'я з турком. Король Сигізмунд не міг ніяк відняти у турків те, що вони захопили. Також і угорський король Матіаш, хоч і здобув під турками цю державу, однак вона залишилася в їхніх руках. Перед цими часами Іржик, рашкійський деспот, людина не зовсім християнська, котра віддала свою доньку за султана як дружину, мав трьох синів: Стефана, Іржика і Лазаря. Лазар по батьківській смерті дістав князівство. Він мав тільки одну доньку, котру пошлюбив боснійський король Стефан. Цей по смерті Лазаря, свого тестя, не тільки дружину, а і князівство Рашку отримав, послуговуючись турецьким розумом.

*Яйце, місто
і замок*

Потім року Божого 1463, коли він широко панував у Боснійській та Сербській землях, був зведений лагідними словами турецького султана Мехмеда і виваблений із замку на розмову. Тут він був схоплений, і з нього зняли живцем шкіру. Королівство разом із князівством, що його відняв у тестя, він втратив разом з життям. Цього ж року Рашкійська, Боснійська і Сербська землі дісталися до турецьких рук. Король Матіаш мав у своєму володінні замок Яйце – столицю Боснійського королівства, що стоїть на скелі між водами і добре укріплений. Але ж до турецьких рук потрапила через зрадливе перемир'я з нашими і є до цього часу в поганському володінні.

*Хорутансь-
ка земля*

Хорутанська земля гориста і прилягає до Штирії; із заходу і півдня вона тримає Італійські гори, які називаються Альпи. З Альп витікає також ріка Драва і протікає через Штирію і Угорщину, а потім впадає у Дунай. Ця земля сьогодні під владою австрійських князів, але раніше мала своїх князів, котрих, як Сільвій пише, обирали там за таким звичаєм: між горами в чистих луках поблизу костьолу св. Віта є великий мармуровий камінь. На ньому сидить чоловік у грубому одязі поруч з іншими чоловіками, посаджений на камінь вже [іншими]. Він тримає праворуч вола і чорну корову, а ліворуч – коня й кобилу. Проти нього приходить обраний князь з великим почтом панів, як князів, так і графів з прапорами, ошатно вбраних. Коли цей чоловік побачить їх, то кричить на них по-слов'янськи: «Хто це, що так пишно ходить по нашій землі?» Пани відповідають: «Це новий господар цієї землі». Чоловік каже: «А чи справедливий він суддя? // (с. [12] 44) Чи любить він цю землю або підданих? Чи гідний він такої честі? Чи не має якої вади? Якщо добрий християнин, оборонець віри і підданих, то всі будуть стояти за ним». Потім каже: «А яким правом ви мене з цього каменя побудетеся?» Відповідає граф Горицький: «Сорок золотих червоних. А дім твій вічно буде вільний, і цей прибуток буде твій, візьмеш княжий одяг». А коли це скаже, то мужик йому наказує виступити перед собою і дає йому легкого ляпаса, щоб пам'ятав, що йому обіцяв. Коли князь

*Вибори
князя в цій
землі*

*Селянські
вольності*

зійде на цей камінь, то мужик приносить йому в шапці воду, кажучи, щоб пив, але не погордував убогим даром, бо більшого не спроможеться, а ця земля потребує пана для кращої чуйності. Потім князь, витягши меч, присягає простолюду, що буде зберігати всі його права і всі його звичаї. Сидячи на цьому камені, часто вирішують важливі справи, проводять сейми. А таке свавілля цьому селянству дав імператор Карл Великий, бо вони раніше, ніж пани шляхта, охрестилися.

Штирія – гірська країна, яка прилягає до Хорутанії. Вона має такі ріки: Мура, Драва. Вона підкоряється Австрії, а її столицею є Цилія.

*Цилія –
столиця
Штирії*

Мізія – так називали раніше Рашку, Сербію і Дакію, але нині Мізією звать, тому що вона поділена на багато частин: Семигородську, Рацьку, Сербську, Болгарську, Молдавську, але того старого народу з готів і трибалів тут вже нема зовсім, а тільки прибульці з інших місць.

*Звідку
походять
слов'яни*

Згідно з нашими старими хроністами, початок слов'янського народу йде насамперед від Яфета, сина Ноя. Він через Явана, а потім через Гелісса разом з греками розмножив слов'ян над Іонійським та Егейським морем, і звідти, як вони пишуть, слов'яни переселилися до Сербії, Далмації, Мізії, Болгарії, Боснії, Хорватії, Паннонії, Славонії і до багатьох інших. Інші ж по-іншому виводять довгу генеалогію, доходячи аж до Алана Другого, котрий прийшов з Азії до Європи і насамперед сюди. Він мав чотирьох синів, між ними найстаршим був Ванда- лус, від якого й названо ріку Віслу й від якого пішли й вандалі. Цей Ванда- лус мав досить багато синів, котрі взяли польські, руські, кашубські, чеські, моравські, слов'янські, далматинські, боснійські, угорські, хорватські й болгарські країни. Інші хочуть вивести слов'янський, або савроматський, народ від Ассармота, сина Ектанового, пращу- ра Арфаксатового, котрий був сином Сима. Тому, як вони вважають, Сарматія ні від кого іншого, тільки від Ассармота мала бути названа. Але звідси виходить, що Сим, а не Яфет був першим нашим патріархом, що суперечить думці багатьох авторів. Бо ми добре знаємо, що Сим вирушив на схід до ріки Євфрату, і його потомство панувало у Великій Азії. А Яфет до Малої Азії та Європи вирушив, і тут осіли його сини всюди. Вони ж панували переважно в Азії і Європі, як про це всі твори свідчать. Нема, отже, нічого певнішого над те, що ми йдемо від Яфе- та, як про це подано вище при описі самої європейської Сарматії. Але щоб значний цей слов'янський народ, від котрого, без сумніву, йдуть поляки, вже в предках своїх мав бути названий цим ім'ям, цього жоден не може стверджувати. Бо лише тоді, коли ці наші люди почали натис- кати на Римську державу, коли всі вони об'єдналися, тоді вони одностай- но назвалися слов'янами від слави. Власне, й нині всі наші народи раді чути це ім'я. Це мало бути набагато раніше, ще перед імператором Юлі- аном, у війську якого вже служив св. Марцін Словак, а також перед Єро- німом, Кирилом та Мефодієм, котрі всі були слов'янами, а не тільки за часів імператорів Гонорія та Аркадія, як дехто хоче. А ще ж у шведських та датських хроніках знаходимо, що Ерік, будучи гетьманом датського

*Сарматія
від Ассар-
мота*

*Але сармат
а sarmos
отта,
тобто від
хвоста
ящірки*

*Коли
і тому
слов'яни
прозвані
слов'янами*

короля, котрий потім був і шведським королем, воював проти слов'ян, і ёрозбив їхнього вождя Струніка й самого його вбив на морі. А цей Ерік був уже в час після Різдва Господа Христа, як твердить *Іоанн, у великій Готії*. А якби так було, то тоді би були [слов'яни] ще давніше. Вони [слов'яни], // (с. [13] 45) насамперед переправившись через Дунай, Мізію, Паннонію, Фракію, Македонію, Істрію, часто воювали, а потім заселили весь Іллірик. За ними ж рушили болгари, люди цієї ж нації та мови, котрі були названі так від ріки Волги, над котрою вони жили. Спочатку вони на чолі зі своїм вождем Дербалом прийшли до Дакії, де тепер молдавані й валахи живуть; вигнавши звідти даків, вони оволоділи цією країною. Потім вони заселили Мізію і Фракію*, а розбивши Зенона, константинопольського імператора, нападали на місто Константинополь. Через це імператор Анастасій зробив довгий мур від Селімбрії, котра лежить над самим Геллеспонтом, аж до Чорного моря, прагнучи мати спокій від них у Константинополі. Однак вони, розбивши ці мури, знову з Фракії нападали на константинопольські волості і забирали їх, особливо зі своїм князем Хрунном, аж до [часів] імператора Леона Третього, котрого прозвали Ікономахус, тобто Іконоборець. Його ж вони рятували добре, коли жили там, а рятували від сарацинів, коли ті здобували Константинополь. Вони розбили сарацинів, тим більше що сили тих вже надщербив голод і пошесть, і спалили їхні галери на морі. Потім вони розбили константинопольського імператора Никифора і самого його вбили. А потім і Михаїла Куропалата розбили під Адріаноподем так, що він з розпачу став ченцем. А його гетьмана Азбальда схопили й спалили живцем. Коли ж сарацини воювали проти Іспанії і вже були заселили її частину, коли вони вже тримали гору Гаргарум в Апулії, то вирушили проти них разом з християнами болгари, особливо вже прийнявши Святий Хрест і католицьку віру за часів папи Ніколая, яку потім перемінили швидко на грецьку. Припливши тоді до Апулії, вони розбили 30 000 сарацинів. Потім вони зав'язали битву із сарацинами в Анконському та Неаполітанському портах і спалили спеціальним вогнем їхні кораблі і галери. Однак нині бідолахи прийняли бридку магометанську помилку, над чим змилуйся, Господи Боже. Кращих від них турки не мають мужів, з котрих виходить чимало яничарів. Та й на дворі турецького султана часто можна почути цю слов'янську мову, особливо між яничарами. // (с. 46) Отак опанувавши Мізію, болгари назвали її своїм іменем: Болгарія. У цей же час і Мала Мізія була прозвана Сербією сербами, або сорабами, теж нашими людьми. А там, де була Лібурнія, там стала Боснія, а де був Іллірик і Далмація – нині Славонія. Отже, почавши від Турецького моря аж до Адріатичного, сповнили всі країни своїм народом слов'янським так, що нікого там нема, тільки скрізь слов'янська мова. Паннонія теж була заселена переважно слов'янським племенем, але про неї мова піде нижче. Звідси кожен легко може переконатися, що ці люди не байдикували, бо заселили так багато провінцій і сповнили

Звідки болгари прийшли до Мізії Як болгари примножили свою мужність

Болгари стали християнами

Сарацини розбиті

Велика Мізія прозвана Болгарією

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 152 оригіналу).

своїми людьми велику частину Європи та Азії. Але все це через християнську незгоду тепер перейшло до рук неминучого поганина. Про таких один давній поет так написав:

Тільки ж то принесла християнська незгода,
 Що ця бридка потвора отак піднесла голову.
 Що держави, котрі існували кілька тисяч років,
 Були загарбані, й тепер кожен їхній у неволі стогне.
 Сповнюють там плачі Єремії,
 Котрі нині впали на християнську голову.
 Стогнуть там у неволі болгари, серби,
 Босняки, далматинці, як ті євреї.
 Зітхають із плачем оці слов'янські народи,
 Наші брати, втративши свободу в неволі.
 Котрі через Божий гнів і свої усобиці
 Обтяжені нині турецькою жорстокістю.
 Зітхають єгиптяни, вірмени, греки.
 Нарікають валахи, угорці, хорвати,
 Морські острови примножують море сльозами –
 Кіпр, Родос, Самос, Патмос, і критські міста,
 Епір, Пелопоннес, Албанія, з ними
 Каїр, Візантія зі славетними царствами.
 Трапезунд, Бактрія, Наксос, Галац,
 Араби, весь Понт і Каппадокія.
 Ще й африканські царства, в котрих християнству
 Примножилося жорстоке тиранство.
 Всі вони, втративши свободу, нарікають,
 Бо у власних маєтностях їм доводиться й воду купувати.
 У власних домах вони не мають де схилити голову,
 Бо там поганин тримає християн, ніби псів,
 І за будь-що вбиває їх, обдирає, б'є, мучить.
 А до того ж вимагає від кожного по червоному золотому,
 І давай це навіть від тільки-но народженої дитини.
 А кожні п'ять років беруть податок від кожного дому,
 А діток треба дати за десятину, а діти стають потурнаками.
 Вони батька, матір і друзів забувають,
 А скачуть у поганському законі, як їм заграють.
 Саме в них має найліпшу оборону свою султан,
 Найміцніший щит проти християн.
 Ці завжди ходять перед ним, ці його обирають,
 Ці для штурму, ці й замки потужно здобувають.
 З християн у них мужі гідні на все виходять:
 Паші, санджаки зі слов'янського роду.

Християнські народи під турком

Як народ, так і слов'янська мова (język Słowiański) широко славлять-ся в цих різних країнах. Одні з них є турецькими підданими, як-от: міси, болгари, // (с. 15) босняки та деякі інші народи, про котрі ми тут

Як далеко славиться слов'янська мова

згадали. Але є такі народи, котрі милістю Божою є вільними і в усьому визнають християнську віру. Це хорвати, далматинці, паннонці, сла-
вонці, каринтійці, чехи, моравани, сілезці, малі й великі поляни, мазу-
ри, кашуби, серби, русь, черкаси, поморці, амаксоби, московити, рок-
солани, волинці, подоляни, полочани, а також литва, новгородці,
псковитяни, смоленці, сіверяни. Про це той, хто хоче знати, нехай
читає їхню космографію, де [всі ці народи] ґрунтовно описані.

*Звідки алани
прийшли
до цих країв*

*Алани
і вандали
є одним
народом*

Деякі історики пишуть, що алани були так прозвані від Алана, вож-
дя савроматського народу. Раніше вони жили біля річки Танаїс у євро-
пейській Сарматії, як про це пише Йосиф у книзі I, розділі 10. Потім вони
з'єдналися з руссю і були прозвані роксолани, тобто русь і алани, і за-
селили місця над Меотійським озером біля Понтійського моря, де тоді
уже жили сармати і де вони живуть ще й досі. Звідси видно, що це, оче-
видно, був один народ: вандали й алани. Але через те, що одні там ли-
шилися, а інші пішли далі, до німців і ще далі, то між ними з'явилася
певна відмінність. Як твердять польські хроністи, а особливо Длугош,
ці люди прийшли з Аланом із Пафлагонії. Про це свідчить і Діодор Си-
цилійський, кажучи, що пафлагонські народи опанували широкими по-
лями на півночі і назвалися сарматами. А вандали, рушивши далі, жили
понад берегами Вісли аж по ріку Ельбу. Ще й нині ті гори, звідки бере
початок Ельба, німці називають Вандальськими. А проте, коли вони ви-
рушили до Угорщини, що було близько 300 року після Різдва Господа
Христа, і як їм там жилося, маеш у книзі I, с. 4 і 5, в описі походження
сарматського народу. А в тих краях біля ріки Танаїс, де раніше жили
алани, тепер нікого немає, самі тільки дикі поля, хіба що козаки, які
чинять наскоки заради користі. Слово «козак» є татарським, але коза-
ком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який
шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому
хоче. Їх їздить разом у купі по 20–30, часом і по 200 душ. Це мужні,
справні, хижі й войовничі люди, про що говорилося у книзі III на с. 32
і 33. Ці наші північні люди перевищують своєю мужністю східних і
південних людей, і недарма турок оглядається на цих північних. До
того ж у турецькому пророцтві говориться, що турки мають загинути
від них. Про це йтиметься далі. Ми ж тут зупинимось на готах, котрих
жоден народ, крім савроматського, не може собі привласнити. Бо готи
із савроматами жили тут протягом тривалого часу, тут вони, вважай, ви-
росли, а як виростили, то вивели із собою багато слов'янських людей;
а коли пішли до інших країв, то разом з ними завойовували чужі держа-
ви. Про це мова піде далі, а тепер ми будемо говорити про їх початок.

*Що означає
«козак»?*

*Готи
є сарма-
тами*

*Про
початок
готів*

Про цей початок варто навести дві сентенції авторів. Одні виво-
дять готів із Скандії, або Скандинавії, тобто того острова, де розташо-
вана Швеція. Вони прийшли в ці краї із-за Північного моря, трима-
ючись Вісли, і силою здобули собі місце між вандалами. Одні твердять,
що вони прийшли сюди від Меотійського озера й осіли над Істром і Ду-
наєм. Так чи інакше, а вони були сарматами. Бо Скандія та інші північні

народи прилягають до Сарматії. Але слушнішою є друга сентенція, що вони з королем Беріо прийшли з Азії після розділення народів. Так вважає Йордан. Потім вони порізнилися, бо одних звали готами, других – остроготами, третіх – гепідами, тирангетами, тизігетами. Остроготи жили над рікою Істром, візіготи – над Віслою, гепіди – над Віслоком, тирангети – над Тирою, тизігети – над Тисою. Всі вони проклали кордони вістрям своїх мечів. Славнозвісний історик Страбон, змальовуючи їх, пише: *«Північна область готів, спочатку поблизу Австріїни і біля кордонів Герецінських лісів, охоплює чимало місцевостей, простягаючись. А потім (ця область) шириться на північ, аж до тирангетів до Герецінських лісів»*. Страбон називає останнє Неполомською пущею, що стверджує і Птолемей. // (с. 16) Отже, небезпідставно частина шляхти на Підгір'ї у своїх прізвищах має закінчення на «-ський» згідно із польським звичаєм; на мою думку, вони походять з вандалитів. Інша ж частина зве себе іменником за назвою речі. Ці, видно, беруть свій початок від готів, а свої дома й поселення вони досі мають на отих древніх і родючих підгірських місцях, особливо оці прізвища деяких значних родів, що я їх наводжу.

*Назви
готів*

*Кордони
готів*

Дім Балів, дім Клофасів, дім Гарлів, дім Бажих, дім Куле, дім Телефусів, дім Деброків, дім Дерсняків, дім Цьолків, дім Немстів, дім Чурилів, дім Фірлеїв, дім Заремби, дім Фредрів, дім Плажів, дім Фрикачів, дім Рожнів, дім Фаруреїв, дім Шхерихів, дім Гамратів, дім Шафранців, дім Гутовських, дім Гарнишів, дім Свідвів, дім Гаринків, дім Смоликів, дім Гінків, дім Стшалув, дім Гербуртів, дім Якушів, дім Йорданів та інших. Всі вони походять від готів, не змінюють своїх стародавніх прізвищ. Про них добре написав Страбон, кажучи: *«Відзначаючись військовою звитягою і чеснотами, вони не стали гіршими від своїх предків»*.

*Польська
шляхта,
яка по-
ходить від
готів*

Ці готи спочатку воювали проти генетів та вандалів, наших предків, а йдучи за ними, прийшли і до ульмеригів, де нині Пруська земля, яких вони прозвали гепідами, тобто лінивими. Але ті готи, котрі у нас розмножилися, пішли зі своїм вождем Філімером до Меотійського озера, звідки вийшли вандалі у дикі поля. Звідти вони пішли до Чорного моря, до Дакії, Мізії і Фракії*, // (с. 17) тому історики вважали фракійців, міссів, даків і готів одним народом. Однак інші рушили на схід. Так вважав Йордан, котрий взяв це, очевидно, з готського історика Аблауса. Останній все славне, що вчинили татари, приписує готам. Потім готи з іншими сарматами нападали на римські й угорські володіння, починаючи від імператора Августа майже до тих часів, коли їх гуни, татарський народ, витіснили з цих місць. Коли ж вони вдалися до імператора Валента, він дозволив їм проживати в Мізії і Фракії, привів їх до аріанської віри, отожд вони й похрестилися. Там був Арій, і вони якийсь час слухалися його і були вірні йому як своєму пану. Однак коли римляни почали ними нехтувати, вони повстали і вбили двох римських командувачів Лупіціна і Максима. Імператор Валент, прагнучи помсти,

*Готи біля
Меотійсь-
ких озер*

*Готи
в Мізії*

*Готи –
аріани
Готи
розбили
римських
гетьманів*

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 198 оригіналу).

нещасливо підняв на них зброю і був розбитий готами сам, після втечі з поля битви був спалений у якійсь нікчемній халупі. Потім вони обложили у Константинополі його дружину і облягали доти, доки вона не заплатила їм викуп. Тоді вони з великою здобиччю повернулися додому. Однак Граціан і Феодосій кілька разів починали з ними війни. Потім, 412 року, готи плюндрували його протягом трьох днів. Після пограбування Рима вони рушили військом до Кампанії, звідти до Франції, а з Франції до Іспанії. Потім вони потужно билися з гунами на Каталонських полях, пізніше знову пішли на Рим, оволоділи Італійською землею, навіть Капітолій спалили. Потім через загибель свого гетьмана Тейї від римського гетьмана Нарзеса вони втратили свою державу в Італії, де жили 17 років. Однак рід готських королів тривав аж до Родерика, котрий загинув від свого підданого Юліана Грофа через те, що силою взяв його дочку. Тільки тоді припинився цей рід готських королів. Потім тамтешні готи стали іспанцями, котрі не менш мужні, славляться рицарськими справами, як і сармати.

*Готи
плюндру-
ють Рим*

*Готи
нищать
Францію*

*Готи знову
нищать Рим*

Ми спеціально показали, як багато є сарматських народів. Від сарматів пішли слов'янські народи. Самі ж сармати походять від Явана, сина Яфетового, онука Ноевого. Цього Явана русь зве Іваном, а поляки Яваном. Цей Яван розмножив греків і слов'ян біля Іонійського моря, котре й названо від його імені. Потім слов'яни, живучи біля греків, заселили землі і на заході: Сербію, Далмацію, Рашку, Мізію, Болгарію, Боснію, Хорватію, Паннонію, Славонію та інші. Вони розділилися на дві частини. Одні з них, як генеди, на чолі з Антенором одразу після Троянської війни прийшли до Іллірії. Інші ж, як русь, зі своїм другим вождем Аланом розмножилися тут, у Савроматії. Знову зійшовшись із цими іллірійськими народами, вони змішали з ними свою мову і звичаї. Про це маєш достатньо вище. Історики пишуть, що іллірійці, зійшовшись з аланами, або швидше з роксоланами, принесли в ці польські краї дуже багато грошей, на котрих є зображення і напис імператора Адріана, а звать їх – гроші св. Іоанна. Їх і нині знаходять на зораній землі, їх вимивають дощі в рівчаки, ставки й озера.

*Гроші
св. Іоанна*

Коротенько це описавши, приступаємо до останньої частини цієї книги і сподіваємося, що і нею не надокучимо читачеві занадто довгим викладом. // (с. 18)

ЧАСТИНА ІІІ КНИГИ ІХ,
у котрій міститься опис
МОЛДАВСЬКОЇ ТА ВАЛАСЬКОЇ ЗЕМЛІ,
А ТАКОЖ НИЖНЬОЇ ПАННОНІЇ.
А насамперед
ПРО МОЛДАВСЬКУ І ВАЛАСЬКУ ЗЕМЛЮ

Молдавську землю давні географі називали Дакією. Її кордон з Польщею проходить Дніпром, котрий вони звали Тирас. На заході молдавський кордон проходить Прутом, що відділяє цю землю від Малої Мізії, яку нині називають Болгарія. Південним кордоном є Дунай, який розмежовує Молдавію і Велику Мізію, де тепер розташовані Сербія і Боснія. Після тривалих війн римських імператорів цю землю спочатку підкорив імператор Траян. Ще й до того римляни висилали сюди своїх злочинців, котрі й осідали тут. Тому й нині знайдеш у їхній мові чимало римських та латинських слів, і ця їхня мова змішана з мовами сербів, раців, слов'ян та семигородців. Ця земля здавна була заселена різними, часто відмінними одне від одного народами, так само як і Угорська, а саме: гетами, даками, язигами, метанастами. Цей народ було прозвано волохами (walasza) нібито через прибульців з Італії (Wloch). Однак, як пише Сільвій, коли даки або гети в часи імператора Траяна не виявляли слухняності римлянам, тоді римляни послали з Флакком 30 тисяч простолюду, щоб там поселилися, орали, сіяли, пасли худобу і давали провіант для війська, котре там завжди стояло через сарматів і татар. Вони були прозвані Флакком волохами. Але це пише Сільвій, оздоблюючи славу свого народу. Певнішим здається інше пояснення походження волохів з Італії. У Римі був звичай, який нібито існує і тепер, за яким деяких порушників права не страчували, а висилали за море, і найбільше сюди, де розташований Перекоп, задля різноманітних робіт, послуг і боїв, бо римляни тут завжди мали що чинити з сарматами, парфами і татарами. Тут же був на засланні і видатний поет Овідій. Він же сам писав до Рима, дивуючись такому народу, котрий не боїться ні смерті, ні римської потуги. А коли волохів все більше прибувало, вони примножили свої череди худоби і майно, змурували й міст через Дунай, а в іншому місці перекопали ріку Дністер, зробили й інші послуги римським панам.

*Кордони
Молдав-
ської землі*

*Як волохи
прийшли
з Риму*

*Поет Овідій
на засланні*

Волохи виганяють гетів і даків Міста над Дунаєм Волоська земля поділяється на дві частини

Герб Молдавської землі

З якого часу хроністи стали писати про волохів

Коли турки прийшли до слов'янських земель

Генеалогія молдавських господарів, погінаюги від Басараба Данина з Молдавії польському королю

Потім, коли вони розмножилися, то гетів, даків і язигів та інші народи прогнали, а собі обрали воєводу й осіли там, над Дунаєм, за-снували міста й замки, як-от: Хотин, Ясси, Сучава, Сорока, Дрогин, Стефановиці, Чернівці, Ботушани, Васіуле, Берладь, Бухарест, Рушук, Дзівідзево та інші, як з боку обох Мізій, так і Семигородської і Цекельської земель. Волохи поділяються на дві частини і тепер мають двох господарів, валаського (*multansiego*) і молдавського (*wołoskiego*), хоч раніше вони були під одним господарем, бо тоді ця земля не мала такого поділу. Тепер ту частину, що межує із Семигородською землею, ми називаємо Валаською, а ту, котра межує з нами, – Молдавською. Вона має на своєму гербі голову зубра із зірками між рогів. Люди цієї землі злі, зрадливі й невірні своїм панам. Однак ця земля багата всім, у ній досить волів та овець. Оскільки ж у них особливо [добрі] пасовиська, тому там більші, ніж у нас, воли та вівці. Ця земля у своїй більшій частині є гористою. Про цих людей історики довго не писали, і тільки Угорська хроніка згадує про їхнього господаря Басараба, який воював проти угорського короля Карла 1330 року. Думаю, що після нього престол зайняв Стефан, котрий залишив по собі Стефана і Петра. Коли ж вони не могли // (с. 19) між собою погодитися через трон, то старший втік до польського короля Казимира, прозваного Великим, просячи допомоги проти свого меншого брата й обіцяючи за це бути вічним васалом польського короля. А це було 1359 року. Потім, 1376 року, турецький султан Амурат, переправившись насамперед через Геллеспонт, де звужується море, захопив багато грецьких та слов'янських країн, особливо болгар, сербів, албанців та інших. Тоді молдавани знову звернулися до польського короля, але ще довго ці брати ворогували між собою за трон. Після смерті цих двох братів 1420 року Молдавську державу посів Олександр, який залишив після своєї смерті у 1433 році двох синів, Іллю та Стефана, а свою мачуху втопив. Стефан став панувати у Валахії і привернув на свій бік людей з гір, взяв допомогу від турків і прогнав Іллю, який втік до Польщі і був там обдарований добрими землями. Але потім, згідно з волею Стефана, його спіймав Ян Цолі і послав до Серадзького замку, де він був під сторожею аж до сейму. На сеймі польські пани вирішили не випускати Іллю, доки Стефан буде васалом. 1434 року польський король Владислав помирих їх: Ілля взяв ті країни, котрі з нами по сусідству, а Стефан тримав узбережжя, а також Білгород і Кілію. Ілля вирішив давати щорічно данину в Львові польському королю: 200 возів білужини і 400 штук байбораку або костиру, тобто шовкової матерії різного роду тонкої роботи. До того ж він давав сто цекельських коней. На все це він присягнув і підписав зобов'язання. Король же дозволив йому зберігати скарби у Галицькому замку. Потім був молдавським воєводою Дракула, який віддав королю таку ж покору, що й Ілля.

Потім був Роман, чесноти якого один польський поет описав віршами у таких словах:

Мушу тут його згадати, бо він гідний того,
 Бо він теж був васалом Польського королівства;
 Віру тримав постійно, що є дивним,
 Бо там не дивина, коли господар хилиться туди-сюди.

Цей молдавський господар Роман помер 1449 року. Після нього був його син Петро, до котрого король послав приймати присягу Петра Одровонжа і Яна Конецпольського, канцлера, з усіма повноваженнями. Вони прийняли від нього присягу, згідно з якою він мав віддавати батьківську данину разом з братом Олексієм. Третій брат Богдан теж іменувався сином Романа. Олексій просив проти нього допомоги в короля Казимира. Король, зібравши людей з Русі та Поділля до свого двору, послав з ними Яна Олеського з Сенна (Senna), котрий вигнав Богдана з Молдавії. Потім Богдан, зібравши горян-злочинців, вигнав Олехна з матір'ю до короля. Король Казимир вдруге послав військо до Молдавії. Богдан, довідавшись про нього, зустрівся з ним; билися вони між собою з ранку аж до вечора. Наші взяли гору, але там загинуло дуже багато значних людей. Було вбито Петра Одровонжа, Миколая Параву і Михайла Бучацького, які з плачем були поховані у Львові. Рідний брат Одровонжа, львівській архієпископ, із жалю за своїм братом одразу ж помер. Потім захворів Петро, рідний брат цього Богдана, а він [Петро] вважався господарем. Про них так говорить поет:

*Битва
наших
з молда-
ванами*

*Наші
розбиті
в Молдавії*

Син Романів хотів вчинити завірюху,
 Але був швидко страчений,
 Власне, його було викинуто, як жабу з верші.
 Він заплатив за це головою, а другий, справжній,
 Був посаджений на трон королем, але недовго жив.

*Стефан
Войовничий*

Після Петра молдавським господарем був Стефан. Його описує поет ось таким гарним віршем:

Він з турками мірявся силою часто і мужньо,
 І часто був ними побитий великою потугою. // (с. 20)
 У нього забрали Кілію, а потім Білгород.
 Він, щоб помститися, став шукати способу,
 І тільки з допомогою польського монарха
 Вигнав турків зі своєї Молдавської держави.
 Він розбив півторасти тисяч турків,
 І не одному з угорських панів зняв голову.

Молдавський господар Стефан був незвичайний муж, щасливий і войовничий, часто громив турків, але й від них йому діставалося. Турки захопили у нього Кілію і Білгород, але він з допомогою польського короля вигнав турків зі своєї Молдавської держави. Потім він, піддавшись турецьким намовам, зрадив поляків під Буковиною, коли вони хотіли дістатися до турків, йдучи через його землю. Та поляки зазнали тяжкої

*Поляки
розбиті під
Буковиною*

*Стефан
пльондрує
Підгір'я*

поразки. Потім, у 1598 році, він зазнав поразки від поляків і, розлютившись, напав на руські й подільські країни, а проминувши Львів, безборонно спльондрував всі села й містечка аж до містечка Каньчуги і до ріки Віслок. Він спалив Перемишль і Радимно, Переворськ і Ланьцут. Звідти турки, татари й молдавани забрали в неволю багатьох людей обох статей, після чого Фракія, Македонія, татарські орди, Азія і Греція були сповнені польськими і руськими бранцями. Тоді, як кажуть, було взято в неволю 100 тисяч людей з незліченною кількістю худоби і отар. Неможливо було порахувати тих, що лежали убитими при дорогах, особливо старих людей і малих діточок. Він потім перепросив короля, обіцяючи давати йому звичайну данину, допомагати проти будь-якого ворога, своєчасно попереджати про небезпеку, коли б що побачив. Але й потім він зрадив, силою захопив Покуття, правда, мусив повертатися відшкодовувати збитки. 1504 року Стефан помер.

*Молдав-
ський
господар
Богдан*

Після його смерті молдавським господарем був одноокий Богдан. У 1505 році його послали прибули до польського короля, просячи руки королівської сестри Ельжбети і повертаючи Тисменицю та Чешибіси, котрих ще не повернув його батько. Однак стара королева не дала тут і слова мовити, бо він був грецької віри. А за те, що він повернув не своє,

*Богдан
прагне
королівни*

йому дякували. Тим часом померла стара королева. Богдан, дізнавшись про смерть тієї, що не хотіла йому дати своєї дочки, знову прислав посольство з цією метою. У цьому король дав принцесі волю, але вона не схотіла йти за Богдана через жалобу по матері. Справжня ж причина полягала в тому, що Богдан був розпусним однооким мужиком, через що він не подобався панні. Тоді Богдан розгнівався і захопив Покуття,

*Війна
з молдава-
нами*

але те, що швидко взяв, мусив швидко і втратити, бо згідно з рішенням сейму туди прибуло 4000 польських жовнірів. Вони розбили 600 молдаван, котрі там були, забрали всі замки і напали на Молдавію. Тоді два

*Струсі
розбиті*

молодики, шляхетні Щенсний і Єжі Струсі герба «Корчак», відлучилися від свого війська і на чолі тільки 50 кіннотників пішли в козацтво до Молдавії. Там вони натрапили на велику кількість молдаван, але не схотіли тікати від них, хоч і могли. Вони дали їм бій, але були переможені

*Помста
молда-
ванам*

переважаючою силою. Щенсний був убитий одразу. Єжі міг би тоді втекти, але не захотів, кажучи: «Не дай Боже, щоб я жалів своє життя біля тіла мого милого брата». Він бився доти, доки під ним не було вбито коня. Тоді його схопили і стратили разом з іншими вісьмома полоненими. Довгий час всі наші згадували їх зі смутком. Правда, служиві одразу помстилися молдаванам. Пан Кам'янецький розбив два їхніх загони і наказав тут же стратити 50 самих тільки молдавських бояр.

*Богдан
бунтує*

Потім Богдан втретє прислав своїх послів до короля, прохаючи руки королівни. Король погодився на це на певних умовах: по-перше, щоб прийняв римську віру; по-друге, щоб по-старому був васалом польського короля. Однак тоді король Олександр помер, а Богдан, не дбаючи про умови, напав на Поділля і Русь вже при Сигізмунді Першому через те, що: по-перше, у нього забрали Покуття; по-друге, що за нього

не віддали Ельжбети; по-третє, що він не отримав компенсації своєї шкоди від Польщі. // (с. 21) Король почув, що Богдан чим далі, тим більше чинить шкоди. Богдан уже здобував Кам'янець і Галич. Хоча йому не вдалося взяти цих міст і він тільки втратив там свої гармати, проте він вчинив там великі шкоди, спустошив волості, спалив Рогатин, пограбував храми й повернувся до Молдавії зі здобиччю. Король хотів запобігти цьому, однак через те, що захворів на лихоманку, не зміг погнатися за ним. Але він послав зі своїм військом краківського воєводу та коронного гетьмана Миколая Кам'янецького; дав обітницю Господу Богу і св. Станіславу, своєму патрону, пожертвувати за перемогу срібний вівтар до костюлу і поставити його у Краківському замку. Гетьман переправився з військом через бистру річку Дністер і плюндрував ворожу землю вогнем і мечем, обернув на попіл містечка Чернівці, Дрогин, Ботушани, Стефановиці, Хотин та інші фортеці, двори, села і фільварки. Відбивши Покуття, він дав раду молдаванам, а повоювавши вздовж і впоперек Молдавську землю, прийшов під Сучаву – столицю молдавських господарів. Якийсь молдаванин Васько втік до наших і став їм у добрій пригоді, приводячи їх на певні місця. Він спіймав також другого Васька, який раніше забрав у нього дружину, і тому посадив його на палю. Пізніше цьому Васькові король дав пожиттєву маєтність: Хотнік біля Ярослава. Наші ніде на тій землі не бачили піднятої проти них зброї, тому йшли скрізь, куди хотіли. Коли ж коронний гетьман із військом вже повертався з Молдавії назад [до Польщі] і коронне рицарство вже перейшло Дністер, за Дністром залишилися тільки одні жовніри, котрими командував Творовський. Тільки тоді з'явилося молдавське військо. Наше військо було готове дати битву і стало у бойовий лад, а молдавани почали умисно відступати. Кілька наших загонів непомітно зайшли їм у тил біля гір, а інші гримнули у барабани і вдарили на ворога з гучним криком. Молдавани почали тікати, а наші пустилися в погоню: одних били*, других в'язали. 30 полонених було послано королю до Львова, а 50 стратили, тому що раніше під Терембовею Богдан наказав стратити польських жовнірів, взятих під Підгайцями. Тоді гетьман, побачивши могили цих страчених, заплакав і присягнув криваво помститися. Серед молдавських в'язнів найважливішими були такі: // (с. 22) Логофет, Гуменник, Кірза, великий шафар Петрило і Добростеп. Ця битва відбулася 4 жовтня в день св. Франциска, і з того часу поляки врочисто відзначають цей день. Король того ж дня довідався про перемогу своїх військ. Серед тих людей Богдана був, вважає, цвіт всього молдавського війська та 2000 турків. Розбитий молдаванин просив миру з умовою, щоб йому була повернена здобич, а шкоди винагороджені, обіцяючи стати, як раніше, васалом. До Молдавії були послані Крупський з Томицьким, щоб прийняти присягу від Богдана. Вони виконали все, що їм було доручено. Все це діялося 1509 року.

*Війна
з молда-
ванами*

*Гетьман
Кам'янець-
кий*

*Королівська
обітниця
св. Стані-
славу*

*Наші
воюють
Молдавську
землю*

*Битва
з молда-
ванами*

*Угода
з молда-
ванами*

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 52 оригіналу).

1510 року на Молдавію напали перекопські татари. Молдавани билися з ними необережно, і тому були розбиті. Тоді на полі битви полягло 700 молдаван, загинув і їхній гетьман Копац.

*Татари
в Молдавії*

Року 1511 на Молдавію напав перекопський цар із 40000 кінноти. Він був щасливий, що турецький султан Селім взяв за дружину його доньку. Проти нього виступив Богдан з молдаванами. Коли ж татари перейшли Дністер, то отримали новину, що ногайці забрали їхніх дружин та дітей і завели за ріку Дон. Через це татари покинули війну проти молдаван і з великим смутком повернулися до своїх домів. У цей час помер Богдан.

*Богдан
помер*

*Петрило
став
молдав-
ським
господарем*

Після нього молдавським господарем був зрадник Петрило, котрий забув про свою та своїх предків віру й повинність щодо польських королів і напав зі своїм військом на Покуття, пограбував і спалив містечка й села королівських підданих, у тому числі Коломию, Снятин, Тисменицю та багато інших з їхніми околицями аж до Галича. Король послав проти нього з військом коронного гетьмана Яна, графа з Тарнова.

*Молдавська
війна*

Комета

Першого серпня з'явилася комета. Саме тоді 1200 наших переправилися через Дністер, напали на Покуття і мали 12 битв на різних місцях з молдаванами, котрі були поставлені по замках, і громили їх. Тоді Покуття забрали до Корони. Молдавський господар побачив, що діється, і спочатку послав 6000 війська. Недалеко від замку Гвоздзка їх розгромив Тарновський, вигнав із замку молдаван і поставив там поляків.

*Молдавани
розбиті*

*Петрило
хоче
помсти-
тися*

Коли він став збиратися назад, прийшла звістка, що сюди швидко підходить молдавський воєвода Петрило з 12 тисячами війська та гармат. Наших було тільки 4000 кінних та піших, і, враховуючи нерівні сили, багато хто з наших радив покинути гармати й поспішити до Галича. Але Тарновський, людина великого серця, сказав: «Не дай Боже, щоб я покинув клейнод свого пана і показав ворогові спину, ще не побачивши його. Нам треба тут або помирати, або вигравати битву». Завдяки цьому зміцнився дух наших. Гетьман добре поставив табір і став робити рів, скріплювати вози між собою; на возах він поставив стрільців, а посередині табору на плацу наказав стати наготові збройній та козацькій кінноті. Весело об'їжджаючи своїх, він обіцяв їм безсумнівну перемогу з Божою поміччю. Між тим наблизився Петрило з великим військом, став табором і поставив 50 гармат. Він думав тільки про одне:

*Тяжка
битва під
Оберт-
тином*

якби наші не повтікали, тому його загони оточили польський табір, стали шикуватися, виманювати наших на герці, виявляючи свій звичай. Наші драби тихо підкралися з рушницями і кількох забили. Тоді вони почали штурмувати табір і протягом п'яти годин випустили велику кількість ядер та куль, але ця стрільба не завдавала нашим жодної шкоди. А польські пушкарі, над котрими старшим був Сташковський, так парили молдаван, що ті почали відступати. У таборі наші стали у військовому порядку наготові і вже довго билися. Молдавани, побачивши наших людей у доброму ладі й озброєнні, задумали хитрість.

*Ротмістри
Балицький
і Троянов-
ський*

Гадаючи, що з іншого боку брами стоять гірші з наших, вони вдарили у тому місці. Там стояли сандомирці Балицький і Анджей Трояновський,

а за ними – інші ротмістри. Гетьман крикнув їм, щоб вони з Божою поміччю розпочинали битву. Почав Трояновський, але, оскільки його товариство було молодим і недосвідченим, довелося вступати в бій Балицькому, що був уже в літах, але гречний серцем, сміливий і мужній. // (с. 23)* Він із запалом розпочав битву з молдаванами, але був зупинений переважаючою силою ворога, втратив кількох товаришів. Виступили й інші роти і добре вдарили на молдаван. Мужньо билися Миколай Сенявський, Мацей Влодек та інші при них. Біля передньої брами стали, прагнучи битви, Прокіп і Олександр Сенявські. Вони у бойовому порядку вийшли з табору і вдарили у бік молдаван, почавши з ними битву. Тарновський часто допомагав свіжими загонами і тим, і іншим. Битва тривала вже півтори години, але перемога не схилялася на той чи інший бік. Тоді Тарновський взяв із табору решту свого війська і кинув проти ворога з усією вогнепальною зброєю. Такої нашої потуги молдавани вже не могли витримати і відразу почали відступати, а потім показали спину. Наші погналися за ними, били, рубали і завдали їм нечуваної поразки. Молдавський господар, який стояв на пагорбі, чекаючи закінчення битви, побачив, що його люди тікають і їх неможливо спинити. Тому він теж розвернув коня, став тікати і втік. Молдавський табір // (с. 24) розшарпали жовніри. Гетьман взяв цілими всі гармати, котрих було 50, окрім іншої вогнепальної зброї. Він послав їх до Кракова, так само як і в'язнів, котрих було понад 1000. Після цього у Кракові тріумфували, тоді підскарбій Шидловецький кидав гроші по ринку. Щаслива битва сталася під Обертином 22 серпня 1531 року, але у ній загинув Северин Гербурт. Після цієї поразки молдаван гетьман Ян Тарновський, залишивши на Покутті частину жовнірів, приїхав до короля. На сеймі король дозволив йому давати по 2 гроші з кожного лану за таку службу. Такого досі не було дано жодному гетьману.

*Молдавани
розбиті*

*Тріумф
з нагоди
перемоги
над молда-
ванами
Ухвалено
податок
Тарновсь-
кому*

Тоді жовніри, які були в Покутті, часто нападали на Молдавську землю, чинили немалі шкоди. Угорський король Януш побачив, що молдавський господар потерпає від польських жовнірів, і, зглянувшись на такий його занепад, послав до короля Сигізмунда, просячи за воеводу; це прохання до певного часу було задоволено. Тоді ж прислав і Ібрагім-паша, добиваючись повернення речей, взятих у молдавського господаря, особливо гармат, але дістав гідну відповідь.

*Турецьке
посольство*

Року 1537. Коли тисяча наших кіннотників напала з Покуття на Молдавію, їх оточила несподівано велика кількість молдаван і розбила біля Тирушовиць. Там загинуло 200 наших, а інші ледве втекли. Потім, 22 лютого, було укладене перемир'я на 6 місяців, до 1 травня, між королем Сигізмундом і молдавським господарем Петром, що сталося завдяки старанням угорського короля Януша. Обидві сторони підтримували перемир'я аж рік. Так само чинили й татари, не так з власної волі, як з волі турецького султана, тим більше що Іслам-солтан [Oslam] волів воювати проти брата перекопського царя. Він зібрав

*Наших
розбили
молдавани*

*Перемир'я
з молда-
ванами*

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 187 оригіналу).

*Іслам втік
до Польщі*

проти нього заволзьких татар і дав битву, але зазнав поразки і втік до Черкас до короля Сигізмунда. Останній дозволив йому жити над Дніпром. За це він був завжди вдячний королю Сигізмунду, про що маєш у книзі II, с. 100 і 101.

Року 1538 жовніри, яких король залишив на кордоні для оборони, напали на Молдавію і набрали там чимало достатків, спалили Чернівці, Ботушани й інші молдавські містечка та села, доходячи аж під Сучаву. Так чинили кілька разів, повертаючись зі здобиччю.

*Битва
з молда-
ванами*

*Молдавани
розбили
наших біля
Серету*

Молдавський господар, побачивши свою шкоду, став готуватися зі своїм військом до нападу на Поділля. Він наказав, щоб кожен мав добре підкованих коней, щоб підкови були загостреними, оскільки вже була зима з ожеледицею*. // (с. 25) Напавши на Поділля, він спалив Черво-не, Ягельницю, штурмував і Чернокозинці. Наші ротмістри, що стояли на квартирах по містечках, приготувалися дати йому відсіч, але серед них не було згоди. Вони рушили проти нього, але не вивідали положення і кількості ворожого війська. Анджей Тенчинський, польний гетьман Миколай Сенявський та кілька інших ротмістрів стали поблизу ріки Серет, бо далі вже не можна було відступати. До них поволі підходили інші роти. А молдавани, котрих із турками було до 20 тисяч, вже стали у бойовому порядку. Наші, хоч їх і мало було, теж вишикувалися для битви. Правим крилом командував Миколай Сенявський, польний гетьман, а лівим – Анджей Тенчинський, рогатинський староста. Наші добре вдарили на молдаван і турків, але турки стояли міцно. До того ж вони добре укріпили чоло свого війська, мали добрих коней, тому наші не могли зламати оборону своїми малими військами. Довелося нашим, хто як міг, тікати через Серет. Їх там багато полягло, а ще чимало потрапило в полон. Було вбито 60 знатних шляхтичів та 800 пахолків. Серед інших було вбито Венглінського герба «Годземба», Пилецького герба «Леліва», а Влодек Правдзич потрапив у полон. Цю поразку було приписано незгоді наших командувачів, бо одні не слухали інших і не чекали на них. За це король дуже сердився на них. Того ж 1541 року турок, боячись, щоб король Сигізмунд не взяв Молдавську землю, послав туди свої війська; до того ж і Петрило дуже запишався з поразки поляків.

*Турки
оволоділи
Молдавією
Стефан,
молдавський
господар*

Турецькі війська, не затримуючись, прийшли тоді до Молдавії і посадили на Молдавське воєводство нового господаря Стефана Олександровича, а Петрила викурили, і він утік до угорського короля Януша й залишився із скарбами у його замку Цицава. Ця молдавська переміна певний час продовжувала непевність – чи буде мир, чи буде війна. Але потім новий воєвода Стефан уклав мир з Польщею на належних умовах. До цього Стефана було неважко схилити, бо він чув про свого супротивника, ще будучи при угорському королю. Але мир у Молдавії не був тривалий, бо у молдаван розв'язалася міжусобна війна. Тоді вбили Стефана, а обрали Олександра, котрого Петро, котрий раніше був молдавським господарем, прийшовши з дуже малим військом, вигнав з держави.

*Петрило
вдруге
господар*

* Див. ідентичний мал. у кн. IV (с. 22 оригіналу).

Майже наприкінці цього року від молдавського господаря Петра прибуло посольство з Молдавії до Польщі. Через нього він повідомив про своє повернення на молдавський трон і добивався визволення деяких своїх в'язнів. Але він недовго коверзував, бо невдовзі після приїзду помер.

Після нього 1546 року молдавський трон зайняв Ілля, син Петра. Про нього так говорить поет:

*Ілля –
молдавський
господар*

Він спочатку хотів воювати проти поляків,
Але у цьому йому не хотіло посміхатися щастя;
Бо через дії знатного гетьмана Яна Гарновського
Він зазнав тяжкої поразки.
Цей [гетьман] став Гектором величної Корони
І скрізь зі своєю мужністю був і неабияк славився.
Тоді Ілля побачив це і був радий миру,
Кажучи, що важко дати раду проти поляків.

Він тоді послав своїх послів до короля, відновлюючи перемир'я і просячи його продовжити. З Польщі до Туреччини було спочатку послано Станіслава Броневського герба «Тарнава», а потім Миколая Ціковського герба «Радван». А в Угорщині вараждинський єпископ Д'єрдь, монах (mnich), який мав бути вірним королеві Ізабеллі, сам же чинив їй кривду, віднімаючи у неї по замочку, по маєтності. Тоді до нього було послано з Польщі, нагадуючи, щоб він так не чинив. Тоді ж той, хто був посланий до Угорщини, тобто Анджей Якубовський, їздив з цієї причини і до турецького султана.

Року 1551 молдавський господар Ілля залишив управителем держави свого племінника Стефана, а сам прибув до турецького султана // (с. 26) у Константинополь і потурчився. На питання про причини такого вчинку Іллі відповідає історія у першій книзі у розповіді про короля Сигізмунда Августа, с. 133 і 134. Але султан, не довіряючи йому, пізніше стратив його.

Року 1552 Миколай Сенявський з дому «Леліва», руський воевода і коронний гетьман, вигнав Стефана і посадив на молдавське господарство Олександра, оскільки була чутка, що Стефан мав потурчитися, а Молдавію віддати турецькому султану. За це турецький султан мав би йому дати іншу країну за морем. Якби гетьман тоді ж не запобіг цьому, то було б у Молдавії повно турків. Олександра вів на цей трон єзуїт Павло Сецигньовський, діючи згідно з наказом гетьмана. Про цього Олександра так говорить поет:

*Олександр –
молдавський
господар*

Цей, тому що був вірний польському королю,
Бачив від нього до себе тільки зичливість.
Він був під його обороною немалий час,
Доки молдавани не збунтувалися проти нього
І не привабили проти нього деспота, мужню людину,

Котрий дістався до трону з допомогою Ласького.
Але потім Олександр швидко його скинув,
А опір зрадливих молдаван приборкав своїм розумом.

Про це маєш історію, достатньо описану у книзі І при розповіді про короля Сигізмунда Августа, с. 228. А це діялося 1562 року. Отак Олександр, будучи на молдавському троні, доживав своє життя. Після його смерті 1572 року його син Богдан не схилявся перед султаном, через що поганин розгнівався на нього. Король Сигізмунд Август, прагнучи врятувати Богдана, оскільки той хотів бути його васалом і таємно обіцяв виставити на кожну потребу 24 тисячі війська, послав до турецького султана Селіма свого дворянина Анджея Тарновського, просячи, щоб султан був ласкавий до Богдана, пробачив йому всякі провини і повернув йому його рідну державу. Тарновський приїхав до Константинополя, був вдячно прийнятий пашею і самим султаном, отримав добре помешкання і взагалі удостоївся у всьому султанської милості. Тим часом Богдан, не чекаючи відповіді, в'їхав у Молдавську землю з польськими добровольцями, котрих зібралось 2 тисячі, з власного бажання. Він мав у Польщі велику пошану, бо одну свою сестру видав тут заміж за Каспара Паневського, а другу просватав за Криштофа Зборовського. Правда, в останнього він замість приязні здобув велику неприязнь, з чого зародилися майже всі його неприємності. Бо коли Криштоф Зборовський приїхав до нього, впевнений, що про все вже домовлено, Богдан йому відмовив, ще й нерадо прийняв у своєму домі, будучи диваком. Зборовський за це образився і вирішив йому віддячити за таку ганьбу. Одного разу, коли Богдан був у Польщі тільки сам з двома особами супроводу, він переправився через Дністер і їхав узимку на санях перед своїм ескортом, занадто від нього відірвавшись. Він їхав тоді до панни з дому Яна Тарла, прагнучи одружитися з цією його донькою. Тоді його перестрів парубок Зборовського, котрий їхав із листами. Цей парубок, помчавши галопом, дав знати про Богдана своєму пану. Зборовський одразу ж погнався за Богданом і, поранивши, спіймав його. Він ніяк не хотів випускати Богдана, хіба що той винагородить його шкоди, котрі довелося від Богдана зазнати. Довелося Богданові зразу віддати йому 6000 червоних золотих, а за решту поручився Паневський. Тільки тоді Зборовський його відпустив. Тим часом молдавани вже послали до турецького султана за іншим паном, бо думали, що Богдан вже не повернеться. Можливо, вони вчинили так через усобиці, через те, що він любив поляків і тримав їх при своєму дворі, а молдаван ненавидів, зневажав і гидував ними. Як тільки Богдан довідався про це від одного молдаванина, одразу втік до Польщі. Повернувся й королівський посол від султана. Останній хотів зробити все за бажанням короля, але, побачивши, що чинить Богдан, змінив думку. На його місце на молдавське господарство він послав Івоню. А з польського боку на цей же трон Мелецький вів Богдана.

Олександр помер

Богдан – син Олександра

Богдан вдерся до Молдавії

Зборовський спіймав Богдана

Івоня – молдавський господар

Яким був результат цих дій, про це дізнаєшся в історії // (с. 27) у першій книзі, в описі панування короля Сигізмунда Августа, почавши від аркуша 151 аж до 159, де все це ґрунтовно описано. Про цього Богдана поет написав так:

І чеснот, і правди там було без міри,
 Бо він скинув із себе старий звичай предків,
 Які з нами поводитися незичливо;
 Але він був приятний, визнайте це самі.
 Однак чеснота безчестю завжди здається неправильною,
 Вона більше шкодить честі, ніж шавлія кропиві.
 Так і цьому знатному панові це шкодило.
 Бо він любив правду, а зрадникам це було не мило.

Після Богдана був Івоня, цей же поет пише так:

На його прикладі Бог показав християнам,
 Як вони мають чинити опір безчесним поганим.
 Треба тільки дбати, щоби була згода,
 Котра йому була милою від усіх його вірних.
 І щоб в усіх чеснотах вони були рівні своїм старшим,
 Тоді швидко цей бридкий народ зламає свої порядки.
 Якби Івоня мав людей одноі з ним мислі,
 То навічно поганим був би закритий вхід до його держави.

Про цього Івоню маеш гарну і ґрунтовну історію у книзі першій, с. 158 і 180 аж до кінця. Після нього Петрило, брат валаського господаря, став молдавським господарем. Про нього поет написав такі слова:

*Петрило,
 валаський
 господар,
 став мол-
 давським
 господарем*

Він сидів у мирі, ніби його й не було,
 Але йому було мило чинити безчестя.
 Він тримав бік поганих, християн зраджував,
 Він догоджав більше поганській волі, ніж Божій.
 Але і йому Господь Бог відміряв тією ж мірою,
 Знищив облудного з його лицемірною вірою.
 Будемо дивитися не на початок, а на кінець,
 Чи не візьме там гору чесніший.

Цей зрадник Петрило пропускав через свою землю татар на руські країни. Ті набирали потім чимало в'язнів і здобичі, а повертаючись додому, ділилися полоном із самим господарем за те, що той проводжав їх до нас. Наші гналися за ними аж до самої Молдавської землі, прагнучи хоча б частину в'язнів відбити на переправі під Хотиним, але з Хотинського замку відкрили по них вогонь. Тому татари втекли без втрат, завдавши нам незмірного жалю, бо вони забрали в неволю 55 тисяч полонених, не рахуючи вбитих старих людей і малих дітей; захопили 150 тисяч коней, незмірну кількість худоби та овець, не кажучи про інше добро, тобто золото, срібло, шати і т. д. Цей зрадник Петрило, що пропустив татар, дуже нам зашкодив. Наші ж чекали татар у

*Зрада
 молдавського
 господаря
 Кількість
 в'язнів,
 узятих
 в руських
 краях*

*Підкову
страчено*

*Олександр –
брат Під-
кови*

*Янкул –
молдавський
господар*

якомусь іншому місці, думаючи, що татари мали б напасти на Поділля, але татарам допоміг цей зрадник. Немилий був цей клятвopорушник і самим молдаванам, бо вони писали кілька разів до Підкови. Це був чесний муж поміж козаками, рідний брат небіжчика Івоні. Вони просили його, щоб він як дідичний пан зайняв свій трон, і скаржилися при цьому на свого воєводича Петрила, від якого вони терпіли неймовірні кривди, а також від турків, котрих він любив і тримав у своєму дворі. Про цього Підкову і підсумки його справи маєш історію у книзі III, при описі козаків. Після страти Підкови козаки разом з його братом Олександром напали на Молдавію, кажучи, що хоч і нема Підкови, але залишилася подошва. Так вони чинили часто. Через це Петрило втратив трон, бо дав так часто шарпати свою землю. На його місце турецький султан послав Янкула. Цей, кажуть, був саксонцем, котрий жив у Константинополі й одружився з дуже багатою жінкою з Кіпру. // (с. 28) Маючи багато грошей, він обдарував ними пашу, а той добився для нього трону в султана. Це не було приємним королю Стефану і козакам, бо Янкул радо пропускав татар через свою землю. Тоді король послав до турецького султана Яна Дрогойовського зі скаргою на татар за їхні шкоди, а на Янкула за те, що той пропускав татар. Звернувся він до султана і через свого племінника, семигородського господаря, щоб того по-старому зберегли на троні. На останню річ посол дістав позитивну відповідь, але перші дві справи були відкладені. Потім на Поділлі було спіймано двох татарських цариків, котрих після клопотання турецького султана король наказав відпустити на волю. З ними король послав до султана свого дворянина Держка, просячи приборкати Янкула. Тоді молдавського господаря Янкула, котрий дуже погано ставився до польського короля, було скинуто з трону. Він хотів утекти до Угорщини з усіма своїми скарбами та речами, але його, вчасно постерігши, піймав на Покутті і привів до Львова Миколай Язловецький. Довідавшись про це, король писав до польного магната Миколая Сенявського і львівського старости Миколая Гербурта, щоб того згідно зі звичаєм наказали стратити, а все добро конфіскували. Відбирати це добро він послав надвірного підскарбія Гіацинта Млодзяновського. Частину ж скарбів король наказав залишити дружині Янкула та його дітям на утримання.

*Янкула
спіймано
Янкула
страчено*

*Татарське
посольство*

Потім король Стефан Баторій приїхав до Вільна, де слухав татарського посла, котрий домагався звичайної данини і скаржився на козаків. Вони недавно завинили перед перекопським правителем: через них татари не пішли на Персію і мали виправдовуватися за це перед турецьким султаном. Король відповів, що це свавільні люди, яких важко приборкати. Однак у міру своїх сил він прагнув заборонити їм сваволю і після цього відразу ж послав на Поділля 22 кінних роти для оборони кордонів від тієї сарани.

*Єремія –
молдавський
господар*

Після Янкула молдавським господарем був Єремія, а валаським – Симеон, а це діялось вже в недавні часи під час панування в Польщі нашого милостивого пана Сигізмунда Третього. Цього Симеона було

посаджено на трон не без труднощів, до того ж завдячуючи славної пам'яті гетьману коронному Яну Замоїському, панам Потоцьким та іншому рицарству його королівської мості. Між тим вкладаємо тут опис небезпечних, але важливих і щасливих, з Божої ласки, дій війська його королівської мості, що сталися при кам'янецькому старості панові Потоцькому у Валахії 1600 року. Їх описав польським віршем жовнір Ян Отвиновський, що був самовидцем тих подій:

Скоро кривавий Марс скінчив справу Замоїського,
Біля ріки Телажону битву; тільки-но спраглого крові
Михая приборкав, тільки-но отримав поле битви, то

Рушив під Плостоновий палац.

Військо, змучене снігом та багном,

Примирили присяги господарів.

Цей на Молдавську державу, а Симеон

Бере на себе валаський обов'язок.

Думав тоді Замоїський, щоб заспокоєний

Симеон залишився на цій землі, що не мала залишитися

Без оборони, зі своїм військом йому не довелося йти

До столиці, незгода зменшувала військо.

Він наказав кільком, щоб пішли зі своїми полками,

Однак Михай знову став збирати військо у своїй землі,

Додав їм низовців, але ці не хочуть воювати, а ті,

Кому не накаже, всі тягнуть додому;

До тебе прийде Потоцький;

А мені, як хворому // (с. 29)

Сказав гетьман: «Час відпочити, час йти додому,

Як звук до незгоди, звикнеш і до бою.

Тебе часто татари, часто гданські,

Часто московські непокоїли битви.

Тебе знає угорець, бо їхній вождь Рожван

Всівся на палі замість трону, зазнавши поразки.

Молдавський господар був цим заспокоєний,

І його гетьман своєю мужністю привів

На столицю; поправиш славу, яка тебе

Носить по всій Польщі, нести тебе буде і до неба,

За що вдячність у вітчизні і нагороду від короля

Будеш мати. Всемогутній Боже, ми не шкодуємо життя за Тебе,

Якщо станемо перед тронем свого пана, з непохитною мужністю».

Він це сказав, а очі в обох красномовно промовляли,

А далі з уст Замоїського припинилася мова.

Вже щасливо залишаться при тобі Потоцькі,

Твої брати і кожен зі своєю ротою.

І племінник до того ж четвертим, Струсь і Калиновський

Повинні, князь Порицький, Темрюк і Гарновський,

Котрий нехай буде старшим валаського війська при

*Рожван
на палі*

*Кількість
наших військ,
які йшли
на Валахію*

Симеоні; рота Бучацького
 З тобою йде і Гольський, і Пожаровського
 Хоругов, і 50 кінних Мілевського,
 Сверський і ті, котрим дано роти
 У Валахії, товариство набране від вас мають.
 Додам до цього і Ластовецького
 Із 150 піхотинцями, також Сжедзінського
 Із 200, стільки ж веде Лисаковський,
 Гдешинський, Горецький йде з власного бажання.
 Розправившись, попрощалися потім одне з одним,
 Одні лишилися при нас, інші поїхали назад.
 А ворог у горах думає про засідку.
 Наші ж їдуть у порядку, запобігаючи зраді.
 Перед ними сторожа, котра билася за дві милі
 З їхньою сторожею, а за нами йдуть легкі гармати.
 Був сніг, котрий трохи показав нам шлях.
 Нас вкриває ніч, а тепла додає суворий Марс.
 Ми йдемо між горами, де тісні переходи,
 Вузькі шляхи, бистрі броди через ріку Ардіс.
 Ми чекаємо в одному полі біля дубового лісу
 На гармати, з передньої сторожі один несе нам вість,
 Що Удра з військом у місті вже попереджений,
 Староста села, у війську він захворів.
 Йдемо спочатку тихо, залишаємо зліва
 Бабон, Оваку, бачимо внизу вогонь.
 Вже з'являється сонячна зоря,
 Вже не даються побачити себе зірки у ясному небі.
 Ось підходимо до Ардиша над горою, а внизу,
 Оточений з другого боку річкою, а від нас долиною,
 Стояв міст, від міста направо, високі гори – вліво,
 А посередині текли глибокі річки.
 Між горами залишалось мало місця,
 Ми мусили часто долати вбрід бистрі річки. // (с. 30)
 Удра одразу вийшов з міста, вживаючи зради,
 Він хотів спочатку вдарити на нас,
 Сподіваючись, що ми будемо йти просто на місто,
 А нас попід горами
 Через ріки веде гетьман густими лісами.
 Найкращі люди лишаються для битви з військом Удри,
 У бою вчинили крик з обох боків,
 Але до нас милостиво ставиться
 Кривавий Марс; тричі мужньо з нами зійшлися,
 А на четвертий – ганебно побігли у гори*.
 Підходить підмога, рубають з усіх боків,

Яким
 порядком
 наші йшли

Наші розбили
 Удру

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 52 оригіналу).

По долинах, по кущах лежить багато трупів:
 Цей пробитий списом, цей помер від рани,
 Впав з коня і доценту був потоптаний кіньми.
 Піхота вбрід через ріку розпускає загони
 По лісах, горах, потім просурмили повернення.
 Потоцький хотів за ними, але коні втомились,
 Бо, швидко йдучи по берегах рік, скульгавіли.
 Треба було б відпочити під містом, бо як припекло сонце,
 То розтанув сніг, а болото сягало коням до животів.
 Сім тисяч війська було з Удрою, але
 1500 їх було вбито, а він сам насилу втік.
 Було взято 17 прапорів, а з нашого
 Війська було вбито одного піхотинця, а другого поранено.
 Михайл в Рудзі у двох милях був звідти, за горами.
 Перестережений Удрою, рятує свою шкіру,
 Втікає через Волгу.
 На другий день відправляє за ним Тарновського
 З господарськими людьми, котрий був прогнаний
 Гарматами, мечами, прогнаний з долини у гори.
 На четвертий день ми повертаємося до Питешті.
 Тут під містом зустріне нас посол Гридзельдів. // (с. 31)
 Твоя слава, старосто, лине по всьому світу,
 Польська слава не поляже у віках,
 Сказав турок, а мій паша любить твою шаблю,
 Бажає цієї слави на довгощасливі роки.
 Потім Удра зі знатними панами просить милості
 І отримує її завдяки клопотанню деяких.
 Він прийшов після битви на дванадцятий день.
 Після чого господар бере від усіх земний поклін.
 Кілька днів наше військо стояло в Питешті,
 А потім повернулося до Молдавії.

Отак тоді Симеон став господарем у Валаській землі, а Єремія, бувши молдавським господарем, породичався з домом князів Вишневецьких, бо свою дочку віддав за князя Михайла з Вишневця, мужа досвідченого у рицарських справах, розторопного і діяльного у всіх важливих справах. Цей Єремія був вірний в усьому Короні, а помер 1607 року. Після його смерті молдаване через татарське підбурювання та деяких турків почали повставати проти поляків. Але українні панове, ставши при сині Єремії Костянтині, боронили свою владу як належить. Коли ж один другому не хотів поступатися, справа дійшла до битви, яку почали між собою в селі Степановиці в день св. Томаша 1608 року. Там з Божою поміччю наші перемогли, хоч і було їх не більше трьох з половиною тисяч, а молдаван і татар було до шістнадцяти тисяч. Кількасот турків стало збоку, приглядаючися, чим закінчиться ця битва. Спочатку непогано вдарили, але потім усі втекли, як молдаване і татари,

Молдавський господар Симеон Єремія помер Молдаване бунтують

Наші побили молдаван

котрими командував гетьман Строїч. Не дивно, що ця голота втекла перед нашими, бо тут були рицарські пани України (Україну): два брати Потоцькі, два брати Сенявські, Струсь, Претвич, староста білокам'янецький, Білецький з козацькою ротою, п'ятигорці пана галицького, Загоровський, Уяздовський, Калиновський та інші. Також і молдаванин Ганнібал дав до битви сотню кінноти, підтримуючи молодого господаря Костянтина, свого швагра, котрий був зі своєю ротою при князі Вишневецькому. Всі непогано там відзначилися, але князь Вишневецький найбільше, рятуючи швагра з обов'язку. Закатавши рукава по лікоть, він, ніби розлючений лев, бив і рубав ворога, гнав його кілька миль і тільки під вечір повернувся до своїх, витер кров, що текла з палаша на руки. На другий день Костянтина було посаджено на трон. І тепер він там сидить, щасливо пануючи, отримуючи поради від приятелів Польського королівства. Молдавська земля завжди є під владою і зверхністю польського короля, котрий зі своїх рук подає прапор їхнім господарям або гетьманам по черзі. Однак і турецькому султану йде щорічна данина, а саме: цекельські коні, воли, вівці, барани та інше потрібне для кухні. Це робиться, щоб мир, між турками і Короною Польською навечно укладений, був непорушний, а господар щоб завжди був вірний польському королю.

*Мужність
князя Вишневецького*

*Хто дає
прапор молдаванам*

Сказавши про Молдавську землю, підемо до Паннонії, тобто до Семигородської землі, котра межує з Молдавською. Коротенько з Божою допомогою оповівши, приступимо до останньої книги.

ПРО НИЖНЮ ПАННОНІЮ, котру звичайно називають СЕМИГОРОДСЬКОЮ ЗЕМЛЕЮ

*Паннонія
двох родів*

*Югра біля
океану*

*День
постійно,
і світить
сонце*

Про Верхню Паннонію, котру називають Австрійською землею, ми вже говорили у VI книзі при описі німецьких земель. Тепер же коротенько скажемо про Нижню Паннонію, яку називають Семигородською землею. // (с. 32) Існує країна Югра, або Юхра, жителі якої називаються югринами або юхринами; вона прилягає до Північного океану, котрий оточує всю землю. Дні влітку тут такі довгі, що ночі майже не буває, як ми писали в книзі VI при описі Ляпонії та Естляндії, бо сонце, вважаєш, навколо цих країн обертається і заходить дуже мало, світла ніколи не гасить, і при ньому можна працювати. А чим ближче до літа, тим довше воно саме світить і жодної іншої зірки не видно. Почавши від свв. Якова та Філіпа 1 травня аж до другого свята св. Якова наприкінці липня, там не видно жодної зірки. Взимку ночі дуже довгі й такі темні, що ледь на годину покажеться сірий світанок. А у християнських землях, як ми вже писали, тобто у Фінляндії, Готії та Норвегії, як і інші, при свічках відправляють як меси, так і вечірні. Звідси можемо довідатися, що ці північні країни,

*Врожаї
холодних
країн
Страшні
гудеса біля
моря-океану*

як-от: Пермія, Юхра, Черемісса, Корела, Швеція, Норвегія, Фінляндія, дуже холодні. Однак Господь Бог поділив країни, тому холодні добре обдарував деревом і кожухами, бо там водиться найбільше звірів і найбільше лісу. Виноград, фіги і взагалі солодкі фрукти там не ростуть через сильний холод. Там мало навіть яблук та груш, бо сніг часто падає і в травні, а зима починається від св. Юрія (Idziego).

Історики з власного досвіду переконуються, що на березі Північного моря бувають сильні крики злих духів, котрі лякають північних людей, особливо при заході сонця, а це особливо буває у лісах між пагорбами або ж біля води. Але в християнських землях, де люди прощаються, цей голос віддаляється геть і потроху стихає.

У цих же вищеописаних краях, коли хто з гостей має стати на нічліг, то перед цим тоді буває велике калатання горщиків та іншого начиння. Однак жителі не звертають на це уваги і взагалі охоче чекають гостей.

Тих, хто міцно спить, особливо п'яниць, чортівські облуди скидають з лав, інших виносять з будинків. А що найдивовижніше, мірошникам на плавучих млинах можуть дати вітру на кілька днів за чортівською наукою, згідно з умовою за гроші, так само роблячи спокійними перевози на ріках. Ці речі є правдивими, але ті, котрі звідти приїжджають, не сміють про це розповідати через насмішки. Але це щира правда: що природа вчинила, те важко заперечити. Та ми далеко зайшли від Юхрів і Паннонії. Юхри з цієї дуже холодної Океанської скіфської провінції, що лежить на південний схід від столичного міста – Москви, вийшли через неродючість цієї землі й опанували Паннонію, котру тепер звуть Семигородською землею. Історики додають і те, що вони, як тільки вийшли з цих вітчизняних місць, осіли спершу над Меотійським озером, а потім рушили до Паннонії над Дунаєм і прозвали від своєї назви Паннонію Юхрою, а потім від гунів прозвали її Унгарією. Прийшовши туди, вони розбили римських старост Матерну і Тетрика, а обрали собі королем Аттілу. Вони часто придушували русь і сарматів, часто-густо пустошили Французьку землю. По смерті Аттіли вони вийшли з Паннонії на Біле озеро до Евксинського моря, а звідти через 300 років по смерті Аттіли повернулися до Паннонії в часи імператора Константина V, року від Різдва Божого 744. Їх було тоді 216 тисяч. Там же обрали й гетьманів і дали кожному по 30 тисяч людей, котрим збудували 7 замків у цій Паннонії, через що й назвали землю Семигородською. Про це буде ширше у книзі X, до котрої одразу приступимо.
// (с. 33)

ЧАСТИНА I КНИГИ X,
в якій описуються
ОЦІ НАШІ КОРДОНИ, ЩО ОТОЧУЮТЬ
ЄВРОПЕЙСЬКУ САРМАТІЮ.
А насамперед

ПРО УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

На початку людського віку люди були Богом покарані за провини, і впало на них нещастя потопу. Ці справи відомі тим, котрі своїм розумом доходять до них або довідуються про змінність минулих часів. Отже, угорці вбачають початок своїх предків від Паннонії. А вона названа так від Паннона, який був з роду Сима, сина Ноя, потомства Мезета, а з синів Аранії. Оцей Паннон від своїх предків, посланих Ноем в усі частини світу, панував зі своїми нащадками у цьому краю над Дунаєм. Від його імені названо цю країну по-грецьки спочатку Пеонія, а потім латинники назвали її Паннонія. Це було від потопу світу 155 року. Потім, у 1769 році від потопу, Дарій, син Гідаспа, заздрячи свободі паннонців, послав на них Мегатиза, свого гетьмана, котрий їх приневолив служити, однак вони невдовзі від того звільнилися.

*Звідки
пішла назва
Паннонії*

У 1932 році від потопу Амінта, македонський король, зібрав на них військо, але був розбитий, і сам мусив ім сплачувати данину, а у заклад дав сина Філіпа. За цю битву хотів помститися Педика, але був переможений і сам потрапив до них у в'язницю.

*Філіп,
батько
Александра
Великого*

У 1946 році від потопу Барділус, князь з Паннонії, у своїй гордині вирушив з військом до Македонії, де й був розбитий македонцями.

*Скільки
тривала
свобода
Паннонії*

Потім за часів панування Александра Великого Лагарус з Паннонії, щоб прислужитися Александру Великому, послав йому на допомогу людей проти Дарія, сина Арсамоного. Там він дістав вольності від Александра. Коли ж потім Силла римський хотів його привести до послушенства, то був переможений ними. Тут тільки Паннонія мала свободу.

Потім Август Октавіан, будучи паном усього світу, прийшов і оволодів Паннонією. З того часу вони були під римською владою аж до Константина Великого.

*Вандали
в Угорщині
Тоти вигнали
вандалів*

Року від Різдва Христа Господа 336 вандалі, бачачи незгоду, котра виникала між римськими панами, заселили Паннонію з дозволу імператора Августа, вигнавши спочатку угорців, і тримали її 40 років. Потім готи за часів імператора Феодосія вигнали й самих вандалів, які пішли

звідти до Іспанії. А готи року від Різдва Господа Христа 383, уклавши перемир'я з імператором Граціаном, самі заселили Паннонію.

Цей народ ми коротко опишемо так, як знаходимо в угорській хроніці. Готи, котрі прийшли з великою силою з морського острова Скандинавії, що лежить від Північного моря до полів між ріками Дніпром і Волгою. З цих полів вони вигнали русаків, або половців, на цей бік [Дніпра] до Вісли, оселилися самі в цих полях, а ці поля тягнуться приблизно на 200 миль. Там же готський князь Іданфирс (Idantyrus) бачив у своєму війську під наметами багато гарних жінок, котрі непорядно поводитися, і вигнав їх з наметів за Волгу. Вони ж, ходячи по пустинях Югорських, // (с. 34) сходилися з лісовими богами, як-от з Фавном і Сатиром, і з них швидко намножилося багато людей. Оці жінки, пам'ятаючи, що їх вигнано з наметів через розпусту, кожній дитині, котра в них народилася, помалювали обличчя надвоє, аби здалася дитина бридкою та страшною, і так вчинили всі. І звідти цього бридкого і страшного люду чимало наплодилось на тому боці Волги. Тоді готи, проживши там тривалий час, повернулись до Паннонії, котру захопивши, жили там як удома. А потім трапилось одному з югрів погнатися за білим оленем на цей бік Волги, аж прийшов у ті поля, де були готи, і йому сподобалося це місце. Повернувшись до своїх, він розповів їм про розкішні поля, а вони потім великою масою людей рушили зі своїх місць і заселили ці поля. Побувши там трохи, вони зовсім не могли дістати провіанту, тому відправили послів шукати ліпшої землі заради провіанту і знайшли Паннонію, яка була багатшою за інші країни. До неї готи перебралися повністю. Готи, які жили тоді в Паннонії, побачивши страшних, жорстоких і великих людей, котрі мали життя за ніщо, втекли від них з Угорщини до Італії. Ті ж заселили Паннонію зі своїм князем Ревою за часів імператора Граціана, а потім назвалися гунами від ріки Гуни. Коли вони були вже в Угорщині, проти них виступили римляни з військами, але нічого не досягли, бо їх гуни завжди громили разом з їхніми гетьманами Макрином з Іллірії та Тетриком з Німеччини, і жоден не міг їм протистояти. Після смерті Реви вони обрали собі королем великого тирана Аттілу, котрий почав панувати у 428 році від Різдва Христа Господа*.
// (с. 35)

Готський князь вигнав жінок зі своїх таборів

Історія про Угорське королівство

Югри названі гунами від ріки Гуни

Аттіла – перший угорський король. Татари звали його Етело. Він був муж міцний, хитрого розуму, сміливого серця, щасливий і так писався: «Аттіла, син Бендекуків, внук великого Немрота, вихованець в Енгальдзі, з милості Божої король угорський, готський, датський, бич Божий, страх світу». До нього приєдналися інші прикордонні землі, як-от: маркомани, де нині Морава, кати, де нині Сілезія, гепіди, де нині Литва, свеви, шваби, герули, з північних країн люди. З цими людьми він напав на Німеччину, де взяв і спустошив чимало міст, а також сіл. Проти нього виступив Сигізмунд, князь з Констанції, з великою

Аттіла – син Бендекуків

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 42 оригіналу).

*Сигізмунда
розбито*

кількістю війська, але був дощенту розбитий Аттілою, який тоді зруйнував такі міста, як Аргентина і Люгдун.

*Святий
Аніанус
відігнав
ворогів
гудом
Св. мугеник
Ніказій*

Обложили [вони] Аврелія в Галлії, де був єпископом св. Аніанус; цей єпископ, бачачи велику жорстокість гунів щодо християн, вийшов на мур і плюнув на ворогів. Тут же ринула безперестанна злива, так що гуни мусили відступити. А коли Аттіла підступив до Рима, то здобув місто і жорстоко розправився з міщанами. Там був св. Ніказій, котрий, ставши в дверях церкви зі своєю сестрою, сказав до Аттіли: «Аттіло! Чому ти переслідуєш з великою жорстокістю Божий люд, а прозиваєшся бичем Божим? Чому не караєш злих та зухвалих, а караєш покірних, котрі падають до ніг і віддають тобі свої достатки й життя? Чому ти їх не відпускаєш, хоч сам Господь Бог подає свою милість покірним? Пам'ятай, Аттіло, що ти людина! Зрозумій, що ти робиш нелюдські вчинки, вбиваєш людей, як жорстокий змії! Пам'ятай, що ти помреш! Як же ти, забруднивши руки невинною кров'ю, маєш іти до престолу Господа? Пам'ятай теж, що ти не уникнеш Божої помсти за невинну кров!» Коли він це говорив, то один злочинець розтяв його шаблею на порозі. І хоч голову було відрубано, але вона й далі говорила Божі слова. Коли ж хотіли взяти його сестру Евтропію, бо вона була незвичайної вроди, то вона так кинулася на насильника і так вразила його пальцем в очі, що осліпила, кажучи: «Не дай Боже дивитися на ката, який пролив невинну кров мого найулюбленішого брата!» Тут її убив другий, бачачи, як вона осліпила насильника. Римляни, дізнавшись про жорстокість Аттіли, зібралися на нього йти війною і попросили собі на допомогу готського короля Теодорика*, // (с. 36) згуртували велике військо проти Аттіли. Над цим військом, особливо італійським, поставили командувачем Еккуса (Ekkusa), мужа в справах рицарських обізнаного і досвідченого, і той разом з готським королем Теодориком

*Діва
Евтропія*

виступив проти Аттіли. Аттіла, почувши про те, що готи об'єдналися з італійцями, порадився з віщунами про результат майбутньої війни, як вона, на їхню думку, буде точитися і чим закінчиться. Вони йому сказали, що в цій битві Аттіла буде переможений, але його найбільший ворог буде вбитий. Аттіла ж, не дбаючи про виграш, зрадив з того, що загине його ворог, думаючи, що смерть вразить Еккуса (Ektius). Після цього він вдався до хитрощів, наказавши сурмити надвечір сигнал до атаки. Тоді загинуло з обох сторін чимало людей, було вбито й королів: Теодорика Готського і Меровея Французького. Отож Мундус, коли побачив свого вбитого батька, Теодорика, плакав за ним до безпам'ятства і хотів гнати Аттілу аж до Угорщини; але його вгамував Еккус (Ekkus), кажучи, що коли б Аттіла загинув, то тоді вони мали б досить труднощів з готами, які вже захопили немало італійських країн. Отже, він порадив йому, щоб він якнайшвидше їхав до батьківського престолу, щоб простолюд не вчинив якихось заколотів. Але погана була порада Еккуса, що вони тоді не доконали Аттілу. Аттіла, почувши, що його

*Аттіла
радиться
з віщунами
про війну*

*Аттіла
знав
поразки
Теодорик
убитий*

цього він вдався до хитрощів, наказавши сурмити надвечір сигнал до атаки. Тоді загинуло з обох сторін чимало людей, було вбито й королів: Теодорика Готського і Меровея Французького. Отож Мундус, коли побачив свого вбитого батька, Теодорика, плакав за ним до безпам'ятства і хотів гнати Аттілу аж до Угорщини; але його вгамував Еккус (Ekkus), кажучи, що коли б Аттіла загинув, то тоді вони мали б досить труднощів з готами, які вже захопили немало італійських країн. Отже, він порадив йому, щоб він якнайшвидше їхав до батьківського престолу, щоб простолюд не вчинив якихось заколотів. Але погана була порада Еккуса, що вони тоді не доконали Аттілу. Аттіла, почувши, що його

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 2 оригіналу).

мали гнати аж до наметів, наказав своїм вірним, щоб, коли справа до цього дійде, вони його самого спочатку вбили, а потім спалили, і він би не дістався живцем у ворожі руки. Але оскільки так не сталося, то Аттіла знову зібрав сили і спустошив італійські країни. Навіть венеціанці втекли від нього на море, хоч раніше жили на землі. Відтоді вони почали будуватися на морі. Потім, сплюндрувавши Ломбардію, він хотів йти на Рим, але папа Лев, перестрівши його на шляху, звернувся до нього з великою промовою про загибель християнських людей і переконав його повернутися. Але як не хотів вовк, так пес узяв. Вандали, котрі були вже в Африці, тобто в тих краях, що лежать на півдні, прийшовши до Рима, сплюндрували його, спалили, повбивали, захопили все, що там знайшли. Аттіла, сплюндрувавши інші міста в Галлії, Німеччині, Італії, прийшов до Аквілеї і стояв біля неї три роки. Вже й хотів відступити, але побачив, що лелеки вилітають з гнізд разом зі своїми дітьми, і зрозумів, що це не випадково: мабуть, там має бути страшний голод. Через цю прикмету він не відступив від Аквілеї і взяв її, захопив там чимало скарбів та інших речей. На п'ятий рік Аттіла повернувся до Угорщини, спустошивши найбільші італійські міста: Аквілею, Падую, Верону, Вінченцу, Бриксію, Кремону, Бергамо, Мантую, Феррару, Емілію, Равенну, Мілан, Тиціну, Павію (Paria) та багато інших, а в Німеччині і в Галлії ще більше. Між ними, коли гуни були біля Кельна, вони вбили там св. Урсулу з 11 000 дівиць та папу Киріяка, котрі були з Британії, а їздили до Рима по Святий Хрест від папи Киріяка, родича св. Урсули. Потім вони їхали до Кельна, щоб відвідати могили трьох королів з папою, і там були вбиті воїнами Аттіли. Потім Аттіла побачив якогось мужа з вогняним мечем, котрий погрожував убити його. Він повернувся до Угорщини і вбив там свого брата, котрого звали Буда, за те, що той засноване ним же місто Сикамбрію наказав назвати Будую (Budzyń), котре й нині стоїть. Не дивно, що так багато крові було пролито за Буду, бо це місто від початку було помазане братерською кров'ю. Потім Аттіла, завоювавши Далмацію, Іллірію, Македонію, Мізію, Боснію, Хорватію, Швабію та інші землі, взяв собі дружину, хоч уже мав багато інших. Це була донька короля бактріанського з Азії. Після цих битв він почав пити вино, лежачи біля дружини уночі. Тоді ринула йому кров з носа і задушила його, і так він загинув, пішовши з цього світу в 120 років. Він королював в Угорщині 44 роки, мав двох онуків від уже померлих синів: один – Хаба, другий – Олодаріус, котрі воювали між собою за королівство і так знеслилися, що втратили і життя, і державу. Врешті Угорська Корона знову дісталася готам, або остроготам, котрі, вигнавши гунів, панували в ній 69 років.

526 року після Різдва Сина Божого *Лангобард Андоїн*, вигнавши остроготів, панував в Угорщині 17 років. *Альбоїн*, його нащадок, – 25 років, аж поки його потім виманив Нарзес до Італії воювати проти готів. Він по-приятельськи залишив Угорську землю старим гунам, тобто // (с. 37) Аварію та його нащадкам, а сам пізніше оселився в Італії, в Лангобардії, яка так була названа від їх [лангобардів] пришестья

З якого часу Венеція погала будуватися на морі

Аквілея сплюндрувана

Найголовніші міста в Італії

Кельн – місто святої Урсули, де вона була вбита з одинадцятьма тисячами дів

Аттіла вбив брата Буду

Аттіла здох

Угорська Корона перейшла до остроготів

Остроготи вигнані з Угорщини Гуни вдруге опанували Угорську державу

і в якій розташовані Мілан, Плацента, Бриксія, Верона і багато інших міст.

*Какан,
угорський
король*

Какан, угорський король, який був після Аварія, укріпившись в Угорщині, рушив до Італії і взяв багато венеціанських і ломбардських міст, убивши їхнього короля Гізульфа. Він обложив його (Гізульфа) місто Фотилівіум, і в цій облозі було багато рицарів, котрі мали достатньо луків, бронзи, зброї та інших речей. Там була також і королева Ромільда з малими дітьми і своєю дівчиною. Коли вона побачила Какана, мужа гарного, гладкого і суворого, який на коні об'їжджав свої війська, вишиковуючи їх до штурму, то послала до нього з пропозицією взяти її за дружину. За це вона обіцяла йому передати місто до часу повноліття синів. Він відповів, що з радістю це вчинить. Вона повірила і, не відаючи угорської хитрості, приїхала до нього, а убезпечена його грамотою і присягою, віддала у його розпорядження місто і дітей. Він, узявши місто, зруйнував його, забрав скарби, королеву Ромільду посадив на палю, а взявши її дівчину, хотів на свавілля віддати. Але раніше її мати, побоюючись, щоб Какан не взяв її за дружину замість королеви, роздерла двоє курчат, поклала їй під груди і прив'язала. Коли це розігрілося, то дуже засмерділо. Какан, почувши від неї сморід, погидував нею, і всі нею погидували. Тому він наказав її випустити, щоб йшла спокійно до своїх. Так вона була врятована від осоромлення. Так Гізульф скінчив своє життя, а його дружина могла б оборонитися, якби не та тілесна сверблячка.

*Ромільда
посаджена
на палю
Жінога
хитрість*

*Греки
захопили
Угорщину*

Року 604 Маврикій, константинопольський імператор, захопив у цього Какана Угорську землю, яка давно хилилася то до однієї сторони, то до іншої, за дивовижних обставин; була вона під грецьким пануванням 140 років.

*Гуни
втретє
в Угорщині*

Року 744 гуни зі своїм князем Альмусом втретє прийшли до своєї батьківщини, до Угорщини, з якої їх вигнали остроготи, також 4000 років [тому прийшли] до Евксинського моря, на Біле озеро. Тоді вони прийшли з багатьма людьми обох статей, так що у їхньому війську їх було 700 000 душ. А тоді з волі імператора в Угорщині панував словак Святоплек. Татари, або ж гуни, ставши в Семигородській землі, поділилися на 7 частин, і кожна з них мала свого князя. Кожен з них заснував свій замок, і з того часу Паннонію було прозвано Семигородською землею. А це було за часів імператора Константина V, 744 року від Різдва Христа Господа. Там гуни застали багато німців, але словаків ще більше, трохи і своїх секлерів, котрі залишалися там протягом 400 років і тільки трохи порізнилися від них мовою; ці до них одразу приєдналися. Послали до Святоплека, щоб їм дав не всю землю, а тільки трохи, аби вони могли випасати там коней. Він наказав у вузол набрати землі, нарвати трави, а також води з Дунаю і послав їм. Вони це вдячно прийняли і послали йому за це доброго коня, позолочене сідло з попоною, дякуючи йому за те, що послав їм знаки своєї землі замість печатки. Вдруге послали до нього, щоб він їх

*Звідки
пішла назва
Семиго-
родської
землі*

пустив на землю, яку продав і даром дав, бо вона їм дуже подобалася, а на неї вони здавна мають право по своїх дідах. Святоплук, довідавшись, що гуни готуються до битви, зібрав проти них військо, але був переможений і убитий. З того часу гуни втретє захопили Угорську землю, вигнавши наш рід слов'янський. І перебували там у мирі аж до часів Карла Великого.

*Святоплук
убитий*

Року 805 Карл Великий, син французького короля Піпіна, римський імператор, перемиг угорців з великими труднощами, і ця його тяжка праця тривала протягом цілих десяти років, аж поки він їх перемиг, а панував над ними 85 років.

*Карл
Великий*

Потім у 900 році внук Альмуса, угорський князь Токсіс, визволившись від римської влади, вчинив у Італії велику шкоду. Він захопив там десять шпадів срібла і рушив до Угорщини, де застав Гейзу, першого християнина, батька св. Щепана.

*Токсіс,
угорський
князь*

Гейза, син Токсіса, батько святого Щепана, бувши угорським князем, відкинув язичницьку жорстокість і звичаї, віддався повністю милосердю і всі свої прагнення // (с. 38) звернув до християн, котрих було тоді вже багато в різних краях. Він закликав до себе духовних осіб, просячи їх, щоб вони навчили його християнської віри, яка тоді ще була новиною. А коли він уже був натхненний з Божої ласки Святим Духом, то підніс хрест святої християнської віри і старався як міг, щоб свій темний і жорстокий народ повернути до неї; він збудував церкви, щоб ці люди охрестились. Але вони мали серця, скам'янілі у татарській злості. Тоді одного разу, коли він думав про це, сказав йому ангел: «Даремно ти прагнеш скінчити розпочату справу, бо ти з язичницькою жорстокістю вмочив руки у християнську кров. Але ти скоро будеш мати свого нащадка, котрий зі своїм гостем здійснить цю справу». Гейза, прийшовши до тями, здивувався цій новині і розповів усім про своє видіння, яким всі були втішені. Господь же Бог оголосив св. Войцеху, який був єпископом у Чехії, щоб він поспішив до Угорщини, і той так вчинив. Невдовзі після цього народився у Гейзи син, а через об'явлення св. Войцеха його назвали Щепан. Святий Войцех з волі Божої прийшов до Угорщини й охрестив Щепана з опатом Теодатом, котрий, заснувавши кляштор, дав йому слов'янське ім'я «Тата», бо так слов'яни звали св. Войцеха як батька. Гейза завжди дякував Богові за ці не заслужені ним дари і, вчинивши багато милосердних вчинків костьолам і убогим людям, скликав на старості років до себе панів, сина, дружину та інших найзначніших осіб, закликав їх для того, щоб Господа Бога у кожній справі завжди мали перед собою, не поважали кровопролиття, як звикли, по-доброму поводитися із сусідами. Він просив також, щоб після його смерті своїм повелителем вони обрали його сина. Після цього він з великим плачем простих людей віддав дух Господу Богу 997 року.

*Батькові
св. Щепана
уві сні
з'явився
ангол*

*Охрещено
св. Щепана*

*Гейза
помер*

Після батьківської смерті князем було поставлено Щепана, сина Гейзи. Заради честі всі старалися, щоб його було короновано королівською короною. До папи Бенедикта було послано Астрикаса (Astrykasa),

*Свята
корона*

просячи корону з помазанням на королівський престол новому королю-християнину. А перед тим за три дні був також посол від польського князя Мешка, просячи такої ж корони від папи, і папа вже приготував досить коштовну корону для Мешка. Але папа мав уві сні видіння, щоб послати приготовлену в Польщу корону до Угорщини королю Щепанові, то він так і вчинив. Тому цю корону угорці звать святою. Коли Астрикас (Argystykus) приїхав з цією короною до Угорщини і розповів усе, що діялося, то всі тому дивувалися і хвалили за це Господа Бога.

Цей же посол приніс королю від папи також частину Святого Хреста.

*Зрадник
Купан
Святий
Марцін*

Купан, рідний брат св. Щепана, хотів його вбити, але король через об'явлення св. Марціна, який був дідичем цього краю, довідавшись про це, послав проти нього свого гетьмана з військом. Купана було схоплено і роздерто на чотири частини кінями. Семигородського князя Гуїлу було скинуто з престолу, а іншому дано престол. Встановивши мир у королівстві, він заснував церкву в Белграді, де було короновано королів, також у Буді було створено костюл свв. Петра і Павла. Потім Щепан, бачачи наближення смерті, закликав до себе радних і родовитих панів, зробив заповіт і помер.

*Щепан
помер*

*Петро
Жорстокий
Альба*

Після Щепана панував Петро. Але через те що був жорстокий до угорського народу і більше німцям, ніж угорцям, сприяв, його вигнали геть, а на його місце обрали Альбу, який був ще жорстокіший від попереднього. Цей став зрадливо вбивати угорських панів. Вони тоді послали до імператора Генріха, скаржачися на нього, а потім і самі його вбили // (с. 39) і послали до русі по втікачів-племінників славної пам'яті св. Щепана, по Андрія і Лавента. Коли ці приїхали, то були вдяч-

но прийняті від усього народу. Угорський простолоуд просив їх, щоб вони трималися своєї старої татарської віри, бо їм у цій християнській нічого щасливого не діється, а також обіцяли взяти їх своїми панами. Лавент якось дозволив, але Андрій відмовився. Тоді вони раптово повстали, понищили костьоли, повбивали єпископів, між котрими вбили Герарда, святого мужа, і вкинули у Дунай; повбивали багатьох священників та інших християнських людей. Тоді вони почали їсти конину, дотримуючись усіх татарських звичаїв.

*Жор-
стокість
старої віри
в Угорщині*

Невдовзі помер Лавент, і після нього став панувати його брат Андрій, обраний тими християнами, котрих ще там немало позалишалося. Він зібрав у Белграді загальний сейм, на котрому було вирішено: хто б хотів триматися старої татарської віри, того треба стратити. Так оті грабіжники костьолів і людовбивці дістали від нього свою плату. Він також привабив до себе з Польщі Белу з дружиною і двома дітьми – Владиславом і Гейзою. Андрій же мав сина Соломона. Коли Бела приїхав, то Андрій дав йому третину Угорської землі, а сам володів іншими двома третинами. Вони так добре ладнали, що це поспільство утвердили у добрій вірі. Але потім Андрій був убитий у війні з Белою.

*Андрій –
угорський
король*

*Андрій
вбитий*

Року Божого 1056 Бела, зять польського короля, був коронований у Белграді на королівство. Заспокоївши землю, він насамперед звелів карбувати срібну монету, завів [купецькі] склади, ярмарки і всі торги. Він також амністував тих, котрі були проти нього, і приборкав язичницьких заколотників, які виступали проти християн. Побувши на королівстві три роки, він помер 1059 року.

*Бела,
угорський
король*

*Перший
угорський
монетний
двір*

Соломон, почувши про смерть Бели, став з братом Гейзою воювати за престол, але зазнав поразки і мусив тікати до замків Мозга і Пожонь.

Соломон

Гейза, перемигши брата, був коронований усім народом, але на третій рік після коронації помер.

Гейза

Владислав Перший, внук польського короля, брат Гейзи, зійшов на угорський престол. Цей багато чого додав і виправив на краще в Угорській Речі Посполитій, приєднав до королівства Далмацію – слов'янську землю на південних кордонах Угорщини між Сербією, Грецією та Адріатичним морем, де Венеція. Він неодноразово воював з кумами, тобто з руссю, і завжди їх перемагав. Одного разу він переслідував сам одного ворога. А той втікав на коні разом із гарною дівчиною, яка була донькою одного шляхетного пана. Коли король доганяв їх, той вже не міг далі тікати, бо мав тяжку рану, і крикнув дівчині, щоб зійшла з коня і його за собою стягла, що вона й вчинила. Владислав теж зійшов з коня, і коли вони зустрілися, то більше ця дівчина боронила сокирою свого кумана, ніж він сам боронився. Побачивши це, Владислав дав їм обом спокій. Потім угорці воювали з поляками; Владислав готувався йти з імператором до Єрусалима, щоб боронити християнську віру від сарацинів, але тоді трафила його хвороба, від якої він і помер 1074 року. Під

*Владислав
Перший
Далмація
приєднана
до Угор-
щини*

*Владислав
завжди був
войовничий*

*Владислав
помер*

Чудеса під час смерті Владислава

час смерті Владислава сталося багато чудес. Пишуть у хроніках, що один віз без коней їхав аж до Вараждина, де було поховано короля. Один чоловік сказав: «Смердить це тіло», і за це йому покривило вуста. Ще коли Владислав жив і гнав кумів, то перетворив гроші на каміння, бо його вояки воліли збирати гроші, ніж гнати ворога. Пишуть також, що він бачив, коли янгол поклав корону на голову його брата Гейзи, але брат цього не чув і не бачив. Багато інших чудес розповідає про нього Угорська хроніка.

Коломан

Коломан, племінник по брату Владислава, прийняв Угорське королівство, але через те, що був жорстокий та запальний, недовго панував. Він не хотів їхати до Гроба Господнього разом з іншими королями та князями, котрі тоді визволили Єрусалим з-під влади сарацинів. Цього Коломана, як пишуть у хроніках, вночі вбив св. Миколай у Далмації, і знаки цього було видно на тілі. А це за те, що він хотів спалити далматинське місто, яке по-слов'янськи зветься Ядро і яке через невдячність Коломана хотіло вийти з Угорського королівства.

Одного разу він зібрав війська для походу на Русь. Коли він уже стояв там, біля Перемишля, прийшла до нього перемиська княгиня, просячи заради Бога, щоб він пощадив удову, бо вона нічого поганого проти нього не вчинила. Коли вона припала до його ніг, він одіпхнув її // (с. 40) ногою, сказавши: «Не годиться королям слухати собачого голосу». Вона з плачем пішла і розповіла своїм сусідам про його жорстокість. Ті, зібравшись, просили кумів, яких ми звемо половцями, прийти на допомогу із князем Міркотом. Ці прийшли з 6000 людей, несподівано вдарили на них так, що всіх їх від мала до велика взяли в полон, розбили, порубали, повісили, що ледве і сам король втік до лісу в гори. Там він не мав чого їсти, навіть чоботи свої замість грибів їв, смажачи їх на вогні, доки не приблукав до Угорської землі. Потім Коломан наказав осліпити свого брата Альмуса, щоб до нього не перейшло панування, а потім недовзі і сам помер у 1114 році, призначивши на королівство сина Стефана Другого. Цей син з того часу, як вступив на столицю, нічого доброго не міг вчинити через батьківський гріх та його безчесний вчинок проти брата. Його часто дошкульно громили русь, серби, греки та болгари. Потім він помер, не залишивши нащадків.

Міркот, руський князь

Іжа жорстокого

Стефан Другий

Бела Другий

Гейза Третій

Стефан Третій

Бела Другий був сліпий, бо його осліпив дядько Коломан. Він походив від доброго батька і сам був добрий, хоч і сліпий. Побувши на державі 10 років, він помер у 1142 році, залишивши сина Гейзу.

Гейза Третій став королем після батьківської смерті. Він приборкав братів, котрі з ним воювали за королівство; частував у себе імператора Людовіка, коли їхав до Гробу Господнього. Помер у 1161 році.

Стефан III, син Гейзи, мав труднощі від дядька Владислава, а після нього – від його брата Стефана через королівство, але він переміг. Потім він помер, побувши на королівстві 12 років. Похований у Стридоні.

Бела, син Стефана Третього, був обраний на королівство. За його панування не було нічого гідного для запису. Пробувши на троні 22 роки і залишивши по собі двох синів, Емерика й Андрія, він помер.

*Бела
Третій*

Емерик був посаджений на королівський трон, на якому спокійно сидів, через що венеціанці забрали у нього Далмацію. Пробувши на троні 13 років, помер.

Емерик

Владислав, його син, котрий мав ледве три місяці від народження, панував, незважаючи на свій малий вік. Помер 1211 року.

Владислав

Андрій Другий, брат Емерика, сівши на престол, вирушив до Єрусалима разом з іншими королями. Там вони вчинили добру послугу, вибивши з-під влади сарацинів багато міст. Його дружина Гертруда, залишившись удома, була в тяжкій печалі за своїм чоловіком. Її брат з Німецького краю приїхав потішити її. Він якось побачив під час бесіди дружину Банканаба, гофмейстера, котра була дуже вродливою і сором'язливою. Він запалав коханням до неї і захворів. Королева як жінка, прагнучи допомогти брату, посприяла у тому, щоб він досягнув жаданих ліків. Банканаб, довідавшись про це, вбив королеву, добровільно поїхав до Константинополя, розповів про це королю й подав йому до рук криваву шаблю, сказавши: «Королю! Якщо ти є справедливим паном, то прошу в тебе справедливості. Ось маєш шаблю цю, котрою я вбив твою дружину через те, що вона звела мою дружину. Якщо я вчинив погано, то відрубай мені голову, а якщо добре, то нехай цей приклад справедливості залишиться про тебе на вічну пам'ять іншим». Король спокійно відповів йому: «Якщо так справді є, то отримаєш справедливість». Приїхавши до своєї землі і переконавшись у певності справи, він облишив Банканаба у спокої. Однак сини небіжчиці королеви помстилися за це його дітям. Цей король привіз з Єрусалима і Константинополя до Угорщини багато святих мощей, котрі ще й досі там є. Пробувши на престолі 30 років, він помер і був похований у Егерському кляшторі 1235 року.

*Андрій
Другий*

*Приклад
сором'яз-
ливості
гарних пань
Приклад
чеснот двох
панів*

Бела IV цього ж року став королем, але за його часів нічого доброго в Угорщині не було. Татарин Батий спустошив його королівство, про що я писав у книзі першій, описуючи панування короля Болеслава Сором'язливого. Навіть сам король втік до Далмації, а татари, сплюндрувавши його землю, три роки жили в його королівстві. Врешті їх вигнав звідти голод, бо не було кому сіяти й орати. Бела, зібравшись проти них, вже не застав нікого. Потім з цим військом він вбив Фрідріха, австрійського князя, і розгромив чехів. Пробувши на королівстві 35 років, він помер, залишивши сина Стефана. // (с. 41)

*Бела
Четвертий*

Стефан IV, син Бели, правив два роки. У цей час він розгромив Оттокара, чеського короля. Невдовзі він помер і був похований на Будинському замку зі своїм батьком; залишив по собі сина Владислава.

*Стефан
Четвертий
Владислав
Третій*

Владислав III посів батьківське місце 1274 року. Він з допомогою імператора розбив Оттокара, чеського короля, розбив кумів, тобто русь, котрі втекли до татар і потім чинили йому великі шкоди. Там же його було вбито власноруч кумівським князем.

*Куми,
тобто русь,
бо «кум»
у них
означає
«котр»*

Яндрій III

Андрій III, син Андрія II, посів батьківський престол після великих бунтів у Речі Посполитій. Пробувши на престолі 9 років, помер. Після нього було короновано Карла Малого, дружиною котрого була Марія, донька Стефана IV. За його панування були значні внутрішні бунти.

*Карл
Малий*

*Людовік,
король
угорський
і польський*

Після смерті Карла 1342 року його син Людовік зайняв трон Угорського королівства, маючи 17 років. Невдовзі він дістав і польський трон по смерті свого дядька Казимира. Людовік мав дві доньки: одна звалася Ядвігою, і з нею взяв шлюб і Польське королівство Ягайло, а друга – Марією, з котрою взяв Угорську корону Сигізмунд, чеський королевич. Поставивши Сигізмунда як зятя на Угорському королівстві, Людовік помер 1386 року.

*Ядвіга
Ягайлова*

Сигізмунд

Сигізмунд, син чеського короля, котрого він мав від дружини Ельжбети, доньки польського короля Казимира, був обраний на Польське королівство. Цей муж був імпозантного вигляду, дуже вчений, знав кілька мов, але був нещасливий у рицарських справах, бо зазнав тяжкої поразки від турків. Через свою дружину він наказав стратити 32 угорських панів. Однак його спіймали й ув'язнили в однієї удови, чоловіка якої він наказав перед тим стратити. Жінка, зваживши на королівський стан ув'язненого, допомогла йому визволитися. За це він їй добре віддячив, зробивши двох її синів головними панамі в Угорщині; ще й нині є рід, що виводиться з цього дому, – Пекілейші.

Альбрехт

1438 року Альбрехт, імператор з австрійського дому, одружився з Ельжбетою, донькою Сигізмунда, як дідичкою, ставши угорським королевичем, а невдовзі і чеським королем. Поляки не хотіли мати його своїм королем, бо він був німець, і казали, що з ним не могли домовитися. Послали до Литви по Ягайла. Коли цей охрестився, то взяв за жінку Ядвігу, а з нею і Корону Польську. За часів цього Альбрехта угорці й німці рубалися в Буді; німці повбивали багато угорців, пограбували доми й купців, а інших людей потопили в Дунаї; ченці, ходячи між ними з молитвами, просили заради Бога, щоб вони припинили кровопролиття і вбивство християнських людей; насилу це пригасили протягом дня.

*Владислав,
польський
королевич*

Року від Різдва Господа Христа 1440 Владислав, польський королевич, син Ягайла, брат Казимира, в сімнадцять років був обраний угорським королем. А коли він мав бути коронований, угорці пішли до скарбу по корону, але корони не було в скрині, хоч і була скриня запечатаною. Отож Ельжбета після коронації свого сина Владислава, ховаючи корону до скрині, вкрала її і принесла шотландському князеві для зберігання. Побачивши таке, угорці поставили це в провину тим, кому була довірена корона, а щоб розпочата справа не затяглася, вони поїхали з Владиславом у Белград і там коронували його тією короною, яка була на гробі св. Щепана. Було тоді велике заворушення в Угорській землі, бо половина угорців була на одному боці, а половина – на другому. Але через те що всі хотіли бачити королем Владислава, оскільки він був гідний цього своєю особою, серцем і розумом, то чимало їх відступило від Ельжбети, і тільки чехи залишилися на її боці. А Убрих, граф Цилійський,

вуй самої королеви, присягнув від імені юного Владислава не порушувати права й інші надання. Ельжбета, побачивши, що її справу не підтримують, доручила дитину в опіку імператорові Фрідріху, замки – деяким розбійникам-чехам, котрі замість оборони обдирали Угорську землю, а здобич ділили між собою порівну. Потім вони були розбиті одного разу угорцями, а другого – поляками. Довго ця колотнеча не могла припинитися, і тільки пізніше її заспокоїв папський легат: таким чином Владиславу була дана як дружина донька Ельжбети, а друга її донька – його брату Казимиру. А це були сестри молодого Ладислава. У посагу за нею Владиславу була дана Сілезька земля // (с. 42) за 200 000 злотих, але її ніколи не можна було викупити. Казимиру ж

треба було дати 120 000 червоних злотих. Король Владислав (Władysław) не міг писатися угорським королем, а тільки губернатором, доки не виросте Ладислав (Ładysław). Якби той помер, то все мало перейти до Владислава. Коли ж Владислав покине опіку Ладиславу, то за працю, за витрати його Спіську землю навіки віддати Польському королівству і ті землі, що межують з Руссю та Молдавією. Король Владислав мав великий успіх у людей і проти ворога, бо він тоді двічі забрав у турків силу Сербію, Боснію, Болгарію, розбивши їх завдяки діям семигородського воєводи Яна Гуняді. Турецький султан Амурат, бажаючи з ним жити у добрій приязні, бо він йому дався взнаки, уклав з ним перемир'я на 10 років; вони присягли взаємно одне одному, обмінялися полоненими, повернули собі замки, міста. Турок повернув також деспота Смедєков і двох його синів, але осліпив їх, хоч і був одружений сам з донькою деспота. Тому були задоволені всі навколишні країни: Мізія, Сербія,

Далмація, Хорватія, Боснія; але Болгарія з Адріаноподем залишилася за умовами миру за Амуратом. Ці землі добровільно піддалися Владиславу, чуючи про його лагідність, щастя і гречність, а особливо ж через спільність слов'янської мови. При цій згоді був Юліан, папський кардинал, котрий весь час мовчав, похиливши голову, а поїхавши до Рима, він про все розповів папі. Папа його послав одразу до Владислава, звільняючи його від присяги, бо вже турки виступили на Італію. Юліан, приїхавши, так довго вмовляв Владислава, щоб він зламав присягу, аж врешті добився свого, особливо ж старався Ян Гуняді, батько Матіаша. Владислав, як пан неспішний, послав до рацького деспота, повідомляючи його про необхідність спільного виступу проти турків. Деспот здивувався цьому і просив, щоб Владислав облишив даний намір, доки краще підготуються. Однак король Владислав уже зібрав військо з угорців та поляків. Деспот, бачачи, що не може бути інакше, також зібрав дев'ять тисяч раців. Вони виступили разом. Амурат, почувши про це, здивувався. Він передав королю: «Якщо ти не віриш своєму Богу, то я його візьму собі на поміч проти тебе». Коли вони зійшлися в битві коло Варни, тобто на Коштовному полі, в Болгарії, то там Владислав був розбитий і вбитий 1444 року, як про це ми вже ширше писали у книзі I при описі польських королів. Ян Гуняді втік з трьома тисячами угорців. Там було також убито своїми кардинала. Досить тоді було плачу по всьому християнству. Однак тоді ще всі мали трохи надії. Невдовзі його син [Амурата] Магомет взяв Константинополь. Деспот спіймав Яна Гуняді і не відпускав, доки той йому // (с. 43) не повернув замки, захоплені раніше. Невдовзі об'єднався з ним [деспот]. Вони знову вирушили проти турків, але невдало. Потім Капістран прийшов з хрестоносцями до Белграда, і там вони завдали Магомету тяжкої поразки. Якби Господь Бог не покарав Магомета цими хрестоносцями, то захопив би тоді бусурманець пів-Європи.

*Владислава
вбито*

*Ладислав,
угорський
король*

Року від Різдва Господа Христа 1459 Ладислав, син Альбрехта, котрий був під опікою Яна Гуняді, по смерті Владислава, польського й угорського короля, маючи 15 років, приїхав до Буди. Ян Гуняді після праці, яку мав проти турків з Капістраном у Белграді, швидко помер, залишивши двох синів: Владислава і Матіаша. Скоро помер і король Ладислав у віці 18 років. Після його смерті, року від Різдва Христа Господа 1459, Матіаш, син Яна Корвина з Гуняді, був обраний на Угорське королівство. Спочатку спіткали його три воєнні кампанії: з турками, з імператором Фрідріхом і з чехами. Рейтари зайняли багато замків в Угорщині. Тому Матіаш послав Симона проти імператора Фрідріха, але зазнав поразки. Однак він переміг турків і Талафуса Чеського, коли послав проти них Себастьяна Розгона і егерського єпископа. Ці взяли в них замки: Толенія, Вадни, Поток, Гальгоз, Мисле, Гасле. А там Талафус втік геть з Вальгатою аж на Шарош. Потім обложили й Шарош і взяли його внаслідок змови. А коли настала зима, Розгон повернувся додому з радістю до короля Матіаша. І з того часу Матіаш все з чехами воював, забрав у них верхню Угорщину і Повонз. Він також викупив

*Матіаш,
угорський
король*

*Корона
викуплена*

св. угорську корону, котру внесла як заставу королева Ельжбета, оцінивши її в 60 тисяч червоних злотих. Після викупу цієї корони він був коронований на шостий рік від обрання на королівство. Здобув також у турків замок, котрий називається Яйце, на кордоні Боснійської землі, а турок його раніше здобув зрадою у Стефана Боснійського: запросив його на учту, там схопив і живим зняв шкіру, а Боснію, Рашку і Сербію, котрі йому належали, захопив. Потім, коли турок довідався*, що Матіаш взяв Яйце, зібрав велике військо і хотів його знову здобувати, але йому дали відсіч. У той час один угорець, коли побачив турецький прапорець, який турок ставив на мур, ухопився за нього, і так вони довго між собою змагалися, доки обидва не впали вниз і не зламали шиї. Цей же король взяв також у турка Шабоцець. Цей // (с. 44) Матіаш описаний в угорських хроніках як Геркулес, оскільки він був пильний, сміливий, мужній і обачний, однак мав угорські звичаї: йому не треба було вірити. Небагато він воював з турками, більше зі своїми християнами, тобто з чеським, польським королем, з імператором Фрідріхом. А про те, як його обложили у Вроцлаві польський і чеський королі, ми писали у книзі II. Матіаш мав сина Яна Корвина від першої дружини, але цей мав інше щастя, ніж батько, і недовго жив. А від Беати, доньки сицилійського короля, він зовсім не мав дітей. Після його смерті Беата була віддана заміж за чеського короля Владислава, а в посагу принесла йому все королівство. Матіаш панував на королівстві 37 років.

Року від Різдва Господа Христа 1490 чеський король Владислав, син польського короля Казимира, був обраний на Угорське королівство. Він мав від дружини сина Людовіка і доньку Анну, котра була видана заміж за австрійського князя Фердинанда. Цей мирно панував в Угорській Короні, без втрат і даремних вбивств. Тільки на початку його панування зібрався проти нього імператор Максиміліан, бо теж хотів бути угорським королем; і брат Ольбрахт, польський королевич, з'єднавшись з братом Владиславом, вдарив на імператора, і вони розгромили його в битві. Потім Владислав мирно жив до смерті. Турок теж, бачачи доброго та спокійного сусіда, по-дружньому ставився до нього. Пробувши на чеському та угорському королівстві 44 роки, Владислав помер і був похований у Белграді 1516 року.

*Владислав,
польський
королевич*

*Людовік,
король
чеський
і угорський*

Людовік, син Владислава, гарний юнак, на 18-му році свого життя посів батьківський престол на радість простолюду. Але через молодість правлячого пана і рада його була молода, а з молодості виходить недобре, а з недоброго – безладдя. Завжди бачив це його ворог, бо мав своїх шпигунів, щоб дочекатися свого часу. І тоді ворог забрав у Людовіка прикордонні замки, а самого з військом під Мохачем розгромив і убив у день Усікновення голови св. Іоанна [Хрестителя] 1526 року.

Після його смерті семигородський воєвода Януш був обраний на Угорське королівство. Він одружився з Ізабеллою, дочкою польського короля. Однак ледве рік проживши з нею, помер, залишивши малого

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 212 оригіналу).

сина Яна Сигізмунда, котрий народився 1540 року. А в якому клопоті він покинув свою дружину та сина, померши, добре знати з відомих наслідків, до котрих дійшло це таке багате колись королівство. Оскільки чеський король Фердинанд хотів взяти силою Буду в королеви угорської Ізабелли, то угорські пани після тривалих клопотів воліли віддати її туркам, ніж Фердинанду, з великим жалем всіх людей. А як багато там турки вбили християнських людей, особливо німців, то не тільки писати, а й згадувати не дозволяє жаль. Взяли потім ці ж поганці Пешт, Белград, Вальп, Остром, Вишеград та немало інших міст і замків в Угорщині за короткий час, а особливо 1543 року через явне втручання Господа. Все це мусимо доручити волі Господа Бога, який засмучує і втішає нас, а смуток наш, коли Він зволить, може з часом обернутися в радість, коли ми до Нього обернемося із гідними помислами.

*Людвік
убитий*

*В Угорщині
тривога*

*Турки
взяли Буду*

Потім, 1562 року, угорці обрали собі паном австрійського ерцгерцога Максиміліана, сина імператора Фердинанда. По батьківській смерті Максиміліана було закликано і на імператора як князя великодушного і миролюбного. Однак він віддав турку замок Токай, а також Тотиш і Весперин. Потім на рейхстазі в Бжезні він, склавши з себе імператорські повноваження і віддавши Чеське та Угорське королівство синові Рудольфу, помер.

**ЧАСТИНА II КНИГИ X,
в котрій описуються
СПРАВИ НИНІШНЬОГО
ХРИСТИЯНСЬКОГО ІМПЕРАТОРА
РУДОЛЬФА // (с. 45)**

1572 австрійський ерцгерцог Рудольф, син імператора Максиміліана, був обраний спочатку на Угорське королівство, а потім, у 1575 році, був коронований на Чеське королівство. Врешті 1576 року він був проголошений імператором Римської імперії. Цей імператор Рудольф одразу і в усьому став спадкоємцем справ своїх предків, особливо у здійсненні справедливості та в обороні не тільки своїх королівств, а й майже всього християнства, зберігаючи кожному віру; як справжній імператор і могутній король з королів, народжений від імператорів, не терпів зневаження від ворога і, довго зносячи кривди від поганина, чекав тільки слушного часу, щоб виступити проти нього.

Коли ж 1593 року язичники були піднесені великою пихою і здійснили незвичайно потужні напади на Угорщину із замку Бетжня (Betznia) та сплюндрували Турополе (Turopole), пограбували Бек (Beck) і волості, виявили велику жорстокість до людей, яких вбивали і забирали у неволю, імператор, бачачи ці справи, зібрав сейм для угорців, на котрому домовився з панами про те, як можна дати відсіч ворогу з допомогою Господа. А тим часом турки не марнували часу, і збиралося їх до громади все більше, і вони, де тільки могли, захоплювали силою і хитрістю всі замки й міста. Дано було потім знати імператорові, що сам турецький султан з великою потугою готується вдарити на Угорщину, прагнучи її всією своєю силою опанувати; до чого підмовляв і семигородського воєводу, щоб йому в тому допоміг. За це султан обіцяв йому Польське королівство, якби Сигізмунд III не повернувся зі Швеції.

Султан Мурат роздвоїв тоді своє військо: одне мало виступити проти християн, друге – проти персів. Маючи тоді 200 тисяч війська, він рушив на Персію і обложив багате місто Моробеліум (Morobelium). Небожата боронилися досить добре* і вбили понад 20 тисяч турків. Але через те, що їм не вистачало свіжого війська і провіанту, не могли встояти

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 52 оригіналу).

*Турецька
жорсто-
кість щодо
персів*

проти сили, хоч і билися проти турків до останнього. Турки, перемігши тоді персів і взявши трохи їх живцем у полон, придумали над ними велику жорстокість: різали ножами та бритвами, // (с. 46) лили їм на рани кипляче масло, відрубували їм руки й ноги і напівживих топтали на вулицях; діточок, котрим було понад десять років, підвішували за волосся і стріляли в них, жінок саджали на палю, різали їм груди, вирізали плід у вагітних і розбивали об стіну. А коли вони вже хотіли відпочити після перемоги, то перський імператор зі своїм військом, котрого було 80 тисяч, вдарив на них, розгромив дощенту і дістав велику здобич.

*Угорська
битва
з турками*

Друге турецьке військо вирушило до Угорщини. Імператор Рудольф, довідавшись про нього, зібрав на них з усіх держав чимале військо і мужньо став проти нього. Коли передові загони стали вступати у сутички між собою, то сторожа дала знати туркам, що християнське військо недалеко. Тоді вони швидко всю кінноту переправили новозбудованим мостом

через ріку Кульпу (Kulpe) і на дві частини розділилися: одна частина у прихованому місці була поставлена в засідці, а друга була поставлена на чолі; так вони сподівалися з усіх боків оточити християн. Першим довелося битися хорватам разом з гусарами. Вони билися недовго, а потім відступили і готувалися тікати далі. Але Авежбек, їхній найвищий гетьман, під'їхавши, знову зав'язав битву і вислав своїх на бій, давши їм на допомогу сілезців та три імператорських хоругви. Всі вони з великим запалом вдарили на поганих і змішали їхні лави стріляниною так, що аж їхній найголовніший паша став тікати. Після цього, коли турки поспішали до мосту, то християни, будучи у доброму військовому ладу, швидко їх відігнали й захопили міст, били втікаючих турків. Ці турки, побачивши, що на них з усіх боків біжать сміливі християни, стали стрибати до ріки Одри (Odre) і Кульпи, а через те, що береги були незручні й глибокі, чимало // (с. 47) поганих потопилося і чимало їх по-вбивали християни, бо гетьмани наказали нікого не залишати живим. Християнам дісталось тільки 2 тисячі здорових коней, вони взяли і десять турецьких прапорів. Потім ті турки, котрі ще були у таборі, побачивши, що їхня кіннота розгромлена, задумали спалити порох і все, що у них було в таборі. Вони, запаливши табір, самі тікали, рятуючи своє життя. Але християни, швидко прибігши, загасили цей вогонь і оволоділи табором, захопили дев'ять великих гармат, між якими була одна, яка колись була взята у християн. Її прозвали Катіантеріна (Kathyanterina), і нею чинилися найбільші шкоди при здобуванні міст і замків. Чимало набрали тоді пороху, куль та інших воєнних запасів. У цій битві загинув боснійський паша і кілька беїв. Казали, що не пам'ятають такої значної перемоги християн над поганими і такої великої шкоди невірним, як тоді. Біля мосту у воді було знайдено тіло Гасанпаші, який був найжорстокішим до християн. Він був у коштовному одязі, прикрашеному дорогоцінним камінням і перлами. Біля нього лежав візир Ахмет, син другого паші, а в інших місцях лежали мертві тіла інших турецьких зверхників. Після цієї славної перемоги всі йшли до костюлу і, впавши на коліна, складали Господу Богу побожну подяку.

*Турки
розбиті*

Цього ж року п'ятдесят жовнірів з прикордонних християнських замків, з'їхавшись на герць, напали на турецькі володіння: переправилися через Дунай і там напали на три тисячі турків. А побачивши, що важко буде встояти перед ними, вирішили до смерті битися з ними: або мужньо загинути, або пробитися через їхнє військо на другий бік Дунаю. Вдарили вони тоді на цю велику кількість поганих і досить довго мужньо билися проти них. Турки, боячися засідки, де було б ще більше християн, вільно їх пустили, а самі на місце безпечно в'їхали. А коли турки побачили кілька човнів на березі Дунаю, то довідалися, що нема більше християн, тільки цих 50 зухвальців. Тільки тоді турки знову вдарили на них, а ті боронилися, доки у них вистачало пороху й куль. Потім всі християни були вбиті, і тільки чотирьох з них було схоплено і послано до Константинополя. Там трьом з них відрубали руки й

*П'ятдесят
християн
проти
трьох ти-
сяч турків*

ноги, прибили до дерева, врешті спалили. Четвертого ж страшними муками катували і також спалили.

Потім турки, у помсту за цю свою поразку, знову прийшли з великим військом до Угорщини, захопили монастир Зизек (Zyzek), замок Весперин (Wespegun), Веззан (Wezzan), Тотиш (Totysz) і Палату (Palate). Потім Мельхер Редей (Redey), старший над сілезцями, напав на дві тисячі турків зі своїми тринадцятьма сотнями і розгромив їх дощенту, відбив у них триста християнських діточок. Ця поразка дуже стривожила турків. Потім знову християни під Белградом розбили їх десять тисяч, там же загинули три беї і Синан-паша, там же християни дістали також і велику здобич: всю вогнепальну зброю, провіант, вози і до сотні верблюдів. Таке щастя там дав християнам Господь Бог, бо за один рік вони захопили без кровопролиття 15 замків, а саме: Хатван (Hatwan), Вецке (Wecke), Сабат (Sabate), Філяк (Filak), Дівін (Diwin), Гатинат (Hatynath), Сетчин (Sethczyn), Плавенштайн (Plawenstain), Дрегель (Dregel), Гулвок (Hulwock), Гольдек (Holdeck), Самак (Samak), Вугах (Wugach), Вестхе (Westche), Паланку (Palanke), і таку значну територію відбили тоді у поганих, яка дорівнює австрійському ерцгерцогству. Погані так злякалися, що зі всіх близьких міст і замків все, що мали найдорожчого, перевезли до Буди, а в цьому місті тоді були такі скарби, що ними можна було утримувати протягом року сто тисяч війська. І якби того року християни зібрали разом всі війська, то могли б легко взяти Белград, Буду та інші найголовніші міста й замки.

Християнське щастя над поганими

Скарб, який знайшли у Венеції

Цього року у Венеції на ґрунті церкви св. Лаврентія, коли мулярі копали землю, знайшли дерев'яну труну, у котрій була інша, свинцева, повна золотих грошей, стародавніх португалів. Вони принесли її до старого майстра, котрий наказав відкрити скриню. І коли він побачив так багато золота, то наказав нікому про це не казати. Вони поділилися потім між собою цими грішми, а скрині вкинули у воду. Коли один їхній товариш взяв для своєї потреби два дукати з цих грошей і пішов до золотника питати, що той міг би дати за це, золотник, побачивши таку коштовну старожитність, а він до того ж // (с. 48) ніколи і не бачив на власні очі таких грошей, бо на одному боці були три хоругви, а вгорі – хрест, а на другому боці – кілька халдейських літер, купив їх собі як дивовижну річ, і так те потім виявилось.

Дивовижні речі на небі

Року 1594. За панування імператора Рудольфа в Угорщині були різні щасливі і нещасливі випадки. Того року, у місяці жовтні, султан Мурат, зібравши військо проти християн, виїхав з Константинополя, щоб оглянути військо. Тоді на небі почалася велика буря, яка повалила намети, вози і мажі з кіньми. Від цієї бурі падали хрести на поганські шати. Цього чуда так перелякався султан Мурат, що аж усе своє військо завернув до Константинополя; сам же з цього переляку захворів, а тому ліг і заснув. Уві сні він побачив великого мужа, котрий однією ногою став на константинопольській [вежі], а другою став на морі; піднісши плечі, він тримав однією рукою сонце, а другою – місяць. А коли султан

Сон Мурата

Мурат тому здивувався, то цей муж ногою зруйнував вежу, котра впала, зламала мечеть і султанську столицю. І тут Мурат прокинувся. Скликавши всіх вісунів до себе, він розповів їм про свій сон і зажадав від них, щоб вони його розтлумачили. Через короткий час вони одноставно йому сказали, що султан своєю потугою християн переможе, бо Мухамед гнівається, а як на турків падали ці хрести, так всі турки, на котрих впали ці хрести, мають вбивати мужніх християн, котрі люблять хрести. А якщо цього вони не вчинять, то пророк Мухамед знівечить і зламає велику вежу, мечеть і султанську столицю. Через це пророцтво султан Мурат зразу присягнув обернути всю свою потугу проти християн і битися безперестанно, поки весь світ, де тільки є християни, спустошить і опанує. Тоді, прагнучи випробувати свого щастя, грецький беглербей чи то заради ворожби, чи то прагнучи випробувати сміливість свого війська, зібрав його 800 душ і розділив надвоє: одну частину назвав гяурами, а другу – бусурманами, першій дав гасло ІСУС, а другій – Аллах. Привівши їх до султанського двору, він наказав їхнім гетьманам, щоб вони почали битися між собою, а ті, які переможуть, будуть щедро обдаровані. Ті, що вживали гасло Ісусове, виграли, а билися вони так мужньо, що інших напівживих було винесено з площі. Через цей куншт на поганих напав великий страх, бо розцінили це як знак їхньої згуби.

*Турецька
ворожба
щодо їхнього
щастя*

Цього року козаки коло Кілії і Білгорода вчинили туркам великі шкоди і вивезли велику здобич, захопили багато великих і менших гармат, вчинили велику тривогу і страх великий поміж поганими. Потім у турків було відвойовано Новоград і Естергом. Новоградський беглербей виїхав до Буди, і будинський паша посадив його у в'язницю, бо той втратив таку потужну фортецю.

*Козаки
воюють
турків
Християни
відбирають
замки
у турків*

Цього року поляки розбили татар, котрі йшли на допомогу туркам до Угорщини, і захопили в них чимало коней і луків з сагайдаками.

Цього ж року в Люнебурзькому князівстві народилося диво дивне, на голові якого не було шкіри, а тільки якесь товсте і мерзенне м'яке м'ясо; не було ніякого мозку, воно мало тільки одне вухо, і те неповне, не відкрите; було одне око страшного вигляду, бо тільки подібність ока була – якась страшна печера, не зіниця, а швидше чорне вугілля, і було безбарвне. Воно ніколи не рухалось, а стало як намальоване. Носа не мало, один якийсь жахливий шмат м'яса на тому місці, а під ним була широка відкрита дірка, через яку можна було все побачити. Уста його були округлі, з котрих звисав язик, і цей рот був постійно відкритий. Не мало воно губ, а було два довгих та гострих зуби. Огидності його ніхто не зможе описати. Рот був на неприродному місці, на грудях висіли якісь крила з м'яса, на руках було по три пальці всього, не було жодних членів або органів, всі були зарослі. Колін і чашок колінних не було, був тільки член. Воно жило півтора дні й цілу ніч і жалібно плакало.

*Народжен-
ня дива
дивного*

Цього року турецький чауш приїхав до Польщі з листом від султана Мурата до короля, кажучи, що великий хан татарський обіцяв султанові

Турецький гауш до Польщі щодо пропуску татар в Угорщину

послати // (с. 49) двісті тисяч татарського війська до Угорщини, тільки вони не хочуть вирушати в путь, доки не буде обітници від поляків, що їм низові козаки ні в чому не будуть перешкоджати, і домагалися тут дотримання перемир'я. Польські пани скликали заради цього сейм, і всі згодилися не чинити нічого проти поганина. І з тим чекали приїзду короля його мості із Швеції. Султан Мурат, не чекаючи відповіді, не тільки землю, а й морем готував великі війська на згубу християнам. Одне військо мало йти до Далмації, а друге він задумав відправити до міста Сегми. А щоб йому було легше це вчинити, він послав свого посла до венеціанців, щоб ті вільно пропустили його людей через Адриатичне море. На це венеціанці ніяким чином не хотіли дати згоди, оскільки боялися поганської зради, бо ті тільки й чекають okazji для цього і миру ніколи нікому не дотримують. А тоді Криштоф Тиффенбах з 200 тисячами угорського війська обложив замок Хатван і місто, котрі турки забрали в угорців. Турки, побачивши свою неволю, послали до будинського паші, жадаючи допомоги. Паша одразу послав їм військо для відсічі. Коли християни зійшлися з цим військом, то відразу з Божою поміччю завдали йому значної шкоди. Турки, побачивши своїх, що лежали на землі, не в змозі встояти, почали тікати. Тоді їх Тиффенбах зі своїм рицарством гнав, бив і рубав аж до Буди. Там християни взяли немало вогнепальної зброї та іншої здобичі. Було взято 13 польних гармат, а великих 4, котрі називаються органи, 24 прапори, до кількасот в'язнів. Тут же християни оволоділи і замками Хатван, Заболе, Ясперин, Токай, Егер і Естергом, з котрих турки втекли. Тоді ж одразу ерцгерцогу австрійському Матіасу, брату імператора, було прислано із замку Естергом 22 турецькі голови і чотирьох живих рицарів. А потім чим далі, тим більше турків убувало.

Венеціанці неприязні до турків

Тиффенбах громить турків

Християнська здобич з турків

Побачивши таке своє нещастя на різних місцях з християнами, султан Мурат дуже гнівався, а потім всю свою силу проти них задумав обернути і винищити всіх християн до останнього, на що й присягав Мухамеду. Він зібрав велике військо з усіх своїх країн і взяв собі допомогу у великого татарського хана. Але оскільки поляки не хотіли тих пропустити через свої кордони, то він вирішив пробитися великою силою в іншому місці. Пробилося до 70 тисяч добрих юнаків, пройшли кордони і увійшли до Угорської землі, велику шкоду вчинили в Угорщині і на Підгір'ї. Змилуйся, Господи Боже, щоб такої незгоди у нас не було. Однак під Темешваром їм допекли угорці.

Турки пробились до Угорщини

Християнські загони проти турків

Тоді у багатьох місцях імператорові була велика допомога проти поганих: в Іспанії було взято 100 тисяч дукатів тільки від самого Толедського єпископства; з Рима від кардиналів – 1000 кінних і 4000 піхоти. Етрурські князі, два брати, відправилися з немалим і досить забезпеченим та багатим військом до Угорщини. Пан з Ротенаву привів 4000 піхоти. Християни мали великі війська, але їм бракувало сміливості, бо вони почули про значно більше поганське військо із Синан-пашею, котре стояло між Будою та Белградом і котрого налічувалося 150 тисяч, ще й великого татарського хана – 200 тисяч. Угорці з ерцгерцогом роз-

Кількість поганського війська

били свої намети на другому боці Дунаю під Комарном, через що не могли увійти у вороже розташування, як турки. Однак опанувавши потужним замком Тотиш, зібралися до Раба, який Синан-паша з великою потугою безперестанно штурмував, але нічого тоді не зміг йому вчинити. Яничари під час великого дощу, вибравши час, вдарили зі свого табору з великим і страшним криком на задні башти міста. Перелякані християни втекли з міста, а яничари захопили тоді башту і вивісили на ній три прапори. Християни, отямившись від того переляку, додавши собі серця, вибили великими силами поганих з башти, а далі певніше і пильніше стерегли замок і боронили його. Турки, однак, не переставали лізти через воду, але з великою для себе шкодою.

Турки штурмують Раб

Тоді у верхній Угорщині раці, які мали допомогу від семигородських людей, вщент розгромили темешварського пашу з чотирма тисячами людей і взяли Темешвар. А потім вони розбили 200 татар і в цій битві забили 43 беї, // (с. 50) чимало спахі; там поліг і естергомський бей. І так діяли християни день у день. Одного разу турки побачили, що на них часто нападають християни, і тому десять тисяч їх переправилося через Дунай (одні на галерах, а інші – нав'язавши собі плотів), вдарили вночі на сплячих угорців і спочатку дві тисячі жінок і торговців убили, а інших розігнали й захопили їхній табір, взяли вози, провіант, порох, вогнепальну зброю і гроші, котрі були наготовлені на плату жовнірам, захопили десять тисяч возів, сто човнів, окрім 10 великих галер, на яких було сто двадцять гармат. Інші ледве втекли з цього погрому. Тоді завдали турки християнам шкоди більш як на 500 тисяч злотих. Здобувши тоді перемогу над сплячими християнами, погани надто запишалися і завдали великої шкоди вздовж і впоперек: спалили Весперин і Вейскетер неподалік від Відня, багатьох людей захопили в неволю, а велику територію спустошили. Невдовзі татари під Аттенбургом в Угорщині, переправившись через Дунай, спалили Вайземберг. Тоді 23 вересня Синан-паша, запевнивши своїх обіцянками і піднісши їм пиху, повів на потужний штурм Раба*. З обох сторін зав'язали жорстоку битву від ранку до вечора, однак турки, зазнавши великих втрат, мусили відступати. На другий і на третій день вони штурмували Раб, але там християни вбили понад 12 тисяч душ. Однак і турки одну башту підірвали підкопом та підкладенням пороху, завалили нею міський рів у одному місці, ще й додали землі. Потім знову на світанку турки здобували місто трьома штурмами, однак міщани всіма своїми силами боронилися від турків, і багато турків тоді загинуло. Проте ворог не хотів відступати, цілих п'ять днів підкопувався і наказав стріляти вогнистими кулями в місто. Взяли турки тоді дві башти, звідки їм вже було легше чинити приступ в місто. Обложені у місті тоді впали духом і були у великому страху. Тоді Фердинанд, граф з Гардека, котрий обороняв місто з шістьма тисячами людей, домовився з іншими гетьманами і послав до Синан-паші заради переговорів про

Турки розбиті рацями

Турки сплюндрували угорський табір

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 52 оригіналу).

мир. А це для того, щоб тим часом зробити зі своїми слушні умови капітуляції міста, кажучи, що не оборонитися проти такої ворожої потуги ніяким чином. // (с. 51) А хоч би й оборонилися, то допомоги взяти нізвідки, щоб турків звідси витіснити і вигнати з цієї землі. Тому хоч не-хоч, але мусять піддатися. Тоді вони й піддалися на таких умовах, що їм усім з дружинами й дітьми, з маєтностями, зі зброєю, дозволяється вийти з міста і вирушити з піднятими прапорами до Аттенбурга, а турки мали їх спокійно пропустити. Турки погодилися на ці умови, але зовсім їх не дотрималися, бо, вільно пропустивши графа з Гардека, позабивали чимало італійських людей і зовсім їх пограбували. Отак граф з Гардека прогардекував таку славу і потужну фортецю на угорському кордоні, яка була обороною всього християнства. Застали там погани чималу здобич, три тисячі великих бочок вина, борошно та інший різний провіант, котрого могло б вистачити на два роки, сто двадцять великих гармат, великі запаси пороху, а всієї зброї для оборони фортеці було аж надто багато. Синан-паша, радіючи з такого успіху, повідомив про свій тріумф султана Мурата, свого пана. Останній, висловивши йому велику похвалу, дякував і надихав його на подальші успіхи. Паша наказав відремонтувати ушкоджені мури міста і башти, насипати вали; наповнивши землею костьол, він поставив зверху гармати і майже все добре укріпив. Це все виконавши, він залишив у Рабі 4000 яничар і 2000 кінноти, а сам з військом вирушив до Комарна, міцного і багатого міста, яке розташоване за чотири милі від Раба, і там став табором коло Дунаю. Він наказав беглербею робити підкопи, а з другого боку поставив гармати. Але комарняни дали їм потужну відсіч, так що мусили відступити, особливо тому, що до християн йшла допомога. Там же турки переправилися через Дунай по збудованому ними мосту, а міст спалили, забрали всі гармати, крім однієї, котра вгрузла в болоті, яка й дісталася комарнянам. Синан-паша, тікаючи, залишив у таборі всіх німечних і поранених, також і верблюдів, тіла забитих ні з собою не забрав, ні поховати не дав, взагалі він тоді все покинув.

*Угорці
втратили
Раб*

*Турки під
Комарном*

*Синан-паша
розгром-
лений*

*У Турецькій
внутрішній
війні*

*Мурат
здох*

Синан-паша, йдучи до Константинополя, віз із собою великий скарб, котрий взяв в Угорщині. Про це довідалися молдавани і семигородці, заступили йому шлях у тіснинах і, дочекавшись, розгромили все військо дощенту, скарби відняли. Сам паша ледве втік з малим почтом.

У той же час у місяці грудні в Константинополі на дворі султана Мурата почалася усобиця і велика війна між яничарами, через що один паша і сім агів були вбиті, а син султана тяжко поранений. Султан Мурат, почувши про таку поразку, розгнівався, з великого гніву його вразила хвороба, він тяжко захворів і так пролежав у сильній немочі три дні і три ночі, що його вже вважали мертвим. Тому почався новий бунт через нового султана. Великий страх опанував місто і чим далі, тим гірше було, а через це Мурат від такого жалю здох.

По смерті султана Мурата його син Магомет, повбивавши братів, став панувати. Довідавшись про його панування, яничари з іншими

жовнірами вчинили великий бунт у Константинополі, наказали вдарити по всіх вулицях в сурми та барабани і тим розбурхали ціле місто. А коли було повідомлено про його жорсткість щодо братів, то повстали проти поспільства, пограбували все місто і помстилися за таку жорстокість Магомета.

У Константинополі бунт

З такого щастя втішилися тоді молдавські та семигородські війська, пішли далі і захопили у поганих чотири замки: Пондешин, Нікоплішин, Кіле і Ребніц, а потім увійшли до Греції і були тільки за 24 милі від Константинополя, все спустошили, а по дорозі розгромили 20 тисяч татар і розігнали їх; так часто перемагали поганих, що 50 возів поганських голів, щонайперших турків, привезли до свого табору, як про це пише «Меркурій Галло-бельгійський». Потім також і угорці громили турків, де могли.

Татари розбиті

Року 1559 султан Магомет, побачивши, що йому з різних частин зменшується військо, послав чауша до Буди, нагадуючи, щоб всі були напоготові і готувалися до війни, а коли їм буде дано знати, аби з'їжджалися до табору; а хто б не послухав // (с. 52) цього наказу, такого мали посадити на палю, а його дружину й дітей втопити. З'їхалися великі війська до Темешвара для того, щоб всі виступили на семигородського князя. Під Темешвар прийшов також і будинський паша. Потім Гестіус Ференц (Gestius Ferens), найвищий гетьман семигородського князя, діставши інформацію від шпигунів, виступив з військом до Семигородської землі, пішов на відсіч туркам і став чекати на них на слушному місці. А коли він дочекався їх, то дав таку мужню битву, що мало ворогів втекло живими, темешварський бей був смертельно поранений, і його ледве винесли турки з поля битви, та по дорозі він здох. Гетьман Гестіус відіслав своєму князю два турецькі прапори та інші військові поганські знаки разом з незліченими поганськими військами.

Коли це так діялося в Угорщині, один старий яничар, рицар добрий і недурний, на ім'я Васнодус Гессус (Wasnodus Giessus), прийшов до султана Магомета і сказав йому таке: «Наймогутніший султане! Як довго ти будеш давати зводити себе пашам та іншим гетьманам твого війська, а не будеш хотіти розуміти небезпеку для себе і своїх підданих; невже ти не бачиш, як вони непристойною і зрадливою своєю пихою з твоїм покійним батьком і нашим паном обходилися і з тобою поведуться? У цьому проти Бога і проти християнського імператора, зламавши мир, піднесли війну. Відкрий очі й подивись, яка є їхня зрада і як непристойно уживають твоєї могутності. Синан-паша хоче бути похвалений більше, ніж інші, але він і Раба не здобув потугою і по-рицарськи, як звикли робити це твої предки, але грошима дорого заплатив зрадливо. Подумай, як з такої шкоди вив'язатися. О, Рабе, Рабе! Ти причина великої радості й веселості, бо все християнство мало бути підкорене після твого взяття, але насправді не так сталося. Семигородська, Молдавська і Валаська землі та Болгарія звідти тобі, султане, з містом твоїм Константинополем і з іншими країнами – це ніби тік і

На що наважився яничар

комора, звідки ти мав провіант, але з інших країв шляхи закриті; ані зі сходу, ані з заходу ти не дочекаєшся провіанту. Нічого не кажу про твоє наймогутніше військо, котре тепер є в Угорщині і яке ти тримаєш. М'ясо, хліб, вино, овес дуже дорого продають, так що селяни не можуть того купити, а через значний голод не тільки люди, а й худоба здихає. Твої кордони заходять далеко в Угорщину, але ані ти, ані твої рицарі, напевно, там не прогуються, бо ти знаєш, яка там бідність. Однак ти не хочеш подивитися правді у вічі, щоб побачити своїх слуг, які не дивляться ні на твоє, ні на суспільне, а тільки на своє власне добро». Коли султан Магомет почув ці слова, то відразу наказав його ув'язнити і допитати: хто навчив безпечно таке говорити? Хотів віддати його на тортури, але інші яничари зійшлися і вчинили між собою присягу, що не пошкодують свого життя, і силою визволили його з в'язниці.

*Яничари
стоять
на своєму*

Цього ж року, коли зібралися поганські війська і роз'їхалися по угорських країнах, вчинили великі шкоди скрізь так, що, вважаєш, вогнем і димом закурилися поля, а міста, села, волості, костьоли і монастирі було сплюндровано. Трапилося так, що в цьому плундруванні у містечку Монтанії (Montaniej) один турок почав рубати образ Найсвятішої Діви, з котрого потекла кров. І коли вість про це рознеслася серед людей, то багато сліпих, глухих, хромих та інших калік зійшлися туди й одужали. Між ними і савойський князь Самуїл, коли довідався про це, бувши великим переслідувачем і напасником таких образів, пішов туди сам, легковажачи цей образ, і там на посміх наказав сліпу худобу, котру мав у своєму таборі, привести до образа, щоб повернути їй зір. Але Господь Бог, котрий знає людські серця, зволив винагородити його, і він отримав те, чому не вірив: ця худоба прозріла, а він сам осліп. Отож не треба посягати на Господа Бога і на Його святині! Одна дуже хвора пані обіцяла, що коли їй Господь Бог зволить повернути здоров'я, то вона там залишить всі свої найкращі шати. Вона була вислухана у своєму прагненні, а коли туди зайшла і принесла обіцяний дар, будучи здоровою, то пошкодувала оцих своїх речей, після чого всі вони були віднесені їй додому невідомо ким, а та хвороба знову повернулася до неї, бо Господь Бог не стерпів її таємних думок. Один Педемонтан, великий єретик, // (с. 53) їдучи на коні, зустрів фурмана, який віз каміння, і запитав його: чи далеко він їх везе. Той відповів, що на те святе місце, щоб на честь Найсвятішої Діви було збудовано церкву. На цей той єретик сказав: «Краще б на тому місці було збудовано саж для свиней». Як тільки він це сказав, то земля розкрилася під ним і увібрала його з конем по шию, і так він стояв три дні, аж звернувся до Найсвятішої Діви, щоб вона пробачила його блюзнірство, і за її посередництва дістав це від Господа Бога. Якби тільки так зволив Господь Бог карати невірних, тоді б знову поправився його виноградник, котрий різні єретики і прокляті переслідувачі Господніх святих заразили різними хворобами.

*Чудеса
при образі
Найсвятішої
Діви*

*Чудеса
при святих
образах*

*Кривавий
дощ*

Року 1596 у місяці червні вночі випав кривавий дощ у Штральзунді, місті у Поморській землі, на деяких садках біля Франконських воріт.

А про це довідалися, коли на зіллі, на траві побачили червоне; також і на полотнах, котрі вибілювалися на бляхах, знайшли червоні криваві плями. А коли ці краплі жінки прали, то не могли їх пранням очистити ніяк, і взагалі, чим більше ті полотна прали, ти більшими ці плями ставали. Це засвідчує Конрад Склузенбурзький, *доктор і професор святої теології* в *Mundi furiosi*, с. 123. Дивно Господь Бог оце Угорське королівство поблагословив всякими багатствами і різними скарбами, золотом, сріблом, родючою землею і рицарським людьми, тому цю землю називали золотим яблуком. І завжди це яблуко квітнуло, не втрачаючи своєї краси, поки там була непорушна християнська віра католицька між вірними її визнавцями, доки Бога Всемогутнього, єдиного у Святій Трійці визнавали, доки мали Найсвятішу Діву патроном і опікункою своєю. Але як тільки там почали поширюватися різні еретичні секти між ними, то Господь Бог покарав їх за невдячність відомо як, бо, вважай, три частини цього королівства загарбав проклятий бусурманин. А що буде далі, то знає сам Господь Бог Всемогутній, котрий над всім володарює. Той Сам все відає, Той може і свою виноградну лозу, котру сам своїми найсвятішими руками щепив, чудесно виправити, і своїх вірних, котрі стогнуть у бусурманських кайданах, може знову зі свого милосердя визволити і знову привести до єдності віри, єдине тільки, що його про це треба просити щирим і згідним серцем всім християнам.

ЧАСТИНА III КНИГИ X,
у якій міститься
КОРОТЕНЬКИЙ ОПИС ЛІВІЇ, АЗІЇ, СИРІЇ,
АССИРІЇ, АНТІОХІЇ, МІДІЇ, АРАВІЇ,
МЕСОПОТАМІЇ, ПЕРСІЇ, ВАВИЛОНІЇ,
ФРАКІЇ ТА ІНШИХ,
а насамперед

Різні
тварини

Геркулесові
стовпи

Що робить
ріка Ніл

На півдні, дещо на захід від європейської Сарматії, лежить Лівія, третя частина світу, земля, яка з трьох сторін оточена великим морем Океаном – зі сходу, з півдня і заходу. З півночі ж оточує Європейське море, котре зветься *Mediterraneum*, тобто Середземне. Зі сходу вона має також велику ріку Ніл, яка аж з Індії витікає, Червоне море, котре відділяє її від Азії, а Арабське море відділяє її від Аравії. Більшість площі цієї частини світу лежить пустою, частково через велику спеку, частково через отруйних створінь, котрі народжуються там, у пустелях, як-от: леви, // (с. 54) слони, василіски, крокодили, леопарди, мавпи, дикі рогаті осли і різноманітне плем'я змії, також гадюк, котрі все літо не п'ють, бо там немає води, і вони є отруйними. Як пишуть, там більше людей помирає від отрути тварин, ніж від хвороб або природної смерті, особливо там, де тягнеться тропічний пояс у центрі Африки. Щоправда, ця частина світу не була добре відома старим космографам через великі пустелі, аж нинішні моряки краще розповіли про це. Тоді славний Геркулес, будучи на морі і думаючи, що там саме і є кінець світу, поставив кам'яні стовпи у морі на початку Африки і на кінці Іспанії, де розділяється Середземне море і велике море Океан. Нині їх звать *Геркулесовими стовпами*. Найбільше туди навідуються португальці, котрі відкрили багато нових країн і островів, населених різними народами, невідомих давнім космографам. Лівія дуже багата на збіжжя і дуже врожайна, особливо в Єгипті біля ріки Ніл. При розливах цієї ріки люди мають певні прикмети того, буде врожай чи голод наступного року. Якщо Ніл розливається на 12 ліктів [заввишки], тоді буде голод, якщо на 14–15, то прогуються, і тоді вже без страху за майбутнє годують худобу. Жнива припадають уже на четвертий

місяць. Коли відбувається великий розлив, то вода нищить межі й потім люди не можуть знайти, де чие поле, доки не переміряють все заново. Тому-то, як пишуть, єгиптяни першими в світі винайшли науку геометрію, тобто науку обмірів. Такий розлив буває щорічно, починаючи від св. Іоанна влітку, коли сонце вже не піднімається вище, а звуть цю пору *Sollicium astivale*. Розлив триває до рівнодення, що у день св. Лямперта. Про це ширше говориться у «Перегринатії» Радзивілла. У Нілі водяться отруйні крокодили, змії з яйця, котре завбільшки з гусяче. Крокодили виростають завдовжки до 16 ліктів, на хребті вони мають тверді пластини, які не візьмеш ні залізом, ні кулею. Крокодил язика не має, хапає людей і тварин. Крокодилів можна найчастіше побачити на березі Нілу. У цьому краю виноградна лоза є такою великою, що чоловік не може обхопити її руками, а грона має завдовжки в лікоть. У цій землі досить звірів, птахів і всякої живності. Лежить вона між Єгиптом на сході та Ефіопією, тобто неграми, на півдні.

Хто придумав геометрію

Крокодила-га натура

Населення Лівії є нині досить різноманітним, бо багато прийшло з Африки до Іспанії та Аравії, як-от: маври, євреї, сарацини, а до Африки прийшли сикули, іспанці, вандалі, готи, греки та італійці. Найвідоміші царства цієї землі: Мавританія названа так від давніх маврів. Головне місто у ній Мавританія, що під горою Атлас, через місто протікає ріка Амалюха. Частину Мавританії тримають іспанські королі, а частину – сарацини, особливо ту, що лежить над берегом моря.

Лівійські царства

Мавританія

Нумідійське царство лежить від ріки Амалюхи аж до ріки Ампсаги. Колись нею володів Масинісса, батько Югурти, котрий воював проти римлян, тепер сарацин.

Нумідія

Царство Африка, у котрому було знамените місто Карфаген, зруйноване потім римлянами. Воно стояло на пагорбі Меркурія. Там, у місті Іппоні, був єпископом св. Августин. Родом він був з міста Тагаста. З цього ж міста були родом і два вчених мужа: *Тертулліан і Кіпріан*.

Африка

Кіренейське царство. З нього був родом Симон Кіренейський, який ніс хреста за Господом Христом. З цієї країни прийшли до наших країв люди, котрих ми зємо циганами. Вони вже у нашій землі плодяться і розмножуються.

Кіренія

Єгипетське царство прекрасне. Воно давно відоме всьому світові завдяки богообраному єврейському народові, є прославленим святим письмом. Євреїв вивів з неволі від Хренхреса, фараона, Мойсей. Слово «фараон» не є власним іменем, а титулом. Як кажуть, у Єгипті живе перший після потопу народ, там було придумано всі науки і різні праці, також різновиди богів, там робили зображення різних ідолів та стовпів, котрим поклонялися тубільці. Це царство найбагатше в світі серед інших держав на борошно і всілякі скарби. Як пишуть, коли бував голод у часи сенату та імператорів у італійських землях, то Єгипет, особливо там, де розливається Ніл, утримував

Єгипет

всіх своїм борошном. // (с. 55) Тому слов'яни прозвали Єгипет спільною стодолюю. Єгипет лежить над рікою Нілом, має на заході Кіренаїку та Лівію, а на сході та півночі – Червоне море; на півдні – Ефіопію, на півночі – Аравію і Палестину з горою Синай. У Єгипті є прекрасні міста, між якими вирізняються два: Александрія і Алькаїр, або Даміата, або ж Мемфіс. Вони так називаються здавна. Тут є найбільші порти, тобто склади великих купців, що прибувають з Індії, Аравії та різних островів. Александрію заснував Александр Великий. Йому сподобалось це місто, і він поставив добрі оборонні стіни з такою високою вежею зі світлого каменю, що з неї можна було побачити вогні маяка на 200 миль у морі. А ним керувалися кораблі, що прибували в порт. Пишуть, що коштувала ця будова 800 фунтів золота. Тамтешній король *Птолемей Філадельф* заснував бібліотеку, рівної якій не знав світ; там же Св. Письмо, тобто Біблію, було перекладено з польської (Так!–Ю. М.) грецькою мовою. Там був музей, тобто місто наук, де було чимало вчених християнських людей, як-от: Марк, Пантеон, Клеменс, Діонісій, Оріген, Єронім, Афанасій, Іоанн Милостивий та ін. Однак невдовзі після імператора Іраклія вона була захоплена сарацинами на великий смуток християн.

Александрія

Бібліотека

Вчені люди

Місто
Даміата

Алькаїр – це місто, яке розляглося на півмилі. Інші звать його Даміата, а в давні часи воно називалося Пелусій або Геліополіс, нині – *Остіум Пелузіакум*, тобто Пелузійські ворота. Це найперше місто в Єгипті, воно було засновано у прекрасному місці над Нілом єгипетським королем Огелом. Там завжди мав резиденцію сарацинський король Султан (Zoldan), поки його не перемогли турки. Там є також міста Феркін і Сербін, у яких турки додумалися до того, що висиджують яйця без квочки, використовуючи лише сонячне тепло. Там, особливо в полудень, земля гаряча настільки, що й одного разу «Отче наш» не прочитаєш, стоячи на землі босоніж. Місцеві жителі мають тверді підшви ніг через таку гарячу землю, шкіра на підшвах така, як кінське копито. Є там і місто Бульбах. Коли щоденно протягом 24 годин понад десять тисяч людей проходить через порт, то є величина цього міста.

Місто
Каїр

Каїр – це славне портове місто в Єгипті. Воно втричі більше, ніж Париж у Франції, там чимало палаців, ще з давніх часів збудованих великим коштом. У ньому будинків до 800 тисяч, самих вулиць 16 тисяч, храмів з молільнями 6800. В одному передмісті на схід від замку налічується 1200 мечетей, у другому, південному, передмісті – 700. Серед цих мечетей більшу частину змурували християни [як церкви] ще тоді, коли ця держава не потрапила до рук безбожних сарацинів. Там тепер ховають єгиптян та інших померлих. Ця країна дуже родюча і багатолюдна, не існує у цілому світі країни з більшим населенням, ніж Єгипет. Там постійно є величезна маса пшениці, рису, цукру, фініків, касії та інших плодів. Там повно різного звіра і птаства: крокодилів, песиголовців, різних папуг, мавп та інших. Живуть тут люди

Каїрські
плоди

з різних народів, існує величезна кількість мов. Правду кажуть люди про це місто, що тут через надто великий натовп людей важко пройти вулицями, котрі наповнюються піші, кінні, худоба і непорядні жінки, які їздять на мулах у гарному вбранні, але із закритим обличчям. Їх там є до ста тисяч. Інші жінки, заміжні, ніколи не виходять з дому між люди, хіба що до мечетей, тобто до своїх молільних будинків. Не вільно їм також дивитися з вікна на вулицю, хіба що з-за дерев'яних ґрат. Ринки там існують для торгівлі [невільниками], коли продають негрів обох статей, молодих, старих і середніх. Бувають дні, коли їх буває до вісімнадцяти сот обох статей. Всі стоять голісінькі, крім жінок, котрі закривають будь-чим низ тіла. Всі мають проколоти вуха, у інших – і ніздрі, через ці проколи вони привішують кільця або якісь прикраси. Серед жінок чимало є таких, що, проколовши губу, носять на ній чотки, як і у вухах. За десять дукатів можна купити хлопця чи дівку до вповодби. Однак християнам цих невільників не можна вивозити з держави під страхом смертної кари. Цих маврів, або негрів, привозять з Берберії. // (с. 56) Спочатку їх продають в Алжирі або в Тріполі, звідти потім везуть до Александрії, до Розетти, а потім Нілом до Каїра. Якщо хто купить чоловіка чи жінку, то потім вільно йому з нею чинити, що хоче: чи дати життя, чи вбити, бо є такі, котрі їх вбивають, особливо кордячники (korduaszni) і маслочники (maslocznicy). Пише Радзивілл у своїй «Перегринації», що одного разу напало безумство на негра, котрий там же сидів під будою і їв маслок (maslok), тобто зелений порошок подібний до ревеню. Коли він їв, то махав двома руками над головою, мугикав щось сам собі під ніс, а місцеві люди казали, що він хворий. Отож йому було дано ці ліки, щоб він не відчував болю. Але через них втрачають розум через цю фурію і манію і забувають про все.

Люди на продаж

*Звідки привозять негрів
Натура маслочників*

Він пише в іншому місці, що коли припливли до міста Леміш, де стоїть на березі велика вежа, частина якої завалилася кілька років тому через землетрус і вбила чимало турків, то він [Радзивілл] вийшов на берег, щоб роздивитися місцевість. Тоді їх перестрів маслочник, котрий мав у руках широкий ніж, який нагадував бритву. Він побачив, що перед ним паломники, а було їх четверо, причепився до них і питав: «Що мені дасте, а то я за здоров'я султана, мого пана, буду різатися?» Він хотів дістати від паломників гроша, котрий турки звать майден (mayden). Але вони спочатку не хотіли нічого дати, кажучи, що такого різання їм не треба. Але провідник сказав, щоб йому щось дали, бо ці шаленці звикли за невдячність шкодити християнам цими тесаками. Йому тоді дали майден, після чого він двічі так сильно вдарив себе в груди, що страшно було дивитися, як з нього полилася чорна кров. Вони лікуються водою з ароматних рослин, які мають силу зупиняти кровотечу, після чого швидко одужують. Це річ звичайна не тільки для чоловіків, а й для жінок вживати таких напоїв, особливо коли вони зважаються на якусь помсту. Цей же Радзивілл пише, що був у Каїрі у ті часи один купець, у якого вони оглядали палац і запитали по-при-

Свобода життя в Каїрі

Як
утримують
гареми

ятельськи про його життя. Той відповів через перекладача, що він мав білих дружин 12, а негритьянок 18, і кожну з них своїм коштом утримував у ізоляції та сам носив ключі до їхніх покоїв. А коли вони були разом, то самі б, покуштувавши маслоку, позабивали б одна одну, їжу їм подають через вікно. Коли він входить до якоїсь, то старанно закриває за собою двері, щоб інші не вскочили, бо, без сумніву, вони б його спочатку забили, а потім звели рахунки між собою. Багато забрало б часу описання способів негідного використання невільників, але заради стислості викладу і шанування цноти мусимо на цьому зупинитися.

Єгипетсь-
кий паша
Єгипетська
оборона

Над всім Єгипетським царством є начальником паша, котрий має свій певний прибуток. Він має постійно три тисячі кінного і три тисячі пішого війська, з яким часто їздить з помпою по місту, показуючи свій дуже великий почет і багатство. При ньому постійно перебуває 300 чаушів, котрі посилаються в разі потреби у справах; 24 санджаки, котрі управляють містом, бо воно поділене саме на стільки частин. А в цій

Християни
Друзи

землі є араби, нібито козаки, котрі звуться друзами. Між ними є християни, залишки ще тих французів, які колись вирвали цю християнську землю з рук поганих, але вони вже далеко відійшли від своїх предків. Однак їх завжди буває до 8–10 тисяч. Вони не мають ніяких земель, а живуть тільки здобиччю та грабунком, часто посягають на Єгипет, нападають на нього на рік 1–3 рази і доходять аж до самих міських брам. Вбивши чимало турків і набравши здобичі, вони відходять назад. Отже, боячись їх, там тримають так багато війська, як вище було сказано. Кіннота має трьох капітанів, кожен з яких командує тисячею легкоозброєних турків, що мають списи. Такий самий порядок і в піших загонах, де служать тільки яничари. Щоп'ятниці кількасот турків виїжджає в поле на берег Нілу для рицарського навчання, однак це чиниться без порядку й обережності, тому завжди хтось або з них, або з глядачів гине, бо коням так пропускають віжки, що потім не можуть їх стримати. Через це хтось нікчемно гине – або впавши, або якимсь іншим способом.

Дурні
турецькі
[військові]
навчання

Як багато
євреїв

Там живе велика кількість євреїв, з котрих беруть подушний податок. Цих євреїв разом з жінками та дітьми налічується до мільйона. Колись їх наказав перелічити Ашан-паша, прагнучи довідатися точну кількість підданих, і нарахував їх різного роду сім мільйонів. // (с. 57)

Багатство
плодів
Виноград
у Греції

Серед такої величезної кількості населення ледве третя частина має здорові очі. Майже всі хворіють від того, що їдять плоди, котрими взагалі живиться простолюду, разом з водою. Там, як у Греції, на острові Корцирі (Корсуге) і в Кефалонії в Закинфі, про що самі греки свідчать, ростуть найбільші в цілій Грецькій державі помаранчі, цитрини і лимони (суtrupов і limonie). Звідси щорічно походить до 200 тисяч кошів невеликих родзинок та близько 30 тисяч діжок червоного і білого вина. Хоч ця країна дуже тепла, однак вони носять чалми на головах, бо це є їхня шапка. Через піт запалюються очі, а хворобі неабияк сприяє вулична курява, що потрапляє до очей.

Єгипет не має вина, бо через розливи Нілу виноградна лоза не росте на полі, а пагорбів або гір немає. Пошесті там тривають по три роки. Першого року пошесть шаленіє з неймовірною силою, другого року вже не так, а на третій – ще менше, в чому кожен може побачити безмірну доброту Господа, котрий карає не так християн, як поганих. Однак турки не звикли стерегтися пошесті, твердячи, що то так має бути і то є Божа кара, котра нікого не мине, і треба їй коритися. Отож вони сміються з християн, котрі під час пошесті ховаються від неї, противляться тим самим Божій волі, але все одно помирають. Дивно те, що у нас холод, а у них спека приборкують пошесть. Але кожні сім років пошесть знову повертається, і в цьому виявляється неймовірно велика доброта Бога, котрий далеко легше карає своїх християн, ніж поганих.

*Єгипет
не має вина
Єгипетська
пошесть*

Року 1516 турецький султан Селім виступив з Константинополя із 300 тисячами війська проти єгипетського султана. Цей, не чекаючи султана в Каїрі, вийшов проти нього зі своїм великим військом. Обидва стали за Дамаском на широких полях головного міста Алеппо. Наприкінці серпня вони зав'язали між собою битву, яку єгипетський султан програв і сам там загинув. Потім Селім через Антіохію та Тріполі прибув до Дамаска, трохи побув у ньому, потім рушив далі і в'їхав до Єрусалима, якого ніхто не боронив; його радісно прийняли сарацини. Другого дня він виступив на Каїр проти новообраного султана, котрого також переміг і вбив. Він захопив незліченні скарби, навантажив ними 90 кораблів і послав морем до Константинополя. Ті, котрі побачили величину Каїра, думали, що це місто Ніневія, але помилялися, бо Ніневія лежить на схід від Єрусалима, а Каїр на півдні.

*Як турок
взяв Єгипет*

В Африці, між Алькаїром і Дельтою, були піраміди, про котрі різні люди багато чого чули. Між іншими були три найславніші, що будувалися з великим зусиллям. Усі автори погоджуються з тим, що місто Мемфіс, уславлене у святому і світському писаннях, було саме в цьому місці, де тепер стоять піраміди, або, швидше, це є гробниці на кшталт чотиригранних веж. Вони зроблені з кам'яних кубів, майстерно витесаних і поставлених, вважаються одним із семи чудес світу, створеним єгипетськими царями. Ці царі, маючи тривалий мир, не знали, куди подіти гроші, і вкладали їх у порожню споруду, щоб не залишити по собі скарбів своїм ворогам.

Піраміди

Інші пишуть, що це вони чинили для того, щоб їхні піддані не сиділи без діла і не вхопилися за зло від такої бездіяльності. Ці піраміди такі широкі, що від рогу в однієї налічувалося 883 стопи, а заввишки вони ще більші. Вони вимагали такого великого кошту, що 360 тисяч людей будувало одну піраміду протягом 20 років. Інші будувалися протягом 78 років і восьми місяців. Однак ніхто не пише, котрий з царів або князів велів їх робити, а без (царів) така споруда не могла б постати. [Кам'яні] квадрати були покладені зверху замість черепиці, а кожен квадрат був на сім стоп. Але потім єгипетські султани зняли ці квадрати і поробили з них мости в Алькаїрі. В середині цих пірамід були чудово зроблені палаци, де були гробниці цих будівників, а чим вище до

Жінка
Родопа

гори, тим прекрасніші і коштовніші палаци. Шпичасті верхівки пірамід було видно далеко у Середземному морі. Пишуть, що ця третя вежа, хоч і менша, // (с. 58) але красивіша. Її збудувала своїм коштом одна вродлива жінка Родопа. Вона збудувала її за ті скарби, котрі збрала, кохаючись із простолюдом, щоб князі не пишалися своїми скарбами і не вивищувалися над нею, бо вона такі скарби збрала не з маєтності, а з тілесності і, не знаючи куди їх подіти, обернула на це будування.

Радзивілл пише у своїй «Пeregринації», що бачив ці піраміди, будиши там у цій Єгипетській землі. На с. 207 він так говорить про себе: «Одного разу ми їхали від Бульбаха між садами до старого Каїра, котрий лежить за милю від Нового. Потім, переїхавши Ніл і пройшовши п'яту частину милі, ми опинилися просто біля пірамід. Там ми побачили, – каже, – сімнадцять пірамід, поминувши інші. Дві з них – найбільші, а третю збудувала розпусна Родопа». Її вигляд і побудову описує Пліній у книзі 36, розділі 12. Вона справді красива, але заввишки має ледве 60 ліктів. Ці три піраміди в усьому добре збереглися, і саме вони вважаються тією річчю, котру світ називає своїм чудом. Дві більші чудесні і неправдоподібно великі; одна, що правда, трохи більша, і шириною, і висотою має 300 ліктів. Всередині вона має майстерно зроблено широкі сходи, по котрих можна піднятися нагору. Мають склепіння й інші піраміди, де містяться гробниці єгипетських царів. Усі автори твердять, що піраміди збудували євреї, коли були в [єгипетській] неволі. Вони мусили це робити з примусу фараона. Піраміди є творінням людських рук, а не природи. Гідне подиву те, що піраміди поставлено на високій горі, котра сама є щирий камінь. Вони ж самі, наскільки можна бачити і розсудити, були зроблені з іншого каменю, і не знати, навіть здогадатися важко, звідки саме і яким способом таку неймовірно велику кількість каменю було привезено на місце. Хоч Ніл і допоміг їх доставляти, але ж і від нього мало не миля до пірамід. Оброблений камінь йде з долу аж до верху пірамід, однак ці кам'яні куби з незрівняним хистом зробив і поклав меткий і вмільний ремісник, так що вся машина здається горою, породженою самою природою, а не поставленою людською майстерністю та наукою. Якщо про ці піраміди захочеш знати більше, то читай Радзивіллоу «Пeregринацію». Ось такі є сім чудес світу: I. Храм Діани, який збудувала амазонка Отрита, дружина Марса. II. Гробниця царя Мавзолея з чистого каміння, висота 80 кроків. III. Родоський маяк заввишки у 80 кроків. IV. Статуя Юпітера Олімпійського, створена з дерева і золота. V. Палац царя Кіра, який збудував у Екбатані Мемнон з різного каменю і мармуру з додаванням золота. VI. Мури Вавилонські, котрі зробила Семіраміда. VII. Єгипетська піраміда, тіні якої не видно; висота – 60 кроків. А Марціал, так рекомендує, пише про ці піраміди такими словами:

7 чудес
світу

*Barbara Piramidum sileat miracula Memphis,
Assiduus iactet nec Babilonia labor.
Nec Triviae tempo moles laudantur honores:
Dissimuleto Deum cornibus arafrequens.
A ere nec vacuo pendentia Mausolea,
Landibus immodocis Cares in astra feratur.*

Йдучи від найвищої піраміди до другої, можна бачити по праву руку прекрасні й чисті помешкання, вирубані у суцільній скелі; покриття мають таке, ніби зроблене з щитів, а на стінах – витесані малюнки.

Старі люди твердять, що то були помешкання царів або єгипетських жерців. Ці піраміди стоять на відстані 4 миль. З цього боку Нілу було місто Мемфіс, а з іншого – Каїр. Потім, коли Мемфіс через старість і війни занепав, єгипетські султани, // (с. 59) згідно з пророцтвами святого Єзекіїля, почали будувати палаци в Каїрі біля гробниць і так легко створили багатолюдне місто.

Неподалік Каїра є криничний колодязь, і він єдиний на весь Єгипет, має кілька ліктів у довжину і ширину, досить глибокий, з дуже холодною і чистою водою. Її витягують з допомогою кола і возять для пиття санджакам на верблюдах, бо вона холодна й оздоровлююча.

На відстані кинутого каменя від колодязя стоїть лісова груша, висока і товста, яку звать фараоною грушею. Це дерево дивним чудом Господнім так розщеплено від кореня аж до верху, що якби довелось їх з'єднати, то могли б обидві сторони дерева злитися на одному боці, а воно вип'ялося, і на другому утворилася порожнина. Низько, біля самого пня, є ніби якась хатинка у дереві, якої жоден ремісник не зміг би зробити; вона сама так утворилась, даючи притулок Найсвятішій Богоматері і своєму Творцеві: Богоматір з ним [Христом] перебувала там. Турки мають у цьому дереві свою лампаду. Отож визнають те, що, доки св. Йосиф не знайшов іншого притулку в селі, дерево чудесно розкрилося перед Божим Духом, так звать нашого Господа, коли він разом з Матір'ю схилився до нього. Це дерево стоїть у садку, де ростуть також бальзамові деревця, пальми і фінікові пальми. Про інші єгипетські чудеса, обряди та звичаї тамтешніх людей маєш досить докладний опис в «Перегринації» Радзивілла.

*Помешкання
єгипетських
царів*

*Одна
криниця
на весь
Єгипет*

*Радзивілл
у «Перегри-
нації»,
с. 227*

*Різ, гідна
згадки*

ПРО НЕГРИТЯНСЬКУ ЕФІОПІЮ*

Ефіопія – негритянська земля, що лежить на південь від Єгипту, її жителі – чорні люди, в деяких місцевостях вони через спеку ходять голі. Знаменитий острів, прозваний Мерое, що його омиває довкола Ніл, має достатньо всілякого провіанту. Його колись називали Сава (Saba), але король Камбіс назвав його так на згадку про свою сестру Мерое. Там живуть удвічі довше, ніж у нас, жінки мають дивовижно великі груди, не такі, як у жінок в інших краях. Як пише Йосиф, з цієї Сави приїхала до Соломона королева Аустру з великою кількістю слуг, прагнучи переконатися в його мудрості й розумі. Про це маєш у 3-й книзі Царств, розділі 10. Крім Мерое, є там й інші острови, як-от: Гетулія, Тунет, або Барбарія, на північ, Нігрите під Гетулією південніше. Є й інші острови в Ефіопії з дивним народонаселенням, про котре давні космографи не знали і не

*Цариця
Савська*

* Див. ідентичний мал. у кн. VI (с. 1 оригіналу).

60 царств
попа Яна

чули, як-от: царство Фессе на півдні, Семеге, // (с. 60) Гамбре, Меліс, Меліндар, Троглодитів, котрі живуть у землі, Азама Сейлан. А в цьому куті на півдні аж до Негритянського океану має близько 60 царств піп Ян, що починаються від Червоного моря. Він був навчений християнської віри, але тепер дотримується Магометового бусурманства. Він сидить там мирно, ні з ким не воює, бо люди прагнуть цього. Його звать Гіан, а наші переінакшили Гіана на Яна.

ДЕРЖАВИ ВЕЛИКОЇ АЗІЇ, а насамперед

ПРО СИРІЮ

Середина
світу

Сирія, що у Великій Азії, є найшляхетнішим царством у світі. Воно лежить, вважай, посередині світу. Там народився Господь Христос, проповідував, навчав, помер, воскрес і звідти вознісся на небо. Там розташована ота Свята земля, колись обіцяна Господом Богом євреям, що називається Ханаан, або Палестина. Там розташоване місто Дамаск, засноване слугами Авраама, славне на верненням святого Павла. Там було створено Адама, це оздоба всієї Азії. Там знаходиться, вважай, центр землі, в цій країні є кедрі і гора Ліван, а з цієї гори беруть початок дві ріки: Йор і Дан, а потім вони зливаються в одну, що прозивається Йордан. У цій річці Господа Христа хрестив св. Іоанн справою Духа Святого. Для людей там є багаті прибутки, бо там найбільші багатства, як виявилось на Давиді і на Йові. Цю державу тримали римляни тисячу років, але потім через погану справу втратили її на користь сарацинів. Це царство лежить між Африкою, Скіфією та Індією. Воно поділяється на провінції: Дамасцене, Целем, Комагене, Апамене, Юдея, Ідумея, Самарія, Галілея, Віфлеєм, Гільбое, Газирим і Кана, де був Господь Христос на весіллі. Там є і те місто Назарет, де він робив чудеса. Там гора Фавор (Tabor), де було Преображення [Христа]. Там Тир і Сидон, про котрі свідчить [Св.] Письмо: *Царств, 17; Лука, 14*. Там були жертви Авеля. Там було славне місто Єрусалим, Гроб Господень і Соломонів храм, котрий руйнували разів 10, а ким і коли, це коротенько опишемо.

Соломонів
храм зни-
щено багато
разів

Насамперед пише Корнелій Тацит, що через 480 років після виходу євреїв із Єгипту, як про це є у 3-й книзі Царств, [храм] стояв на високій скелі, потужно укріплений євреями, і це було вже після поганського приходу з Вавилонії Навуходносора. Це засвідчує і Єзра, згадуючи про євреїв, визволених з неволі. Коли вони відбудували цей храм, тоді плакали, згадуючи про перше його спорудження. А з цим храмом не міг зрівнятися жоден інший, бо цей храм був незрівнянно чистий, поставлений гарно і великим коштом. Але єврейські царі після Давида і Соломона творили погані речі, часто виявляли недбалість і

неохоту, воздаючи хвалу Богу живому, також і храму не залишали ніякого пошанування. Тоді євреї почали вигадувати поганські вівтарі і стовпи на честь поганських богів. Через це впали на них клопоти, тривоги, війни, голод, пошесті і всілякі біди, послані Богом. Скільки разів знищено їхнє царство, а єврейський народ було забрано в неволю, стільки ж разів грабувався Соломонів храм. Врешті, після розгрому єврейського царства по смерті Соломона, вчиненого єгипетським королем Селехом, приятелем Ієровоамовим, храм було пограбовано. Потім, за Іоаша, ізраїльського царя, після перемоги єгипетського царя Амази, було пограбовано не тільки храм, а й королівські скарби. Потім втретє від Тиглатпаласара, асирійського царя, через підбурення неспокійного Ахаза була завойована Сирія, а Соломонів храм пограбовано вчетверте. Єзекія, добрий і побожний цар, прагнучи зберегти свій народ, втратив храмові скарби вп'яте. Після цього за шість років до Різдва Господа Христа, як пише Йосиф Євсевій, за часів царя Йохаміма Оха полководець царя Артаксеркса пограбував цей храм ушосте. // (с. 61) Птолемей, син Лага, котрий панував у Єгипті, взяв Єрусалим, пограбував храм у восьмий раз, а багатьох ізраїльтян убив, змушуючи їх прийняти язичницьку віру. *Марк Красс*, людина жадібна, йдучи в похід проти татар, був заведений зажерливістю до багатств цього храму, тому й пограбував його у дев'ятий раз. Кассій, жорстокий чоловік, нищачи всю Сирію, не проминув і храму, пограбувавши його в десятий раз. Останній раз Тит, син Веспасіана, не в змозі стримати свого рицарства від насильства, щоб вони не палили храму, добився тільки того, що лише дві його вежі було залишено цілими на пам'ять про те, яким великим коштом було збудовано цей храм євреями, визволеними з вавилонського полону за 46 років перед Соломоном, а їх було, як пише Євсевій, 50 тисяч, а потім Соломон за 7 років поставив його ще більшим коштом. Пізніше, через єврейські усобиці, він, вважає, був зруйнований, і з того часу, як пише св. Августин, він почав занепадати, що було передбачено пророками. Римляни, які перемогли Азію та Африку, оминули Єврейську землю. Але побачивши їхню незгоду після перемоги над Антіохом, опанували майже всю Єврейську землю. Тепер тут порядкують турки за Магометовим звичаєм: 500 ламп і досі горить на його верху. Пише Радзивілл у «Пeregринації» на с. 97, що тепер тільки ім'я Соломонового храму залишилося, там швидше інший храм або мечеть стоїть, що має вісім граней і покритий свинцевою бляхою. Він збудований усередині подвір'я, оточений оливковими та фіговими деревами. Кажуть, що цей храм поставила св. Єлена, котра збудувала в Єврейській країні 500 храмів.

*Нинішній
Соломонів
храм*

Ми тут не говоримо про той храм, де є Гроб Господа Христа, а тільки про Соломонів. А Гроб Господа Христа, згідно з «Пeregринацією» Радзивілла, знаходиться за Самарією і за містом Сихар, про це маємо у св. Іоанна, глава 4, і за отим дуже родючим полем в Єрусалимі, котре патріарх Яків дав Йосифу понад його частину, про що *Буття, глава 48*.

*Гроб
Господень
в Єрусалимі*

Поле розташоване за милю від замку, названого Габаа Саула, про котрого маєш у *1-й книзі Царств, 10*. Там є капличка Гроба Господнього, у котрій зберігаються знаряддя мук Господніх, якими Господь Христос через свою пренайдоружчу смерть викупив рід людський. Там є місце, де було знайдено Св. Хрест, на котрому розіп'ято Господа, де невинний Ісаак мав бути принесений у жертву. Там є місце відкуплення роду людського, котре паломники відвідують з великим трепетом і набожністю та проводять час у палких молитвах вдень і вночі. Священик проводить Літургію саме на тому місці, на котрому лежало тіло Спасителя, на лаві, вирубаній у скелі. На стіні можна побачити дуже древній образ, на якому зображено Воскресіння Господнє. Детальніший опис Гробу Господнього, капліці тамтешнього храму і розташування тих святих місць маєш у «Пeregринації» Радзивілла.

*Турки
бояться
греків*

Там неподалік є золота брама, через яку входили до Соломоного храму і якою Господь Христос в'їхав на осляті до Єрусалима, *Матвій, 21*. Ця брама тепер закрита Божою тайною, замурована, і відкривати її, кажуть турки, не годиться. Твердять, що вона сама відкриється одному великому і найпотужнішому царю, котрий нею в'їде у святе місто і буде паном усього світу. З цього кожен добре може зрозуміти, як сильно турки бояться християн. І цей Радзивілл на с. 284 пише, що вони дуже остерігаються греків і бояться їх. Хоча турки володіють їхніми островами, однак греки, як і на інших островах архіпелагу, орють землю, доглядають виноградники. Турки ж, набравши вдосталь провіанту, сидять у замку і ніколи звідти не виходять, боячись греків. Коли ж надходить час сплачення данини, тоді до цих островів прибуває кілька галер з яничарами, які, взявши данину, їдуть геть. Можна тут згадати і те, що пише цей же Радзивілл на с. 246 про турецькі переконання, бо турки дуже займаються чорнокнижництвом і чарами, – що християни заберуть у них Святу Землю в п'ятницю, коли вони відправлятимуть свої обряди у мечетях. Тому в Дамаску, звідки починається Палестина, вночі у п'ятницю стоїть потужна сторожа, і на годину раніше вони замикають місто. До Єрусалимського замку також не пускають жодного християнина, і взагалі, дивитися // (с. 62) на цей замок навіть здалеку не дуже безпечно. Ці передбачення загрожують туркам, оскільки християни прибудуть через Александрію до обіцяної землі, тому вони до старого порту не підпускають і найменших християнських кораблів, бо вірять, що на нього християни мають напасти, незважаючи на те, що порт захищений камінням у воді і скелями. Врешті, коли вони у п'ятницю входять до своїх мечетей, а це буває в полудень, то християнські караван-сараї міцно закривають з вулиці на висячі замки. Для цього мають і сторожу, котра їх стереже, доки вони не розійдуться зі своїх мечетей. Крім того, вони мають і передбачення про занепад своєї держави, про що буде наприкінці сказано, а тепер, завершуючи опис сирійських провінцій, перейдемо до інших.

*Турецький
прогноз*

У Сирійському царстві є чимало міст і провінцій, про котрі згадує Святе Письмо.

Бетулія, де Юдиф відрубала голову Олоферну.

Самарія, що була колись столицею десяти єврейських колін.

Кесарія Палестина лежить над морем біля гори Кармель, де племінник Іродів був покараний ангелом, бо не вшанував живого Бога, а після цього його з'їли черв'яки.

Там же розташована і *Галілея*, але вона є двох родів: одна вища, а друга нижча, але обидві родючі та врожайні. Там досить оливкового дерева, пальм і фініків. Галілейські міста такі: Назарет, де виховувався Господь Христос, Капернаум, де він зцілив сина царика Кана, де він був на весіллі, гора Фавор, де він преобразився, гора Пання, з якої витікає Йордан, і гора Ліван, біля якої б'ють перед містом натуральні теплі джерела.

Антіохія є двох родів: одна під горою Таурус, котра зветься Алеппо, де є знаменитий купецький склад; друга Антіохія тягнеться на три милі від моря і закрита високими горами. Вона має порт біля ріки Оронт. Ця Антіохія була колись головою всієї Сирії; тисячу років перебувала під римським пануванням, а потім була разом з Єрусалимом захоплена сарацинами. Однак християнські князі здобули її, але потім її облягав три місяці і взяв Саладин. Відтоді нею володіють турки. В цій Антіохії був перший престол св. апостола Петра. Неподалік від неї лежить місто Селевкія, велике й потужне, звідси йдуть великі кораблі до Кіпру. Між тими двома Антіохіями лежить на горі місто Александрія, прозване так від Александра Великого. Там Александр розгромив потужного короля Дарія.

Дві Антіохії

Царство Месопотамію завжди, як і Вірменію, приписують до Сирії, бо всі вони по-єврейськи зветься *Арані (Aranie)*. Вона лежить між двома ріками, на схід від неї тече Тигр, а з заходу – Євфрат. Найголовніші міста в ній такі: Едесса, Харра, Нізибіс, Раза та інші.

Месопотамія

Фінікія є сирійською землею, ближчою до Єрусалимського царства. Вона має на півдні Галілею, а на сході – Мертве море, славне знищенням Содому та Гоморри і містом Єрихоном. На півночі лежить Самарія, котра була колись столицею десяти колін єврейських, а на заході – Середземне море. У ній здавна були шляхетні міста: Тир – потужне і багате місто, що стояло на острові, вважай на морі. У часи єрусалимських царів воно мало довкола себе достатньо потужних мурів і тільки зі сходу мало вхід, який використали, здобуваючи міста, Навуходоносор і Александр Великий. Однак і тут стояли 4 стіни, розкішні палаци, муровані башти, і місто не вдалося взяти. Александр Великий знайшов спосіб, як його здобути, хоч із витратою коштів та великими труднощами. Сидон теж було потужне і багате місто над морем за 4 милі від Тира. Перед тим як його взяли перси, воно здавна звалось Сихем від внука Ноя, котрий заснував його і назвав своїм іменем.

Фінікія

Тир і Сидон

У цій Фінікії було придумано грецькі літери, звідти походить делікатний шовк і розмаїте гаптування; пурпур, котрий, як деякі пишуть, бере свою фарбу від близькості сонця, з Африки дають // (с. 63)

Пурпур

фіолетову фарбу, а з Тира – червону. А пурпур – це риба, що на собі носить панцир. З нього беруть сік, котрим фарбують дорогі шати. Є там і риба мурікс, що дає таку ж силу фарби, як і пурпур.

ПРО АССИРІЮ

Вавилон **Ассирія** – це царство, або монархія, названа від Ассура, сина Сима. Вона межує на сході з Індією і частково з Мідією, на заході її кордоном є ріка Тигр, на півдні вона межує із Сузіаною, а на півночі вона впирається у Кавказькі гори. Святе Письмо називає цю землю Сеннар або Синеар; часто плутають з Ассирією Вавилонію. Столиця Ассирії – місто Вавилон. У цій землі рідко буває дощ, а все, що там вродить, дістає вологу з рік, але не природно, як у Єгипті з Нілу, а зусиллями людей, котрі жолобами доставляють воду на ріллю. Ось чому там велике багатство збіжжя, особливо рису, пшениці, ячменю, на котрих лист буває завширшки чотири пальці, а колос росте вгору, як дерево. Люди мають собачі звичаї, бо продають дівок, як худобу; так само й чоловік, перш ніж почне жити з дружиною, спочатку продасть її кому іншому, а потім відкупить. Там можна знайти й чимало інших звичаїв, що суперечать глузду. Турки з персами воюють за це царство.

За що воюють турки з персами

ВАВИЛОНІЯ І ХАЛДЕЯ

Семіраміда **У Вавилонії і Халдеї** панував спочатку Немрот і Бел, потім Нін і Семіраміда, котрі наказали збудувати місто й замок красиво і великим коштом, провести до нього [каналом] ріку

Євфрат. Тут була самостійна держава 1234 роки, але потім розпалася на Вавилонію, Мідію та Персію. В часи Кіра і Дарія знову була єдина монархія, котра існувала протягом 191 року. Потім через Александра Великого ця держава перейшла до греків і існувала під ними 495 років.

Там же було місто Ніневія, уславлене Святим Письмом. Довшого за Ніневію не було міста на світі. Його збудував Нін над рікою Тигром і населив асирійським народом та іншими. Потім Нін зібрав війська проти Бактрійської землі, але помер, залишивши по собі з Семірамідою сина, котрий мав таке ж ім'я. Це славне місто було зруйноване мідянами, з чого можна перекоонатися, що нічого на світі немає такого міцного, щоб не підлягало руйнації і не мало б свого кінця. Так трапилося і з гробницею Бела, котру зруйнував король Ксеркс. Ця піраміда була високою і чотиригранною, // (с. 64) змурованою з цегли, вона мала заввишки 625 стоп і стільки ж по сторонах. Цю гробницю, або вежу, хотів реставрувати Александр, але справа вимагала тривалого часу і важкої роботи: тільки протягом двох місяців вона потребувала 10 тисяч людей. Через це він не зміг докінчити те, що почав; він захворів, а потім помер.

*Нін,
асирій-
ський
король*

Мідія простяглася із заходу на схід, але дуже вузька. На півночі вона має Каспійське море, на заході – Велику Вірменію і Ассирію, на півдні – Персію, на сході – Гірканію і Парфію.

Мідія

Мідяни були під асирійськими царями аж до царя Сарданапала, а після його смерті утворили іншу монархію. Це царство в часи Астіага було дуже обширним та існувало 350 років. Потім Кий, племінник Астіага, переніс Мідійське царство до персів. Після персів мідяни були підкорені македонцями, потім парфянами, і, хоч добра їх частина заприятнилася з римлянами, нині вони мають паном перського царя. Люди в Мідії, Персії, Арії, Бактрії говорять майже однією арабською мовою. Мідійське царство на півночі не є родючим. Хліб роблять з мигдалю, а вино – з коріння спеціальних рослин. Столицею цієї землі є Екбатана.

*Під ким
нині Мідія*

Парфія – царство, межує на півдні з Карменією, на півночі – з гірканами, на сході – з арами, на заході – з мідянами. Ці парфи є вигнанцями з татар, їхнім царем був спочатку Арсак, досвідчений у рлицарських справах. Хоча це царство розширилося з нічого, однак римляни з ними завжди воювали, за часів їхнього короля Митридата. Тепер все опанував турок.

Парфія

Гірканія лежить між Парфією та Каспійським морем, яке звуть також *Гірканським морем* від Гірканії. Її народ [завжди] готовий до війни, саме їм св. Фома сповістив Євангеліє і прихід на світ Христа.

Гірканія

АРАВІЯ

Аравія є трьох родів: Скеляста, Пустельна і Щаслива. До *Пустельної* Аравії прийшли євреї, коли їх Господь Бог великим чудом привів через море. Там вони жили 40 років, і їх там Господь Бог годував і поїв без якогось людського втручання.

*Пустельна
Аравія*

У ній повно змії і скорпіонів, тому жоден ворог не може осісти в цій землі. Там живуть тільки араби під наметами, дикі люди, котрі живуть тільки здобиччю, тримаючи верблюдів. Лежить ця Аравія напроти Аравії *Скелястої*.

Куріпки

Там достатньо розмаїтого птаства: папуг та інших птахів, подібних до наших куріпок, котрі хоч не можуть літати, однак жоден пес їх не зможе наздогнати, бо вони швидко бігають по землі, хіба що загнати їх до сітки. Вони живляться камінчиками, здобутими із землі. М'ясо куріпки є дуже жирне, добре на смак, але їсти його, особливо свіже, дуже небезпечно, бо коли хто його кілька разів їсть, то може померти. Причина цього полягає у тому, що цей птах годується камінчиками, а коли чоловік це їсть, то у нього виникає пухлина, а потім настає смерть. Отож, коли куріпку хто з наших купить, то спочатку обскубе, потім добре посолить і тримає в солі цілу ніч, потім пече і ставить в оцет. Після такого приготування м'ясо стає смачним і здоровим. Кажуть ті, хто там бував, що саме цей птах був даний Господом Богом євреям у пустелі для прогонування. Святе Письмо називає його куріпкою.

Страуси

У цій же піщаній пустелі, що тягнеться до Червоного моря, живе дуже багато страусів. Араби спочатку оточують їх здалеку, заганяють до купи і вбивають, бо ці птахи не літають, хоч і мають крила. Вони такі високі, як верблюди, міцної статури, що навіть і залізо їдять. Але цей птах через свої великі розміри не може літати, тільки допомагає собі крилами, як наші дрохви, поки злетять догори, тому важко їх наздогнати. Він також кидає назад камінням, коли втікає, хапаючи камінь ногою, і швидко вбиває. Пера має у хвості великі і гарні, але м'які. // (с. 65)

Історія про арабів

Араби, котрі живуть у Пустельній та Скелястій Аравії, ніколи не їдять ні хліба, ні м'яса, а годуються тільки фініками, також козячим молоком, дуже корисним, п'ють воду, тому живуть довго, багато з них доживає до ста років. Вони мають добре здоров'я і чисте тіло. Коням вони дають замість вівса м'ясо, котре спочатку висушують на сонці, потім рубають на дрібні шматки, тому коні добре вигодовуються; коли ж дати коню тільки дві пригорщі такого корму, йому вистачає майже на 24 години. Крім того, таке м'ясо не викликає у коня спраги і зберігає його первісну швидкість, бо коли він ще є жеребчиком, то йому дають ссати кобилу до дев'ятого дня, а потім дають йому молоко верблюдів, щоб жеребчик не став слабий від материнського молока. Тому кінь зберігає і свою природну красу, і силу верблюда, годуючись верблюжим молоком.

Оскільки тут говориться про арабів, то треба знати, що біля Каїру, як ми раніше згадували, також є вільні араби, котрі живуть тільки здобиччю та грабунком; також біля гори Антілівану, де починається Целесирія, є араби-мароніти, що пасуть худобу, вони мають півгаки, мушкети (руһакамі) і луки і воюють з арабами-сарацинами. Там живуть представники арабських хоругв: дві червоні мають християни, а шість білих – сарацини; вони ворогують між собою, часто мають міжусобні війни. Араби, котрі вживають білих хоругв, мало не завжди займаються розбоєм

у Єгипті та Палестині, тобто у Святій Землі. Є їх трохи і в Галілеї біля гори Фавор, вони мають великі отари овець і верблюдів, живуть під наметами, шукають добрих пасовиськ і здорових вод. Коли ж їм бракує в одному місці пасовищ, то вони, посадивши дружин і дітей на верблюдів, женуть овець далі. Але араби-християни живуть у селах, пильнують садків, як на горі Ліван, так і в Сирії, особливо в Дамаску і Святій Землі, але вони становлять меншість. Може тут хтось запитати: якщо місцеві араби переповнили шляхи своїм розбоєм, чому тоді їх терплять турки? Треба знати, що хоча аж 6 арабських хоругов живе у Турецькій державі, але вони ніде не мають постійного мешкання, виїжджають на шляхи і турків, де трапляється зустріти, грабують і обдирають. Якби вони об'єдналися, то були б дуже страшними для турків, бо про них кажуть, що їх налічується 200 тисяч. Але вони мають незгоду між собою, яка ніби з народження у них є за якоюсь Божою волею. Кожна хоругва має свого гетьмана, котрому кориться, а всіх їх перевищує один найбільший гетьман, котрий на їхній мові зветься абор. Він має під своєю владою 40 тисяч арабів і часом пустошить не тільки Єгипет, Дамаск, Александрію, Палестину, а і всю Сирію. Їм чинити опір турки не можуть, хоч би й зібрали не знати як велике військо, бо їх треба шукати у скелях і безлюдних неприступних місцях. До того ж араби і їхні коні витривало переносять працю і голод. Вони такі страшні для турків, що коли десяток їх стане в сорочках зі своїми довгими списами, а це до полудня, бо потім через надмірну спеку вони натягають сорочку на голову разом із чалмою і голими сидять на конях, то й 30 турків, озброєних мушкетами, не зважаться виступити проти них. Одного разу трапилось так у присутності європейських паломників, що один єрусалимський санджак вибрався був у поїздку з 50 кінними і натрапив на шляху тільки на 8 арабів. Вони йому вчинили таку перешкоду, що він, хоч і мав при собі 50 кінних, мусив, однак, неодмінно повертатися до Єрусалима. Турки їх бояться так, що біля Сірчаного моря, або *Асфальтового озера*, і взагалі по всій Святій Землі, турецькі села дають їм річну данину, купуючи собі мир. Утім, ті ж араби не припиняють своїх розбійницьких дій. Взагалі, коли каравани з Дамаска, Алеппо, Каїра йдуть до Мекки, то паші цих трьох міст через своїх посилають їм дари, щоб вони не напали на купців та паломників, хоча кожен караван має свого санджака з 300 гусарів і 300 яничар з півгаками, часом бере із собою і польові гарматки. Ці араби беруть подарунки і дотримуються своїх обіцянок, але навіть сам султан їх боїться, особливо того, // (с. 66) щоб вони не об'єдналися з потужним сирійським царем і щоб не стали ще страшнішими для турків. Це особливо страшним є від перської війни, бо ці араби приязніші християнам, ніж турки. Найбільше їх коло Галілеї; ця земля кам'яниста і скеляста, як і Сирія. Але коли пройти дві милі, то відкривається така краса полів, що важко описати.

Арабська мужність проти турків

Подивись на цей приклад, як турки бояться арабів

Галілея та її поживні рослини

Легко оцінити родючість ріллі і полів уже тому, що їх не орють через арабські наскоки, однак вони дають достатньо особливих рослин,

насамперед розмарину, густі кущі якого зеленіють скрізь. У багатьох місцях живуть араби, котрі через необхідність випасати своїх овець та верблюдів зупиняються біля річок і, як уже говорилося, змінюють місце залежно від отари і хвороб. Жодним хліборобством араби, крім християн, не займаються, а харчуються тільки молочним. Дивлячись на руїни великої кількості міст і містечок, я йду за Йосифом, котрий у книзі 3, розділі 2 «Юдейської війни» описує Галілею і твердить, що вона була така багата не тільки провіантом, а й містами та селами; що одне село, навіть найменше, мало до 15 тисячі орачів, особливо коло гори Фавор. Під нею дуже широка і дуже весела долина. Деякі кажуть, що після поразки королів Мельхіседек зустрів Авраама, котрий повертався додому, і, благословляючи його, пожертвував хліб і вино: *Буття, 14*. Але інші твердять, що це діялося на Кальварійській горі, де було розіп'ято Господа. Це я залишаю теологам, а сам приступаю до *Скелястої Аравії*.

Мертве
море
Міста,
які спалив
вогонь
з неба

Недалеко звідти знаходиться *Асфальтове море*, тобто Мертве море, або Сірчане. Коли на свідчення Господньої справедливості і мерзенності гріха небесний вогонь спалив п'ять міст, які називалися: Содом, Гоморра, Сохот (Sochot), Амона і Себіон, деякі з істориків, особливо Георгій Кедрін, твердять, що три останніх – Сохот (Segon), Амона і Себіон – провалилися. Це море, або озеро, є майже сірчаним; на його березі таке каміння, котре, будучи запаленим, горить, як дерево. Йосиф *Іудей* пише в історії про єврейську війну, а Радзивілл підтверджує у «Перегринації», що кожного дня барви цього озера міняються: зранку вода чорніє, в полудень стає синьою, як сукно, а перед заходом, по гарячих [днях], ніби з багном перемішана, трохи червоніє. На березі цього моря негри збирають гірку сіль, котру виробляє це озеро. Неподалік звідти є місце, де євреї перейшли Йордан, як по суші. За півмилі звідти лежить пагорб по правому боці, де Ісус [Навин] бачив проти себе мужа, котрий стояв з витягнутим мечем: *Ісус, 5*. Там же неподалік було місто Єрихон, котре було розташоване на веселій, багатій на всякі рослини й плоди, родючій долині. І з нинішнього самого місцезнаходження видно, що воно було круглим, а там, де йшли мури, тепер насипано ніби вал. На місці веж, котрих було чимало, розташовані ніби якісь округлі пагорби. У розділі 6 описане те прокляття Ісуса [Навина], яке сповнилося, бо там тепер ніхто, крім арабів-розбійників, не живе, тих [давніх жителів] розстріляли на купках комишу. На кінці міста залишилась одна чотирикутна вежа, але й вона збереглася лише наполовину. Одні твердять, що це був дім розпусниці Раав, яка жила біля стін. Вона, випросивши у євреїв мотузку, звісила її з вікна і таким чином втекла неушкодженою від воєнного нападу і всіляких бід: *Ісус, 2*. Там росте дерево спалат, котре дорого коштує. Воно потребує сильного сонячного тепла, як і ерихонська рожа, що дуже корисна жінкам для легших пологів. У півмилі від Єрихона є джерело, нездорову воду якого оздоровив сіллю Єлисей і зробив її з некорисної дуже доброю. Ця вода зрошує

Місто
Єрихон

Дім
розпусниці
Раав
Дерево
спалат
Рожа
з Єрихона

каналами всю долину і садки. Там неподалік є гора *Квадрантана* (*Quadrantana*), де сатана спокушав Господа Христа, коли наш Спаситель постився 40 днів і ночей (*Матвій, 4*). Там дуже багато каміння, про яке сатана говорив: «Скажи, щоб це каміння стало хлібом». На самому верху цієї гори є капличка на тому місці, де сатана, взявши Господа, показав йому всі царства світу, про що говорить Євангеліє. На горі повно печер, у яких колись жили пустельники, а тепер через жорстокість поганих там немає нікого. За панування турецького султана Селіма там, у цих краях, було // (с. 67) до тисячі ченців і пустельників. Але їх цей тиран наказав стратити, щоб не поширювалася ця релігія в їхніх краях.

Скеляста **Аравія** лежить між Єгиптом і Єврейською землею, давні історики називають її Набатеею. Головне її місто – Петра, а по-арабськи: Арах. У цій землі є гора Кассіус, де міститься гробниця Помпея. У цій землі знаходиться гора Синай, на якій є гробниця св. Катерини, де Богом був даний Мойсею закон. Сюди, до священика Мадіана, втік Мойсей через страх перед фараоном. Ця земля така піщана, що зветься Піщаним морем; тут немає жодної дороги. Люди, як їдуть туди, сидячи на верблюдах, укриваються у дерев'яних клітках від піску, котрий, порушений вітром, б'є в очі хмарою. Ці люди мають у подорожі компаси, як і моряки. Цю землю зайняли євреї, коли йшли з Єгипту. Там вистачає мумій людей, висушених у піску сонцем і вітром. У цій землі є місто Медина, наші привозять до нього збіжжя з Аравії Щасливої, з Ефіопії, з Алькаїра Червоним морем.

*Аравія
Скеляста*

*Гора
Синай*

Аравія Щаслива лежить близько до моря Арабського і Перського, ця земля багата на все. Александр Великий, коли їхав з Індії, хотів там жити, як у столиці. Поблизу неї – Сабей, де достатньо золота, срібла, мира, цинамону, фініків і пальмового дерева, а головне місто там – Едон. У цій землі є птах фенікс біля міста Клеополім, у котрому є найкращий храм після Єрусалимського храму. У цьому храмі жерці мають записані на письмі час і годину, коли фенікс-самолет (*Samolot*), котрий є єдиний у світі, має померти і знову народитися. Отож, коли минає 560 років, тоді цей птах, наносивши сухих гілочок і різних трав, всідається високо у гнізді й у велику спеку махає крилами і запалює гніздо, а сам згорає. Потім з попелу народжується маленький черв'ячок, котрий потім стає як горобець, далі – як голуб, ще далі – як півень, як гусак, врешті сягає такої величини, як орел, і вилітає з гнізда. На голові він має з пір'я ніби золотий чуб, під горлом – червоне пір'я, хвіст біло-червоний смугастий, крила має такі, що світяться як вогонь; синю спину; фенікс дуже гарно виглядає, особливо на сонці, і зветь його сонячним птахом. Вергілій, описуючи вік різних тварин і птахів, не проминає також фенікса, кажучи про нього такими словами:

*Аравія
Щаслива*

Фенікс

*Він сповнить праведним життям мужів старіючих,
Але у багато разів більше, ніж ми, живе балакуча ворона,
У чотири рази яструб живе довше, ніж ворона,*

*А довше яструба утричі живе альбатрос,
А його перевищує у десять разів фенікс,
Який відроджується з попелу.*

*Мекка
Гробниця
Магомета*

У цій же Щасливій Аравії є місто Мекка, велике й потужне. В центрі міста стоїть храм на кшталт римського Колізею, зроблений із цегли. Він має сто входів, має високий склепистий дах. Там лежить Магомет, котрого турки шанують майже як Бога. У центрі стоїть щось на зразок невеликої башти у каплиці, яку турки обходять і цілують, кажучи, що це є той дім, котрий будував колись Авраам. У середині цієї невеликої башти – глибокий стік, де бусурманці змивають свої гріхи, коли туди приходять. Там живе величезна кількість голубів, про яких кажуть, що вони походять від тієї голубки, котра виймала горіхи з вух Магомета, а турки вірять, що у неї нібито втілювався Святий Дух. Гробницю Магомета тримають на собі не дуже товсті колони. Оскільки це місце тісне і темне, не освітлюється нічим, крім ламп, то тим, хто дивиться здалеку, здається, ніби труна висить у повітрі силою магніту. Але, придивившись уважніше, кожен бачить, що її тримають колони.

*Опис
єдинорога*

З іншого боку храму знаходяться стайні, де перебувають різні тварини, насамперед єдиноріг. Це звір завбільшки з жеребця-трилітка, на чолі він має чорний ріг завдовжки три лікті; шерсть має гладку, голова – як у оленя, коротка шия, рідка грива, голінки, як у оленя. Цього звіра до них привозять негри з Ефіопії; багато товарів привозять з Персії, Ефіопії, з обох Індій, але їх не викладають удень // (с. 68) через велику спеку, а тільки вночі, і починаючи від другої години торгують.

*Різні
тварини*

Там достатньо різних плодів, худоби, тварин, левів, леопардів, також морських чудовиськ, фараонових щурів, котів, котрі роблять мускус, також козерогів, які, бестії, є напрочуд прудкими, хоч мають дуже тонкі ноги; вони так швидко бігають по скелях, що кожен може здивуватися. Є там багато й кіноцефалів, тобто людей із собачими головами, котрі харчуються молоком. Самка хапає малих хлоп'ят, але дорослому чоловікові вона не сміє чинити нічого поганого, про що читай Плінія, книга 7.

Дромадери

Є там і такі верблюди, котрих звуть дромадерами. Вони такі сильні, що кінь, який швидко буде бігти, ніколи з ним не зрівняється. Дромадер може витримати до 6 днів без води. Негр, що сидить на ньому, підкидає йому потроху пшениці, вилущеної з колосків. Коли ж негр хоче злізти з нього, то вдаряє кийком по нозі. Той приклякає зразу ж до землі, а негр злазить. Ця тварина дуже здатна до швидкої дороги, на нього можна покласти сідло, бо він має тільки один горб, а не два, як інші верблюди. На берегах ріки Нілу, де її рукав впадає у море, в певний час буває велика кількість лелек. Це буває тоді, коли вони від нас прилітають, тобто в серпні, коли Ніл після розливу знову входить у свої

*Багато
лелек*

береги. Тоді там, на багністій землі, їм залишається для прокорму велика кількість плазунів. Там повно й зелених та червоних качок на високих ногах. У цій же ріці є морські коні, дуже подібні до наших зубрів поставою, шерстю і величиною, тільки без рогів. Вони чинять велику шкоду рису, тому жителі роблять біля своїх ділянок великі канави, щоб ці bestії, котрі мають малі ноги, не могли вилізти нагору. Коли ж застануть в городі людину, то так сильно кусають, що часом і на смерть заїдять. Деякі вважають, що їхня назва – одонтотирани, тобто зубні тирани. Греки їх звать амфібіями, тобто звіром, котрий живиться і водою, і повітрям, живе і на землі, і на воді. Пише Кедрін, що ця тварина така велика, що може з'їсти слона, але це не схоже на правду. Бо ця тварина, хоч і жорстока та страшна на вигляд, має великі зуби, голову з великою пащекою на півтора ліктя, однак вона не є більшою, ніж слон.

Ілльські качки

Морські коні

ПРО ПЕРСІЮ

Персія – це велике і широке царство, яке колись було головним у всій Азії. До неї входили всі ці царства: Сирія, Ассирія, Єгипет, Мала Індія, Вавилонія, Вірменія, Парфія, Мідія, Аравія, Мала Азія. Персія не зазнала б потуги Александра Великого, якби самі шляхи не повели її до Греції. Це царство тягнеться аж до Червоного моря, тому і звать його Перським морем. На сході вона кінчається Індією, на півдні – Перським морем. Люди в Персії з тих часів завжди були войовничі, завжди діяли зброєю. Але турецький султан їх перевищує потужністю вогнепальної зброї, тобто гарматами і рушницями, котрих вони не знають. Але тепер уже часто турок спливає кров'ю від персів. Вони вживають арабську мову наполовину з татарською, як турки. Носять червоні чалми на головах. На сонце кажуть «Божа шапка», тому віддають йому велику честь, коли воно сходить.

Як багато царств включала Персія

У якій пошані у персів сонце

У час Різдва Господа Христа Перське царство було під римлянами, але потім вони визволилися з ярма і здобули волю 632 року після Різдва Христова, після чого б'ються за монархію з турецьким султаном аж до цього часу.

Ормузд – це чисте й багате місто, що лежить на сході, воно поставлене на морському острові поблизу Перського моря. Лежить від берега на відстані трьох наших миль, має чисту воду, але у ньому бракує збіжжя, тому весь провіант йде до них морем. Недалеко від них є містя, де з моря витягують чаші з великими перлами. Султан цього міста Магометової віри. Там завжди багато купців, які приїжджають за перлами. З цього міста 12 миль до перського міста Ери, котре має досить всілякого провіанту. Там є багато цікавих речей на продаж. Все населення було Магометової секти, але тепер з Божою поміччю між ними

Про місто Ормузд і збирання перлів

Місто Ери Перси-християни

Місто Сира множитья християнська віра. Є там друге місто, Сира, у якому чимало різного дорогого каміння. // (с. 69)

Перське пижмо З міста походять і балясини, досить там і мускусу, котрий наші звуть пижмом. Але перевізники дуже його фальшують, бо коли справжнього мускусу понюхати, тоді зразу рине кров з носа.

Сузіана названа від міста Сузи **Сузіана.** Ця провінція лежить між Персією і Вавилонією, а названа так від славного міста Сузи. Там перський король Кір, перемигши Мідію, заснував на вічну пам'ять столицю своєї держави, бо перси в Персеполі мали скарби і гробниці своїх старших, і це були потужно укріплені місця. Святе Письмо в Біблії говорить, що король Асверус (Aswergus) мав у Сузах столицю своєї держави. Ця земля дуже багата і родюча, однак надмірна спека сушить збіжжя, як вогонь. Там на шляхах повно отруйного гаддя, через котре важко проїхати від міста до міста. Люди прикривають свої будинки землею через сильну спеку. У цьому місті роблять делікатні тканини із золота і срібла для дорогого одягу.

Року від Різдва Христова 1250 Аллау, великий татарський хан, обложив це місто Сузи і взяв його. Правитель міста – каліф мав повну вежу золота, срібла і дорогого каміння, але не хотів через жадібність дати зібраного скарбу на потреби оборони. Аллау-хан, взявши місто, схопив каліфа й ув'язнив його у тій вежі, у якій були ці скарби. Він не дав йому ні їсти, ні пити, кажучи йому: «Якби ти не так жадібно зберігав цей скарб, то і сам себе, і людей, і місто зберіг би й оборонив. Оскільки ж ти його тоді не хотів рухати, то тепер же їж його, пий і вживай як хочеш, якщо ти його так сильно любив». І так, бідолаха, лежачи біля цього скарбу, нікчемно здох від голоду.

Як турки воюють у Персії Тепер, коли турки воюють у Персії, їх гине щоденно від голоду не менше, ніж від меча, оскільки, стоячи табором між пісками та дикими скелями, вони протягом багатьох днів мусять собі носити воду з Євфрату до табору; чимало помирає їх і від пошесті. Щороку там у воєнних походах гине турків до трьохсот тисяч, але паша не полишає розпочатої війни, аж поки не впаде. Їх там дуже б'ють мамлюки, а це ніби наші козаки, їх там дуже багато. Цей народ походить з арабів та негрів, вони мужні, дивною є їхня швидкість, до того ж вони добрі вершники. Одяг мають з білого полотна такий широкий, що вкривають ним і свого коня, окрім голови, котру прикрашають торочками і дзвіночками. Вони носять чалми, перські шаблі, щити, списи з найтовстішого очерету, на кінці наконечник. На верхньому одязі, який звуть бурнус, ззаду носять шкіру якогось звіра. Штани звуть марлота, у яких дуже широкі штанини. Коні мають, вважаєш, добрі вуздечку з колом, сідла й перські стремена. Найбільше серед них маврів.

Дорогоцінне каміння в людському обличчі Є там і люди, котрі приїжджають з інших країв. Це негри, обличчя яких дуже блищать, оскільки вони вставляють в чоло [в чалму] і в обидві мочки вух якісь червоні камені завбільшки з ліщиновий горіх,

котрі сяють ясними променями, й так з ними ходять. Дивна річ, як таке можна вчинити. Про це Перське царство писало багато істориків, як-от: *Курцій в житті Александра Великого, Юстин* та інші. Однак ми йдемо далі.

ПРО МАЛУ АЗІЮ

Мала Азія починається від *Егейського* моря, тобто Грецького, та від Понту Евксинського; у ній містяться такі царства або провінції: Понтул, Мізія, Цезарія, Вірменія, Лідія, Віфінія, Каппадокія, Троя, Фригія, або Пафлагонія, Алація, Памфілія аж до ріки Євфрату.

*Царства
у Малій
Азії*

Колхіда – багате царство над Понтським морем. Звідти Ясон, здобувши золоте руно, забрав Медею, про що чимало пишуть поети та історики. Ця Медея, тікаючи із золотим руном і Ясоном, щоб її не наздогнав батько, Оет, порубала на шматки свого брата Апсирта й розкидала на шляхах, щоби батько, збираючи частини синівського тіла, затримався і не наздогнав її. Вчинивши таке, втекла.

При цьому царстві є такі держави і провінції: Іберія, Албанія, Бактрія, Зольдіана (*Zoldiana*), // (с. 70) Вірменія Велика і Мала. У Вірменії є насамперед християни, котрі вірують на грецький лад. Бо там св. Петро поставив перший папський престол в Антіохії. Однак вони в деяких пунктах розійшлися з греками. Вони мають своє власне письмо, але звичайно говорять по-татарськи, живуть з татарами через гору, котру називають *Thaurus Rnodis*.

Вірменія

*Папський
престол
в Антіохії*

Родос (Rodis) – острів у Малій Азії на Адріатичному морі, який називався спочатку Ліція. Потім, коли копали місце для фундаменту міського валу, було знайдено рожу, і від неї (острів) було названо Родос, тобто по-грецьки рожа. Він має довкола 30 миль. На цьому острові було одне з семи чудес світу: було поставлено там язичеський стовп, великий і коштовний, на честь і похвалу сонцю. Він мав сімдесят ліктів заввишки, але не простояв і 56 років, бо впав унаслідок землетрусу. Одного пальця цього [ідола] не могли охопити й два чоловіки. Єгипетський султан, коли взяв Родос, то однієї лише міді із золотом із цього стовпа набрав на 900 верблюдів і привіз до Єгипту. Від цього стовпа родосців стали називати колосцями, бо цей стовп називався латинською *Colossus*.

Родос

*Язичеський
стовп*

Цей острів заселили рицарі-тамплієри і добре панували, укріпившись. Турки багато разів пробували завоювати острів, але завжди мусили відступати із втратами. Не так давно турецький султан Сулейман 1523 року силою і зрадою завоював острів у християн.

*Рицарі
Гроба Гос-
поднього*

Туреччина, або Тракія, або також Сарацинія, – це новий народ, який прийшов до цих країн з татарського народу. Зійшовшись із сарацинами, прийняв Магометову секту в 630 році після Різдва Господня.

*Магометова
секта*

Магометові
байки

Цей Магомет народився від батька араба та матері агарянки, ізмаїль-тянської єврейки, придумав віру: з трьох зробив одну. Із Старого Завіту – обрізання, святкування суботи, не їсти свинини, цілий піст раз на рік не їсти, доки не зайде сонце. У християн взято було хрещення для очищення гріхів. Звідси й донині турки обмивають собі частини тіла після якогось гріха. Від християн вони мають також і те, що говорять про Господа Христа, що це був Дух Божий і народився від невинної Діви; дуже шанують Оливну гору, звідки [Він] вознісся на небо, а євреям – через те, що вони Його ненавиділи, але заперечують те, що Він дав себе замучити, – кажуть, що Христос, або Божий Дух, зійшов на небо, а євреїв увів у затемнення або, швидше, дав їм якийсь нібито живе створіння, котре вони, спіймавши, зв'язали і розіп'яли на хресті. З поганського звичаю вони мають те, що сонцю віддають почесні, ніби Богу. Їхнє визнання віри так звучить: «*La illach illelach, mehemet iresul Allah*», тобто: «Немає Бога, крім Єдиного Бога, а Магомет – пророк Його». Коли прощаються, то кажуть «*Bissem Alahe, el Rachmane, el Ruchim*», тобто: «В ім'я Бога і милосердя і їхніх духів». Про Господа Бога перед творенням світу кажуть, що він був у білій хмарі, що доводять своїми книгами, які звать Алькоран. Ісуса вони звать Єсуа (Jesua) Мессія, Мойсея – Танребір Муса Бегамбер, його книги – мусафі, Євангеліє – інглі, священнослужителів – талісмани, магістрів – гогсалари. Після поширення своєї віри Магомет не дозволив агарянам зватися агарянами, але – сарацинами, від Сари, дружини Авраама, а потім – ізмаїльцями, від Ізмаїла, сина Агарі, вигнаної дівки Авраама. Євреї обрізаються восьмого дня [після народження], а турки – через кілька років.

Побреженьки
Магомета

Магомет сказав, що на його прохання Бог наказав горам десяту частину свого каміння дати на одне місце і що нібито так виникла одна гора, яка називається Арафат, яка стала плакати від тягара. Магомет, побачивши її в плачу, нібито мав їй сказати: «Не засмучуйся, а поклади свій камінь на місці, і якщо хтось із мандрівників-паломників не помолитиметься перед цим каменем, то його паломництво не буде справжнім». Тоді Магомет вдарив ногою в камінь, і відразу з'явилася вода, яку не можна було пити. Він назвав її водою очищення, котра тече й по цей день. Коли турки помирають, то їхні шати, в котрих вони мають лежати в труні, окроплюють цією водою на відпущення гріхів.

Цей Магомет сказав також, нібито він був взятий на небо і бачив там багато ангелів, а небо є довшим, ніж цей світ. Отже, нібито два ангели Аротес (Arotés) і Марот (Marot) були послані з неба, щоб вчити людей справедливості; що його Божий Дух у вигляді голуба навчав того, що він мав чинити у світі. А він мав голубицю, навчену так, щоб йому витягувала з вух горіхи; наплів Магомет і інших // (с. 71) чимало побреженьок.

Чому турки
не п'ють
вина

Він також заборонив пити вино, бо одного разу сам упився, а його слуги, взявши у нього ножа, забили пустельника, християнина Сергія, а на другий день доводили йому, що це він [Магомет] забив пустельни-

ка. Він, побачивши свій ніж закривавленим, повірив і сказав: «Біда мені, що я таке вчинив. Боже, відпусти мені [цей гріх], це сталося через вино. Нехай буде прокляте вино і той, хто п'є». І через це турки не п'ють вина. У їхніх мечетях, або божницях, склепіння біле, а підлога застелена рослинами, скрізь написи: «*La illach ille lache Mehemet iresul Alach*», тобто: «Немає Бога, крім Єдиного Бога, а Магомет його пророк»; «*Tanre bir begam ber hach*» – «Творець один, а пророки рівні»; «*Filis galio ile lach*», тобто: «Ніхто не всемогутній, тільки Бог». Скрізь у храмах багато каганців, у котрих горить олива, а біля них стоять високі вежі, на котрі залазить мулла, бо там немає дзвонів, і сильним голосом, заткнувши вуха пальцями, волає трикратно: «*Allah bech ber*», тобто «Один Бог є істиною». Люди, входячи до храму, вмиваються, знімають взуття і три рази кропляють водою голову. Жінки моляться окремо від чоловіків, а моляться три години вночі. Усі кланяються, зсовуючи кінцями пальців свої шапки.

*Турецькі
написи
на стінах
мечетей*

*Турецькі
звигай*

Помираючи, своїм заповітом відпускають невільників на волю, а для сусідів влаштовують бенкети. За заповітом жінок відпускають таємно. Дають гроші слугам на забиття християн, бо це, як вони вважають, є дуже потрібним для спасіння їхніх душ. Паші та інші поважні особи наказують будувати мечеті, тобто храми. А коли вони приносять жертви, які вони звать по-арабськи «хорбан», то завжди дають священнослужителям ноги, голову і шкуру, а також четверту частину м'яса дають убогим, третю – сусідам, а четверту – своїм челядникам. Померлих ховають у полі, бо в мечетях цього не годиться робити, хіба що на певному місці. У місті ховають правителя, а на цьому місці будують храми. За душі померлих влаштовують учти; в певний час кладуть на їхні могили сир, хліб, м'ясо, яйця, молоко, особливо на дев'ятий день після смерті. Деякі випускають на волю пташок з кліток за їхні душі. Інші кидають хліб у воду риbam, кажучи, що то є милосердний вчинок Божому створінню. Хліб, печений двічі, їдять, змішуючи з якимсь дуже смачним зіллям. Коли їдять, то жінок не пускають до себе, але самі сідають зі схрещеними ногами у гурт по десять душ і більше. Невільників після дванадцяти років не підпускають до жінок. Коли справляють малу чи велику нужду, то і чоловіки, і жінки миють потім своє тіло. Отож за ними постійно ходять невільники з глечиком води. Дуже люблять полювання. Голять волосся на голові, на сороміцьких органах, але ніколи не голять бороди. Коли чинять присягу, то правою рукою торкаються свого чола, а очі підносять до неба; постяться у Великий піст від нового місяця у вересні аж до нового місяця у жовтні.

*Обряди
і жертви
турецькі*

*Сором'яз-
ливо
пишуги*

Дівчата ходять голі аж до 10 років, особливо в Єгипті. А в 10 років татуюють своє тіло, тобто на шкірі виїдають горілкою (wodka) намальовані на тілі різноманітні квітки. Потім напускають туди різних фарб, котрі так сильно в'їдаються в тіло, що їх неможливо змити жодним способом. Справді, дуже дивна є річ бачити на тілі так багато різних і прекрасних фарб.

*Дівчата
ходять голі*

Ченці там трьох категорій: два види християн, а третій – поганський. Мароніти і абіссінці є християнами, сонтани – язичниками.

Мароніти
є християнами

Перші то є **мароніти**. Це християни, котрі щорічно дають паші дві тисячі цехінів, щоб вони могли безпечно молитися по-своєму. Церковні апарати вони мають від святого отця Григорія XII, котрі їм приніс і віддав *падре Іоанн Баптіста*, священник *Ордену єзуїтів*. А ці мароніти, що живуть у різних місцях, мають своє власне письмо. Пишуть на папері, як євреї, ведучи рукою справа наліво. Але це письмо має специфічний вигляд, а одна літера, написана зі скороченням, містить у собі кілька звуків.

Письмо
маронітів

Набожен-
ство
абіссінців

Другі є **абіссінцями**. Ці також мають свої церкви і каплиці. Це негри попа Яна, короля 60 царств в Африці, котрим там через велику бідність дають пожертви. Вони ходять у звичайному полотняному одязі, дивно мучать тіло. Вони моляться, завжди стаючи на коліна, а Святе Письмо читають, також ставши на коліна, задля більшої до нього пошани. М'яса ніколи не їдять, рідко їдять рибу, хіба що в неділю, у вівторок і четвер, // (с. 72) і то коли немає посту. Вони за своїм природним звичаєм ходять без шапок, мають довге волосся, котре лежить у них на плечах. Вони високого зросту, але худі, голови мають маленькі, ніби у хлопчиків, з обличчя виглядають добрими і щирими.

Сонтани –
генці мер-
зенної віри

Треті – це **сонтани**, язичники. Ці себе вдають за дуже побожних і голісінькими, без жодного покривала, ходять і взимку, і влітку, поголивши собі голову і бороду, ніби божевільні. Вони справді бувають різні, але найогиднішими є такі, котрі, нічим не прикрившись, волочаться по місту без всякого сорому. Коли вони справляють свої обряди, то обертаються до сонця і дивляться на нього, розчепивши навхрест руки, нахиляються й хилитаються, ніби дурні. Їм вільно брати все, що їм подобається: хліб, плоди та інші речі, котрі можна їсти і котрі на ринку за гроші. Той, у котрого вони це беруть, щасливий, що цю річ зажадали саме у нього. Врешті, вільно цим сонтанам удень на очах всіх людей поєднуватися з жінкою, спочатку виконавши свою мерзенну ворожбу, опис чого я пропускаю, шануючи пристойність. Взагалі їм вільно чинити все, що забажається, бо, як твердять турки, – це святі люди, які ведуть побожне життя, відкинувши принади світу і земне щастя. Радзивілл у *«Пeregринації»*, с. 47 і 223.

Плід
туруцької
віри

Радзивілл,
у *«Пeregри-
нації»*, с. 65

Друзи
є християнами

Четвертий народ – це **друзи**, християни. Це залишки отих французів Гроба Господнього, котрі колись визволили Єрусалим від влади сарацинів. Саме ці, ходячи від міста до міста, носячи у шкіряних торбах дрібні речі для продажу, подають пожертви християнським паломникам, як-от: гребінці, воду, дзеркальця. А це для того, щоб, приглядаючись до себе, пам'ятали про смерть. Бо водою, коли хто прагне, охолодиться, гребінцем, коли хто зачісується, прикраситься, а коли у дзеркало подивиться, сподобається собі. Тоді йому спадає на думку, що все це знищить смерть, людина стає покірною. Про цих

друзів та інші народи, також про християнських священників і турецьких, котрі там при Єрусалимському храмі мають свої каплички, і про розташування цього храму, його красу і оздобу, про всі інші святі місця і тамтешні справи досить широко написав Радзивілл у «Перегринації». Ми ж опишемо тільки спосіб турецького обрізання і перехід до Магометової віри. Коли кого там мають згідно зі звичаєм потурчити, то спочатку його приводять до каді. Тоді каді, наказавши принести свою турецьку чалму, накриває нею голову [наверненого]. Потім з помпою і тріумфом його ведуть через місто, несучи перед ним два зелених Магометових прапори, на котрих замість наконечника висять хвости двох морських коней. Його ведуть вулицями сто яничарів з півгаками; вони із сурмами і барабанами йдуть по обидва боки від нього. Новий бусурманин їде між ними на коні, а коня під ним ведуть два яничари. На ньому джуба з червоного адамашку, у його правій руці стріли пером догори, а залізним гостряком униз. Отак з ними тріумфують, їздячи по вулицях. Потім його обрізають у коморі, призначеній для цього, між ятками, але виконують цей обряд не з такими церемоніями, як євреї. Потім турки знімають із нього дорогі шати, кидають йому кілька цехінів, врешті дають йому якусь платню.

Опис Єрусалимського храму, Радзивілл в «Перегринації», с. 146

Тріумф при потурченні

Всі турки носять білі чалми, але ті, що походять з роду Магомета, ходять у зелених чалмах. У зелених шатах можна ходити кому завгодно, окрім чалми, зелені чалми можуть носити тільки з Магометового роду та сонтани як невинні і святі люди, тобто священники турецькі, про котрих ми вище писали.

Яка різниця між Магометовим родом та іншими турками

У кожному місті є один суддя для всіх – як християн, так і турків; він обраний з обрізаних і повинен усім допомагати; вішає тих, хто грабує або краде. Пише Бартоломій Юргевич, літописець тих країн, котрий 14 років був у Туреччині, що одного разу трапилося так, що якийсь яничар випив молоко і не заплатив за це жінці. За це він був допитаний, його повісили догори ногами, мотузкою перепоясали впоперек, і він виблював те молоко. Його тут же було засуджено і удавлено. Це було в Дамаску. // (с. 73) Коли хто вчинить перелюб, то чоловіка тоді карають в'язницею, і через кілька місяців його можна викупити звідти за гроші; коли ж спіймають на перелюбі жінку, то її роздягають догола, возять на ослиці і бичують. Врешті її засуджують, і вона, маючи на шиї волячі кишки, гине під градом каміння.

Турецька юстиція

ПРО ТУРЕЦЬКЕ РИЦАРСТВО

Усі турки мають одного імператора, котрого звать Хунгер Отман Лардан. Він має під своєю владою двох князів: азіатського і європейського, яких звать баглерами. Їм коряться тимангілари, тобто паші, котрі під страхом смерті завжди мають бути

Суліхтарляри, буглибергляри, яглиберглери, емінглери, газилляри

готовими до походу на кожну воєнну потребу. Після них же йдуть басалари, тобто старости або чауші, деякі з них завжди перебувають для ради біля султана. Після них беглербеї, ніби ротмістри, ради, судді, субаші, сотники. Після цих – дворяни, котрих там звуть суліхтарляри, що за ним ходять разом з буглиберглярами, тобто коморниками і з яглиберглерами, нібито канцлерами. Після них є емінглери, тобто збирачі податків. Після цих – ельфалари, тобто мужні войовничі слуги, які не мають при собі жодної зброї, крім шаблі, лука і списа. Всі вони своє життя і здоров'я покладають богині фортуни, кажучи: «Язилян гелур басина», тобто «Прийде письмо до голови», нібито кажучи: «*Pradestinata neminem pratereunt*», тобто «Провидіння Господнє не мине нікого». Цих людей битви описують віршами і прикрашають задля побудження інших. А ці завжди беруть жолд під час миру і війни, всі вони кінні. Піхота є чотирьох видів: перші – це є солахляри, тобто стрільці з луками та шаблями. Другий рід – це яничари. Ці з рушницями, шаблями та алебардами, причому всі походять з християн, вони дуже мужні. Третій вид – азапляри, які всі мають турецьке походження. Вони зі списками, шаблями, в легких панцирках. Четвертий рід піхоти походить з греків, котрі звуться воніхлярами. Ці водять туркам коней замість машталірів. Коли йдуть до битви, то турецький султан йде між двома чаушами, розмовляючи з ними, а перед ним ротмістри з булавами і з буздиганами. Потім – кінні дворяни, потім – служебні жовніри, врешті за ним і перед ним йде безліч драбів, потім везуть намети, а при них повні вози пахолят, звиклих до пристрасті задля непристойної потреби цих панів. Там же йде велика маса верблюдів, коней й мулів з тими людьми, котрі возять провіант. Корчем там немає, вони роблять зупинки на шляхах, варять і печуть, але кривди в поході, Боже уховай, [немає]. Один поет дещо написав щодо їхніх справ:

Піші солахляри, яничари, азапляри, воніхляри

Звигай у виступі в похід на війну

Корчем у Туреччині нема

Турки свою простоту компенсують справою
 І особливе старання мають у бойових речах.
 Там не знайдеш ні юриста, ні прокурора,
 Але сьогодні мусиш заплатити за те, що обіцяв учора.
 Не візьмуть там на квіти, ані про маіокі,
 Не бігають з апеляціями за двори.
 Там дуже поважають святу королеву,
 Що зветься справедливістю, яка є однаковою для всіх станів.
 Не ганячи й пильності при кожній розправі,
 Все можна все-таки назвати порядком.
 Отож багато завжди може вчинити звичай:
 А вони нічим іншим не хочуть займатися,
 Свою мерзенність іншим компенсують;
 З різних народів турки вчинили,
 Малих дітей для того купують,

У мужності виховують тих,
 У кого відчувають таке прагнення. // (с. 72)
 А якщо у ньому виявиться особлива [мужність],
 То вже славлять юнака, ніби царського сина.
 Є там москаль, татарин, єврей, русин зі словаком,
 Знайдеш там і серба з греком-небораком.
 Знайдеш там і француза, іспанця й італійця,
 Знайдеш німця з угорцем, трохи й поляків.
 З усіх народів зробили їх турками,
 Наробивши чалм, голови їм поголили.
 Подивися, що з цими гостями вони роблять нам всім,
 Вони, вважай, всі народи мають за ніщо.
 Подивися, якщо ти чув або колись читав,
 Як вони хитрістю скрізь завойовували [землі].
 Коли їм треба перемир'я, ревно стараються [його досягти],
 А під цим покривалом інші [землі] завойовують.
 Коли ж їм не треба, то ламають перемир'я,
 А на це зло вже здавна ті, що сліпі, хворіють.
 Вони вживають різних галгалів,
 Але, певно, до третіх півнів з милою не сидять.
 Могли б з них інші народи брати приклад,
 Бо вже мало не всі мають їх своїми сусідами.
 Хоча й чесноти небагато, але велика зажерливість
 Дивно опанувала увесь їхній рід.

*Турецькі
хитрість
і зрада*

Коли схочемо побачити звідки пішли турки, то мусимо їхню генеалогію виводити ні від кого іншого, а тільки від татар. Отож, насамперед *Отоман*, їхній предок, жив розбоєм, як і татари. Про це свідчить і ідентичність мови, одягу, звичаїв, віри, спосіб воювання і стріляння з рушниць. Хоча вони мовою дещо різняться, однак ця різниця в мові така, як польської мови від чеської або італійської від іспанської. Цей *Отоман* збагатився з розбоїв, завоював багато країн. Подивимося ж самі на себе: якщо злочинець поганий зміг так багато вчинити, то чому посвячений рицар, що сповідує Христову віру, не сміє наважитися, щоб цноту і мужністю вирвати у нього з рук те, що він завоював зрадою та хитрістю? Цей [турок] насамперед опанував на сході Лідію, Віфінію, Памфілію, Каппадокію, Понт і всю Малу Азію.

*Турецька
генеалогія
Отоман*

Після нього *Орхан*, завоювавши береги Геллеспонту, породив *Мурада*. Цей, коли два імператори, трапезундський з константинопольським, воювали за державу, чекав, поки вони знесиляться. Потім помирих їх і зрадою захопив у них всю Тракію, Карію, Лікаоні. Мурад потім, взявши Фригію і дві Мізії, породив *Баязета*, котрий захопив Македонію, Фессалію, Боснію, Афіни, Галліполь, Соганлік, Димотин, Дарданели і Адріанополь – столицю Болгарії. Від нього втік константинопольський імператор до Італії і Франції і там чекав допомоги проти нього. Але у цьому його [султана] бич Божий покарав за християн.

*Орхан
Мурад
Перший*

Баязет

Тамерлан, цар татар заволзьких, захопивши всю Скіфію, Персію, Азію і Єгипет, спіймав Баязета, зв'язав золотими ланцюгами і, возячи у залізній клітці, уморив. Після нього був *Калатін*, котрий розбив над Дунаєм Сигізмунда, короля польського і угорського, з великим військом. Після нього *Магомед*, брат його, Молдавію і Валахію зробив залежними через перемир'я, а турецькі кордони просунув до Іонійського моря. Після Магомеда його син *Мурад*, придумавши спочатку яничарів, підбив під свою владу Фессалоніки, Кіпр і Анатолію, сплюндрував Трибалі, Іллірик та Угорщину, розбив короля Владислава під Варною. Потім його розбили хрестоносці під Белградом, він хотів помститися за свою кривду в Крої над Скандербегом, але, втративши триста тисяч війська, мусив відступити; від такого потрясіння він помер у дорозі. Про цього Скандербега так пише поет ксьондз Варшевицький у своїй «Венеції»:

Калатін

*Магомед
Перший*

*Мурад
Другий
придумав
яничар*

На те Бог побудив свого рицаря Скандербега,
Котрий турків часто громив своєю рукою, // (с. 75*)
Щоб він внівеч обернув Мурадову потугу,
А поганською кров'ю полив албанські кордони,
А самого [Мурада] розбив доценту
Із малим військом [Скандербег],
А його гетьманів тисячу разів громив.
А коли тиран добував Крою в Албанії,
То здох там, а на похорон його везли аж до Віфінії.
Його син Магомед Другий опанував трон
І всю Фракію цілком підкорив собі.
Потім, не бажаючи займатися малими речами,
Кинув всі свої сили на те,
Щоб оту Константинопольську Грецьку державу
Поневолити, цьому присвятив і своє перше гетьманство.
А бачачи внутрішні незгоди серед християн,
Завдяки цьому прийшов до такої погоди.
Отож можна сказати, що пани,
Тоді бачачи – не бачили, чуючи – не чули,
Що дали впасти державі, яка була на схід від них,
Що, здатні своєчасно дати їй допомогу, не дали її,
Та й самі греки, не бажаючи рятуватися,
Воліли закопувати скарби в землі, ховати,
Ніж дати їх для спільної оборони вітчизни,
Мати вільними дітей, дружин і маєтності зі скарбами.
Тоді Магомед, прийшовши морем і суходолом,
З усіх боків обложив військами Царгород.
За п'ятдесят чотири дня облоги
Він взяв місто і силою загнав до в'язниці людський полон.
Імператор Константин був убитий, носять його голову,

*Магомед
Другий*

*До гого
призводить
незгода*

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 152 оригіналу).

Рубають ікони, палять Господній вівтар.
 Імператриця з дочками зразу після обіду
 Була ганебно звалтована, несе голову на страту. // (с. 76)

*Історія
 про взяття
 турками
 Констан-
 тинополя,
 столиці
 грецьких
 імператорів,
 року 1453,
 коли припи-
 нилася ди-
 настія
 імператорів
 Палеологів*

О ганебний вчинку, о брідка суворість,
 О проклята поганських людей жорстокість!
 Не людьми їх кожен може звати, а бестіями
 Через таку їхню мерзенність і жорстокість.
 Потім Магомед наказав викоренити шляхту,
 Не хотів, щоб далі існувало ім'я Палеологів.

А то дивно, що був сином Єлени

Той Константин, що заснував Царгород.

Також і цей Константин, на котрому припинилася
 Грецька держава, а він теж був породжений своєю матір'ю Єленою.

Після цього йому вже легко було здобути Перу
 І звідти загрожувати іншим містам, які залишилися.

Тільки раз він мав зворотне щастя з Белградом
 І в християнських людях дивне щастя для себе,

Коли від нього оборонився Гуняді

І Ян Капістран із Сенна, святий проповідник.

Однак [султан] знову мав щастя через наші гріхи
 Над угорцями і над греками, що тоді чинили опір.

Він захопив у них над морем замок Себаліашовою
 Справою, свого гетьмана, фортецю Пропонтидську.

Цей же потім двічі розгромив венеціанців,

Чим не одному сусідові пригасив дух.

Він першим почав воювати проти венеціанців на воді.

І не скажу інакше, не завжди зі своєю шкодою,

А забравши у них Мітелліно, підбив під свою владу Нігропонт.

Воював, де хотів, а німець, сусід, вже їх не рятував,

Взяв Кафу, Генуезької республіки

Місто, не будь-яке у багатій країні.

Зрадою царство Боснію і короля Стефана

Захопив, незважаючи на присягу, яку йому дав.

Під час цього ж перемир'я короля Мізії своєю рукою

Вбив, вигубив і людей жорстокими муками.

З рацьким князем зав'язав сміливо два рази битву,
 Раз відступив, а вдруге розбив у нього багато людей.

Не задовольняючися цим, без жодної причини
 Вдерся до Трапезунда, захопив імператорських синів.

Імператор Давид, неборак, будучи змушеним,

Мусив хоч і неслухні умови

Прийняти, котрі були йому дані турком.

Так впала Трапезундська держава,

Тільки імператора з синами було випущено живими,

А для їхнього утримання їм було дано Серес,

Однак і те невдовзі опинилося у вірі Магометовій,

Бо, прагнучи християнської крові без міри,

Року 1456

Року 1460

Року 1462

*Король
 Мізії
 вбитий
 під час
 перемир'я*

Року 1476

Замок Серес

Приписав Давиду сфальшовані листи,
 Які до нього були нібито написані з Рима.
 У цих листах він [Давид] мав підняти бунти проти турків,
 Але це був претекст [для розправи], добре це видно.
 Він наказав його, зав'язавши, привести з дружиною і з синами,
 І дав знати, що той не зможе оборонити своє життя інакше,
 Як з дітьми своїми відректися віри,
 Обіцяв йому милість, забезпечення, дари.
 Але Давид і його сини цього не хотіли
 І воліли померти заради імені Господнього. // (с. 77)
 Сім синів, а восьмий батько втратили життя,
 Турки залишили тільки одного, маленького.
 О велика жорстокість, о нестримна зажерливість
 У цьому поганському народі проти нашої довірливості;
 Не досить, що розбійник має поневолити наше тіло.
 Але хочуть, щоб і пам'ятка віри не залишилася.
 Втомився б чоловік, коли б довелося перелічити
 Звір'ячу лютість, яка вийшла з цього лотра,
 Скільки він пролив нашої крові, скільки сплюндрував міст,
 Скільки волостей, островів, земель і царств підкорив.
 Цей розбив і Сміхасана, татарського царя,
 І разом з державою здобув місто Вавилон
 І Ахайю, де був святий Андрій,
 Взяв із замками та містами цей проклятий тиран.
 Здобув він також Нігропонт з Караванською державою
 Через зрадливе перемир'я і звичайне тиранство.
 Таким же чином жорстоко боснійського короля,
 Схопивши, наказав стратити і посів всю його державу.
 Навіть задумує він про панування над всім світом,
 Не бажаючи нікого мати у ньому паном, навіть і брата.
 Він послав Ахмет-пашу здобувати Одрант,
 Прагнучи, щоб той відкрив йому шлях на Рим;
 А Мези-пашу, грека, іншого пашу,
 Послав на взяття Родоса, давши йому артилерію.
 А сам, не лінуючись, виступив на Золдана,
 Але здох в Нікомідії раніше, ніж доїхав,
 Не здійснивши свого дуже шкідливого замислу.
 А було ж прагнення, взявши Родос, наказувати італійцям,
 А нескорених християн скрізь підкорити.
 Це був перший імператор з турецького роду
 Після взяття, хоч і непокірної, другої імперії.
 Спричинилася до цього зажерливість і внутрішня незгода
 Християнська, що випустила вовка в гори.
 Тепер плачуть греки після довготривалої свободи,
 Котру через зажерливість втратили у домашній незгоді.
 Бо воліли гроші, скарби ховати в землі,

*Трапезунд-
 ський
 імператор
 з синами
 вбитий
 в Адріано-
 полі*

*Боснійського
 короля було
 страчено
 під час
 перемир'я*

*Магомед
 здох року
 1481*

Замість того, щоб ними рятувати себе і вітчизну.
 Пишуть, коли було здобуто Константинополь,
 То така була воля цього Магомета,
 Щоб всі принесли свої скарби на одне місце.
 Коли ж принесли їх, виконуючи турецьку волю,
 Тиран здивувався і сказав такі слова:
 «О, люди без розуму! Де ваш здоровий глузд?
 Не тільки мене з цим військом, але й кому іншому
 Ви могли б дати відсіч з рідного дому.
 Оскільки ж не хотіли, тепер не годиться,
 Щоб той жив у вітчизні, котрій сам шкодить».
 Потім дав знак своїм, щоб вони їх стратили,
 Лише залишили маленьких діточок.
 Добився тиран того, що хотів (о жаль!),
 Через внутрішнє свавілля християнських людей.
 Він приєднав до держави своїх предків дванадцять царств.
 Заради свого щастя застосував порушення клятв. // (с. 78)
 Двісті головних міст захопив у християн
 Оцей тиран, нечуваний після Нерона.
 Але коли почав війну з молдавським воєводою,
 Втратив великі війська з великою своєю шкодою:
 На полі битви полягло їх півторасти тисяч
 Біля Дунаю, де потужно потекло криваве джерело, там
 І нині стоять три хрести на знак цієї перемоги,
 Де молдавани із щастям виявили мужність.

Івоня

Коли ж цей тиран помер, то його тронем опанував **Баязед**. Він узяв Кілію і Білгород у Молдавській землі, у венеціанців – Модону, острів і місто на морі, де двадцять тисяч людей невинних захопив у неволю, він наказав на своїх очах стратити модонського єпископа.

Баязед
року 1500

Після нього був **Селімбек**, котрий, перемігши Сирію, взяв Алькаїр у Єгипті, а султана, правителя єгипетського, вбив. Потім він помер від тяжкої хвороби.

Селімбек

Після нього став **Сулейман**, його син, котрий був дуже щасливий на війнах. За панування Карла і Фердинанда, римського імператора, захопив в угорців Соклус, Чату, Пешт, Білгород, Вальп, Естергом, Вишеград, Сегет і Дзіулу. Після нього панував його син **Селім**, котрий вирвав у венеціанців багате царство Кіпр і міста Фамагусту з Нікозією. Взяв потім в Африці Тунін і Голоту, котру будували 40 років. Після його смерті **Мурад** султан, син його, взявши скіпетр, наказав насамперед стратити п'ятьох братів. Потім, присягнувши з пашами на християнську кров, робив усе, що міг, замислюючи [зло] на все християнство. Про це є книжка, видана одним [автором] року 1608 і названа «*Koło baszów tureckich*». Після нього був султан **Магомед** за панування якого розлилося чимало крові з обох сторін у Молдавії, у Валахії, в Семигородській землі, в Угорщині: під Рабом, під Будою, під Егером, під Тотисом, під

Сулейман

Селім

Мурад-
султан

Магомед-
султан

Отман-
биг
Яшурів

Царства
під турком

Белградом, під Естергомом та інших місцях. Так тривало аж до Отмана, їхнього чотирнадцятого імператора. Господь Бог знає, як довго буде цей бич Ашурів висіти над християнами. Якби між ними була така згода, як між цими бусурманами, то могли б наказувати не тільки землі, а й небу. Але бачимо, до якого через незгоду стану дійшли Анатолія, Романія, Мала і Велика Азія, Геллеспонт, Кілікія, Фригія, Фінікія, Галація, Памфілія, Мізія, Понт, Вірменія, Лідія, Віфінія, Палестина, Каппадокія, Карія, Етолія, Бризія, Амазія, Стамбольда, Адріанополь, Трапезунд, Лангумі, Курмені, Енгури, Енгади, Дакія, Сербія, Акарнанія, Македонія, Епір, Албанія, Рашка, Кілія, Пелопоннес, Нікополь, Галліполь, обидва Херсонеси, Фессалоніки, Нігропонт, Боснія, Морєя та інших багато держав, як знати, на схід, південь і на захід. Один поет, все це стисло описуючи, сказав:

Що перед цим християни мали у своїй волі,
То сьогодні дорого купують у поганського народу.
Котрий в їхніх вітчизнах широко пустив коріння,
І вже його, вважай, як морського піску, бачимо це своїми очами.

Візантія, столиця Грецької імперії,
Сьогодні є столицею злого турецького тирана.
Від цариці країн залишилася лише смутна голова,
Яка стала підніжжям поганим, будучи головою світу.

Єрусалим, Віфлеєм, ці святі міста,
Мають над собою паном проклятих язичників.

Де нас Господь Христос спас і де народив,
Де страждав, де воскрес, де з пророками ходив,

Там з Його гроба нині турок бере зиск
І данину з цих святих місць здирає з християн.
Подивимося, де сьогодні Ассирійська імперія,
Де могутня Вавилонська держава, // (с. 79)

Де Сирія, де Понт, де Антіохія,
Де Лівія, Херсонес і дві Індії;

Де тепер є Константинопольська імперія,
Де тепер Трапезундська й Азіатська держави,
Де Угорське королівство, оте золоте яблуко,
Яке раніше сяяло, а тепер лежить у болоті поколоте?

Де Угорщина, де Валахія, що межують з Польщею?

Всі потрапили у зрадливе перемир'я, як у сіті.

Бо цей злочинний народ зріс завдяки хитрощам,

А в перемир'ї жорстокому хитрими зрадами.

Отак вони спочатку в Азії свою державу розширили,

Одних погладжували перемир'ям, а других з'їли.

А через цю хитрість, вважай, уже три частини світу

Потрапили під жорстоку владу цього злого ката.

Так що, власне, *плачі Єремії*

В наші часи стосуються християн.

Плачі
Єремії

Наші дідицтва дісталися чужоземцям,
 Жорстокі руки забрали у сиріт їхній власний хліб,
 Свою власну воду ми пили за гроші,
 Свої дрова ми у поганих у неволі купили.
 Над нашою шнею стояли жорстокі кати,
 Вони не хотіли дати зітхнути втомленим від праці.
 Наші негідні слуги панували над нами
 І наказували нам у наших власних державах.

Але є там пісні християнського люду, музика, весілля, бенкети, тріумфи, втіхи в печалях та утисках. Нам треба за те Господа Бога просити, щоб він сам зволив на це зглянутися, а пожалівши бідних християн, що стогнуть у ярмі цих поганих, обернув всю християнську потугу на їх визволення з цієї жорстокої неволі, яка гірша від неволі єгипетської, вавилонського полону, асирійського гніту і римського знищення. Якби ж ті люди, що там потерпають, передбачили раніше цю нужду, то тисячократно воліли б померти, ніж таке терпіти. Бо така смерть з'єднана з життям, особливо коли життя в муках тягнеться довго. Це є в Туреччині: вимагають таку велику данину, що, коли не мають чим платити, тоді боржники, закуті в ланцюги, ходять, жебраючи, від дверей до дверей.

А коли не стане для сплати данини і з цього джерела, тоді їх б'ють по п'ятах батогами, а синів їхніх продають у неволю. Коли Господа Христа оббріхують, то мусить людина мовчати, інакше насильно буде обрізаний. А якщо хто що скаже проти Магомета, то відразу йому приготують вогонь для спалення. Торговці під час воєнного походу проти християн завжди ідуть з довгими ланцюгами, котрі звуть монганну. Вони завжди йдуть з товарами своїми з турками, купують у турків невольників, котрих нав'яжуть разом одним ланцюгом по 50–60 осіб і женуть перед собою до своїх країн, а потім цих невольників використовують згідно зі своєю волею і бажанням, хто з невольників на що згодиться, а коли нічого іншого їм не придумують, тоді орють ними, як бидлом, запрягши їх у ярмо по парі. Турки дозволяють їм одружуватися, але якщо самих невольників у старості відпускають на волю, то їхніх дітей продають у вічну неволю. Тому розумніші воліють там не одружуватися.

Християнська данина в Туреччині

Найгірше там ведеться священикам і вченим людям, коли вони потрапляють до їхніх рук і не можуть виконувати жодної фізичної роботи. Тоді будь-який хлопець і взимку, і влітку знущується з них, кидаючи камінням, тягнучи по землі, по снігу. А найгірше, коли в'язень захворів у дорозі. Тоді його ставлять на шлях, і він мусить йти, бо його підганяють нагайкою. Коли ж він не може йти, то його саджають на худобу, а якщо й сидіти не може, тоді прив'язують за ноги, за руки, обличчям донизу, ніби якийсь клунок або торбу. А якщо він помре, тоді його викидають у найближчий діл на поживу крукам і псам. Є багато таких, котрі рятуються умисною втечею звідти. Легше втекти тим, хто

Про втегі
в'язнів
з Туреччини

живе у Європі, бо там природною перепорою є тільки ріки, котрі можна переплисти. Це краще, ніж // (с. 80) вузьке море Геллеспонт.

Невільники тікають звичайно влітку, коли жнива, щоб у жнивях ховатися і мати їжу вдень. Уночі ж ідуть і часом воліють бути з'їденими дикими звірами, ніж повернутися до своїх панів. Ті, котрі хочуть втекти з Малої Азії, йдуть до вузького моря, до Геллеспонту, між Сестен і Абійдон, котрі тепер звуть Богозассар, тобто маленькі замки тісних меатів. Ці беруть з собою сокири і мотузки, щоб рубати дерева і робити собі плоти. Вони не мають з собою нічого з їжі, тільки сіль, котрою посипають на зілля та корінці, що ростуть в тих краях, і тим живляться. Дивлячись вночі на небесне сузір'я Віз вони виходять у море, прямуючи до північних країн. Якщо добра погода, тоді перепливають море за чотири години, але коли повстане зустрічний вітер, тоді або гинуть, або бувають віднесені назад до Азіатських берегів. У цих небезпеках їх більше гине по дорозі, ніж повертається до вітчизни, бо одні потонуть, інших смерть забере, третіх поб'ють вівчарі, четверті помруть від голоду, коли доведеться довго блукати у цій втечі. Греки і вірмени дуже прихильні до в'язнів і допомагають їм тікати, переодягають у свій одяг, приводять їх до венеціанських суден, хоч за це їх самих турки страчують і забирають майно, бо кажуть греки і вірмени, що такої ж гуманності вони дізнаються від наших, коли приходять до Рима або до Компостелле. Турки мають також якийсь звичай чарування втікачів, котрі повертають втікачів назад. На картці пишуть ім'я невільника, вішають її на будиночку невільника, потім чарівничі слова й заклинання посилають на його голову. І так стається диявольською силою, що втікачу в дорозі здається, ніби на нього нападають леви або змії, або те, що на нього підіймається море, або ріки, або ж йому ввижається якась темрява. І так, гнані цими страхами, вони повертаються до свого пана.

Турецькі
гари на
в'язнів-
утікачів

Чи довго ж, як ми вище згадували, буде панувати цей бич Ашурів над вірними обранцями Господа Христа, чи довго ж будуть верховодити бусурманці над Господньою вівчарнею, чи довго ж буде псувати його виноградник, чи довго Ізмаїл панувати у дідицтві Ісаака? Не треба сумніватися: надходить час, коли ця Оттоманська держава впаде з допомогою Бога. І самі турки мають про це стародавнє пророцтво і чекають на його результат щоденно і кожної години. А пророцтво це записано такими словами:

Турецьке
пророцтво

«Патіссамос гделюр, ціаферун менлекетіалюр, кузаламей аллой, капсейлен еди, ілядех гяур. келеці ейсикмассе, енікі ілядех онлярум бекліхедер, ентіапар бахси дикер, баксай бакляр, огти кезелюр, олікі ілден сора хрiстiаном келеци кікар, ол туркі гересиме тулькуне».

Це по-польськи перекладається так:

«Наш цар прийде, візьме королівство поганського князя і, взявши червоне яблуко, підкорить своїй владі. А якщо після цього до семи років християнський меч проти нього не піднявся, тоді пануватиме над ним

аж 12 років, буде будувати дома, прищеплювати виноградну лозу, потужно огороджувати садки, буде множити дітей. Через дванадцять років після того, як червоне яблуко потрапить під його владу, вийде християнський меч, котрий, оточивши турка з усіх боків, розгромить його дощенту і знищить його ім'я».

Дай же, Господи Боже, щоб за панування непереможного польського короля, нашого милостивого пана, італійці свої списи з наконечниками, іспанці свої списи, венеціанці свої галери, французи свою оборонну зброю, англійці свої арбалети, німці свої списи, угорці свої шаблі, поляки свої палаші, шведи свої алебарди, московити свої бердиші, хорвати свої барди, далматинці свої булати, серби свої круглі щити, паннонці свої кулі, моравці свої стріли, чехи свої мечі, литва свої щити, русини свої ощепи (рогатини. – Ю. М.), словаки свої концирі, жмудь свої рогатини, подоляни свої копії, і всі християнські народи обернули свою зброю проти цих бусурманів, псів віри, розгромлених їхнім же пророцтвом. Уже їх там наші небожата християни // (с. 81) чекають з охотою і допоможуть їм на свого і їхнього ворога, бо самі ці народи [пригноблені] через значні утиски не можуть поширюватися із визнанням віри Христової. Але вони носять під пахвою Євангеліє св. Іоанна, як під час війни, так і миру. Почуйте ж заради Бога: Азія розпалася на смерть, Африка зомліла.

У Туреччині християни носять під пахвами Євангеліє св. Іоанна

А золоте яблуко, що лежить від Балтійського моря до Меотійських озер, якби прокинулося від сну, чималу поміч могло б дати, бо вже їм турецьке ярмо надто допекло *in Haresi*. А Греція з Тракією, де більша частина людей ще славить Христа! Вони з великою охотою чекають на християнську зброю. Вони, як ті євреї, котрі через свої гріхи були загнані в неволю, а потім каялися за свою злість, і Господь Бог послав їм Спасителя і повернув до волі. Також і нам невдовзі пошле допомогу з неба, аби ми тільки до нього звернулися. Зволь нам дати це з ласки своєї, Свята Трійця, єдиний Бог, Отче, Сину і Дух Святий. **Амінь.**

ЗАКЛЮЧНІ СЛОВА ДО ЛАСКАВОГО ЧИТАЧА

рипливши до берега з ласки милостивого Бога, віддаю належну подяку Найвищому провіднику цього нашого корабля за те, що зволив нас зі Своєї святої всемогутності здоровими довести до кінця. До тебе ж, ласкавий читачу, звертаюся я зі своїм словом. Як ми почали цей опус словом до тебе, так і закінчуємо зверненням до тебе: *Хай подвиги не будуть забуті*. Однак Господь Бог Сам тільки знає, як цю нашу працю люди з різним розумом будуть приймати, бо є й такі, котрі звикли перетворювати м'яту на кропиву. Ми ж навпаки: *Добрим, а не злим бажаємо подобатися, бо всім подобатися – це нікому не подобатися*. Віримо, однак, Господу Богу, що буде більше таких, котрі будуть вдячні цій нашій праці і витраченому кошту, бо хоча б і побачили щось таке, що не згоджувалося б різними людськими думками, однак знають добре, що мужність долає труднощі. І кожна річ на світі, хоч і найкраща, мусить відповідати приказці: *«Ніщо у цілому світі не є досконалим»*. Отож ми те, що могли, (винагороджуючи як подяку за індигенат мені з боку шляхетної Корони), те й вчинили. Бо хто ж знайдеться такий, котрий би не зичив собі слави? Інший і рад був би все собі приписати, але цього бути не може: дав Господь Бог все усім, а не все одному. Це вам, шляхетні поляки, вчинилося, що від вас справа почалася і вами завершується: вам кажу, котрі сімсот років тому прийняли християнську віру і були облиті святою водою (тобто охрещені.– Ю. М.) і названі ж ви **полянами** (polani), потім від поля на своїй мові – поляками, від чехів – поленцями, від русі – ляхами, від угорців – ленгелами, від турків і татар – лехінами; у кожній нації повно вашого народу, на вас озирається кожен іноземний ворог, на вас озирається кожен іноземний ворог, вас боїться і вас остерігається. То чиніть же так, як навчає Господь Бог. А я прошу, щоб ви, будучи вдячні цій нашій праці, *зі своїм розумінням*, у ласці і своїй звичній любові належно перебували. З цим доручаю вас Господу Богу.

Той автор, як сказно вище.

нарешті – *Братислав* – Вратислав II – чеський князь у 1061–1092 рр., король з 1085 р. Гваньїні пропустив Конрада I Брненського (1092) та Бржетислава II, що панував у 1092–1100 рр.

Потім *Болеслав IV* став першим чеським королем, а його брат *Борживой* – після нього – тут якась плутанина. Болеслава IV не знаходимо в списках чеських королів, хіба що рахувати польського короля Болеслава I Хороброго, який захопив Чехію і Моравію і панував там у 1003–1004 рр. Однак він не був братом Борживоя II – чеського короля у 1101–1107, 1117–1120 рр.

Святоплук, вигнавши *Борживоя* – *Сватоплук* – чеський князь у 1107–1109 рр. *Борживой II* – чеський король у 1101–1107, 1117–1120 рр.

Владислав, син *Братиславів*, потім – *Собеслав*, потім *Владислав*, син *Владислава*, потім – *Собеслав*, син *Ульрика*, потім – *Вацлав*, син *Собеславів*, а потім *Владислав*, тоді *Фрідріх*, тоді – *Пшемисл Отокар*, тоді – *Вацлав*, син *Отокарів*, – *Владислав I* – чеський князь у 1109–1117, 1120–1125 рр.; *Собеслав* – чеський князь у 1125–1140 рр.; *Владислав II* – чеський князь у 1140–1173 рр., король – з 1158 р.; *Фрідріх* (*Бедржих*) – чеський князь у 1172–1173, 1178–1189 рр.; *Пшемисл Отакар* – чеський князь у 1192–1193, 1197–1230 рр., з 1198 р. – король; *Вацлав I* (III) – чеський князь у 1230–1253 рр. Гваньїні пропустив *Собеслава II*, *Конрада II* і *Вацлава II*, що послідовно панували у 1173–1178, 1189–1191, 1191–1192 рр., також *Індржиха Бржетислава* (1192–1197) та *Владислава III Індржиха* (1197–1222).

Рудольф... після нього – *Генріх... Карл... Карл IV*, римський імператор – *Рудольф Габсбург* – чеський князь у 1306–1307 рр.; *Генріх Хорутанський* – чеський князь у 1307–1310 рр.; *Карл IV* – імператор «Священної Римської імперії» у 1346–1378 рр., який був одночасно чеським королем під ім'ям *Карла I*. Гваньїні пропустив князів *Вацлава II* (1278–1305), *Вацлава III* (1305–1306), *Вацлава IV* (1378–1419), також *Яна Люксембурзького*, чеського князя в 1310–1346 рр., хоча, ймовірно, має останнього на увазі, коли говорить про *Карла*, моравського маркграфа.

Сигізмунд... потім – *Владислав... після нього* – *Казимир... Людовік... Альбрехт... Владислав... Юрій, Фердинанд, імператор Максиміліан... Рудольф* – *Сигізмунд* – імператор «Священної Римської імперії», претендував на чеський престол у 1419–1421 рр., але не був допущений на нього гуситами. Реально панував у Чехії у 1436–1437 рр. *Владислав II Ягеллон* – чеський король у 1471–1516 рр.; *Юрій* (*Іржі*) *Подебрад* – чеський король у 1458–1471 рр. Гваньїні пропустив *Альбрехта II Габсбурга* (1438–1439); *Владислава Погробка* (1453–1457), але вставив польського короля *Казимира IV* (1447–1492). *Людовік Ягеллон* – король Чехії у 1516–1526 рр., одночасно панував в Угорщині під ім'ям *Лайоша II*. Після битви під *Мохачем* і поразки Угорщини від Туреччини Чехією оволоділа Австрійська імперія. Спочатку в Чехії панував *Фердинанд I Габсбург* (1526–1564), потім – *Максиміліан II* (1564–1576) і тільки потім – *Рудольф II* (1564–1612), який був сучасником Гваньїні і панував у часи видання хроніки.

КНИГА VII

с. 2

Опис *Москви* Гваньїні запозичив з твору барона *Сигізмунда фон Герберштайна* (1486–1566), посла Австрійської імперії у Московській державі у 1517 і 1525 рр., автора «Записок про Московські справи», виданих уперше у Відні у 1549 р. (*Герберштейн С. Записки о Московии.* – М., 1988. – С. 129–133). Однак він зробив деякі уточнення і скорочення. Зокрема, він додав, що *Москва* є більшим містом, ніж *Прага*, що вона є столицею не *Росії*, а *Білої Русі*, переводить московські версти не в італійські, як у *Герберштайна*,

а в польські милі. Назву замиської слободи Наливки Герберштайн передає як Налі, хоч і пояснює, що в російській мові воно означає «налей». Гваньїні ж вказує точніше: «Наливайки». Гваньїні також конкретно вказав дні, в які московитам дозволялося напиватися, причому додав і колоритний опис тотального пияцтва московитів. Неточно передав Гваньїні назву населеного пункту, поблизу якого бере свій початок Москва-ріка: Орешек, хоча має бути Олешно, тобто с. Олешня, яке існувало у XV ст. На думку Г. Г. Козлової, цей пункт можна ідентифікувати з с. Алешево Зубцовського повіту Тверської губернії. Вона ж помітила, що внаслідок недбалого скорочення Гваньїні твору Герберштайна пропущені слова (виділені нами курсивом) про те, що «місто Москва *серед інших північних міст* дуже простяглося на схід», внаслідок чого зміст речення став не зовсім зрозумілим (Козлова Г. Г. Комментарии // Гваньини А. Описание Московии... – С. 160).

Василь, батько цього жорстокого Івана – маються на увазі Василь III Іванович, великий князь московський у 1505–1533 рр., а також його син Іван IV, про котрого вище говорилося.

одна – Китайгород, а друга – Большойгород... – стислий опис московських Китайгорода та Большигорода, так само як і подій 1565 та 1571 рр., був поданий Гваньїні за іншими джерелами. Згідно з Г. Г. Козловою, назва «Большой город» відома з 1535 р. Потім він дістав іншу назву – «Китайгород» (Козлова Г. Г. Комментарии... – С. 161).

с. 3

Усі товари, які тільки прибувають до Москви... – розповідь про торгівлю у Московській державі запозичена з твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 126–128), хоч подекуди можна знайти незначні розбіжності, викликані, очевидно, різним перекладом з латини. Так, за Герберштайном, іноземні купці не можуть щось продавати зі своїх товарів, доки про них не буде сказано московському правителю. У Гваньїні ж ці товари мали бути показаними великому князю. Оригінальним доповненням Гваньїні тут є тільки вказівка на те, що іноземні купці пристають до почту послів з Великого князівства Литовського задля уникнення мита. Повнішим є також перелік товарів, які ввозяться до Москви, бо згадано й імбир, гвоздику, корицю й мускат.

с. 3–4

Докладна розповідь про кліматичні умови та гроші Московської держави майже повністю запозичена з певними скороченнями з твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 129–133). Різничитання були викликані насамперед скороченням деталей, тим більше, коли по них можна було зрозуміти, що справжнім автором подорожніх записів був Герберштайн. Оригінальних доповнень майже немає, хіба що вказівка на те, що надмірна посуха у Московії не триває понад 7 днів, і посилання на астрологів. У іншому випадку Гваньїні зробив цікаву зміну тексту австрійського дипломата. Згідно з останнім, хитрі московити у спілкуванні з іноземцями прикидаються прибульцями з інших країн. Гваньїні ж подає точнішу інформацію: московити прикидаються новгородцями та псковитянами. Можна вказати й на вставку, яка має публіцистичне забарвлення (*Герберштейн С. Записки...* – С. 123–124). Так, у Герберштайна говориться про зображення на аверсі московської монети (деньги) «чоловіка, що сидить на коні», а на реверсі – напис. Справді, відомо про такого роду монети із зображенням вершника (великого князя) із шаблею чи списом у руці. Гваньїні ж у дусі польської публіцистики інакше трактує це зображення: «голий мужик, що сидить на коні й коле рогатиною перевернутого змія, на другому боці ім'я великого князя московського вибито слов'янськими літерами». Цей «голий мужик» як символ московської дикості й варварства був досить популярним сюжетом у висміюванні польськими хроністами й публіцистами Московської держави, про це писали В. Коховський, а також невідомий автор «Віршованої хроніки» (1682).

Якщо Герберштайн порівнював вартість московської монети з угорською («Сто таких денег становлять один угорський золотий»), то Гваньїні перевів цей обрахунок на польські злоті: «Таких 60 денег коштують стільки, як два польських злотих». У вказівці на вартість пула свідчення авторів розходяться. За Герберштайном, 60 пулів дорівнюють одній московській деньзі, а за Гваньїні – 40. У цьому випадку має місце, очевидно, друкарська помилка або неточність перекладу. Переписуючи звістки Герберштайна, Гваньїні робить логічні поправки. Так, австрійський дипломат писав, що «ледве минуло сто років з того часу, як вони (московити.– Ю. М.) почали вживати срібну монету», Гваньїні ж, котрий писав пізніше, уточнює – «півтора ста років». Тільки згадка про аспр була введена Гваньїні з не знаного ближче джерела.

с. 5–7

Опис Володимирського, Нижньоновгородського та Рязанського князівств цілком запозичений (з деякими скороченнями) з твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...*– С. 134–135). Гваньїні лише обмежився перестановками звісток та ампліфікаціями, як-от виділення заголовка (тут і в інших місцях свого твору): «Володимирське князівство», тоді як як у Герберштайна таких заголовків нема, або ж назву «Танаїс» змінив на звичнішу «Дон».

Івана, Данилового сина – мається на увазі Іван Калита, князь володимирський та московський у 1325–1340 рр. На початку опису Гваньїні цитує дослівно вступ Герберштайна («Описавши Москву... я перейду до інших областей... обійшовши південь, захід та північ, ми закінчимо просто на північному сході»), але вставляє характерний для нього зворот «дасть Бог». Повторює Гваньїні й помилки австрійського дипломата. Зокрема, той згадав про острів Струб. Гваньїні повторив це з незначною відмінністю (Струп), тоді як ця назва є викривленим словом «острів». Справжня ж назва острова – Судерев. Тут же Гваньїні, йдучи за Герберштайном, сплутав дані про стару й нову Рязань. Цікавою є звістка-доповнення Гваньїні про те, що «самих [рязанських] бояр виходить на війну завжди 15 000». Цього не знаходимо у Герберштайна. Зазначимо, що м. Сура – це Васильсурськ, заснований у 1522 р. За Г. Г. Козловою, р. Шад (Шать) є притоком Упи, а остання впадає в Оку (*Козлова Г. Г. Комментарии...*– С. 162).

Звістка про Каширу, Тулу та Одоєв є запозиченою у значно скороченому вигляді із твору Герберштайна (с. 136–141). Гваньїні вказав тільки на відстань від цього міста до Рязані й на те, що Кашира є «дерев'яним містечком». При визначенні відстані між Тулою та Рязанню Гваньїні вніс певну поправку: у Герберштайна вона становить 40 німецьких миль, а у Гваньїні – 40 польських миль.

Аналогічно запозичена з твору Герберштайна і звістка про Мценськ, Калугу й Воронинське князівство (с. 138). Однак Гваньїні додав певні деталі, вказавши, що мценський люд тікає від татар у болота, «ніби до якогось оазису»; у переліку міст над Окою Гваньїні додає Саранськ, але пропускає Коломну. У переліку місцевих хутрових звірів Гваньїні згадує і про бобра. Гваньїні плутає також польські та німецькі милі, коли йдеться про відстань від Мценська до Москви. Говорячи про Калугу, Гваньїні додає, що це «місто й дерев'яний замок непогано захищені».

Так само Гваньїні використав твір Герберштайна при описі р. Дон, скоротивши свідчення австрійського дипломата. Подекуди він трохи відходить від свого першоджерела. Так, він додає важливу звістку про підкорення Казані та Астрахані Іваном IV, чого не міг знати Герберштайн, уточнює, що відстань від Азова до Перекопа становить 5 днів ходу конем, а р. Шать він помилково називає Шад, плутається у географії (звістка про впадіння Донця в Дон, про тотожність відстані від Азова до Перекопа та від Азова до Дністра).

с. 7–8

Опис Сіверської України у Гваньїні є значно скороченою (й не дуже вдало) розповіддю Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 140–142). Однак Гваньїні тут плуває Новгород-Сіверський зі Стародубом, приписує оволодіння Сіверщиною Івану IV, хоча це сталося за Івана III та Василя III. Часом він посилює помилки австрійського дипломата, бо виводить сіверських удільних князів від «великого князя московського Дмитрія». Насправді ж Герберштайн не пише, що Дмитрій, якого він називає тільки путивльським князем, мав якесь відношення до Москви. Згідно з думкою сучасних російських дослідників, Путивль до 1500 р. перебував у складі ВКЛ, а його намісником був князь Богдан Бельський. У 1517–1518 рр. Путивль уже став великокнязівським володінням (тут ідеться, звичайно, про великого князя московського). Можливо, що під цим Дмитрієм Герберштайн мав на увазі князя Юрія Путятича, одруженого з рідною сестрою Василя Івановича Шемячича, який був короткий час намісником у Путивлі, а призначений на цю посаду відомим тверським князем Шемякою. Однак Гваньїні подає деякі оригінальні деталі. Він згадує, що Сіверщина була багата бобрами, додає деякі подробиці, які стосуються історії Сіверщини часів правителя Польсько-Литовської держави Владислава (Ягайла) та часів Івана IV (див. докладніше: *Мицик Ю. А. З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. // Сіверянський літопис.* – 2001. – № 3. – С. 53).

У розповіді про Смоленськ Гваньїні теж використовував твір Герберштайна, однак тут уже виразніше виявляються оригінальні доповнення. Насамперед він переніс сюди із польської та литовської книг своєї хроніки згадку про князя Михайла Глинського (вбивство Глинським Забжезинського, його провідна роль в опануванні Смоленськом), про облогу Смоленська військами Речі Посполитої за часів Смути й спалення міста поляками. Звістка про взяття Смоленська Сигізмундом III була вставлена вже в останній момент на злобу дня, причому це вже, очевидно, робота М. Пашковського (вище Гваньїні вказує, що йому невідомо, яким буде результат облоги).

с. 8–9

Розповіді про Дорогобуж, Вязьму, Можайськ, Торопець, особливо Білу, Волок (Волоцьк), Великі Луки та Ржев запозичені Гваньїні з твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 142–147), однак Гваньїні додає дані про відстані між першими трьома містами та Москвою тощо. Він доповнив свідчення про Вітовта згадкою і про Ольгерда, додав компліменти на адресу цих великих князів литовських. Цікавим є пояснення назви Волковського лісу (у Герберштайна – Волконського) від маси вовків, що там водилися. У передачі назви Ра (Rha) Гваньїні був неточний, так само як і у передачі назви Едель. Нез'ясованим є походження звістки про прикордонну р. Гугза. Очевидно, тут звичайна плутанина, можливо, слід мати на увазі р. Вязьма. Розповідь про Дніпро Гваньїні дещо доповнив, додавши згадку про пороги, про головні міста, через які протікає Дніпро, також і свою полеміку щодо пов'язування назви ріки з Березиною. Згадку про Торопець Гваньїні доповнює на підставі відомостей попередніх книг своєї хроніки про короля Олександра, а також актуальними даними про успіхи короля Сигізмунда III у війні проти Московії.

с. 10

Розповідь про Тверське князівство й Торжок, а також про Псковське князівство являє собою дуже скорочений текст твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 151). Гваньїні обмежився тут окремими ампліфікаціями, хоча у розповіді про Псков він додає фразу про те, що не одне це місто є кам'яним у Московській державі, а ще й Смоленськ. Звістку Герберштайна про зачіски псковитян Гваньїні теж дещо змінив. Пор. у Герберштайна: «Псковитяни й до цього дня носять зачіски не за руським, а за польським звичаєм, на пробор» (с. 151) та у Гваньїні: «Жителі у місті руської віри, але вбираються по-німецьки, борода не голять, волосся не стрижуть».

с. 10–11

Розповідь Гваньїні про Новгород ґрунтується на тому ж творі Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 67, 147–150), однак Гваньїні дещо її розширив. В основі цих доповнень лежить матеріал першої книги хроніки, який, очевидно, Гваньїні взяв у Стрийковського. По суті, бачимо тут скорочений опис ідола Перуна, який стояв у Києві; йде абзац про приєднання Новгорода до Литви князем Вітовтом, про перебування Новгорода під владою Казимира, короля Польщі й великого князя литовського. Датування захоплення Іваном III Новгорода 1678 р. у Гваньїні пояснюється звичайною друкарською помилкою, бо тут, ясна річ, має стояти 1478 р. Однак початок розповіді про Новгород (порівняння цього міста з Римом, опис купецьких складів, замку Дечен, тобто дитинця) відсутній у Герберштайна. Ймовірно, Гваньїні увів його з іншого джерела, створеного після Берестейської унії 1596 р., оскільки тут згадується про сім василянських орденів, які нібито існували у Новгороді. Така звістка не відповідає дійсності. У розповіді про Новгород (завершальна частина, де йдеться про московських князів та про пограбування Іваном III Новгорода) Гваньїні використовував також твори польських хроністів Кромера, Ваповського, М. Бельського, вірогідно й Стрийковського, та німецького хроніста Кранція.

с. 12

Дані про Русу є скороченням відповідної звістки Герберштайна (с. 151), незначні відмінності можна пояснити неточностями перекладу. Згідно з Герберштайном, солону ріку міщани «утримують у широкому рові на кшталт озера», нема згадки про труби, а тільки про канали, якими ці води міщани ведуть у кожен будинок.

Аналогічно з Герберштайна (с. 151) запозичено звістку про Івангород. Гваньїні тільки додав певні деталі, як-от: про те, що камінь, з якого було збудовано місто, був «квадратним»; про те, що Нарва є дерев'яним містом; про відстань до Івангорода від Новгорода та Пскова. Цінним є доповнення про те, що в Івангород чи Нарву (тут важко зрозуміти, яке саме місто слід мати на увазі) новгородці та псковитяни привозять свої товари, що рікою Нарвою виходять у море купці з Москви, особливо з Пскова та Великого Новгорода.

З Герберштайна було запозичено і звістку про м. Ям, причому були перенесені й помилкові дані, прокоментовані упорядниками видання (с. 331). Однак ріка, на якій стоїть вказане місто, у Герберштайна називається Плюсса, відстань від Яма до Копор'я там не 4, а 14 миль, а від Яма до Полної (Польної) не 25, а 12 миль (с. 152). Г. Г. Козлова вказала, що насправді м. Ям стоїть не на Плюссі, а на р. Луг (*Козлова Г. Г. Комментарии...* – С. 163).

с. 12–13

Згадки про Водську країну та Карелію базуються на творі Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 151–152), однак є і деякі відмінності. Це вказівка на особливу мову місцевої людності.

с. 13

Розповідь про «провінцію Двіну» та Устюг запозичена з твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 155–156). Гваньїні лише уточнює деякі деталі, вказує, зокрема, що шкурами білих ведмедів місцеві жителі сплачують данину великому князеві московському.

с. 14–15

Розповідь про Вологодський край запозичена Гваньїні у скороченому вигляді з твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 154–155). Тільки в одному місці є розбіжність: Гваньїні пише про чорних куниць та про білок, а Герберштайн – про лисиць чорного та попелястого кольору. Щоправда, у Гваньїні вживається термін «porielic», але він перекладається як «білки».

Розділи «Князівство Білоозеро», «Ярославське князівство», «Ростовське князівство» є скороченням тексту твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки... – С. 60, 152–154*). Однак Гваньїні відходить у кількох випадках від своєї першооснови, очевидно, через недбалість. Так, у нього йдеться про 36 річок, котрі впадають у Біле озеро, в той час як у австрійського мемуариста подано 360, довжину й ширину озера він вимірює в польських милях (30 × 30), а Герберштайн – у німецьких (12 × 12). З іншого місця твору австрійського мемуариста (с. 60) Гваньїні запозичив дані про прикликання варягів. Під «Мологдою» слід розуміти не Вологду, а Мологу – місто на березі однойменної ріки. У розповіді про Ростовське князівство Гваньїні додав, що місто Ростов має «дерев'яний замок». Коли він взяв у Герберштайна дані про те, що там має свою резиденцію «архієпископ», то чомусь помилково додав «або їхній патріарх», бо на той час у Московській державі не було патріарха, а тільки митрополит. Цікавою є зміна Гваньїні сюжету про підкорення Ростова Москвою. Якщо, за Герберштайном, це було справою Івана III, який «зовсім недавно вигнав (потомків ростовських удільних князів. – Ю. М.) звідти... й позбавлені області» (с. 154), то Гваньїні відніс цю подію до 1565 р. і пов'язав з репресіями Івана IV. У розповіді про Хлопігород Гваньїні додав епітет «славне» («славне місто»), а в іншому повторює розповідь австрійського мемуариста разом з його помилками, наприклад щодо місцезнаходження Хлопігорода. Насправді ж Холопій город стояв за 80 км від Углича (нині це місто під водами Рибинського водосховища). Під Переяславом, звичайно, слід мати на увазі Переяслав-Залеський.

Розділи «Суздальське князівство» та «Країна Вятка» також базуються на свідченнях австрійського мемуариста (*Герберштейн С. Записки... – С. 161–162*), хоча Гваньїні у двох місцях дещо відходить від їх тексту. Він пише, що Суздаль належить Ростову та Володимирі, однак Герберштайн мав на увазі лише те, що це місто «розташоване між Ростовом та Володимиром». У іншому місці він знову замінює Івана III на Івана IV, якого називає «померлим мучителем», і пов'язує саме з ним вигнання із Суздаля удільних князів останнього. При описі Вятки він замінює слово «білками» на «різними хутрами». Відзначимо, що р. Речиця – це, очевидно, р. Чепца, ліва притока р. Вятки.

с. 15–16

Розділ «Пермська країна» є скороченою розповіддю австрійського мемуариста (*Герберштейн С. Записки... – С. 162–163*). Тут дещо більше деталей, котрих нема в останнього. Так, Гваньїні пише «британські пси» замість «крупні», вказує на те, що лижі місцевих жителів були підбиті залізом, що місцеві жителі «живляться сарнами та іншим звіром». Якщо Герберштайн пише, що лижники мчать дуже швидко, то Гваньїні уточнює: «що їх навіть на найшвидшому коні не наздоженеш, бо коню, який біжить, заважають великі снігові замети та інші перешкоди на шляху». Під містом на р. Вішері (Вішорі) слід розуміти м. Чердинь.

с. 16–17

Розділи «Провінція Сибір» та «Країна Югра» запозичені з твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки... – С. 163–164*). Однак при описі Сибіру Гваньїні замінив «хутром білок» на «хутром горностаїв», що могло з'явитися внаслідок різною в перекладі з латини. До того ж Гваньїні додав деякі деталі (місцеві жителі «живляться рибою та дичиною», «хутрами... сплачують данину великому князю»).

єпископ Стефан – св. Стефан Пермський (п.п. XIV ст. – 1396).

с. 17–20

Розділи «Країна Печора», «Країна Обдорія», «Про ідола Золоту Бабу», «Країна Кондора», «Країна Лукомор'є» змонтовані Гваньїні з різних фрагментів твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки... – С. 126, 156–164, 204*). Тільки при описі Кам'яного (Земного) поясу (північного Уралу) Гваньїні подав незначне уточнення щодо гір: «котрі ла-

тінники звать Альпами», розширив перелік птахів, що там водяться («сипи, орли»). Розповідаючи про Обдорю, Гваньїні додав рядок про багатство риби у Північному Льодовитому океані, котра, за його словами, «аж треться об морські човни». У розділі про Золоту Бабу Гваньїні додав з невідомих джерел кілька рядків про жертвоприношення цьому ідолу соболями, оленями, кишки яких з'їдає старший жрець. У розділі «Країна Лукомор'є» Гваньїні додав перелік товарів, які привозять «чорні люди»: «перли, клейноди та дорогоцінне каміння». Дещо розходяться його дані з тими, що їх наводить Герберштайн про людиноподібних риб: у австрійського мемуариста вони зовсім не мають голо-су, а згідно з Гваньїні вони «дивовижно пишуть». Варто пояснити також деякі гідроніми: Березва – це Тобол, Тахмин – Ташма (можливо, й інша ріка – Тура), Кошин – очевидно, Косья, притока Іси, можливо – р. Касим в басейні р. Об, Китайське озеро – очевидно, Аральське море. Народ «калами» – це, певно, племена, котрі взяли свою назву від р. Калами у басейні Підкам'яної Тунгуски. Згідно з Г. Г. Козловою, назва області Кондора походить від р. Конди – лівої притоки Іртиша (*Козлова Г. Г. Комментарии... – С. 165*).

с. 20–22

Розділ про Лоппію цілком базується на творі Герберштайна (*Герберштейн С. Записки... – С. 201–204*). Виняток становить незначний фрагмент про міфічних саламандр, який є скороченням інформації, котра була раніше вміщена Гваньїні у VI книзі хроніки, й виявляє подібність до звісток шведського хроніста Олафа Магнуса. Під значним впливом твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки... – С. 164*) було створено й розділи з описом черемисів та мордви. Однак в описі черемисів додано певні деталі, як-от про те, що цей народ харчується дичиною та медом, що вони користуються лижами так само, як і пермяки. Ще більше це стосується кількох рядків другої частини розділу «Народ мордва», бо згадки про мордовських жінок та різні групи черемисів немає у Герберштайна.

Частина II

с. 22–23

Дані про початки християнства на Русі є компіляцією звісток з того ж твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки... – С. 88–92*) та деяких польських хронік (М. Бельського, Ваповського, Длугоша, Меховського, Кромера), використаних Гваньїні у написанні перших трьох книг своєї праці. Тут є тільки незначне доповнення, зроблене Гваньїні, очевидно, на підставі особистих вражень під час тривалого проживання в Білорусі: згадка про те, що митрополит та інші єпископи Русі, «що коряться польському королю» (тобто в Україні та Білій Русі), на відміну від московитських, володіють власними селами та містами; про те, що в диякони не висвячуються гвалтівники.

Вітовт ... скликав руських єпископів та ігуменів... обрав митрополита – мається на увазі обрання Григорія Цамблака на Соборі 1414 р. київським митрополитом. Цю кафедру він обіймав з 1414 р. по 1420 р. Вітовт – великий князь литовський у 1386–1430 рр.

за короля Ага – мається на увазі Аг Антипатр – проконсул в Патрасі Егей.

с. 24–25

В основі цієї інформації лежать переважно звістки з твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки... – С. 91–93, 104–105*). Водночас є деякі дані, які не збігаються з Герберштайном. Гваньїні уточнив, що VII Вселенський Собор відбувся за понтифікату римського папи Адріана I (насправді цей (Нікейський) Собор мав місце у 787 р., а понтифікат Адріана I припадає на 772–795 рр.); очевидно, з особистих вражень Гваньїні додав деякі деталі: опис довгого волосся православного духовенства, згадка про скривлений держак посоха, який використовують духовні особи.

Із вказаних вище польських хронік Гваньїні вніс стислу згадку про київського митрополита Ісидора, який прийняв на Флорентійському соборі 1439 р. унію. Однак Гваньїні помиляється, твердячи, що Ісидор помер у московській в'язниці. Насправді ж йому вдалося визволитися, і він закінчив свій життєвий шлях в Італії.

Описуючи літургію, яку Гваньїні називає на католицький лад месою, він використав твір Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 110). Проте були додані певні деталі: хроніст пише, якою є мова православного богослужіння в Московській державі, і слова «на власній народній мові» міняє на точніше: «слов'янською мовою», а також додає, що служба на цій мові перемішується «зі співами по-грецьки»; при переліку образів святих Гваньїні замість неясного виразу «[образ] архангела» подає точніше: «св. Михаїла-архангела». Мабуть, із власного досвіду Гваньїні відзначив відмінність у способі хресного знамена у православних (справа наліво) і католиків (зліва направо) й неприяне ставлення православних до католиків як до відступників.

Що ж до розповіді про таїнства хрещення й миропомазання, то Гваньїні додав тільки дві незначні деталі: уточнив, що солі та слини за римським обрядом при хрещенні (православні) не використовують; якщо, за австрійським мемуаристом, освячену воду після хрещення виливають за дверима храму, то у Гваньїні її виливають «у дзбан, приготовлений для цього». Саме ці слова й були додані Гваньїні.

с. 26

Розділ про чистилище базується на відповідному розділі («Чистилище») твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 94, 103). Гваньїні додав тут одну незначну деталь (згадка про «Елісейські поля»). Далі, очевидно, з власних вражень та твору Цезаря Баронія, італійського історика Церкви, він додав аргументацію православних з посиленням на Євангеліє щодо митарств душ померлих. Під Другим Нікейським Собором мається на увазі вищезгаданий VII Вселенський Собор 787 р. Згадка про ересь Македонія, константинопольського єпископа у 354–359 рр., згідно з якою Святий Дух не визнавався іпостассю Господа, а тільки створеним Богом-Отцем, є у Герберштайна (с. 94), однак Гваньїні додав досить слушно згадку про інші подібні ересі.

с. 27

Розділ «Руські пости» базується на відповідному розділі («Піст») твору Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 105). Окрім незначних ампліфікацій, Гваньїні уточнює назву тижня перед Великим постом, називаючи цей тиждень «масляним». Тут же він додає цікаву подробицю про їжу віруючих православних у піст: якщо в австрійського мемуариста знаходимо: «...утримуються навіть від риби», то Гваньїні додав: «перебиваючись редькою та борщиком із часником», плутаючи тут білорусів чи українців з московитами. Очевидно, з якогось богословського чи історико-релігійного твору Гваньїні додав абзац про відмінність у поглядах православних та католиків на споживання м'яса в суботу з посиленням на Апостольське правило.

с. 27–28

Розділ «Спосіб руської сповіді» базується на відповідному розділі («Сповідь») Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 101–102). Очевидно, закінчення цього розділу (про рівень віри у простолюду в Московії) Гваньїні написав, спираючись на власні враження або свідчення очевидців.

с. 28–29

Розділ про причастя ґрунтується на відповідному розділі («Причастя») Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...* – С. 102), а також іншому фрагменті твору австрійського мемуариста (с. 93–94, 109). Гваньїні обмежився тут певною ампліфікацією («римлян за

те, що вони в причасті вживають опрісноки, лають [православні]»). Нижче він припускається плутанини, перераховуючи еретиків: пише про Юліана Аполлонського з Лаодикеї, тоді як це дві різні особи: Валент (поч. II ст.– 160) – єгипетський гностик, що відкидав ідею Єдиносущної Трійці, та Аполлінарій Молодший (IV ст.) – єпископ Лаодикеї в Сирії, який вчив, що природа Христа нібито трієдина. Плутає Гваньїні також Магомета (основоположника ісламу) з еретиком V ст. Манентом, котрий виступав проти Святої Трійці. Єресі згаданих у Гваньїні осіб було засуджено на Соборах у III–V ст. Так, срьєс Діастерія (Діоскора), александрійського єпископа у V ст., було засуджено на IV Вселенському Соборі в Халкідоні (451). Гваньїні повторює помилку Герберштайна, пишучи про присутність згаданих еретиків на VI Вселенському Соборі, який відбувся набагато пізніше (680).

с. 29–30

Розділ про церковну десятину Гваньїні запозичив переважно з відповідного розділу твору Герберштайна («Про десятини») (*Герберштейн С. Записки...– С. 108–110*) й інших (с. 90, 104–105). Тут здійснено лише незначні ампліфікації, як-от: доповнення словами «Боже борони» при згадці про можливу пожежу, згадка про зміни низки церковних постанов за період після князя Володимира Святого, особливо в часи Івана IV. Ім'я Михайло Кизалецький Гваньїні змінив на Миколай Костелецький, можливо у зв'язку з тим, що останній рід був дуже відомий в Україні та Речі Посполитій. Також було додано, що цей воїн помчав за ординцем «сам у погоню», що повернутий у православ'я ординець жертвував св. Миколаю-угоднику миску меду «в стільниках». Неточно передає розповідь про засудження до повішення священика. За Герберштайном, скаргу щодо цього внїс Івану III митрополит. У Гваньїні ж зі скаргою звертається сам засуджений, причому нелогічним стає фінал цієї історії, оскільки не можна повісити двічі одну й ту саму людину.

Частина III

с. 31–35

Перший розділ цієї частини ґрунтується на творі Герберштайна (*Герберштейн С. Записки...– С. 112–113, 117–122*), причому порівняно більше, ніж у попередніх частинах, авторських ампліфікацій Гваньїні. Це стосується, наприклад, його незначних доповнень до опису «колеса фортуни», тобто гойдалки, чи каруселі; наведення польського прислів'я щодо «користі» від биття чоловіками жінок. Хроніст додав також дещо із власних спостережень, як-от певні деталі в описі одягу московитів: вказівка на повстяні шапки та кольори каптанів, на високі комірці сорочок. Досить розлогим є опис натільних хрестиків. В описі кулачних боїв Гваньїні додає, що взимку вони відбуваються на замерзлих озерах, ставках, ріках, що цей звичай придумано для підготовки до військових трудів. І все ж є у творі Гваньїні відомості, відсутні в австрійського мемуариста, принаймні у досить розгорнутому вигляді. Вірогідно, в їх основі лежать особисті враження Гваньїні або свідчення очевидців. Це розповідь про московських боржників, частина повідомлень про ремісників, про прихід гостей та обмін привітаннями. Особливо цінною є розгорнута розповідь про шати, які великий князь московський видавав «напрокат» своїм придворним під час прийому дипломатів, тощо.

с. 35–36

Розділ «Про московські шлюби» є скороченням відповідної частини твору Герберштайна («Спосіб укладення шлюбу») (*Герберштейн С. Записки...– С. 110–112*). Однак, цитуючи слова австрійського мемуариста щодо розлучень («Розвод вони допускають...»), Гваньїні, очевидно внаслідок неточного перекладу, вказав «часто бувають розлучення», викрививши таким чином думку Герберштайна. Не зовсім точно Гваньїні передав і слова

австрійського мемуариста про сватання: у Герберштайна чітко говориться про роль майбутнього тестя (батька нареченої), який сватається до жениха, а у Гваньїні йдеться про «батька», і лише з подальшого викладу стає зрозумілим, що йдеться про тестя. Від себе Гваньїні додає перелік речей, котрі дають за нареченою у посаг. Значний та цікавий фрагмент з описом вінчання у церкві, а також із описом розлучення у простих селян, відсутній в творі Герберштайна. У першому випадку хроніст, очевидно, використав тут власні враження, а у другому, як встановила Г. Г. Козлова, – «Подорож у Московію у 1565 р.» італійця Рафаеля Барберіні (*Козлова Г. Г. Коментарии... – С. 167*). На відміну від Г. Г. Козлової, вважаємо, що такий звичай, імовірно, був залишком звичаю язичницьких часів, а не якимось непорозумінням.

с. 36–37

Розділ «Про військові походи» запозичений значною мірою з того ж розділу твору австрійського мемуариста (*Герберштейн С. Записки... – С. 113–117*). Однак початок розділу, в котрому йдеться про надання царем воякам землі за заслуги, про оригінальний спосіб підрахунку загиблих, розсилку мобілізаційних листів, вірш – відсутні в австрійського мемуариста. Так само оригінальною є розповідь про появу на озброєнні у московської армії вогнепальної зброї, про фізичну силу московитів. Можна вказати також на деякі пояснення, що їх дає Гваньїні, наприклад: «секира або ж бердиш», «в сідлах вони, як і татари» (відзначені нами слова були додані Гваньїні).

Частина IV

с. 40–41

Початок частини, у котрій йдеться про титул великого князя московського, Гваньїні побудував на творі Герберштайна (*Герберштейн С. Записки... – С. 74–75*). Однак є й відмінність, оскільки хроніст дещо модифікував текст австрійського мемуариста й поставив замість «Василій Іванович» (тобто Василь III) «Іван Васильович», додав до його титулу слова «король казанський, астраханський», тому що після взяття Казані та Астрахані Іван IV увів належні зміни до свого титулу. Приклад Герберштайна з турецьким султаном, який, спекуюючи на тонкощах перекладу, перекладає слово «султан» як «імператор», Гваньїні замінив на характерніший, коли таку ж спекуляцію проводять і ординські хани.

с. 42

Нерон – мається на увазі Нерон – давньоримський імператор у 54–68 рр., жорстокий переслідувач християн.

Діонісій – Діонісій Молодший – тиран м. Сіракузи у 367–344 рр. до н. е.

Децій – давньоримський імператор у 249–251 рр. Під час його панування відновилися жорстокі переслідування християн.

Юліан Відступник – див. комент. до кн. I, с. XV.

с. 43–72

Згідно з коментарем Г. Г. Козлової, в описах головних жертв репресій Івана IV Гваньїні згадував Дмитрія Овчину, племінника Івана Овчини Телепньова-Оболєнського; Семена Васильовича Лобанова-Ростовського, нижньгородського воєводу; Івана Петровича Федорова-Челядніна; дяка Костянтина Семеновича Вислого (Мясоеда); Василя Пронського; новгородського купця Федора Сиркова; Афанасія Вяземського; боярина Морозова; дяка Івана Михайловича Щелкалова; дяка Григорія Шапкіна; воєводу Івана Петровича Яковлева та деяких інших. Докладніше про це див.: *Козлова Г. Г. Коментарии... – С. 168–171*. Під Малютою Скуратовим він має на увазі, звичайно ж, праву руку Івана IV у його терористичних ак-

ціях – Григорія Скуратова-Бельського «Малюту». Гваньїні, як і інші іноземні сучасники опричинни, подає правдивішу картину загибелі цього ката, ніж пропонують деякі сучасні московські автори (загибель під стінами лівонської фортеці Пайда).

Розповідь Гваньїні про страту в 1570 р. Івана Висковатого та інших осіб, трагічну долю сім'ї канцлера цілком запозичена з рукописного польськомовного твору кінця XVI ст. «Справа великого князя московського», котрий у свою чергу є розгорнутою редакцією звісток очевидця подій Альберта Шліхтінга. Це було встановлено польським істориком Єронімом Граляєм (див.: *Граля І. Иван Михайлов Висковатый.* – М., 1994. – С. 17, 41). Звичайно, Гваньїні скористався і безпосередньо твором Шліхтінга (*Граля І. Вказ. твір.* – С. 363, 380). Лише окремі фрази були додані Гваньїні, зокрема характеристика Висковатого, подекуди він плутався у переказі свідчень свого головного джерела (*Граля І. Вказ. твір.* – С. 380–381).

с. 72

Калігула – Калігула Гай Юлій Цезар – давньоримський імператор, що панував у 37–41 рр. Увійшов до історії як кривавий та непередбачуваний правитель, того ж психічно хворий.

Геліогабала – Геліогабал – давньоримський імператор, що панував у 218–222 рр., жрець язичеського бога сонця Баала (Ваала), або Геліогабала. Цей імператор «уславився» своєю жорстокістю та розпустою, а також тим, що прагнув запровадити в Римі культ бога сонця.

Максима Фаларима – Фаларис – тиран м. Акрагас у Сицилії у 570–554 рр. до н. е. Відомий своєю жорстокістю, палив людей всередині забитого бика.

Бусірида – Бусіріс – міфічний єгипетський цар, котрий приносив Зевсу криваві людські жертви, для чого забивав кожного іноземця, який приходив до його держави.

Мезенція – мається на увазі етрусський цар Мезенцій, відомий своєю жорстокістю.

князь Бельський як опікун Іванових дітей... зайняв у Москві замок – йдеться про регента, Богдана Бельського, який по смерті Івана IV справді засів у Кремлі й хотів вчинити переворот та зберегти опричинну. Однак у Москві вибухнуло повстання, внаслідок якого Бельського було заслано. 31.05.1584 р. відбулася коронація царя Федора Іоанновича, при якому фактичним правителем держави став Борис Годунов. Богдан Бельський знову з'явився на поверхні політичного життя при Лжедимитрії, але останній швидко поклав край його претензіям, пославши другим воеводою у Великий Новгород.

с. 73–74

Федір залишив Димитрію Углицьке князівство – насправді це князівство було заповідаєно Димитрію ще його батьком – Іваном IV.

пані Естерська – тут, очевидно, яесь непорозуміння. Димитрій виховувався своєю рідною матір'ю, Марією Нагою. Його годувальницею була Арина Тучкова. Згадуються серед вихователок царевича постельниця Марія Колобова та «мамка», бояриня Волохова.

Димитрій, впавши на ніж... сам себе забив – смерть Димитрія сталася 15 травня 1591 р. в Угличі. Згідно з офіційною версією, яка походила від Бориса Годунова, він під час гри впав на ніж (Димитрій страждав на епілепсію), що й призвело до трагічного кінця. Розповідь Гваньїні про чудесний порятунок якимось вихователем Димитрія є викладом версії, яку створив сам Лжедимитрій. Ця версія була записана у 1603 р. під назвою «Сповідь» покровителем Лжедимитрія князем Адамом Вишневецьким (Див.: *Скрынников Р. Г. Самозванцы в России в начале XVII века. Григорий Отрепьев.* – Новосибирск, 1987. – С. 35), очевидно, із цього запису князя Адама і взяв наведені відомості Гваньїні.

прийшов... до... Гойського... потім... до Брагина – Після втечі з Московії Лжедимитрій був спочатку в Києві. Після перебування у Києво-Печерській лаврі у 1602 р. та Острозі він прийшов до м. Гощі, що під Острогом. Гоща була власністю князя Гаврила Гойського (помер у 1632 р.) й центром аріанської секти. Потім Лжедимитрій побував на Базав-

луцькій Січі, повернувся до Гощі й лише після цього опинився у Брагині, у князя Адама Вишневецького.

Федір... випив (отфуту)... і помер – версія про насильницьку смерть царя Федора не відповідає дійсності, однак Гваньїні не був її автором. Ще наприкінці 1588 р. ватиканський представник писав у Рим із Кракова про те, що Борис ножем забив царя, а по іншій версії – придворні (Годунови?). Приблизно таку ж версію приніс якийсь шляхтич литовському канцлеру Л. Сапізі, про це писав і литовський підканцлер А. Барановський (Див.: *Скрынников Р. Г. Борис Годунов.* – М., 1979. – С. 40–41).

сестра Федора була дружиною Бориса – тут Гваньїні плутає. Сестра Бориса Годунова Ірина була дружиною царя Федора. Дружиною Бориса Годунова була Марія, донька Малюти Скуратова. Варто зазначити, що четверта дружина Івана IV Євдокія Сабурова була ріднею Годуновим (Див.: *Скрынников Р. Г. Вказ. твір.* – С. 10, 12).

братом Костянтином – йдеться про Костянтина Костянтиновича Вишневецького (1564–1641) – черкаського старосту в 1620–1638 рр., белзького воєводу в 1636–1638 рр., руського воєводу в 1638–1641 рр. У другому шлюбу він був одружений з 1603 р. з Урсулою Мнішек, донькою сандомирського воєводи Єжі (Юрія) Мнішека. Адам Олександрович Корибутович Вишневецький (помер у 1622 р.) був не рідним, а чотириюрідним братом Костянтина Вишневецького. Див.: *Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).* – К., 1993. – С. 301.

московського мужа було поставлено перед королівським маєстатом – зустріч Лжедимитрія й короля Речі Посполитої у 1587–1632 рр. Сигізмунда III відбулася 15(5) березня 1604 р. у королівському замку Вавель, що в центрі Кракова. Тут між ними були ухвалені умови порозуміння, одним з пунктів яких був шлюб із Мариною Мнішек, донькою Єжі Мнішека. Шлюбний контракт було підписано у Самборі 25.05.1604 р.

Годунов від жалю здох – Борис Годунов помер 13.04.1605 р. Існують різні версії щодо його кінця, в т. ч. й версія про самогубство. Однак тут Гваньїні близький до істини, оскільки внаслідок тяжких поразок, катастрофічного падіння авторитету влади Годунова останній опинився у стані депресії. Лжедимитрій вступив у Москву 20 червня 1605 р.

с. 75

Послом був Афанасій – йдеться про Афанасія Власьєва, який у листопаді 1605 р. у Кракові представляв Лжедимитрія як сват і брав участь в обряді обручення з Мариною Мнішек. Взагалі, опис цієї церемонії, як і приїзду послів до Кракова, Гваньїні міг подати з власних вражень, оскільки в той час безвиїзно проживав у цьому місті.

в подарунок коня з дорогою збруєю – справді, серед головних подарунків Лжедимитрія I, переданих його посольством у Кракові Єжі Мнішеку, був вороний кінь у золотому убранстві (*Скрынников Р. Г. Самозванцы...* – С. 182).

с. 76

на дев'ятий день зчинилася тривога – посольство Лжедимитрія I повернулося до Москви із Мариною Мнішек 2 травня 1606 р., а 8 травня Лжедимитрій обвінчався з нареченою. Перші значні заворушення у Москві почалися 14 травня, а головний виступ, очолений боярином Василем Шуйським, стався в ніч на 17 травня 1606 р. Характерно, що Лжедимитрія I попереджали про підготовку до повстання брата Стадницькі (16 травня), але самозванець не прислухався до цих попереджень і загинув. Хоча Василь Шуйський успішно здійснив переворот, але вже 25 травня у Москві почалися виступи проти нього, котрі довели той факт, що громадянська війна у Московській державі вибухає з новою силою.

с. 78

потомство злого Геріона, о плем'я Ерікса – Геріон – персонаж давньогрецької міфології, велетень з трьома тулубами й трьома головами, який був сторожем прекрасного стада

биків. Геріон був убитий Гераклом, і це був один з 12 подвигів останнього. Під Еріксом, можливо, мається на увазі Еріс – богиня незгоди і чвар у давньогрецькій міфології.

с. 79

Неважко помітити, що, описуючи Москву, Гваньїні повторює свої ж звістки, запозичені з твору Герберштайна.

Війська ж у ньому було до 40 000 – на думку сучасників, в обложеному Смоленську перебувало 70–200 тисяч душ. Сучасні російські дослідники подають меншу цифру – 55 000 (О. Мальцев). Див.: *Медведев П. А. К вопросу о регулировании внутренней жизни в осажденном Смоленске в 1609–1611 гг. Хлебное распределение // Россия от Ивана Грозного до Петра Великого...* – С. 55.

Лжедимитрій – йдеться про Лжедимитрія II («тушинського вора»). Після невдалої спроби взяти Москву (серпень 1610 р.) він утік до Калуги, де й був убитий 11 грудня 1610 р.

Скопін – мається на увазі Михайл Васильович Скопін-Шуйський (8.11.1586–23.04.1610) – чотирьорідний племінник царя Василя Шуйського, полководець і дипломат. Уславився розгромом військ Лжедимитрія II. У березні 1610 р. урочисто в'їхав у Москву. Зростання авторитету Скопіна-Шуйського стривожило царя, підтримка якого московитами невпинно падала. Згідно з достовірною чуточкою, що ходила по столиці, Скопіна-Шуйського було отруєно на бенкеті з нагоди хрестин у князя І. М. Воротинського. Це здійснила дружина Д. Шуйського, брата царя, донька Малюти Скуратова Катерина.

Ляпунова – мається на увазі Прокопій Петрович Ляпунов, організатор і перший керівник першого ополчення у 1610 р. У 1611 р. був убитий козаками.

с. 82

За його [Годунова] панування... були голод і мор – Гваньїні точно фіксує страшний голод, що тривав у 1601–1603 рр., але недооцінює його масштаби. Тільки у Москві на трьох братських кладовищах було поховано 120 тис. мертвих тіл (*Скрябников Р. Г. Борис Годунов.* – С. 148).

Леона X – Лев X – римський папа у 1513–1521 рр.

Григорія XIII – Григорій XIII – римський папа у 1572–1585 рр.

с. 83

Рафала Лещинського – Рафал Лещинський (1526–1592) – шьремський каштелян, радзейовський староста.

с. 85

спалені Прилуки – йдеться про м. Прилуки, котре було відбудоване князями Вишневецькими, але у 1603 р. Борис Годунов звелів своїм військам спалити й Прилуки разом із м. Снетином під тим приводом, що вони стояли нібито на його землях.

військо, котре Димитрій мав послати проти кримських татар – Лжедимитрій I, готуючись до війни за Азов, послав на південні кордони Московської держави воеводу Шереметєва з військом. Одночасно до Москви прибули 1–2 тис. новгородських дворян, котрі стали за милю під Москвою і взяли участь у повстанні проти Лжедимитрія у травні 1606 р.

с. 87

Локотка та Казимира – йдеться про польських королів Владислава I Локотка та Казимира III, що панували відповідно у 1306–1333 та 1333–1370 рр.

Наприкінці кн. VII Гваньїні вмістив карту Московської держави, запозичену з базельського (1556) видання твору С. Герберштайна. Гваньїні замінив лише заголовок вказаної карти, подавши новий польською мовою: «Мапа, або опис Московського князівства і держав, які до нього належать, з усіма околицями». Див.: *Герберштейн С. Записки...* – С. 139.

КНИГА VIII

Частина I

с. 1

Діодор Сицилійський – див. комент. до кн. I, с. XII.

савроматський народ – див. комент. до кн. I, с. I.

скіфи – загальна назва племен північноіранської мовної групи (VII–III ст. до н. е.), які прикочували зі сходу в південноукраїнські степи, потіснивши кіммерійців. Звідси вони здійснювали походи до Малої Азії, Сирії, Палестини (кін. VII – початок VI ст. до н. е.). Успішна війна проти перського царя Дарія I (514–513 рр. до н. е.), діяльність царя Атея сприяли утворенню Скіфської держави від Азовського моря до Дунаю (до 40-х рр. IV ст. до н. е.). У 331 р. до н. е. скіфи знищили армію македонського намісника Зопіріона, яка облягала Ольвію. Наприкінці III ст. до н. е. під тиском сарматів скіфи були змушені відступити до Криму, де Скіфська держава існувала до другої половини III ст. н. е., коли вона впала під ударами готів.

Скіфа – легендарна розповідь про походження скіфів від Скіфа, сина Геракла і жінки-змії Гілеї, вперше була зафіксована Геродотом (*Геродот. История.* – М., 1972. – С. 189).

Мелюзини – мається на увазі фея, героїня кельтського фольклору, пізніше – латинської поеми, французьких, німецьких і польських романів, яка періодично перетворювалася у напівжінку, напівзмію і жила у воді.

литва, русь, москва, молдавани... татари – під «литвою» слід розуміти власне литовців, хоча інколи так (або ж литвинами) називали тоді й білорусів. Під «руссю» малися на увазі, безперечно, українці та білоруси, під «москвою» («московитами») – росіяни (див. також: *Купфранець О. Походження назви «Русь» у «Хроніці Руської землі Олександра Гванінуса з 1611 року».* – Рим – Торонто, 1977). Тогочасні поляки, як і українці, зазвичай розділяли молдаван (волохів) і валахів – майбутніх румун, у яких існувала інша назва – мунтяни (мунтени, мултяни). Під «татарами» розумілися всі кочові народи Східної Європи.

біля гори Таврус – тут, очевидно, слід розуміти гори поблизу Тебриза (Іран).

тавроскіфи... агатирси... – тут перераховуються згадувані античними істориками східноскіфські племена.

масагетами... – див. комент. до кн. I, с. XII.

мінгайлами – маютьься на увазі монголи. Локалізація їх побіля вірмен є неправильною, хоча вона відбиває той факт, що у першій чверті XIII ст. монголо-татари Чингісхана завоювали Закавказзя і певний час там панували. Врешті Золота Орда та орди, що виникли на її уламках, наприклад Астраханське ханство, домінували на Північному Кавказі та у Прикаспійському регіоні у безпосередній близькості до Вірменії і у XVI ст.

Юстин – йдеться про римського історика II–III ст., автора переробки історичного твору Помпея Трога, присвяченого головним чином військовій і дипломатичній історії епохи еллінізму, зокрема Причорномор'я.

с. 2

Бактрійське та Парфянське царства – див. комент. до кн. I, с. 10.

Гог і Магог – напівлегендарний народ, згадуваний у Біблії. Пов'язання його з іменем парфянського царя є помилковим.

Катагіум – мається на увазі Китай.

с. 3

Мангі – йдеться про великого хана Монгольської імперії Мунке-хана, що панував у 1251–1259 рр. До складу його володінь входив і Китай. По смерті Мунке-хана, що був внуком Чингісхана, Монгольська імперія почала розпадатися. Опис його держави, насамперед його столиці, залишив Гійом де Рубрук у своєму описі подорожі до Каракорума.

Несторіанами – несторіани – прихильники однієї з еретичних течій у християнстві, спорідненої з аріанством, оскільки вони відкидали божественну суть Ісуса Христа. На-

звані так від імені константинопольського єпископа Несторія, оголошеного єретиком на Єфеському соборі 431 р. Після цього несторіани покинули Візантію і поселилися у Середній Азії, Ірані, потім у Китаї, справді були в Монгольській імперії.

Камбалу – йдеться про Ханбалик, тобто Каракорум.

Имаус – тут ідеться про Уральський хребет.

Монс Таурус – дослівно «гора Таурус», тобто Тебриз. Мова ж іде про г. Арарат.

Тафрізіус – Тебриз, місто в Ірані.

Птолемей – див. комент. до кн. I, с. III.

Страбон – див. комент. до кн. I, с. VII.

Моавитяни – тут згадано про один з біблійних народів, котрий не має жодного відношення до татар або інших тюркських народів.

Каппадокії – див. комент. до кн. I, с. VIII.

амазонки – історія про амазонок є одним з найулюбленіших сюжетів давньогрецької міфології. Він відбився спочатку в «Іліаді» Гомера, а потім був зафіксований в «Історії» Геродота. Можливо, поштовхом для цієї легенди послужили певні реалії з життя кочових племен Східної Європи, Малої та Середньої Азії, насамперед сарматів та масагетів, де були сильними пережитки матриархату.

с. 4

Вергілій – Марон Публій Вергілій (70–19 рр. до н. е.) – римський поет. Найвідомішим його твором є поема «Енеїда», котра була задумана як продовження «Іліади» та «Одіссеї» Гомера. У цій поемі йдеться про Енея – одного з легендарних прабатьків римлян. Легенда про походження римлян стала важливою складовою імперських концепцій європейського середньовіччя та нового часу.

с. 5

манкопськими – від «Манкоп», тобто Мангуп – місто в середньовічному Криму.

Палус Меотис – йдеться про Азовське море.

половцями – половці були тюркомовним племенем і не мають безпосередньої спорідненості зі слов'янами. Якщо ж розуміти під «булгарами» праболгар-тюрків, тоді частка істини у твердженні Гваньїні є, але у цьому випадку швидше маємо справу з типовою для середньовічної історіографії помилковою думкою. Так само неможливо пов'язувати половців із готами, котрі були німецькомовним племенем і жили на території сучасної Південної України задовго до приходу половців (кількасот років раніше). Після битви на Калці 1223 р. монголо-татари винищили, асимілювали або вигнали з України половців.

Філідіусом – мається на увазі Пліній Старший. Див. комент. до кн. I, с. VII.

с. 6

Батий – Бату-хан, внук Чингісхана, керівник монголо-татарських військ, які завоювали Волзьку Булгарію (1236) і майже всі землі колишньої Київської Русі (1237–1240), Угорщину (1241).

Юрія – йдеться про великого князя володимирського (не московського) Юрія Всеволодовича (1187–1238), що панував з 1219 р. Зазнав тяжкої поразки від Батієвої орди на р. Сіті 4.03.1238 р. і сам загинув у цій битві. Ще раніше Батий розбив і взяв у полон синів князя Юрія – Всеволода і Володимира. З одним із них, очевидно, слід ототожнювати Василя Костянтиновича, згадуваного Гваньїні. Крім того, хроніст явно помиляється, коли датує ці події 1225 р.

Вітовта – див. комент. до кн. I, с. 83.

Василя – йдеться про Василя III – великого князя московського у 1505–1533 рр. Фактична ліквідація золотоординського панування над Московською державою припадає на 1480 р., коли панував Іван III (великий князь московський у 1462–1505 рр.).

Владислав – мається на увазі угорський легендарний герой, переможець Батия Владислав (Уласло, Вуласлав). Насправді ж під час нашестя Батия в Угорщині не було короля з таким іменем.

Владиславом – Ласло I Святий – угорський король у 1077–1096 рр.

Азбек – мається на увазі Узбек (Гійяс ад-дин Мухамед Озбег) – хан Золотої Орди у 1312–1341 рр. Гваньїні помиляється, коли вважає його сином Батия.

Занабек – мається на увазі Джанібек (Джамбек) – хан Золотої Орди у 1341–1357 рр. Перед ним на престолі недовго побув Тенібек (1341).

Бандебек – йдеться про Бердибека, сина хана Джанібека – хана Золотої Орди у 1357–1359 або 1361 рр. Був забитий своїм братом Алькульпою (Кулпою).

Алькульпа – Кулпа – хан Золотої Орди навесні – восени 1359 р. Був убитий своїм братом Наврузом, внаслідок чого в Орді вибухнула міжусобна боротьба: з 1360 по 1380 рр. на золотоординському престолі змінилося 25 ханів.

Наруш – явно йдеться про Наврузбека Мухамеда – хана Золотої Орди (осінь 1359 – весна 1360 рр.). Був виданий заколотниками хану Хідирю, котрий забив його, його дружину і вірних йому ординських князів.

Хідір – йдеться про Хизра (Хидир, Хидирай) – хана Золотої Орди (весна 1360 – весна 1361 рр.), сина Саси-Буки, хана Ак-Орди (Білої). Був убитий своїм старшим сином Тиміросою (Тимур-Ходжею).

Тенер Хосха – мається на увазі Тиміроса (Тимур-Ходжа), котрий був ханом Золотої Орди всього 6 тижнів навесні 1361 р. Втік за Волгу від темника Мамай і був забитий за його наказом.

Мамай Темрук – мається на увазі темник Мамай, фактично перший міністр у Золотій Орді при хані Бердибеку, своєму тестеві. Повстав проти хана Тиміроси, але, не будучи Чингизидом, діяв від імені нащадка Узбек-хана – хана Овдула (Абдаллаха). Покинувши з Тиміросою, розпочав боротьбу проти хана Кільдибека, котрого згодом убив Амурат (Мюрид), а потім з останнім та Мир-Пуладом, який також оголосив себе ханом і захопив Сарай-Берке. По смерті Мир-Пулада Мамай виступив проти Азиз-хана, Джанібека II і Пулад-Темира. У 1380 р. зазнав поразки у Куликовській битві і втік до Криму, до Кафи, де й був забитий з наказу свого суперника, хана Тохтамиша.

Тохтамиш – мається на увазі Гійяс ад-дин Тохтамиш – нащадок хана Джучі, хан Золотої Орди (1380–1395). Після вбивства Мамай зумів тимчасово об'єднати Золоту Орду. У 1382 р. спалив Москву. Відмовився коритися Тимуру і почав з ним тяжку війну (1389), але зазнав поразки (1395). У 1398 р. зазнав поразки від хана Заволзької Орди Темир-Кутлуя і втік до Литви, у 1399 р. разом із великим князем литовським Вітовтом був розбитий ханом Єдигеєм і Темир-Кутлуєм на р. Ворсклі. Потім вів боротьбу проти Єдигея аж до своєї смерті у 1406 р. в Тюмені.

Теміраксак – Тимур. Див. комент. до кн. I, с. 90. Звістка про чудо ікони Володимирської Богородиці використовувалася в публіцистичних творах Московської держави XVII ст., наприклад Ігнатія Римського-Корсакова.

с. 7

Насправді свято Стрітіння православна Церква святкує 2 лютого за ст. стилем.

Частина II

с. 7

п'ятигорців і черкесів – див. комент. до кн. I, с. VIII.

Кміран – Байрам – назва двох мусульманських свят. Рамазанський Байрам настає після рамазану, дев'ятого місяця мусульманського календаря – місяця посту, і триває три дні наступного місяця. Курбан-Байрам триває 4 дні, з 10 по 13 зульхідже, дванадцятого місяця ісламського календаря.

с. 8

Овідій – див. комент. до кн. I, с. XV.

с. 12

Василь Іванович – йдеться про Василя III – великого князя московського в 1505–1533 рр., котрий посилив вплив Московської держави на Казанське ханство, зокрема, у 1532 р. посадив на престолі в Казані свого ставленика Єналея (Джан-Алі). Однак підкорення Казанського ханства сталося вже за його сина Івана IV. Завоювання Казані мало місце у 1552 р.

с. 13

Габрагаїм – мається на увазі Ібрагім – казанський хан у 1466–1478 рр.

Ільхама – йдеться про старшого сина хана Ібрагіма Алехаму (Алі-хана) – правителя Казанського ханства у 1478–1487 рр. Престол отримав, перемігши свого молодшого брата Махмет-Аміна.

Махмедін – йдеться про Махмет-Аміна (Мухамед-Еміна) – хана Казанського ханства у 1487–1496 і 1502–1518 рр.

Абдельлатифа – мається на увазі Абдельлатиф (Абдил-Летиф) – казанський хан з 1496 по 1502 рр.

Шайя – йдеться про Шах-Алі (Шигалей Шигалєєвич) – казанського хана у 1518–1521, 1546, 1550–1552 рр.

Сафа-Гірея – йдеться про Сафа-Гірея (Саїп-Гірея) I – казанського хана в 1521–1524 рр., кримського хана у 1532–1551 рр.

Менглі-Гірея – мається на увазі Менглі-Гірей I – кримський хан у 1466–1474, 1475–1476, 1478–1514 рр.

с. 16

Чингіс – йдеться про Чингісхана (справжнє ім'я Темучин) (1155–1227) – великого хана Монгольської імперії та її творця (1206–1227).

Олександр – мається на увазі Олександр – король Польщі і великий князь литовський у 1501–1505 рр.

с. 17

Єзухан – мається на увазі Угедей, великий хан Монгольської імперії у 1227–1246 рр.

Батием – Батий був правителем тільки Золотої Орди (1236–1255), тобто лише західних земель Монгольської імперії. Після Угедея великим ханом був Гуюк, що панував у 1246–1248 рр. Батий залишався язичником, не буди мусульманином. Згадуваний нижче Тамерлан не був сином Батия, бо жив і панував набагато пізніше.

Баязета – Баязет II – султан Османської імперії у 1481–1512 рр.

Махмет-Гірея – йдеться про Мухамед-Гірея I – кримського хана у 1515–1523 рр. Однак не він, а Менглі-Гірей I скинув у 1502 р. з престолу Шахмата і Муртаду (1481–1502). Після цього Велика (Заволзька) Орда припинила своє існування.

калмицьких татар – помилка. Калмики не є тюрками і родичами татар.

с. 18

туркоманських татар – маються на увазі туркмени.

Сармакандія – Самарканд.

Частина III

с. 19

1554 було взято – насправді Астраханське ханство було завойоване Московською державою у 1558 р.

Селім – Селім II – турецький султан у 1566–1574 рр.

с. 20–24

Серебряного – див. комент. до кн. I, с. 126.

Татарський же цар – йдеться про кримського хана у 1551–1577 рр. Девлет-Гірея I. Його старшим сином був Мухамед-Гірей II, який був кримським ханом у 1577–1584 рр.

с. 25

до Кафи – мається на увазі місто Кафа у Криму, нинішня Феодосія.

св. Кирило і Мефодій – див. комент. до кн. VI, с. 44.

с. 26

тіло св. Климента – йдеться про св. Климента – римського папу в 88–97 рр., який був засланий римським імператором до Криму. Тут він навертав язичників до християнства і був ними вбитий. Частина його мощей була перевезена свв. Кирилом і Мефодієм до Рима, частина залишилася в Криму і потім була перевезена князем Володимиром Святим до Києва, зберігалась у Десятинній церкві й у дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Відомо, що їх було використано при висвяченні київським митрополитом Климента Смолятича у 1147 р. Частина мощей св. Климента у XVII ст. зберігалась в Олександро-Невській лаврі (*Макарий (Булгаков)*. История Русской Церкви. – М., 1995. – Т. II. – С. 50–51 та ін.).

с. 27

місто... Крим – йдеться про місто Старий Крим (Ескі Кермен), яке раніше називалося Солхат.

Керкель, або Білгород, – тут Гваньїні плутає. Місто-фортецю Кіркель (Керкер) науковці пов'язують з Чуфут-кале, що за 7 кілометрів від Бахчисарая. Білгород (Білгород-Дністровський, Монкастро, колишній Аккерман) був розташований за межами Криму в гирлі Дністра, і саме він дав назву одній з ногайських орд. Додамо, що і в той час, і нерідко й у наші дні ногайські орди помилково називають татарськими.

с. 28

1476 року... Магомет... оволодів – турецький султан Мехмед II Фатих панував у 1444, 1451–1481 рр. Під час його правління було взято Константинополь (1453) і завойовано Крим (1475).

Стефану – йдеться про Стефана III Великого – господаря Молдавії у 1457–1504 рр.

КНИГИ ІХ–Х

с. 1

Македонія – історична область на півночі Балканського півострова. В античні часи Македонія була розташована на півночі від Греції, межувала на сході із Фракією, на заході – з Іллірією, на півночі – з Пеонією. Пізніше стала значною державою, яка підкорила інші грецькі держави (за часів царя Філіпа II), стала центром світової імперії Александра Македонського. У 168 р. до н. е. була захоплена Римом.

Галація – малоазійська держава античних часів. Тут же, очевидно, малося на увазі м. Галац на території сучасної Румунії.

Фессалія – країна в стародавній Греції, яка межувала з Македонією, Епіром, Локридою і Фокидою. У 344 р. до н. е. взята Філіпом II, македонським царем; знову стала незалежною державою у 344 р. до н. е., залишилася під римським впливом.

Епір – історична область у північно-західній частині Греції, лежить над Іонійським морем. Тут існувала в античні часи окрема держава, яка у 168 р. до н. е. була завойована римлянами.

Ахайя – в античні часи Ахайєю називали або країну на півдні Пелопоннесу над берегом Коринфської затоки, або частину Фессалії («Ахайя Фтіотська»). Після завоювання римлянами Греції у 146 р. до н. е. їй було дано офіційну назву «провінція Ахайя».

Етолія – в античні часи Етолією називалася історична область у середній Греції, що була завойована римлянами у 146 р. до н. е. Так називалося також місто, яке існувало і в пізніші часи. Неподалік існували міста Локриди (у Гваньїні «Локри»), Фокида (у Гваньїні – «Фох») тощо.

Аттика – півострів, найсхідніша частина материкової середньої Греції. Від Беотії його відділяє гірське пасмо Парнас, на заході він межує з Мегарою. На цих теренах виникло місто Афіни (Атени), котре нині є столицею Греції.

Пелопоннес – південна частина Греції, гірський півострів. Тут існували в античні часи такі країни чи держави: Аркадія, Еліда, Арголіда, Месенія, Ахайя, Лаконія з головним містом Спартою.

Коринф – Коринф (Коринт) – давньогрецьке місто на перешийку Істм, яке мало два порти з боку Коринфської та Саронської заток. В античні часи було потужним містом-державою. У 146 р. до н. е. було взяте римлянами, а пізніше стало центром провінції Ахайя.

Аркадія – історична область Пелопоннесу, гірська, лісиста і мальовнича країна. Місто-держава Аркадія була союзником Спарти.

с. 2 (34)

Мурад – турецький султан Мурад II, що панував у 1421–1443, 1446–1451 рр.

Беотія – див. комент. до кн. I, с. 224.

Лікурґ – легендарний спартанський цар (IX ст. до н. е.), який вважається творцем спартанського ладу, в котрому, зокрема, державою керувало два царі, рада старійшин (герусія), народні збори (апелла).

с. 3 (35)

Хірон – у давньогрецькій міфології – кентавр, мудрий і шляхетний, лікар, вихователь Ахілла, Асклепія (Ескулапа), Ясона, Нестора та ін. героїв. Однак Ахілл був сином Пелея, а не Хірона.

Ахіллеса – Ахілл (Ахіллес) – герой давньогрецької міфології, син царя Пелея і німфи Фетиди. Один з героїв поеми Гомера «Ліада» і Троянської війни. Загинув під стінами Трої.

Кохановський – Ян Кохановський (1530–1584) – найвизначніший польський поет доби Відродження, автор поеми «Satyr» (1564) та ін.

с. 4 (36)

Аполлоном – Аполлон (Феб) – син Зевса і Лето (Латони), брат Артеміди (Діани).

Дельфи – Дельфи (сучасне містечко Кастрі) у Фокиді на схилах Парнасу, де містився найзнаменитіший у Давній Греції храм Аполлона. За легендою, Аполлон убив тут чудовисько Пітона, звідки йде інша назва Дельфів – Піто. Головним місцем у храмі була розколина у скелі, звідки виходили запаморочливі випари і де перебувала провидиця – Піфія.

Мойсея – йдеться про біблійного пророка Мойсея.

Флор – йдеться про Луція Енея Флора (Флоруса), давньоримського історика II ст. н. е., що описав сучасні йому події історії Риму.

Страбон – див. комент. до кн. I, с. VII.

Венери – Гваньїні постійно плутає імена язических божеств у давньогрецькій та давньоримській міфології. Тут ідеться про богиню кохання й краси Афродіту, або ж Венеру (у давніх римлян).

Фіви – це місто у Давній Греції було столицею Беотії. У IV ст. до н. е. було навіть недовгий час гегемоном серед інших міст Греції. Під час македонських війн Фіви були союзниками Афін. У 336 р. до н. е. Александр Македонський узяв і майже повністю знищив Фіви, а жителів убив або продав у рабство.

Меґари – мається на увазі Меґара, місто і країна, що лежала між Коринфською та Саронською затоками. Спочатку підпорядковувалася Коринфу, потім стала незалежною. Це місто у VII–VI ст. до н. е. заснувало низку колоній, в т. ч. Візантій.

Прометей – герой давньогрецької міфології, син одного з титанів, брат Атласа і Епітевса, благодійник людей, для яких вкрав вогонь у Зевса з Олімпу і навчив ним користуватися. За це був покараний Зевсом і прикутий до скелі на Кавказьких горах, де орел викльовував йому печінку, яка знову відростала. Звільнений від мук Гераклом, який убив орла.

Пліній – див. комент. до кн. I, с. VII.

Атлас – герой давньогрецької міфології, син одного з титанів, брат Прометея і Епітевса, цар Мавританії. За те, що разом з іншими титанами повстав проти Зевса, був ним покараний і мав довічно підтримувати небо. За іншою версією Атлас скам'янів від вигляду голови Медузи Горгони і став високою горою, яка підтримувала небо; причому з цією горою пов'язували гірське пасмо Атлас у північно-західній Африці. Пізніше його вважали знавцем неба і світу, тому зібрання географічних карт називали атласами. Гваньїні помилково пояснює причину того, чому Атласа звичайно зображували з небом, яке він підтримував.

Актеон – йдеться про відомого персонажа давньогрецької міфології мисливця Актеона, вихованця кентавра Хірона. За те, що він підглядав за купанням богині Артеміди, був перетворений нею на оленя, якого розірвали його ж пси.

Актеон его... – «Я – Актеон. Пізнайте вашого пана».

Месенія – мається на увазі країна на Пелопоннесі, що межувала із Спартою. Оскільки була багатша від останньої, стала об'єктом постійних нападів спартанців і врешті завойована ними у VII ст. до н. е. внаслідок т. зв. месенських війн. У 369 р. до н. е. відновила свою незалежність, у 146 р. до н. е. була завойована Римом.

Мухамед – турецький султан Мехмед II, про якого говорилося вище.

Аргія – мається на увазі давньогрецьке місто Аргос – столиця Арголіди, гористої країни у північно-східній частині Пелопоннесу. Тут за легендами був палац царя Агамемнона, одного з героїв Троянської війни.

Епідавр – мається на увазі місто Епідавр (сучасний Епідаврос) на східному узбережжі Арголіди на березі Саронської затоки, головне місце культу Асклепія (Ескулапа), бога лікарської справи у давньогрецькій міфології.

Скандербеґа – йдеться про Скандербеґа (Георгія Кастріоті) (1405–1468) – національного героя Албанії, керівника визвольної боротьби албанців проти турецького панування. Був правителем Крої (Круї). Після перемоги угорців над турками підняв антитурецьке повстання і проголосив себе правителем князівства Кастріоті, 24 роки вів визвольну боротьбу, фактично добився незалежності своєї країни від Османської імперії.

Авґуст... Клеопатрою – мається на увазі насамперед перший імператор Давнього Риму Август, який панував у 27 р. до н. е.– 14 р. н. е. Під час боротьби за владу розбив одного з членів II тріумвірату (до нього входив сам Август, також Лепід і Марк Антоній) Марка Антонія. Вирішального удару було завдано у морській битві під Акціумом (31 р. до н. е.). Марк Антоній і його дружина, єгипетська цариця з династії Птолемеїв, Клеопатра (68–30 рр. до н. е.) мусли рятуватися втечею, а потім покінчили життя самогубством.

Аполлонія – йдеться про місто, відоме нині під назвою Полліна. Воно виникло як колонія Коринфа та жителів острова Корцири у VI ст. до н. е. на півдні Іллірії.

с. 6 (38)

Пеліон – мається на увазі Пеліон (Пеліос) – гірське пасмо в Фессалії. За давньогрецькими міфами, титани (гіганти) у боротьбі проти богів хотіли створити гору з Пе-

ліону, Осси й Олімпу, щоб дістатися неба. У зв'язку з цим зрозумілими стають слова Гваньїні про знахідки кісток, подібних до кісток гігантів.

Піндум – правильніше – Піндос – гірське пасмо у Греції, що відділяє Фессалію від Епіру.

Олімп – гірське пасмо в Греції між Фессалією і Македонією; найвища гора у цьому пасмі має таку ж саму назву. Вона сягає висоти 2918 м. За віруваннями давніх греків, саме тут жили боги.

Орсим – очевидно, мається на увазі Осса (нині Кіссавос), – найвищий пік гірського пасма (після Пеліону) в східній Фессалії.

Девкаліона – Девкаліон – персонаж давньогрецької міфології, син Прометея, чоловік Пірри, був царем Фессалії. Девкаліон і Пірра були єдиними людьми, котрих Зевс врятував від потопу. Цей міф відбився у поетичному циклі Овідія «Метаморфози».

Кнос – мається на увазі Кносс – одне з найдавніших міст на о. Крит, столиця міфічного царя Міноса.

Мінос – міфічний цар Криту, син Зевса і Європи. Руїни палаців на Криті, відкриті англійським археологом Евансом ще у ХІХ ст., засвідчили, що в міфах і легендах про царя Міноса є певне раціональне зерно. Вказівка Гваньїні на місто Мінос є помилковою, оскільки столицею держави царя Міноса був Кносс.

гора Іда – Іда – гірське пасмо на Криті, де, згідно з давньогрецькими міфами, мав укриватися від Кроноса Зевс. Природно, що це місце стало одним з центрів шанування Зевса. Гваньїні плутає це пасмо з однойменною горою, де, за іншим міфом, царевич Парис, син троянського царя Пріама, розсудив суперечку трьох богинь: Гери (Юнони), дружини Зевса, Афін (Паллади), доньки Зевса, богині мудрості, й Афродіти (Венери).

Дедал – персонаж давньогрецької міфології, архітектор, скульптор, за легендами, він сам збудував на Криті у Кноссі для царя Міноса Лабіринт.

Евбока – мається на увазі Евбея, найбільший острів у Егейському морі біля східного узбережжя материкової Греції. Справді, у давнину на ньому було два найважливіших міста: Халкіс та Еретрія, про які теж пише Гваньїні. Далі він пише про ІV Вселенський церковний Собор, який відбувся у Халкідоні у 451 р. н. е.

Фракія – історична область у східній частині Балканського півострова між нижнім Дунаєм, Егейським, Чорним, Мармуровим морями та р. Стримон (сучасна Струма). У давнину була заселена племенами фракійців. У 342–341 рр. до н. е. Фракія була завойована македонським царем Філіпом ІІ. На її території існували міста, про які згадує нижче Гваньїні, наприклад: Аполлонія (на сході Фракії; це місто Гваньїні називає Аполофанією), Перінт (Перінтум). У 46 р. Фракія була завойована римлянами, у ІV ст. на неї часто нападали готи, у V ст. – гуни, з V ст. вона увійшла до складу Візантійської імперії. У VII ст. сюди переселились слов'яни. У ХІV–ХV ст. Фракія була завойована турками. З відродженням незалежності Болгарії у 1878 р. основна частина Фракії увійшла до складу цієї держави. Фракійці – загальна назва індоевропейських племен, близьких мовою й іллірійцям. До цих племен належали гети, бесси, одриси, даки, трибали та ін. Під час Великого переселення народів фракійці змішалися з іншими племенами і стали складовим елементом болгар, румун та ін. сучасних народів.

Цикади – правильно Циклади – архіпелаг в Егейському морі, серед островів якого найважливішим був о. Делос (інша давня назва – Ортигія), центр культу Аполлона. У ХVІ ст. ці острови були об'єктом боротьби між Венеціанською республікою та Османською імперією.

с. 8 [40]

Білим морем – так у ХVІ–ХVІІ ст. європейці часто називали Дарданелли.

Босфор Кіммерійський – тут Гваньїні плутає протоку Босфор і Керченську протоку (Босфор Кіммерійський, як її називали в античні часи).

Ксеркс – мається на увазі Ксеркс – перський цар у 485–465 рр. до н. е., який збудував із човнів міст через протоку Геллеспонт (480 р. до н. е.), вступив з величезним військом на Балкани і вчинив спробу завоювати Грецію.

Леандр – мається на увазі Леандр – юнак з Абідоса в Трояді, котрий, згідно з давньогрецьким міфом, закохався у Геро, жрицю богині Афродіти в Сестос (Сетос) біля Херсонеса Фракійського. Щоночі він перепливав до неї через Геллеспонт, орієнтуючись на світло лампи, що її Геро виставляла у вікно Башти. Одного разу під час бурі ця лампа згасла, і Леандр загинув. Побачивши його тіло на березі біля Сестоса, Геро покінчила життя самогубством.

Самофракія – давня назва о. Самос в Егейському морі, який є менш знаним від одноіменного, але значно більшого острова. Саме на цьому, більшому Самосі, народився видатний математик Піфагор. Гваньїні ж плутає ці два острови.

Македонія... нині зветься Албанія – хоча ці дві країни з часів середньовіччя й межують, однак ідентифікувати їх, як це робить Гваньїні, немає підстав.

с. 9

Юстин – йдеться про давньоримського історика II–III ст. Марка Юліана Юстина (Фронтин), який опрацював скорочення незбереженого твору «Історія Філіпа» іншого давньоримського історика Помпея Трога (I ст. н. е.), у котрому особлива увага приділяється Македонії та її царям Філіпу II й Александру.

Плутарх – Плутарх з Херонеї (бл. 50 – бл. 120) – останній великий письменник та історик Давньої Греції. Створив насамперед «Життєписи», в котрих вмістив також і біографію Александра Македонського.

Курцій – Квінт Курцій Руф – давньоримський історик I ст. н. е., автор історичного твору в 10 книгах, присвяченого македонським царям Філіпу II та Александру Македонському.

Парнас – гірське пасмо у середній Греції. Давні греки вважали, що тут мешкають бог Аполлон і музи, тому Парнас став символом поезії.

с. 10

Бренну – мається на увазі Бренн (Бреннус) – вождь кельтів, який у 280 р. н. е. спустошив Македонію, вдерся до Греції, але був розбитий поблизу Дельфів. Гваньїні помиляється, коли називає Бренна полководцем перського царя Ксеркса.

Аполлона поети називали по-різному – тут Гваньїні має певну рацію, бо це божество давньогрецького пантеону називалося і в давнину по-різному, наприклад, пастухи шанували його як бога, що охороняє отари від хвороб та вовків, тому називали його Аполлоном Ликоктіоносом (у Гваньїні – неточно: Латоїдем).

Дапне – правильно Дафна. Мається на увазі німфа, дочка Пеней, бога фессалійської ріки, та Гаї. Тут Гваньїні стисло переповідає відомий міф про перетворення німфи Дафни, що тікала від Аполлона, на вічнозелений лавр, вінок якого відтоді став атрибутом Аполлона.

Іллірик – правильно Іллірія. Див. комент. до кн. I, с. 2.

Далмація – країна, що лежала між Адриатичним морем, р. Сава і Македонією. Тут проживали в античні часи іллірійські племена далматинців, ліурнів та ін. У 35–15 рр. до н. е. була завойована Римом і разом із Паннонією утворила провінцію Іллірикум. У VI–VII ст. була заселена слов'янськими племенами, в першу чергу – хорватами. Нині частина Хорватії.

Юстиніана – Юстиніан I – візантійський імператор у 527–565 рр.

с. 11 [43]

Рагуза – сучасний Дубровник у Хорватії, на далматинському узбережжі Балкан.

Шкодра – сучасне м. Шкодер в Албанії.

Карнія – очевидно, слід мати на увазі Каринтію (нині південно-східна частина Австрії).

Саламандри – фантастичні ящірки, які за середньовічними уявленнями жили у вогні. Про них докладніше розповідається у кн. VI.

Людовік – Лайош I Великий – угорський король у 1342–1382 рр.

Стефана – мається на увазі Стефан (Степан) II Котроманич Молодший – правитель Боснії у 1322–1353 рр. Гваньїні тут помиляється, коли кладе початок королівської династії в Боснії у 1345 р. Боснійські бани (правителі) відомі ще з XII ст. Водночас він має рацію, коли твердить, що Боснія була у васальній залежності від Угорщини; це справді мало місце з 1180 р. до II половини XV ст.

Сигізмунда – див. комент. до кн. I, с. 1.

Боснійський князь – Гваньїні, очевидно, має на увазі бана Стефана (Степана) Остою з династії Котроманичів, що панував у 1398–1404, 1409–1418 рр.

Матіаш – див. комент. до кн. I, с. 110.

Іржик – сербський правитель (деспот) Георгій Бранкович, що панував у 1427–1456 рр. (деспотом став у 1429 р.).

Лазар – Лазар Бранкович – правитель Сербії у 1456–1459 рр. З 1459 р. Сербія була завойована турками.

Стефан – Стефан Томашевич з династії Котроманичів, що панував у Боснії у 1461–1463 рр., був проголошений королем. Однак у 1463 р. Боснія була загарбана турками.

с. 12 [44]

Дакію – Дакія – давньоримська провінція, яка охоплювала більшу частину сучасної Румунії, дістала таку назву від фракійського племені даків. Була приєднана до Римської імперії за імператора Траяна у 106 р. Західний кордон Дакії проходив по р. Тиса, східний – по р. Олту, північний – Карпатами, а південний – по р. Дунай. Дакія була об'єктом боротьби між Римською імперією та варварськими племенами (сарматів, готів, гепідів та карпів), і врешті останні взяли гору. У 271 р. імператор Авреліан виводить римські війська на правий бік Дунаю, де з частин Мезії й Дарданії було створено дві нові провінції: Прибережна Дакія та Середземна Дакія. На місце римлян прийшли племена готів, карпів, гепідів і сарматів.

нашими старими хроністами – тут Гваньїні має на увазі своїх попередників, польських хроністів XV–XVI ст. Длугоша, Ваповського, Кромера, Меховського, М. Бельського та ін. Вони дотримувалися теорії походження слов'ян від Яфета, сина Ноевого.

Юліаном – очевидно, йдеться про Юліана Відступника. Див. комент. до кн. I, с. XIII.

Кирилом та Мефодієм – йдеться про свв. Кирила і Мефодія, котрі справді були слов'янами по материнській лінії. Гваньїні часом називає слов'ян словаками.

Гонорія та Архадія – див. комент. до кн. I, с. XIV.

Ерік – важко сказати, кого саме має на увазі Гваньїні. Ряд королів – правителів Швеції відкриває Ерік, син Едмунда (панував бл. 900 р.), відомим був також Ерік I (IX) Святий, що панував у 1150–1160 рр. Але їх панування припадає на пізнішу добу, ніж йдеться у Гваньїні.

с. 13 [45]

Зенона – мається на увазі візантійський імператор Зенон, що панував у 474–475, 476–491 рр.

Анастасій – йдеться про візантійського імператора Анастасія I, що панував у 491–518 рр.

Леона Третього – Лев III – візантійський імператор з Ісаврійської династії, що панував у 716–741 рр. Цей імператор був активним іконоборцем.

Никифора – візантійський імператор Никифор I, що панував у 802–811 рр.

папи Николая – Николай I Великий – римський папа у 858–867 рр.

с. 14 [46]

Турецького моря – Гваньїні має тут на увазі Чорне море.

плачі Єремії – Єремія – біблійний пророк. «Плач Єремії» – частина Біблії, у котрій оплакується зруйнування Єрусалима вавилонянами, страждання єврейського народу; пророк молитовно звертається до Бога з проханням зглянутися над нещастями євреїв. Гваньїні, який вболівав за долею християн Балканського півострова під гнітом Османської імперії, дуже точно звернув увагу на подібність їхнього становища зі становищем євреїв у вавилонському полоні. У цитованій ним поезії невідомого автора теж відчувається вплив на нього «Плачу Єремії».

Трапезунд – сучасне м. Трабзон у Туреччині. Трапезунд був у середньовіччі важливим центром Візантійської імперії, потім – столицею окремої грецької держави, загарбаної у XV ст. турками.

Бактрія – див. комент. до кн. I, с. 10. Додамо, що під владою Османської імперії ця земля не була (входила певний час до іранської держави Сасанідів), тому вболівання Гваньїні за долею Бактрії важко зрозуміти.

Галац – тут, очевидно, слід розуміти не місто в Румунії, а Галацію – державу в Малій Азії між Фригією і Каппадокією. Вона була заснована галлами (галатами) у III ст. до н. е. Пергамський цар Аттал у 230 р. до н. е. завоював Галацію. Потім вона була під владою Римської та Візантійської імперій, врешті була завойована турками.

міси – маються на увазі жителі колишньої Мізії, про котру йтиметься нижче. У цьому випадку тут слід мати на увазі тільки слов'янське населення, насамперед болгар.

с. 15

паннонці – у цьому випадку йдеться про слов'янське населення цієї землі у XV–XVII ст. *славонці, каринтійці* – мається на увазі слов'янське населення східноавстрійських земель – Славонії та Каринтії.

малі й великі поляни – йдеться про поляків – жителів так званої Великої та Малої Польщі.

черкаси – тут Гваньїні веде мову про українців – жителів Середньої Наддніпрянщини, особливо Черкас, котрі були потужним центром. Тут, як і в деяких інших випадках, Гваньїні ставить в один ряд окремі народи та жителів регіонів. Так, говорячи про українців (русь), він неправильно вважає окремими народами черкасів, волинців, подолян та сіверян.

роксолани – див. комент. до кн. III, с. 14.

Йосиф – Йосиф Флавій. Див. комент. до кн. I, с. XI.

один народ: вандалі й алани – див. комент. до кн. I, с. III, XII.

Діодор Сицилійський – див. комент. до кн. I, с. XII.

Пафлагонії – див. комент. до кн. I, с. XII.

Істром і Дунаєм – Гваньїні дещо плутається. В античні часи Істром називали власне Дунай, точніше його нижню частину.

Йордан – див. комент. до кн. I, с. XIV.

остфоготами – йдеться про остготів.

гепідами – гепіди – група германських племен, споріднених із готами. Разом із готами у II ст. переселилися зі Скандинавії на південно-східне узбережжя Балтійського моря, потім – до Північного Причорномор'я. Після гунського нашествия увійшли до племінного союзу гуннів (кін. IV ст.). У II половині VI ст. підкорені лангобардами й аварами. Восстання згадуються у IX ст.

візиготи – йдеться про вестготів.

тизігетами – цих і тирангітів Гваньїні розглядає як готські племена, але припускається помилки. Насправді тизігети (тисагети) є древнім племенем, що його згадує Геродот. Тисагети жили на схід і північний схід від будинів і савроматів, тобто у лісній

зоні Заволжя та західних районах Уралу. Інколи з ними пов'язують носіїв анан'їнської культури, дехто – племена городецької культури. Вважається, що вони, очевидно, належали до фіно-угорських племен.

Страбон – див. комент. до кн. I, с. VII.

Птолемей – див. комент. до кн. I, с. III.

с. 16

походять з вандалитів – думка Гваньїні про походження ряду польських чи українських шляхетських родів на Підгір'ї (частина Галичини) від готів є помилковою.

Філімером – Філімер – готський король, за часів якого готи стали переселятися з півночі на південь, у Північне Причорномор'я. Про нього, зокрема, згадує Йордан.

с. 17

Аблауса – йдеться про готського хроніста Аблабія, праця якого дійшла до нашого часу лише у переказах її Йорданом. Див.: *Буданова В. П.* Готи в епоху Великого переселення народів. – М., 1990.

Валента... Граціан і Феодосій – імператори Римської імперії: Валентиніан I, що панував у 364–375 рр. н. е., Граціан, що панував у 367–383 рр., та Феодосій I Великий, що панував у 379–395 рр. Валентиніан I був прихильником аріанства, змусив готів прийняти аріанську ересь. Остготи були аріанами до 553 р., вестготи – до 589 р., вандалі – до 533 р.

Тейї – Тейя – останній правитель Остготського королівства в Італії, що панував у 552–554 рр. Справді зазнав поразки від візантійського полководця Нарзеса (Нарсета), і на поч. 60-х рр. VI ст. Остготське королівство було підкорене повністю Візантійською імперією.

Родерика – Родеріх – останній король держави вестготів у Іспанії, що панував у 710–713 рр.

гуни, татарський народ – Гваньїні припускається певного анахронізму. Хоча гуни й були тюркомовними, вони склалися як народ у II–IV ст. внаслідок змішання тюркомовних хунну та угорських племен Приуралля та Поволжя. Татари ж є народом значно пізнішого походження.

Антенором – Антенор – герой давньогрецької міфології, троянець, прихильник угоди з ахейцями. Після знищення Трої, за одними даними, нібито заснував м. Кирену в Лівії, за іншими – переселився до Італії, де заснував Патавіум (Падую).

Адріана – Адріан – імператор Римської імперії, що панував у 117–138 рр.

с. 18

язигами – див. комент. до кн. I, с. IV.

Сільвій – Еней Сільвіо Пікколоміні, про якого мова йшла вище.

Стефановиці – ймовірно, йдеться про Щепениці (Шипинці) на Буковині.

Семигородської і Цекельської земель – тут мається на увазі Трансільванія. «Цекельська земля» – частина вказаного регіону, назва якого походить від секеїв, про яких ідеться нижче (комент до с. 37).

Басараба – Басараб I – валаський господар, що панував у 1330–1340 рр. Гваньїні дещо помиляється, оскільки джерела фіксують до Басараба I ще кількох правителів Валахії, починаючи від Сенеслава (1241(?) – 1290(?)).

Карла – див. комент. до кн. I, с. 77.

Стефан – перший молдавський господар під цим іменем панував у 1394–1399 рр. Ця хронологічна неточність пояснюється тим, що і польські, і молдавські літописи досить приблизно датують роки правління молдавських господарів XIV ст. Див.: *Славяно-Молдавские летописи XV–XVI вв.* – М., 1976.

Петра – перший молдавський господар на ім'я Петро (Петро I Мушат) панував у Молдавії у 1374–1379 рр.

с. 19–20

Казимира – Казимир III – король Польщі у 1333–1370 рр.

Амурат – Мурад I – турецький султан, що панував у 1359–1389 рр.

Олександр – Олександр I – молдавський господар у 1400–1432 рр.

Ілля і Стефана – Ілля – молдавський господар у 1432–1433 рр.; Стефан – молдавський господар у 1434–1447 рр.

Владислав – тут йдеться про Уласло II (Владислава), який панував не в Польщі, а в Угорщині у 1444–1457 рр.

Білгород і Кілію – йдеться про Білгород-Дністровський (Аккерман) та Кілію, що нині є у складі Одеської області. Були загарбані турками у 1484 р.

Дракула – Владислав II Дракула – господар Валахії у 1435–1446, 1476–1479 рр.

віддав королю – йдеться про Казимира IV – польського короля у 1447–1492 рр.

Роман – Роман II – молдавський господар у 1447–1448 рр.

Петро – Петро – молдавський господар у 1448–1449 рр.

Яна Конецпольського – Ян Конецпольський – великий канцлер коронний у 1433–1455 рр.

Богдан – Богдан II – молдавський господар у 1449–1451 рр.

Петро – Петро Аарон – молдавський господар у 1451–1457 рр.

Стефан – Стефан III Великий – господар Молдавії у 1457–1504 рр.

1598 році – явна помилка Гваньїні. Має бути 1498 р.

Богдан – Богдан III – молдавський господар у 1504–1517 рр. Після нього панував господар Стефаніце (1517–1527).

Король дав волю – йдеться про короля Польщі Сигізмунда I, що панував у 1506–1548 рр.

пан Кам'янецький – Миколай Кам'янецький – гетьман великий коронний у 1503–1515 рр., краківський воєвода з 1501 р., сандомирський каштелян з 1507 р.

с. 22

з Томицьким – Миколай Томицький герба «Лодзя», ленчицький військовий, пізніше обіймав вищі посади, в т. ч. гнєзненського каштеляна (1517–1529).

перекопський цар – мається на увазі кримський хан Менглі-Гірей I, що панував у 1466–1474, 1475–1476, 1478–1514 рр.

Селім – Селім I – турецький султан у 1512–1520 рр.

Петрילו – мається на увазі Петро IV Рареш – молдавський господар у 1527–1538, 1541–1546 рр.

Яна, графа з Тарнова – Ян Тарновський – гетьман великий коронний у 1527–1559 рр., краківський каштелян у 1536–1561 рр.

с. 23

Миколай Сенявський – коронний стражник у 1531–1539 рр., пізніше обіймав високі посади, насамперед гетьмана польського коронного (1539–1563), гетьмана великого коронного (1563–1569).

с. 24

угорський король Януш – Януш I Запольяї – угорський король (у східній Угорщині) у 1526–1540 рр.; князь Трансільванії (1538–1540).

турецького солтана – Сулейман II Кануні – турецький султан у 1520–1566 рр.

Іслам-солтан – Іслам-Гірей I – кримський хан у 1532 р.

с. 25

Анджей Тенчинський – Анджей Тенчинський був теребовельським старостою у 1530–1536 рр., також каштеляном краківським (1533–1536).

Стефана Олександровича – Стефан Лакусте – молдавський господар у 1538–1541 рр.

Ілля – Ілля Рареш – молдавський господар у 1546–1551 рр.

Стефана – Стефан VI – молдавський господар у 1551–1552 рр.

єпископ Дьєрдь – тобто Єжі (Дьєрдь, Юрій), монах. Цей єпископ був регентом Трансильванії при королеві Ізабеллі у 1542–1552 рр.

с. 26

Олександра – Олександр Лепушняну – молдавський господар у 1552–1560, 1564–1568 рр.

Богдан – див. комент. до кн. I, с. 180.

Селіма – Селім II – турецький султан у 1566–1574 рр.

Криштофа Зборовського – Криштоф Зборовський герба «Ястжембець» був коронним підчашим у 1574–1576 рр.

Яна Тарла – Ян Тарло герба «Топор», був крайчим коронним (1522–1546), потім – чашником коронним (1547–1549).

с. 27

Петрילו – Петро V Кривий – молдавський господар у 1574–1577, 1578–1579, 1582–1591 рр.

Підкови – Іван Підкова – видатний керівник запорозького козацтва, очолив похід козаків до Молдавії проти турецького ставленника Петра V. 31 грудня 1577 р. запорожці оволоділи Яссами і проголосили Підкову господарем. У 1578 р. під тиском турецьких військ та військ Петра V Підкова був змушений відступити на Україну, де з наказу короля Стефана Баторія він був схоплений і страчений (16.06.1578 р.).

Янкул – Янку Сасул – молдавський господар у 1579–1582 рр.

с. 28

перед перекопським правителем — мається на увазі кримський хан Мухамед-Гірей II, що панував у 1577–1584 рр.

Єремія – Єремія Могила – господар Молдавії у 1595 – травні 1600 рр., 1601 – червні 1606 рр.

Симеон – Симеон Могила – господар Валахії у 1600–1602 рр., Молдавії – у червні 1606–2.10.1607 рр. Він був батьком св. Петра Могили – київського митрополита у 1633–1647 рр., братом Єремії Могили.

панові Потоцькому – Ян Потоцький, що був кам'янецьким старостою (1590–1611), писарем польським коронним (1588–1611), активним учасником молдавських походів.

біля ріки Телажону... Михая приборжав – Михай I Витеазул (1558–1601) – видатний державний і політичний діяч придунайських князівств, полководець, господар Валахії у 1600–1602 рр., господар Молдавії у 1593–1601 рр., князь Трансильванії у 1599–1601 рр. Об'єднав у єдину державу придунайські князівства, що викликало невдоволення Речі Посполитої, позиції якої у цьому регіоні послабилися. 20 листопада 1600 р. 20-тисячне військо Речі Посполитої під командуванням Яна Замойського у битві над р. Телезеною завдало поразки армії Михая I.

с. 31

дочку віддав за князя Михайла з Вишневеця – йдеться про шлюб у 1603 р. доньки Єремії Могили Раїни (Ірини) Могилянки з князем Михайлом Корибутом Вишневецьким. Від цього шлюбу народився Ярема Вишневецький (помер у 1651 р.) – сумнозвісний організатор каральних акцій проти українських повстанців у перші роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.

сині Єремії Костянтині – Костянтин Могила – господар Молдавії у червні 1606 – січні 1612 рр., двоюрідний брат св. Петра Могили. Див.: *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997. – С. 37.

с. 33

Тут наводиться типовий для тогочасної європейської історіографії міф, ідеологічним завданням якого було вивести конкретний народ чи династію від біблійного Ноя. У той же час вказівка на Сима, а не на Яфета, мала підкреслити окремішність маляр від основної маси європейців.

Дарій, син Гідаспа – мається на увазі давньоперський цар Дарій I, син Гістаспа. Панував у 521–486 рр. до н. е.

Мегагиза – йдеться про Мегабаза, полководця Дарія I.

Амінта – йдеться про першого македонського царя з династії Аргеадів Амінту I, що панував у 495 – бл. 440 рр. до н. е.

Педика – очевидно, йдеться про Пердикку II, македонського царя у 440–413 рр. до н. е.

Дарія, сина Арсамового – йдеться про давньоперського царя Дарія III Кодомана, останнього царя з династії Ахеменідів, що панував у 336–330 рр. до н. е.

Сулла – Сулла (Люцій Корнелій Сулла Щасливий), (138–78 рр. до н. е.), давньоримський диктатор, що панував у 86–79 рр. до н. е.

Август Октавіан – йдеться про першого римського імператора Августа, що панував у 27 р. до н. е. – 14 р. н. е.

Константина Великого – див. комент. до кн. I, с. IX.

Августа – важко сказати, кого має на увазі хроніст, оскільки ім'я Август як власне носили тільки перший Август (Октавіан) та останній (Ромул Августул, який панував у 475–476 рр.) імператори Давньоримської імперії.

Феодосія – мається на увазі св. Феодосій I Великий, імператор Західної Римської імперії у 379–395 рр.

с. 34

Фавном і Сатиром – не знаючи докладно про язичницький пантеон давніх угрів, Гваньїні уживає відомі йому імена язичницьких божеств античних Греції та Риму.

Аттіла – див. комент. до кн. I, с. XII. В угорській середньовічній історіографії був популярний міф про Аттілу як одного з вождів угорців.

с. 35

Теодорика – мається на увазі король Остготського королівства Теодорих, що панував у 488–526 рр.

с. 36

Мундус – йдеться, очевидно, про Амаласунту, короля Остготського королівства у 526–534 рр.

папа Лев – Гваньїні припускається помилки. Понтифікат папи Льва I припадає на 440–461 рр., а Льва II – на 682–683 рр., отже, вони ніяк не могли бути сучасниками Аттіли.

папу Кириака – Римського Папу під таким іменем не називають інші джерела, таке ім'я відсутнє у списках ватиканських понтифіків.

Нарзес – Нарзес (Нарсес, Нарсет) (бл. 478–568) – візантійський полководець. Керував візантійськими військами, які розгромили остготів на р. Сарнус у 552 р. Пізніше (554) відбив напади франків та алеманів на Італію. Після цього Нарзес був певний час (555–567) правителем Італії.

с. 37

бронзи – польське слово «spіз» означає насамперед бронзу. В іншому значенні воно перекладається як «мідні гармати». Якщо так, то Гваньїні припустився помилки, вважаючи, що гармати існували у європейців задовго до XV ст.

Маврикій – візантійський імператор у 582–602 рр. Гваньїні помиляється у хронології, коли продовжує час правління Маврикія на два роки.

Святоплук – очевидно, мова йде про правителя Великоморавської держави Святополка, що панував у 870 р.

Константина V – йдеться про візантійського імператора Константина V, що панував у 743–775 рр.

секлерів – секлери – маються на увазі шеклери (секеї), угромовний народ. Походження цього народу залишається невідомим. За однією з версій, вони походять від тюркомовного племені, що приєдналося до мадяр і змішалось з ними під час їхньої мандрівки через територію України, увійшло до Паннонії разом із мадярами. Середньовічні угорські джерела, базовані на народній традиції, твердять, що секеї жили в Угорщині раніше від мадярів. Секеї жили на Трансільванських кордонах Угорського королівства або уздовж західних кордонів із Австрією. Секеї й нині зберігають до певної міри свою ідентичність в Угорщині, приблизно 10 % угорців вважають себе секеями (*Балабушевич Т. А. Етнічні процеси у Центрально-Східній Європі X–XV ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія».* – К., 2001. – Т. 19. – Історичні науки. – С. 22).

Піпіна – Піпін Короткий, засновник династії Каролінгів, правитель Франкської імперії, що панував у 751–768 рр.

Токсіс – мається на увазі Такшонь, правитель Угорщини у 947–970 рр.

Слово «*szpadra*» перекладається з польської як «шпага», але у цьому випадку воно навряд чи підходить.

Гейза – Геза – князь Угорщини у 970–997 рр.

Щепана – Іштван I (Щепан, Стефан) Святий – король Угорщини у 997–1038 рр.

с. 38

папи Бенедикта – важко сказати, хто конкретно з римських пап мається тут на увазі: чи Бенедикт V (964–966), чи Бенедикт VI (973–974), чи Бенедикт VII (974–983).

Мешка – Мешко I – польський король у 960–992 рр.

Петро – Петро – король Угорщини у 1038–1041 та 1044–1046 рр.

Альбу – йдеться про Шамуеля Абу, правителя Угорщини у 1041–1044 рр.

Генріха – Генріх III – германський король у 1039–1056 рр., імператор – з 1046 р.

с. 39

Андрій – Андрій (Ендре, Андраш) I – король Угорщини у 1046–1060 рр.

Белу – Бела I – король Угорщини у 1060–1063 рр.

Соломона – Шаломон – король Угорщини у 1063–1074 рр.

Гейзою – Геза I – король Угорщини у 1074–1077 рр.

Владислав – Ласло I Святий – король Угорщини у 1077–1095 рр.

Коломан – Кальман Книжник – король Угорщини у 1095–1116 рр.

с. 40

Стефана Другого – Іштван II – король Угорщини у 1116–1131 рр.

Бела Другий – Бела II Сліпий – король Угорщини у 1131–1141 рр.

Гейза Третій – Геза II – король Угорщини у 1141–1162 рр. Гваньїні називає його «Третій», враховуючи угорського князя Гезу, який панував у 970–997 рр.

Людвіка – очевидно, слід мати на увазі французького короля Людвіка VII Молодшого, який панував у 1137–1180 рр. Важко сказати, чому Гваньїні називає його імператором.

Стефан III – Іштван III – король Угорщини у 1168–1172 рр.

дядька Владислава – йдеться про Ласло II, який був претендентом на угорську корону у 1162–1163 рр. Крім того, претендентом на престол у 1163 р. виступав також Іштван IV.

Бела – Бела III – король Угорщини в 1172–1196 рр. Гваньїні пропустив тут Іштвана V, короля Угорщини у 1270–1272 рр.

Емерика – Імре – король Угорщини у 1196–1204 рр.

Владислав – Ласло III – король Угорщини у 1204–1205 рр.

Андрій Другий – Андрій II – король Угорщини у 1205–1235 рр.

Бела IV – Бела IV – король Угорщини у 1235–1270 рр.

Фрідріха – Фрідріх II Хоробрий – австрійський правитель у 1230–1246 рр.

с. 41

Стефан IV – насправді Іштван V – угорський король у 1270–1272 рр.

Оттокара – йдеться про Пржемисла II Отокара – правителя Чехії у 1253–1278 рр.

Владислав III – Ласло IV – король Угорщини у 1272–1290 рр.

Андрій III – Андрій III – король Угорщини у 1290–1301 рр.

Карла Малого – див. комент. до кн. I, с. 77.

Людовік – Людовік (Лайош) I – король Угорщини у 1342–1382 рр.

дядька Казимира – йдеться про Казимира III, польського короля у 1333–1370 рр.

Адвіга – див. комент. до кн. I, с. 85.

Марією – Марія – королева Угорщини у 1382–1387 рр.

Сигізмунд – мається на увазі Жигмонд (Сигізмунд) – король Угорщини у 1387–1437 рр., представник Люксембурзької династії.

Альбрехт – йдеться про Альбрехта II з династії Габсбургів – короля Угорщини у 1437–1439 рр.

Владислав – Уласло I (Владислав) з династії Ягеллонів – король Угорщини у 1440–1444 рр. Одночасно був королем Польсько-Литовської держави як Владислав III Варненчик (1434–1444). Тут треба розрізняти цього Владислава і його тезку – угорського короля, більш відомого під іменем Ладислава або Ласло V (панував у 1444–1457 рр.).

с. 42

Амурат – Мурад II – турецький султан у 1421–1443 і 1446–1451 рр.

Матіаша – Матіаш Гуняді. Див. комент. до кн. I, с. 110.

коло Варни – під час битви під Варною 10 листопада 1444 р. християнські війська на чолі з польсько-угорським королем Владиславом Варненчиком зазнали тяжкої поразки від військ Османської імперії. Король Владислав загинув, а ця потужна спроба визволити Балкани від турецького панування виявилася невдалою.

Магомет – Мехмед II – турецький султан у 1444–1446, 1451–1481 рр.

с. 43

Ладислав, син Альбрехта – Ласло V, король Угорщини у 1444–1457 рр.

імператора Фрідріха – Фрідріх III Габсбург – німецький король у 1440–1493 рр., імператор «Священної Римської імперії» з 1452 р., король Угорщини у 1490–1516 рр.

Стефана Боснійського – див. вище, комент. до с. 11.

с. 44

чеський король Владислав – мається на увазі чеський король Владислав II Ягеллон (панував у Чехії в 1471–1516 рр.), відомий також як угорський король Уласло II (панував в Угорщині у 1490–1516 рр.).

польського короля Казимира – батьком Владислава (Ласло) справді був польський король Казимир IV, що панував у 1447–1492 рр.

Фердинанда – Фердинанд I Габсбург – імператор «Священної Римської імперії» у 1556–1564 рр.; король з 1531 р.

Максиміліан – Максиміліан I Габсбург – імператор «Священної Римської імперії» у 1493–1519 рр.

Ольбрахт – Ян Ольбрахт – польський король у 1492–1501 рр.

Людвік – Людвік (Лайош) II – король Угорщини у 1516–1526 рр.

під Мохачем – мається на увазі трагічна для угорців битва під Мохачем (1526), внаслідок якої вони зазнали тяжкої поразки від турецьких військ. Після цього Угорщина розкололася на Східну й Західну, причому Східна була залежна від Османської імперії, а Західна – від Австрійської імперії.

Яна Сигізмунда – Янош Жигмонт – князь Трансильванії у 1542–1552 рр., у Східній Угорщині він панував у 1540–1571 рр.

Максиміліана – див. комент. до кн. I, с. 193.

синові Рудольфу – Рудольф II – германський імператор у 1576–1612 рр.

с. 45

Мурат – Мурад III – турецький султан у 1574–1595 рр.

с. 49

Матіасу – Матіаш Габсбург – правитель Австрії у 1612–1619 рр.

с. 51

Магомет – Мехмед III – турецький султан у 1595–1603 рр.

Року 1559 султан Магомет – тут, очевидно, друкарська помилка, бо в цей час (1520–1566) у Туреччині ще панував Сулейман II. Має бути 1595 р.

с. 53

Лівія, третя частина світу – під Лівією Гваньїні розуміє Африканський континент, хоча йому відома і назва «Африка». Назву «Лівія» він вживає і в значенні «Північна Африка».

Ніл... з Індії витікає – під Індією середньовічні хроністи часом розуміли Аравію. Але і в цьому випадку Гваньїні помиляється, оскільки Ніл бере початок у північно-східній частині Африки. Нижче Гваньїні згадує про дві Індії. Тут слід розуміти власне Індію (Ост-Індію) та Америку (Вест-Індію).

Арабське море – йдеться про Індійський океан.

с. 54

василіски – василіск – міфічна потвора, дракон.

від св. Іоанна – йдеться про свято Різдва св. Іоанна Хрестителя, яке припадало у XVII ст. на 24 червня за старим стилем, або ж на 4 липня за новим стилем.

«Пereгринатиї» Радзивілла – мається на увазі твір – опис паломництва у Святу землю князя Радзивілла «Сирітки» (1549–1616). Цей твір уперше був виданий латинською мовою під назвою: «Hierosolymitana peregrinatio ill. P. Nicolai Christophori Radziwili, ducis in Olyka, epistolis comprehensa» (Бруксберг, 1601), і саме його, очевидно, використав Гваньїні. Досить швидко у Кракові вийшли три переклади цього твору польською мовою (1607, 1609, 1611). Ми використали білоруський переклад пам'ятки: Книга жьцій і хадженняў (Мінськ, 1994).

отруйні крокодили, змії з яйця – тут і в ряді інших місць Гваньїні припускається помилок, котрі впливали з тогочасного рівня природничих знань, які стосувалися фауни далеких країн.

сикули – одне з давніх племен Середньої та Південної Італії, а також о. Сицилія. Від сикулів, власне, і походить назва цього острова. До IX ст. до н. е. вони були підкорені греками й асимільовані ними.

Нумідійське царство – Нумідія – в давні часи область у Північній Африці, яка лежала у східній частині сучасного Алжиру. У III ст. до н. е. була підкорена Карфагеном. Нумідійці повставали проти карфагенян, а в часи I і II Пунічних війн підтримували Рим. За це римляни допомогли цареві східної Нумідії Масиніссі стати (у 201 р. до н. е.) одно-

осібним правителем Нумідії. На часи панування Масинісси (201–149 рр. до н. е.) припадає розквіт Нумідії. За панування сина Масинісси – Югурти (149–105 рр. до н. е.) Нумідія через завойовницьку політику Риму занепадає. Югурта зазнав поразки у війні проти Риму і був страчений. У 46 р. до н. е. Нумідія була перетворена Юлієм Цезарем на провінцію Римської держави під назвою Нова Африка. В XII ст. н. е. Нумідію завоювали араби (перед тим у ній панували з 430 р. вандали, а з 553 р. – візантійці).

зруйноване потім римлянами – йдеться про тотальне зруйнування Карфагена римлянами після їхньої перемоги у Пунічній війні (149–146 рр. до н. е.).

св. Августин – св. Августин (354–430) – один з найвидатніших отців давньої Церкви християнського Заходу, філософ, богослов, астроном, педагог і проповідник, був гіппонським єпископом у 395–430 рр. Він справді походив з м. Тагаст у Нумідії.

Тертулліан і Кіпріан – Квінт Септимій Флоренс Тертулліан (бл. 160 – після 220) – видатний християнський богослов і письменник; св. Кіпріан (кін. II ст. – 258) – карфагенський єпископ. Обидва походили з Карфагена, але не виключено, що Гваньїні мав рацію, оскільки (у випадку із св. Кіпріаном) можливо, що він походив не з самого Карфагена, а з якогось іншого міста зазначеного регіону.

Кіренейське царство – Кіренея – столиця провінції Кіренеї у Північній Африці, західніше від Єгипту (сучасна Барка). Заснована греками у 631 р. до н. е. Тут існувала значна єврейська колонія. Вихідцем з цього міста був Симон, про котрого далі згадує Гваньїні. Цей Симон ніс хрест на Голгофу замість знеможеного від тортур Ісуса Христа (Мф., 27:32).

циганами – Гваньїні повторює тут типову помилку середньовічної та ранньомодерної історіографії. Насправді праатьківщиною циган є Індія.

від Хренхреса – Хренхрес – очевидно, викривлене Тутмос. Важко сказати, хто мався на увазі: Тутмос II (панував близько 1510–1500 рр. до н. е.) чи Тутмос III (панував близько 1500–1450 рр. до н. е.). Деякі автори припускають, що цариця Хатшепсут, сестра обох цих Тутмосів і водночас дружина Тутмоса II, регентша на початку панування Тутмоса III, була тією самою дочкою фараона, котра врятувала і виховала майбутнього пророка Мойсея. Але вихід євреїв з Єгипту стався, очевидно, за часів наступника Тутмоса III – фараона Аменхотепа II, що панував у 1450–1420 рр. до н. е.

с. 55

Алькаїр, або Даміата, або ж Мемфіс – Гваньїні припускається неточності. По-перше, Мемфіс, де була певний час столиця Давнього Єгипту, занепав уже в античні часи. Виникнення поруч з ним Каїра (Аль-каїра) поставило крапку на існуванні цього міста, від якого залишилися лише незначні руїни. Даміата – місто в дельті Нілу, центр провінції, було розташоване вже на самому узбережжі Середземного моря.

Філадельф – Птолемей II Філадельф – цар Єгипту у 283–246 рр. до н. е. З його наказу було розпочато переклад Старого Завіту грецькою мовою. Вираз «з польської» є, звичайно, друкарською помилкою. Переклад робився з єврейського тексту Біблії. Помилковим є приписування заснування Александрійської бібліотеки та музею Птолемеєві. Насправді це вчинив його батько, полководець Александра Македонського і засновник династії Птолемеїв – Птолемей I Сотер, що панував у 305–283 рр. до н. е.

музей – мається на увазі знаменитий Александрійський мусейон (музей) – наукова, літературна і вища навчальна установа в Александрії, яка мала міжнародне значення в античному світі. Створений у 280 р. до н. е. за наказом царя Птолемея I Сотера.

Марк, Пантеон, Клеменс, Діонісій, Оріген, Єронім, Афанасій, Іоанн Милостивий – йдеться про ряд видатних особистостей, пов'язаних з Александрією, насамперед св. євангеліста Марка. Климент Александрійський (кін. II – поч. III ст.) – видатний богослов, філософ і письменник, який разом зі своїм вчителем Пантеоном заснував особливу богословську школу в Александрії. Ця школа, за переказами, була заснована ще св. євангелістом Мар-

ком, але працею Климента і Пантеона зі звичайного навчального закладу вона перетворилася на самостійний просвітницько-науковий заклад, відомий у всьому християнському світі тієї доби. Діонісій Александрійський – єпископ Александрійський у 247–264 рр., письменник і богослов, глава Александрійської школи св. Ієроніма (340–420), один з великих вчителів західної Церкви. Досягнувши всесвітньої слави, прибув до Александрії і жив там у 384–386 рр. Потім переїхав до Віфлеєма, де продовжив інтенсивну науково-педагогічну працю, що тривала до самої його смерті. Афанасій Великий – єпископ Александрійський у 293–373 рр., очолював боротьбу проти ересі аріанства. Св. Іоанн Милостивий – патріарх Александрійський (610–619), уславився своїм благодійництвом. Оріген (бл. 185–254) – відомий християнський філософ і теолог, учень Аммоніоса Саккаса і Климента Александрійського. Наукову діяльність розпочав на 18-му році життя як викладач, а потім керівник Пантеона. Автор близько 600 книг.

Іраклія – Іраклій – візантійський імператор у 610–641 рр. Наприкінці його правління і життя араби під проводом халіфа Омара завоювали Александрію, а у 642 р. спалили Александрійську бібліотеку, точніше, її вцілілу на той час частину.

Пелусій – Пелусій – місто у дельті Нілу, стояло на березі Середземного моря східніше Даміати.

Султан – йдеться про правителів (султанів) династії Айюбідів, котрі самостійно панували в Єгипті з 1250 по 1517 рр., а в Сирії – з 1250 р. по 1516 р. В останні роки країнами правили султанські гвардійці мамлюки (мамелюки), що, як і яничари, набиралися з хлопчиків різних народів, виховувалися при султанському дворі. За часів двох останніх султанів Кансух Аль-Гурі (1501–1516) та Ашраф Туман-бея (1516–1517) Сирія та Єгипет були завойовані (відповідно у 1516 та 1517) турецьким султаном Селімом I.

Бульбах – очевидно, йдеться про м. Баальбек у Сирії.

с. 56

Розетти – Розетта – місто в дельті Нілу, що стояло неподалік від Даміати, центр провінції у середні віки.

кордичники... маслочки – цих слів не подають словники польської мови, хоча маслочем у давнину називали сорт вина. З контексту випливає, що мова йде про наркоманів.

чауші – чауші – посланці, послы.

Друзами – друзи – група населення гірських районів Лівану та Сирії, що утворює одну з шийтських сект і має низку особливостей побуту й культури. Назва секти походить від імені Даразі (Хіст), який був на службі ісмаїлітського халіфа в Єгипті Хакіма (аль-Хакіма). Даразі вперше висунув тезу про божественність цього халіфа. Друзи існують і нині й відіграють важливу роль у суспільно-політичному житті сучасного Лівану.

сім мільйонів – цифра, що стосується кількості євреїв у тогочасному Єгипті, є явно завищеною.

с. 57

Кефалонії в Закинфі – Гваньїні припускається неточності. Кефалонія і Закинф є окремими островами в групі Іонійських островів на південно-західній частині Балкан.

острові Корцифі – йдеться про Киркиру, острів на півночі групи Іонійського архіпелагу. Нині у складі Греції.

Дивно те, що у нас холод, а у них спека приборкують пошесть – Гваньїні, як і його сучасники, ще не знав про бактерії, що викликають хвороби, але гинуть внаслідок як дуже низької, так і дуже високої температури.

Селім виступив... проти єгипетського султана – похід Селіма I розпочався ще навесні 1515 р., але кордон османські війська перейшли 5.08.1516 р. Генеральна битва відбулася

24.08.1516 р. на Дабикському полі (Мерж-Дабик) на північ від Халеба (Алеппо), у дні ходу від міста. Султан Кансух Аль-Гурі, програвши битву, отруївся. 28 серпня 1516 р. Селім I з тріумфом увійшов у Халеб, 22 вересня – до Хама, 29 вересня – до Хомса, 9 жовтня – до Дамаска. Антіохія і Тріполі піддалися османським військам, але Селім I особисто не вступав до цих міст. Селім I перебував у Дамаску до середини грудня 1516 р. У середині січня 1517 р. він уже був із військом у дельті Нілу. Після битви під Ріданією (22.01.1517), виграної османами, Селім I зайняв Каїр. У ніч на 29.01.1517 р. у Каїрі вибухнуло антиосманське повстання, але через три дні воно було придушене, і Селім I остаточно утвердився у столиці Єгипту. 2.04.1517 р. відбулася остання битва між мамлюками та османами, після якої Селім I став володарем Єгипту. Докладніше про ці події див.: *Иванов Н. А. Османское завоевание арабских стран. 1516–1574.* – М., 1984.

с. 58

жінка Родона – тут маємо справу із недостовірним переказом пізнішого походження, який частково був запозичений Гваньїні зі згаданого твору Радзивілла «Сирітки».

Пліній – Пліній Старший. Див. комент. до кн. I, с. VII.

Ці три піраміди – піраміди, одне з семи чудес світу, були гробницями фараонів Давнього Єгипту і будувалися з XXVIII по XVI ст. до н. е. Найвищими з них є три піраміди, згадувані у Гваньїні, що будувалися для фараонів III династії: Хеопса (146,59 м), Хефрена (143,5 м), Мікеріна (143,5 м).

Barbara Piramidum... – «хай мовчать дивовижні піраміди Мемфіса, хай не пишається Вавилон безперервними трудами, не слід надто хвалити храми Тривії (Гекати), хай не буде гідним уваги звичайний вітвар богів з посудинами для олійних світильників, хай не підноситься Цере (місто в Етрурії.– Ю. М.) з надмірних своїх заслуг до зірок».

Марціал – Марціал (Марк Валерій Марціал) (43 – близько 103) – давньоримський поет. Автор «Епіграм» у 15 книгах, що містять близько 1500 творів панегіричного і сатиричного змісту. У поезії Марціала чимало замальовок побуту римлян тощо, що робить її також важливим історичним джерелом.

с. 59

фараоновою грушею – розповідь про притулок під цією грушею святого сімейства під час його кількомісячного перебування в Єгипті після втечі від царя Ірода ґрунтується лише на переказах.

святого Єзекїля – Єзекїль (Іезекїль) – один з чотирьох великих пророків Старого Завіту.

Мерое – Мерое (Мероїтське царство) – держава наприкінці VI ст. до н. е. у долині р. Ніл на території Нубії. У 24 р. до н. е. була завойована римлянами. Думка Гваньїні про походження м. Мерое від імені сестри іранського царя Камбіса з династії Ахеменідів, що панував у 530–522 рр. до н. е., є хибною.

Соломона – Соломон (помер близько 928 р. до н. е.) – цар Ізраїльсько-Іудейського царства, син царя Давида – 1015–975 рр. до н. е. За Соломона це царство сягнуло свого розквіту, відбулася і морська експедиція в країну Офір тощо. Це знайшло відбиття у відомій біблійній історії про Соломона і царицю Савську.

с. 60

Троглодитів – троглодитами космографи та хроністи XVI–XVII ст. називали первісних людей.

Негритянського океану – мається на увазі Індійський океан.

нін Ян – Гваньїні переказує тут легенду про пресвітера Іоанна, нібито царя могутньої християнської держави. Його царство локалізували десь у Середній Азії або в Індії. У 1487 р. португальський король Жуан II відправив до Ефіопії експедицію, яка визнала місцевого царя пресвітером Іоанном. Враховуючи, що в Ефіопії домінують християни, причина такої помилки є зрозумілою.

Ханаан – країна на східному узбережжі Середземного моря, що пролягла вузькою смугою між морем і пустелею з півночі на південь на відстань близько 280 км. Нині на більшій території цієї землі лежить держава Ізраїль. Саме цю землю Господь обіцяв Аврааму, через що вона була названа також землею обіцяною (обітованою).

Дамаск – нині столиця Сирії. Це місто згадується ще в Біблії (Буття, 14:15), звідти був родом Єліезер, слуга Авраама, але немає даних, як твердить Гваньїні, що Дамаск було засновано слугами Авраама. З Дамаском Святим Письмом пов'язується навернення св. апостола Павла (Савла з Тарса). Переслідуючи християн, він виїхав з Дамаска, але поблизу міста йому явився Христос і сказав: «Савле, Савле, чому ти переслідуєш Мене?» Осліплений видінням Савл потрапив-таки до Дамаска, де чудесно був зцілений, охрестився і став служити Христу, причому почав свою діяльність як апостол вже в Дамаску.

Там було створено Адама – згідно зі Святим Письмом, Бог створив Адама в Едемі, місцезнаходження якого нерідко локалізується в Південній Месопотамії (нині на дні Перської затоки). Звістка Гваньїні, очевидно, апокрифічного походження.

гора Ліван – правильніше Ліванські гори.

на Давиді і на Йові – Давид, цар Ізраїлю та Юдеї у 1055–1015 рр. до Різдва Христова, родоначальник дому Давидового, що царював до падіння Юдейського царства. При ньому його царство процвітало і збагатилося, він задумав будувати храм, який, однак, збудував уже його син, цар Соломон. Йов – праведник з країни Оз (між Едемом та Пустельною Аравією), який, незважаючи на всі тяжкі випробування, не похитнувся у своїй глибокій вірі в Бога.

Скіфією та Індією – історичний анахронізм, притаманний не лише Гваньїні. Під Скіфією слід розуміти у цьому випадку Перську імперію; під Індією, як вище говорилося, – Аравію.

Дамасцене – йдеться про землі, центром яких був Дамаск.

Комагене – Комагена – країна у Малій Азії, північно-східна частина Сирії між Євфратом і горами Таурус. Її столиця – м. Самосата була завойована Александром Македонським, а після його смерті здобула незалежність. У 73 р. була завойована римлянами. У часи Гваньїні входила до складу Османської імперії.

Юдея – ця країна часів Нового Завіту лежала між Середземним та Мертвим морями.

Ідумея – земля, яка лежала південніше Юдеї, в пустелі Негев.

Самарія – країна в центрі Святої землі.

Віфлеєм – місто в Юдеї, де народився Спаситель.

Кана – місто в Галілеї на північ від Назарета, славне тим, що тут Христос здійснив своє перше чудо (перетворення води у вино на весіллі) (Ін., 2:1–2).

Целем... Апамене... Гільбое – невстановлені провінції Палестини в середньовічній Османській імперії.

Газирум – йдеться, очевидно, про Газу – місто на півдні сучасного Ізраїлю. Можливо також, що йдеться про Гаризім – місто в центрі Самарії та його околиці; або про Геразу – місто на східному березі р. Йордан у т. зв. Десятимісті.

гора Фавор – гора Табор (Фавор) розташована у східній частині Галілеї, східніше Назарета, має 562 м над рівнем моря. За давньою традицією з цією горою пов'язують Преображення Господнє.

Тир і Сидон – потужні фінікійські міста-порти на східному узбережжі Середземного моря. Тир був розташований за 95 км на північ від Назарета. Його було взято і знищено у 322 р. до н. е. військом Александра Македонського. Сидон лежав за 32 км на північ від Тира, впав під ударами вавилонської армії царя Навуходоносора, що панував у 606–561 рр. до н. е. Справді, у Біблії (2 Цар., 24:7; 5:11; 3 Цар., 5:1 та ін.) згадуються ці два міста, в їхні околиці приходив Христос (Мф., 15:21; Мк., 3:8; 7:24), але посилення Гваньїні на св. апостола Луку є неточним.

там були жертви Авеля – у Біблії говориться про жертву Авеля Господу, але не вказується конкретно місце жертвоприношення. Оскільки ж згідно зі Святим Письмом люди після вигнання з раю поселилися на схід від Едему, район Тира і Сидона не міг бути місцем, де Авель приносив жертву. Див.: *Лопухин А. П.* Библейская история Ветхаго Завета.– Монреаль, 1986.– С. 12.

Корнелій Тацит – Публій Корнелій Тацит (близько 55 – близько 120) – найвидатніший давньоримський історик, котрий чимало уваги приділив східносередземноморським провінціям Римської імперії, згадував про Ісуса Христа.

Єзра – Єзра – син Сераїї, священник і книжник, який жив у Вавилоні під час царювання Артаксеркса Лонгімана. У 458 р. до н. е. повернувся з частиною євреїв з чужини до Єрусалима. Йому приписується зібрання і з'єднання в єдине ціле священних книг.

відбудували цей храм – знаменитий Єрусалимський храм, збудований царем Соломоном (будівництво було завершено у 1004 р. до н. е.), був знищений військами вавилонського царя Навуходоносора під час підкорення Єрусалима у 588 р. до н. е.

Селехом, приятелем Ієровоамовим – Ієровоам (Ровоам) – син Соломона, цар Ізраїлю у 975–958 рр. до н. е. (перший цар Юдейського царства). За його панування чимало євреїв стали ідолопоклонниками. Певний час жив у Єгипті при дворі фараона Сусакіма (Селеха). Сусакім напав на Єрусалим і вперше пограбував Соломонів храм (3 Цар., 14:26).

Іоаша – Іоас (Йоаш) – ім'я двох представників царського роду, яких плутає Гваньїні. Перший Іоас був сином і наступником Охозії, царя юдейського, панував у 839–825 рр. до н. е. При ньому на країну напали сирійці і пограбували Соломонів храм, а самого царя тяжко поранили, і він був убитий своїми слугами (4 Цар., 11;12; 2 Пар., 23–24). Другий Іоас був сином і спадкоємцем попереднього, царем ізраїльтян, розбив юдейського царя Амасію, взяв Єрусалим і пограбував храм.

Тиглатпаласара – Тиглатпаласар III – цар Ассирії у 747–727 рр. до н. е. Здійснив потужний похід на Ізраїль (734 р. до н. е.), забрав у полон жителів Північного Ізраїлю.

Ахаза – Ахаз – 11-й цар юдейський (бл. 735–727 рр. до н. е.), один з найнещасливіших царів, приносив у жертву ідолам навіть своїх дітей. Піддався Тиглатпаласару III, забрав із Соломонового храму скарби, щоб сплатити данину ассирійцям, навіть закрив храм.

Єзекія – Єзекія – цар юдейський у 726–697 рр. до н. е. Для порятунку Єрусалима від взяття і зруйнування ассирійцями Єзекія мусив узяти скарби з Соломонового храму.

Євсевій – Євсевій Кесарійський (260–340) – основоположник церковної історії, богослов і філософ. Його найважливішими працями є «Церковна історія», що охоплює події від початку християнства до 324 р., твори «Про палестинських мучеників», «Життя Константина».

с. 61

Птолемей, син Лага – Птолемей, син Лага – один з полководців Александра Македонського, його особистий охоронець, один з діадохів, основоположник царської династії Птолемеїв, яка панувала у Єгипті. Сам панував у 323 р. до н. е., на початку 305 р. до н. е. проголосив себе царем під іменем Птолемея I Сотера і вже як цар панував у 305–283 рр. до н. е.

Марк Красс – Марк Ліціній Красс (115–153 рр. до н. е.) – політик і воєначальник у Давньому Римі, пізніше отримав на 5 років Сирійське намісництво, вів війни проти парфян, у 54 р. до н. е. підкорив частину Месопотамії. Гваньїні помиляється, коли називає іранський народ парфян татарами.

Кассій – Гай Кассій Лонгін (I ст. до н. е.) – квестор в армії Красса. У 43 р. до н. е. сенат доручив йому управління провінцією Сирія. Загинув у 42 р. до н. е.

Тит, син Веспасіана – Тит – правитель Римської імперії у 79–81 рр. Веспасіан – основоположник імператорської династії Флавіїв, правитель Римської імперії у 69–79 рр.

Антиохом – Антиох – ім'я держави царів Селевкідів, що виникла на уламках імперії Александра Македонського й охоплювала землі на Близькому та Середньому Сході, в т. ч. у Східному Середземномор'ї (Сирія, Ізраїль, Палестина тощо). Ця держава була остаточно завойована римлянами при останньому правителі з династії Селевкідів – Антиохом XIII Азіатським. Він прийшов до влади з допомогою римського полководця Лукулла у 69 р. до н. е., а у 64 р. до н. е. його було скинуто і вбито. Не виключено, що йдеться і про іншого представника цієї династії, Антиоха VI Сидета (панував у 139–129 рр. до н. е.), котрий зазнав ряд поразок від римлян, при ньому позиції Риму в Східному Середземномор'ї значно посилюлися.

св. Елена – св. Елена (близько 244–327) – мати імператора Константина Великого. Мала значний вплив на сина і сприяла поширенню християнства. У 325 р. здійснила паломництво до Палестини, знайшла Хрест і Гроб Господень, над котрим збудувала церкву і поставила хрест, започаткувавши свято Воздвиження Хреста.

Сихар – Сихар (Сихарь) – місто поблизу колодязя Якова, звідки самарянка прийшла взяти воду і зустріла Христа (Іоанн, 4:5). Вважають, що нині це місто Аскар, котре стоїть на схід від колодязя. У цьому випадку посилення Гваньїні на Євангеліє є точним.

родючим полем в Єрусалимі, котре патріарх Яків дав Йосифу понад його частину – у книзі Буття Біблії (розділи 48 і 49) справді говориться про благословення Яковом Йосифових синів, його заповіт, про надання Йосифу понад братів його однієї частки (Буття, 48), але не йдеться ні про Єрусалим, ні про поле. Це, очевидно, звістка пізнішого походження.

Саула – Саул – перший цар ізраїльтян, що панував приблизно у 1095–1055 рр. до н. е.

Исаак – Ісаак – син Авраама і Сари. Згідно з Біблією, його, з Божої волі, мав принести в жертву на г. Морія Авраам. Переконавшись, що Авраам готовий це зробити, Господь послав ангела, і той зупинив Авраама.

ця брама – ця єрусалимська брама справді була потім замурована і в такому стані зберігається донині.

с. 62

гори Кармель – мається на увазі гора Кармель (водночас це невеликий гірський хребет) завдовжки 10 км на південний схід від Хеврона, славна перебуванням тут пророка Іллі. Гваньїні ж звертає увагу на інший славний епізод біблійної історії, згадуючи про покарання ангелом.

племінник Іродів – тут ідеться про Агриппу I – сина Аристовула, насправді не племінника, а онука Ірода Великого – царя Палестини у 40–4 рр. до н. е. У 37 р. римським імператором Калігулою поставлений керувати областями, котрі належали його дядькові Іроду Філіпу і тетрарху Лісанію, пізніше – Іудеєю і Самарією. Був гонителем християн, убив мечем апостола Якова і кинув у в'язницю апостола Петра. Дещо пізніше помер жахливою смертю в Кесарії, покараний ангелом Господнім за те, що «він не воздав слави Богу» (Діяння, 12). Див.: *Нюстрем Э. Библейский словарь.* – СПб., 1997. – С. 185.

Капернаум – місто в Галілеї на західному березі Тиверіадського озера, однак точне його місцезнаходження невідоме. Тут тривалий час жив Христос. Гваньїні згадує про одне з Його чудес, але воно стосується зцілення сина центуріона римського загону. Оскільки у руках цього центуріона була зосереджена римська адміністрація, то незначну похибку Гваньїні, котрий назвав центуріона цариком, легко зрозуміти.

Антиохія є двох родів... – справді, відомі два міста із такою назвою. Відомий цілий ряд міст з такою назвою, які заснували правителі держави Селевкідів. У першому випадку Гваньїні має на увазі цілий регіон, у центрі якого стоїть місто Алеппо (Халеб), дуже потужне у XVI–XVII ст. Важко сказати, наскільки слушним є ототожнення Алеппо з Антиохією. Під другою Антиохією мається на увазі власне Антиохія (сучасне Антак'я)

в Сирії, що стоїть на р. Оронт, неподалік від місця, де вона впадає у море. Була заснована Селевком I Нікатором у 300 р. до н. е. і названа ним за іменем батька. Тут була одна із столиць Селевкідів, потім – резиденція намісника Римської імперії. У 637–969 рр. перебувала під владою арабів, у 1098–1268 рр. – столиця Антіохійського князівства хрестоносців. У 1268 р. була завойована мамелюками.

Саладин – Салах-ад-дин (Саладин) – єгипетський султан (1171–1193), засновник династії Айюбідів, курд за походженням. 2.10.1187 р. взяв Єрусалим, який перед тим визволили хрестоносці. Приблизно тоді ж оволодів Палестиною і більшою частиною Сирії, в т. ч. й Антіохією.

Селевкія – місто в Сирії при гирлі Оронта, неподалік від Антіохії, для котрої Селевкія була портом. Тепер це руїни поблизу порту Сулайєдих.

Александрія – мова йде про Александрію, або Александретту (сучасний Іскендерон у південно-західній Туреччині). Це порт у північно-східній частині Середземного моря в затоці Іскендерон. Дещо на північ відбулась у 333 р. до н. е. битва при Іссі, у котрій Александр Македонський розбив іранського (перського) царя Дарія III Кодомана, що панував у 336–330 рр. до н. е.

Едесса, Харра – міста Едесса і Харран були розташовані на північний схід від Халеба (нині у південно-східній Туреччині, поблизу турецько-сирійського кордону).

Сихем – давнє місто у середній Палестині у долині біля гори Гаризім, приблизно на 80 км північніше від Єрусалима. Відоме ще з часів біблійних патріархів, тут жив, наприклад, Йосиф. Дані про походження міста від онука Ноя є помилковими.

с. 63

пурпур... риба мурікс – Гваньїні досить точно описує процес виготовлення цієї фарби, правильно вказує на різницю між темно-червоним і фіолетовим (синім) пурпуром. Перший виготовляли з черепашок *murex trunculus*, які водяться у Середземному морі, а другий – з черепашок зовсім іншого виду.

Ассирія – йдеться про рабовласницьку державу на Близькому Сході, що існувала у давні часи до кінця VII ст. до н. е. Її ядро знаходилося у північній Месопотамії. Під час розквіту Ассирії (IX–VII ст. до н. е.) була створена перша у світі імперія, до котрої увійшли землі й держави, підкорені ассирійськими царями на Близькому Сході. Гваньїні, прагнучи виправити помилки своїх попередників-космографів, сам припускається неточності, плутаючи Ассирію з Вавилонією. У книзі Буття (10:21) Ассуром називається один із синів Сима, сина Ноевого. За одними даними Ассур вийшов із землі Сеннар і збудував Ніневію, за іншими – Нимрод пішов у Ассур і збудував Ніневію, столицю Ассирії.

Халдеї – Халдея – країна, заселена халдеями (семітські кочові племена), на північно-західному березі Перської затоки. Була підкорена Ассирією, але внаслідок повстання ассирійці були розгромлені, виникло Нововавилонське царство, у котрому панувала халдейська династія (з 626 по 538 рр. до н. е.). Пізніше була завойована персами. Гваньїні перебільшує вік цієї держави як самостійного утворення.

Мідія – Мідія – країна, заселена мідянами (іраномовними племенами). Внаслідок антиассирійського повстання (70-ті рр. VII ст. до н. е.) тут виникла держава Мідія, яка за подальше століття значно посилилася і розширилася. У 550–549 рр. до н. е. Мідія була завойована персами і стала сатрапією держави Ахеменідів.

Кіра і Дарія – йдеться про царів давнього Ірану, а саме: Кіра II Великого (панував у 558–530 рр. до н. е.) та Дарія I (панував у 522–486 рр. до н. е.).

Нін – Нін – легендарний засновник Ніневії – столиці Ассирії.

Ксеркс – Ксеркс I – давньоперський цар, син Дарія. Панував у 486–465 рр. до н. е.

с. 64

Гірканію – Гірканія – грецька назва давньоіранської області, що розташована у південно-східній частині узбережжя Каспійського моря.

Астіага – Астіаг – останній цар Мідійської держави, панував у 585–549 рр. до н. е. Скинутий з престолу Кіром II, перським царем.

люди в Мідії, Персії... говорять майже однією арабською мовою – Гваньїні плуває ділову мову держав Середнього Сходу і вживання там арабського алфавіту з живою мовою персів, яка належить до зовсім іншої (індосвропейської) сім'ї, ніж арабська, що є однією з мов семіто-хамітської сім'ї.

Екбатана – давньогрецька назва міста Ассирійської держави Аматама. Нині – Хамадан у сучасному Ірані. Це місто було столицею Мідії у VII–VI ст. до н. е., потім давньоперських правителів.

Митридата – Митридат I – цар Парфії близько 170–137 рр. до н. е. Захопив східні сатрапії держави Селевкідів, створив потужну державу.

Аравія є трьох родів – перша Аравія – власне Аравія, або Аравійський півострів, друга – Пустельна (Аравійська пустеля), що між р. Євфрат на сході і Галаадом на заході; третя – Гірська (область в північно-західній частині Аравійського півострова, включно з Синайським та Юдейською пустелею).

страусів... що навіть залізо їдять... кидає камінням – тут, як і в ряді інших випадків, Гваньїні послуговується легендарними оповідями про фауну далеких країн, причому доповнює цими фантастичними даними досить правдиву розповідь про страусів, що її знаходимо в «Перегринації» Радзивілла.

с. 65

мароніти – прихильники маронітської християнської церкви, що нині живуть переважно у Лівані. Релігійне вчення маронітів склалося на базі монофізитства і монофелітства у V–VII ст. У VIII–IX ст. переселилися з Сирії до гір Лівану. Під час хрестових походів допомагали хрестоносцям. У XVI ст. мароніти з роду Хазенів підтримували друзів із роду Маанів у їхній боротьбі проти Османської імперії.

санджак – прапор військової частини, прапор держави; значна військова одиниця, на чолі якої стояв санджакбей. Якраз у останньому значенні вживає Гваньїні цей термін. Отже, тут мається на увазі єрусалимський намісник султана, начальник санджака і його збройних сил.

Сірчаного моря, або Асфальтового озера – йдеться про Мертве море. У цьому районі справді існують невеликі поклади природного асфальту.

півгаками – півгаком у Речі Посполитій тих часів називався різновид пищалі.

с. 66

Мельхіседек – йдеться про Мельхіседека, священика і царя Салиму. Про нього згадує Біблія (Буття, 14:18–20). Мельхіседек зустрів Авраама і виніс йому хліб та вино, цим самим благословивши його.

Сохот, Амона і Себїон – про ці міста, що розділили участь Содома та Гоморри, Святе Письмо не згадує. Гваньїні взяв ці дані зі свідчень паломника XVI ст. – князя Радзивілла «Сирітки», а той, у свою чергу, з творів історика візантійських часів, грека Георгія Кедріна.

Єрихон – йдеться про місто, що приблизно за 20 км на північний схід від Єрусалима, нині не існує, а його руїни лежать за 1,5 км від сучасного однойменного міста. Воно було першим містом у Ханаанській землі, взятим ізраїльтянами, всі жителі його загинули, крім розпусниці Раав, котра дала притулок розвідникам, присланим Ісусом Навином. Після цього Ісус Навин прокляв того, хто спробує відбудувати це місто (Книга Ісуса

Навина (Книга Єгошії, 6:26)). Вище Гваньїні згадує про видачу Ісусу Навину вождя Господнього з мечем (Там само, 5:13–15).

Єлисей – мається на увазі один із біблійних пророків, учень св. пророка Іллі. З іменем пророка Єлисея пов'язується багато чудес, в т. ч. перетворення гіркої води коло Єрихона на добру (4 Цар., 2:19).

с. 67

Набатейю – країна, населена у давнину набатейцями (арабськими племенами). Про них згадується в Біблії. Вони створили Набатейську державу (к. III ст. до н. е.– 106 р. до н. е.), тобто ще в домусульманський період. Столицею держави було м. Петра. У 106 р. до н. е. Імператор Траян ліквідував цю державу і перетворив її на римську провінцію Аравію.

Помпея – Гней Помпей (106–148 рр. до н. е.) – видатний давньоримський політик.

Фенікс – тут Гваньїні переказує популярну середньовічну легенду про безсмертного птаха Фенікса.

священника Мадіана – Гваньїні помиляється. Мойсей втік до Мадімської землі.

єдиноріг – дані про тварину під назвою єдиноріг є фантастичною легендою. Не виключено, що під єдинорогом дехто мав на увазі один з різновидів антилоп.

с. 68

кіноцефалів – тут маємо справу з однією з найфантастичніших легенд середньовіччя про песиголовців.

морські коні – йдеться, очевидно, про один з різновидів плазунів.

с. 69

Сузи – Сузи (сучасний Шуш) – давнє місто, руїни котрого лежать за 20 км на південний схід від Дизфуля в Ірані. Було столицею держави Елам ще у II половині III–II тис. до н. е. Сузи зберегли своє значення і при Ахеменідах, тут була їхня зимова резиденція. У IX–X ст. н. е. Сузи занепали. Далі йде напівлегендарна розповідь, яка до Суз не має ніякого відношення. Важко сказати, кого Гваньїні мав на увазі під Аллау-ханом. Іран було завойовано монголо-татарами у 1258 р., а не у 1250 р., і це сталося за часів панування хана Хулага.

Іберію, Албанію – Албанія – ранньорабовласницька держава у Східному Закавказзі, що існувала як незалежна або залежна до арабського завоювання (початок VIII ст.). Іберія – давня назва Східної Грузії (Картлі). На межі IV–III ст. до н. е. тут теж утворилася ранньорабовласницька держава. Наприкінці IV ст. Іберія була підкорена Іраном.

Зольдіана – мова йде про Согдіану – державу, яка існувала в елліністичні та середньовічні часи у Середній Азії.

с. 70

говорять по-татарськи – вірменська мова не має нічого спільного з татарською. Але Гваньїні не можна звинуватити у незнанні справи. Вірмени, які жили в Речі Посполитій, в т. ч. в Україні та Білорусі, нерідко забували свою рідну мову і розмовляли половецькою, тобто однією з тюркських мов, до яких належить і мова татарська.

язичеський стовп – йдеться про гігантську статую Колоса Родоського, котра є одним із семи чудес світу.

Магометову секту – йдеться про мусульманство (іслам), засновником якого був Мухаммед (Магомет) (близько 570–632). Його батько Абдалах помер ще до народження Мухаммеда, а мати Аміна померла, коли йому було 6 років. Важко сказати, де Гваньїні взяв дані про походження батьків Мухаммеда і наскільки вони достовірні. У 622 р. з переселенням Мухаммеда в Ясриб (Медину) його вчення визнається численними прихильниками, відтоді ведеться офіційне мусульманське літочислення. У 630 р. Мухаммед ово-

лодів Меккою, священним містом арабів, а нині і всіх мусульман. Саме тому Гваньїні датує 630 р. навернення турків і арабів (сарацин) до ісламу.

У християн взято було хрещення – тут Гваньїні помиляється або неточно викладає свої думки. Між християнським хрещенням і мусульманським омиванням є принципова відмінність.

гора... Арафат – гора Арафат розташована за 20 км від Мекки, один з найважливіших об'єктів для мусульманських паломників.

с. 71

Григорія XII – Григорій XII – римський папа у 1406–1415 рр. Але тут, очевидно, слід мати на увазі Григорія XIII (папа у 1572–1583 рр.).

с. 72

каді – каді (кадій) – мусульманський суддя, зазвичай голова адміністративно-судового апарату округи, яка називалася «каза».

с. 73

баглерами – беглербей (бейлербей) – офіційний титул правителя ейялета, голови його громадянської адміністрації та збройних сил, котрими він командував під час походу.

субаші – чиновник, який виконував функції військово-феодалної старшини.

емінглери – емін – титул або звання посадових осіб при дворі султана та у провінції, особливо в адміністративних та фінансових відомствах, управитель.

газіяри – газі (газій) – мусульманин, що бере участь у газаваті; почесний титул того, хто уславився у цій війні.

яничари – головна категорія регулярного піхотного війська в Османській імперії. Виникли у 1361 р., ліквідовані у 1826 р. До яничар набирали спершу військовополонених, а потім – примусово – християнських хлопчиків. У XVII ст. яничарський корпус став формуватися з турків-мусульман.

азаплярі – азаби, вид регулярного піхотного війська, яке використовувалося як морська піхота.

с. 74

Отман – Осман I – турецький султан у 1299–1324 рр., творець Османської держави, засновник династії Османів.

Орхан – Орхан – турецький султан у 1324–1359 рр.

Мурада – Мурад I – турецький султан у 1359–1389 рр.

Баязета – Баязид I – турецький султан у 1389–1402 рр.

Калапін – мається на увазі, очевидно, один із синів Баязида I – Сулейман Челебі або Муса Челебі.

Смгізмунда тут згадано помилково, тут ідеться про Владислава III Варненчика, польського короля у 1434–1444 рр.

Тамерлан – Тамерлан (Тимур) – див. комент. до кн. I, с. 90.

Магомед – Мехмед I Челебі – турецький султан у 1413–1421 рр.

Мурад – Мурад II – турецький султан у 1421–1443, 1446–1451 рр.

короля Владислава – див. комент. до кн. I, с. 98.

с. 75

Магомед Другий – Мехмед II – турецький султан у 1444–1446, 1451–1481 рр.

Константин – Константин XI – останній візантійський імператор, що панував у 1449–1453 рр. Походив з династії Палеологів.

с. 76

Мітелліно – головне місто острова Лесбос – Мітіліні.

короля Стефана – див. вище, комент. до кн. X, с. 11.

рацьким князем – йдеться про правителя Сербії Георгія Бранковича (панував у 1427–1456 рр.).

Давид – останній імператор Трапезундської імперії, панував у 1458–1461 рр. У 1461 р. ця держава була завойована турками.

с. 77

Ахайю – Ахайя – назва, яку римляни дали підкореній Греції у 146 р. до н. е. Намісник цієї провінції жив у Коринфі. У цьому регіоні проповідував св. Андрій Первозваний, і там було його розп'ято.

с. 78

Баязед – Баязид II – турецький султан у 1481–1512 рр.

Селімбек – Селім I – турецький султан у 1512–1520 рр.

Сулейман – Сулейман II – турецький султан у 1520–1566 рр.

Карла і Фердинанда – Карл V – імператор «Священної Римської імперії» у 1519–1522 рр. Фердинанд I (див. вище, комент. до с. 44).

Селім – Селім II – турецький султан у 1566–1574 рр.

вирвав... Кіпр – у 1192–1489 рр. на Кіпрі існувало незалежне королівство хрестоносців, у 1489 р. його було приєднано до володінь Венеції. У 1571 р. Кіпр був завойований турками.

Мурад – Мурад III – турецький султан у 1574–1595 рр.

Магомед – Мехмед III – турецький султан у 1595–1603 рр.

до Отомана – мова йде про вищезгаданого Мехмеда III, або про Ахмеда I – турецького султана у 1603–1617 рр.

бич Ашурів – натяк на Ассирію та її криваві завоювання.

с. 79

плачі Єремії – див. комент. до с. 14.

с. 80

Геллеспонту – Геллеспонт – стародавня назва протоки Дарданелли.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

(упорядники Ю. А. Мицик, О. О. Бородіна)

А

- Аарон (єврей з Возників) 434
Абдалах (батько Магомета) 946
Абдаллах – див. Овдул
Абданки (Габданки) (дім) 96, 123, 683, 845, 849
Абдельлатиф (Абдельлатиф, Абдил-Летиф) (казанський хан) 705, 923
Аблаус (Аблабій) (готський хроніст) 749, 931
Аварій (гунський правитель Угорщини) 771, 772
Авгіс (Авігіс) 837
Август – див. Сигізмунд Август
Август Октавіан (Гай Юлій Октавій) (перший імператор Римської імперії) 441, 543, 544, 546, 738, 743, 749, 768, 838, 879, 887, 903, 926, 934
Августин (св.) 463, 795, 803, 938
Авежбек (турецький воєначальник) 785
Авель 802, 942
Авзон (Децімус Авзоній Магнус) 55, 700, 839
Авраам 255, 258, 260, 542, 698, 802, 810, 812, 816, 941, 943
Авреліан (римський імператор) 929
Аврелій 551, 770
Аг Антипатр 604, 913
Агазія (дружина мазовецького князя Конрада) 107
Агамемнон 926
Агар 816
Агафокл 476
Агенор 43, 832
Агнеса (св.) 467
Агриппа I (цар Палестини) 943
Ададнірарі III (ассирійський цар) 840
Адам 323, 802, 941
Аделунг Ф. 24
Адиль-Гірей 180, 181, 859
Адольф Габсбург 554
Адольф Насауський (імператор «Священної Римської імперії») 469, 892
Адріан (римський імператор) 750, 931
Адріан I (папа) 605, 606, 913
Аеції 836
Азахіель 257
Азбальд (полководець Михаїла Куропалата) 746
Азбек (Узбек, Гійяс ад-дин Мухамед Озбег) (хан Золотої Орди) 696, 922
Азиз-хан 922
Азуп (Асуп) (половецький князь) 426, 885
Айюбіди 939, 944
Алан (вождь савроматів) 748, 750
Алан II 745
Аларих (король вестготів) 835, 837
Александр (єпископ) 905
Александр IV (папа) 111, 847
Александр Великий (Македонський) 49, 51, 74, 490, 584, 690, 691, 694, 739, 741, 768, 796, 805, 807, 811, 813, 815, 834, 835, 840, 848, 899, 924, 926, 928, 938, 941–944
Алексеев М. П. 31
Алігін (син Гермонта) 309
Алі-Гірей 221
Алі-хан (Алехам, Льхам) 705, 923
Алکید (Алківіад) 81, 842
Аллау-хан (татарський хан) 814, 946
Аляміс 52, 837
Альба (Шамуель Абу) (правитель Угорщини) 774, 935
Альба Фернардо де Толедо (князь де Альба) 557, 905
Альбан (св.) 541
Альбін 727
Альбоїн (син Андоїна, угорського правителя) 771
Альбрехт (Альберт) I Гогенцоллерн (останній прусський магістр, перший герцог Пруссії) 5, 159, 484, 485, 486, 490, 500, 511, 558, 856, 859, 895, 896, 905
Альбрехт II Фрідріх Гогенцоллерн (пруський князь, бранденбурзький маркграф) 7, 224, 487, 488, 490, 861, 864, 865

- Альбрехт I Австрійський 469, 554, 570, 892, 904
 Альбрехт II (V) Габсбург (австрійський імператор, угорський король) 142, 147, 482, 554, 778, 780, 853, 894, 904, 907, 936
 Альбрехт (комтур із Мейсенської землі) 469
 Альбрехт із Гданська (комтур хрестоносців) 475
 Альбрехт, граф Радешийський (маршалок Французької землі) 199
 Альгерд (воєначальник Вітовта) 327
 Альгімонт (син Тройната) 306, 326
 Альгімунд (син Ердзівіла) 305
 Альденбург Дітріх фон (Дітріх фон Альтенбург) (магістр хрестоносців) 474, 893
 Альді-Гірей 717, 725
 Альдона (Анна) Гедиминівна 18, 121, 317, 472, 872
 Алькульпа (Кулпа) (хан Золотої Орди) 696, 922
 Альмус (гунський князь) 772, 773, 776
 Альнпек Ян 871
 Альфонс (ферарський князь) 222
 Альфонс V (I) (неаполітанський король) 557, 905
 Амаза (Амасій) (юдейський цар) 803, 942
 Амал 837
 Амали (готський рід) 837
 Амалік 260
 Амброджій (св.) (Амвросій Міланський) 134, 852
 Аменхотеп II (фараон) 938
 Аміна (мати Магомета) 946
 Амінта I 768, 934
 Аммоніос Саккас 939
 Амурат (Мюрид) (татарський воєначальник) 175, 219, 922
 Анастасій I (візантійський імператор) 746, 929
 Анастасія (дружина Олелька Володимировича, донька Василя I) 881
 Анастасія (дружина случького князя Семена) 359, 360, 362
 Анджей (белзький каштелян) 206
 Анджей (брат угорського короля Владислава) 117
 Анджей Тенчинський (Анджей з Тенчина) 149, 150, 246, 332
 Андоїн Лангобард (угорський правитель) 741
 Андрій (Андрій Горбатий) (син Ольгерда) 319–321, 328, 409, 872
 Андрій (Андраш, Ендре) I 88, 774, 775, 843, 844, 935
 Андрій II (угорський король) 777, 778, 936
 Андрій III (угорський король) 778, 936
 Андрій (св.) Первозванний 108, 110, 343, 432, 491, 604, 824, 847, 948
 Андрій (син московського князя Івана III Васильовича) 355
 Андромаха 846
 Аніанус (св.) 770
 Анна (донька Сигізмунда I і сестра Сигізмунда II Августа) 199, 222, 224, 278, 372
 Анна (донька цилійського графа Вільгельма, друга дружина Владислава Ягайла) 134, 139
 Анна (донька Владислава II Ягеллона) 781
 Анна (донька Єлизавети Збаразької у шлюбі із В. Баворовським) 410
 Анна (донька Казимира IV) 153
 Анна (донька Фоми Палеолога) 349
 Анна (дружина Вітовта) 324, 873
 Анна (дружина Володимира Святого) 403, 880
 Анна (св.) 474, 476–478, 480–482
 Анна Габсбург (дружина Сигізмунда III) 864
 Анна Марія (з Брауншвайга, друга дружина прусського магістра Альбрехта) 487
 Антенор 750, 931
 Антіох III 887
 Антіох VI Сидет 943
 Антіох XIII Азіатський 803, 943
 Аполлінарій Молодший (єпископ у Лаодикеї) 915
 Аранія 768
 Аргеади 934
 Аргенторський (єпископ) 198
 Аргонт (король Беотії) 249, 865
 Ардер-Гіреї 710
 Аристид 397, 878
 Аристовул (палестинський цар) 943
 Аріарат (давньоперський цар) 834
 Аріас Антоні 384
 Арій 16, 557, 749, 905
 Арістотель 22, 528, 683, 738, 739, 899
 Аркадій I 53, 745, 838, 929
 Арнольф (лікар-італієць Івана IV) 636, 644
 Арон (перший абат Тинецького кляштора) 87
 Аротес 816
 Арсам (давньоперський цар) 768
 Артаксеркс III 49, 834
 Артаксеркс Лонгіман 803, 942

- Арфаксат 745
 Арфберг Генріх Дездемер фон – див. Дездемер Генріх
 Аршак (Арсак) (перший правитель Парфянського царства) 807, 840
 Аршакіди 840
 Асверус (король Сузіани) 814
 Аслам-солтан 373
 Ассармот 745
 Ассерікус (посол угорського короля Стефана) 80
 Ассур (син Сима) 806, 944
 Астіаг (мідійський цар) 807, 945
 Астрикас (угорський посол до папи) 773, 774
 Асцеллін (чернець-мінорит) 109
 Асцен (Твіскон, Аскеназ, Ашкеназ) 47, 833
 Атей 920
 Аттал (пергамський цар) 930
 Аттіла (Етело) 51, 252, 302, 546, 550, 552, 596, 688, 767, 769–771, 835, 837, 870, 934
 Аустру – див. Савська цариця
 Аушлявіус 446
 Афанасій Великий 796, 938, 939
 Ахаз (юдейський цар) 803, 942
 Ахельмунд (норвезький король) 538
 Ахеменіди 834, 837, 840, 934, 940, 944, 946
 Ахілл (Ахіллес) 70, 574, 735, 841, 925
 Ахмат-Гірей 352
 Ахмед I (турецький султан) 826, 948
 Ахмед-чауш 181, 182, 196
 Ахмет (турецький візир) 785
 Ахмет-Гірей 710
 Ахмет-паша 824
 Ачи-Гірей – див. Хаджі-Гірей
 Ашан-паша 798
- Б**
- Баба Михайло 332
 Бабенберги 896
 Баворовський (Баворський) Вацлав 410, 883
 Бажинський Ян 894
 Бажі 206, 749
 Бака 195
 Бакай (татарський хан) 182, 183, 221
 Балаклай (татарський хан) 306, 870
 Балдуїн (християнський король) 462, 463
 Бали 749
 Балинський Адам 228
 Балицький 756, 757
 Балк Герман (магістр Ордену мечоносців) 891
 Балтазар (жаганський князь) 148
 Бандебек (Бердибек) (хан Золотої Орди) 696, 922
 Банканаб (гофмейстер при угорському королеві Андрію II) 777
 Банфі Дьєрдь 246
 Банфі Криштоф 246
 Барановський А. 918
 Баратинський Григорій 661, 662
 Барбара (Бона) (мати Сигізмунда Августа) – див. Бона (Сфорца)
 Барбара (донька Казимира IV) 153
 Барбара (св.) 163, 244, 384
 Барберіні Рафаель 916
 Барбогіон (граф) 467
 Барвін (син Лешка III) 70
 Барділус (князь з Паннонії) 768
 Барич Генрік (польський дослідник) 873
 Барклай Йоганн 19
 Бароній Цезар (хроніст) 914
 Барсан 210
 Барто (син Вейдевута) 449, 452, 869, 888
 Бартош з Вишембурга 131
 Басараб I (валаський господар) 752, 931
 Басманов Петро 677
 Басманов Федір 630
 Бати-Гірей 354, 355, 363
 Батий (Бату-хан) 18, 108, 109, 304, 305, 695, 696, 710, 777, 847, 892, 922, 923
 Баторії 381
 Баторій Анджей (молодший) 245
 Баторій Анджей (старший) 245, 251
 Баторій Балтазар 245
 Баторій Криштоф (правитель Трансильванії, брат Стефана Баторія) 233, 244, 862, 887
 Баторій Сигізмунд (князь Трансильванії) 384, 878
 Баторій Стефан (польський король) 5, 7–11, 19, 185, 194, 219, 222–224, 228, 234, 238, 249, 250, 252, 253, 298, 345, 346, 381, 382, 384, 410, 422, 430, 461, 503, 516, 536, 573, 574, 587, 665, 762, 859–863, 868, 887, 890, 933
 Баязет (Баязид) I (турецький султан) 821, 822, 947
 Баязет (Баязид) II (турецький султан) 179, 327, 346, 348, 353, 363, 426, 710, 711, 825, 852, 859, 873, 885, 923, 948
 Беата (донька сицилійського короля) 781
 Бебек Єжіна 246
 Бегі-Гірей 710
 Бекеш 234
 Бел (правитель Ассирії) 806, 807
 Бела (воєначальник Мешка II) 84
 Бела (король кимврів) 301

- Бела I (угорський князь) 88, 775, 843, 844, 935
 Бела II Сліпий (угорський король) 766, 935
 Бела III (угорський король) 777, 936
 Бела IV (угорський король) 107, 111, 777, 846, 936
 Белжецький Ян 239
 Белжецькі 206, 410
 Белза Марцін 150
 Белік (гетьман Матіаша) 343
 Белісс (Еліша) 52, 837
 Бельдовський 172
 Бендекуки 769
 Бенедикт (папа) 773, 935
 Бенедикт II (папа) 475, 893
 Бенедикт V (папа) 935
 Бенедикт VI (папа) 935
 Бенедикт VII (папа) 935
 Бенедикт IX Феофілакт 85, 843
 Бенедикт XII (папа) 475, 893
 Бенедикт Нурсійський (св.) 83, 87, 90, 111, 534, 847
 Бенчовський Лаврентій 536
 Бердибек – див. Бандебек
 Беріо (готський король) 749
 Берnard (св.) 147, 546, 854
 Бернат Олесницький 133
 Бернат Штамбарський 148
 Берос 47, 833
 Бертольд (Бертольдус) (цистеріанський абат) 500
 Бестужев-Рюмін 22
 Бетель Генріх (пруський маршалок) 467
 Бетман Северин (краківський райця) 363
 Бетсубул (Тохтамиш) (татарський хан) 139
 Белявський 186, 242
 Бельський (Більський) Богдан 665, 909, 910, 917
 Бельський Йоахим 11, 13, 20, 22, 381, 839, 840, 847, 852
 Бельський Марцін 11, 13, 14, 20, 22, 24, 31, 161, 188, 349, 589, 839–841, 846–848, 850, 852–857, 860, 874, 876, 911, 929
 Берманський Марцін 248
 Беховський Петро (польський шляхтич) 652, 653
 Биля 567
 Биліна 241
 Бібрак 207, 208
 Бівой (чоловік Каші (Казі)) 561
 Білецький 766
 Білий Станіслав (троцький каштелян) 352
 Більський 379
 Бірнік 231, 232
 Біруля (козак з Низу) 174, 175, 177, 430
 Бледовський 241
 Блондус (Блондус Флавій) 53, 837
 Боболецький (слуга І. Підкови) 431, 432
 Богдан (син Лешка III) 70
 Богдан Григорій 175
 Богдан II (молдавський господар) 146, 147, 753, 854, 932
 Богдан III (молдавський господар) 754–756, 932
 Богдан Лепушняну (син Олександра, молдавський господар) 185, 186, 190–192, 194, 210, 760, 761, 860, 933
 Богданко (козацький вождь) 221
 Богданов А. 33
 Богомолець Францішек 20, 31
 Богуцький 219
 Божездажи 683
 Бокій 432 (шляхтич з Волині)
 Болеслав (каліський князь) 120
 Болеслав (опольський князь) 120, 263
 Болеслав (син Вацлава) 275
 Болеслав (син Лешка III) 70
 Болеслав (скотавський князь) 115
 Болеслав I Хоробрий (син Мечислава і Дубровки) 18, 80–83, 86, 89, 269, 401, 403, 442, 458, 490, 491, 683, 841–843, 879, 888, 890, 907
 Болеслав II Сміливий (син Казимира I) 87, 88–90, 116, 403, 458, 459, 843, 844, 880
 Болеслав III Кривоустий (син Владислава Германа і Юдити) 12, 90–100, 263, 275, 459, 844–846
 Болеслав IV Кучерявий (син Болеслава Кривоустого) 98, 100, 101, 103, 104, 275, 337, 459, 846
 Болеслав V Сором'язливий (Пудикус, Пудик) 12, 106–111, 262, 307, 427, 465–468, 710, 777, 846, 847, 850, 870, 885, 891
 Болеслав I Грізний (чеський король, син Вратислава) 79, 569, 570, 842, 906
 Болеслав II Благочестивий (Милостивий) (чеський князь) 82, 570, 841, 843, 906
 Болеслав III Рудий (чеський король) 570, 906
 Болеслав IV (мазовецький князь, брат Конрада) 115, 145, 337, 570, 854, 874, 907
 Болеслав Свідницький 123
 Бона (Сфорца) (друга дружина Сигізмунда I, мати Сигізмунда Августа) 6, 23, 159, 350, 368, 417, 486, 856, 877
 Бонари 206

- Боніфації (єпископ) 541
 Боніфації IX (папа) 477, 478, 893
 Боняк (половецький князь) 426
 Боратинський Андрій 369
 Боратинський Іван 370
 Борживой (син Гостивіта) 568, 569, 907
 Борживой II (чеський король) 93, 94, 570, 845, 907
 Борис (князь полоцький) 129, 305, 306, 851, 870
 Борис (литовський князь, брат Владислава Ягайла) 129, 131, 319, 409
 Борис (св.) 306
 Борис (син Володимира Святого, новгородський князь) 403
 Боркус (Боркуш) (син Палемона) 303, 304, 870
 Борнеміса 238, 239
 Боруховський Ян 246
 Боряк Геннадій 28
 Ботеро Джованні (італійський хроніст) 22
 Ботулицький Петро 246
 Бочкай Єжіна 246
 Бранд Герман (магістр хрестоносців) 464
 Бранд Себастьян (німецький хроніст) 441
 Брандт (кардинал з Плаценти) 139
 Бранкович Георгій – див. Іржик
 Братислав (брат Спітигнева) – див. Бржетислав II
 Бржетислав (Бретислав, Братислав) I (чеський король) 84, 86, 570, 843, 906
 Бржетислав II (Бретислав, син Вратислава, чеський король) 87, 90, 91, 570, 843, 844, 907
 Бренн (Бреннус) 742, 835, 928
 Брест Куявський 224
 Брехуненко В. А. 28
 Бригіда (св.) 134, 140, 852
 Броги 683
 Брогловські 479
 Броневський 239
 Броневський Станіслав 381, 759
 Броньовський 191
 Брудзинський Войцех 357
 Брутенус – див. Прутенус
 Брюгенау Венемар фон (інфляндський магістр) 873
 Бубар-Гіреї 710
 Бугарський Войцех 653
 Буда (брат Аттіли) 771
 Бужинський Єронім 206
 Булат 652
 Буляков Іван 658
 Бурнаш (татарський хан) 354
 Бурхард Й. 33
 Бусірид (Бусіріс) 664, 917
 Бутав (син Ольгерда) 319, 409
 Бутурлін Василій 177, 850
 Бучацький – див. Творовський-Бучацький Миколай
 Бучацький Варфоломії 147, 338, 854
 Бучацький Михайло 332, 335, 753, 764
 Бучацькі 331, 333
 Бяліви 683
 Бялобжеський Марцін 245, 246
- В**
- Вадвіці 683
 Ваєр 233, 234
 Ваєр 674
 Ваза 839, 897
 Вайда Януш (угорський королевич, семигородський воєвода) 167, 557
 Вайєр Ернест 459, 514
 Вайс 250
 Вайцау Людольф Кеніг фон (магістр хрестоносців) 475, 893
 Валент (Валентиніан I) 749, 931
 Валент (єгипетський гностик) 915
 Валеріан (віленський єпископ) 309, 382
 Валеріан (тиран) 628
 Валеродус Конрад (Конрад фон Валенрод, Конрад фон Вальпольт) (магістр хрестоносців) 324, 477, 873, 893
 Валуа 195, 860
 Валуа Маргарита 198, 860
 Вальгата 780
 Вальдемар I Великий (король Данії) 539, 901
 Вальдемар IV Аттердах (король Данії) 849
 Вальпольт Конрад фон – див. Валенрод Конрад
 Ванда (донька Крака) 17, 63–66, 193, 839
 Вандал (Вандалус) 52, 745, 837
 Вандаларій 837
 Ванк (мазовецький князь) 472
 Ваповський 355
 Ваповський Анджей 206
 Ваповський Бернард 10, 22, 24, 329, 409, 590, 874, 885, 911, 913, 929
 Вапольт Генріх фон (магістр хрестоносців) 463, 464
 Варвара (св.) 491
 Вармо (син Вейдевута) 449, 453
 Варсиус з Міхалова 133, 328
 Варфоломій (св.) 82, 412, 884
 Варшевицький 822
 Варшо (краківський каштелян) 112

- Варшовці (дім) 95
 Василій Великий (св.) 412, 588, 884
 Василій Димитрович 647, 648
 Василій II Болгаробієць (візантійський імператор) 403, 890
 Василій Рогволод – див. Рогволод Василій
 Василій Степанович (секретар Івана IV) 658
 Василь (смоленський староста) 134
 Василь I (великий князь московський) 134, 326–329, 852, 873, 881
 Василь II Сліпий (великий князь московський) 874
 Василь III Іванович (син Івана III) 24, 158, 164, 355, 360, 367, 370, 577, 582, 583, 585, 595, 626, 627, 678, 696, 704–706, 710, 855, 876, 908, 910, 916, 921, 923
 Василь Корибутович 410
 Василь Костянтинович 695, 921
 Вацек 94
 Вацлав (Вячеслав) I Святий (чеський князь) 79, 262, 563, 569, 842, 906
 Вацлав (імператор «Священної Римської імперії») 477, 478, 554, 893
 Вацлав (легницький князь) 126, 850
 Вацлав (син Собеслава) 570
 Вацлав (син Ярослава Святополковича) 403
 Вацлав (тешинський князь) 144
 Вацлав I (III) (син Отокара, чеський князь) 570, 907
 Вацлав II (чеський король) 117–119, 128, 194, 848, 851, 907
 Вацлав III (чеський князь) 907
 Вацлав IV (чеський король) 128, 851, 907
 Вацлав Ристницький 152
 Вежбента Мацей 9
 Вейдеут (Вейдеутус Летальян, Венедут) (пруський князь) 12, 17, 301, 443, 447, 449, 457, 869, 888
 Вел-ага-паша (командувач яничар) 714
 Велеславін Даніель Адам 10
 Величко Самійло (український літописець) 21, 33
 Велізарій 49, 835
 Вельфи (баварські і саксонські герцоги) 905
 Вельямінови (воєводи) 176
 Венгауз Мартін Тойсес фон (Мартін Трухзес фон Венгцгаузен) (пруський магістр) 484, 894
 Венглінський 758
 Венедут – див. Вейдеут
 Венет Миколай з Лєпля 176
 Венжики 683
 Веняви 683
 Венявчик Ян Менжик 333
 Вер Луцій 544, 903
 Вергілій 22, 203, 688, 694, 738, 811, 921
 Вернадський В. 28, 30
 Вернек з Ринна (краківський житель) 124
 Вероні (молдавський гетьман) 215
 Веспасіан (давньоримський імператор, родоначальник династії Флавіїв) 803, 942
 Весталій 55
 Вельтброд (св.) 541
 Вернек 241
 Ветор Г. 9
 Вибрановський 241
 Виговський Данило 850
 Вижга Станіслав 188
 Виробіш Анджей (польський історик) 5
 Виробослав (шляхтич) 468
 Висимеж (син Лешка III) 70
 Висковатий Іван 655, 657, 659, 916, 917
 Висковатий Третяк 651
 Вислий (Висхлий, Мясоед) Костянтин Семенович 637, 652, 916
 Вишимир 60, 61, 193
 Вишневецький 242
 Вишневецький Адам 246, 667, 670, 864, 917, 918
 Вишневецький Дмитро 167, 168, 429, 430, 726, 857, 886
 Вишневецький Костянтин Іванович 175, 667, 859, 918
 Вишневецький Михайло 237, 365, 430, 765, 766, 863, 886, 933
 Вишневецький Олександр (гетьман Війська Запорозького, черкаський староста) 430, 864, 886
 Вишневецький Ярема 933
 Вишневецькі (князі) 365, 409, 410, 681, 765, 883, 919
 Вишневський М. 11
 Вігілій (папа) 606
 Вігунд (син Ольгерда) 319, 409
 Візеслава (дружина Болеслава Сміливого) 88
 Вікінд (син Монтвіла) 304
 Віктор (римський князь) 551
 Вільгельм (імператор) – правильніше Річард Корнуельський
 Вільгельм (цилійський граф) 134

- Вільгельм Габсбург (австрійський князь) 130, 851
 Вільгельм III (баварський правитель) 853
 Віндика (староста на Глинянах) 337
 Вінтерштедт Шенк фон (пруський магістр) (Фольквін) 891
 Вінцент (гнезненський архієпископ) 145
 Вінцентій (польський воєвода) 131
 Вінцентій з Шамотул (руський староста) 334, 335
 Віслав 70
 Віталій (св.) 178, 364
 Вітень (литовський князь) 17, 117, 303, 310–313, 317, 470, 471, 848, 870
 Вітовт (Вітольд, литовський князь, брат Владислава Ягайла) 18, 127, 131–139, 146, 285, 319–322, 324–334, 336, 351, 366, 386, 409, 419, 425, 477–480, 586, 589, 603, 695, 696, 710, 727, 850, 852, 872, 875, 910, 911, 913, 921, 922
 Владивой (чеський князь) 906
 Владика Олександр (посол) 182
 Владислав (син Лешка III) 70
 Віт (св.) 534, 569, 744
 Владислав (Ласло) I Святий (угорський король) 775, 776, 844, 922, 935
 Владислав (Ласло) II (угорський король) 776, 935
 Владислав (Ласло) III (угорський король) 777, 936
 Владислав (Ласло) IV Кун (Половець) (угорський король) 111, 117, 777, 847, 848, 936
 Владислав (Ласло, Вуласлав) (легендарний угорський герой) 696, 922
 Владислав (син Сигізмунда III, майбутній король Речі Посполитої Владислав IV) 261
 Владислав I (чеський король) 570, 907
 Владислав II (чеський король) 570, 906
 Владислав I Герман (син Казимира I) 87, 89–93, 275, 343–345, 459, 844
 Владислав II Вигнанець (син Болеслава Кривоустого) 33, 96, 98–101, 845
 Владислав Локоток 115–121, 194, 263, 312, 315, 317, 459, 469, 470–474, 672, 673, 683, 848, 850, 871, 892, 919
 Владислав II Ягайло (Ягелло) 12, 18, 127, 129–135, 137–141, 146, 157, 194, 222, 263, 319–332, 334–336, 387, 406, 409, 425, 477–482, 584, 586, 589, 710, 778, 850–852, 872
 Владислав (III) Варненчик (Уласло I) (польський та угорський король) 13, 140–145, 329, 335, 337, 557, 778–780, 822, 853, 854, 874, 905, 936, 947
 Владислав (Уласло) II (чеський та угорський король) 153–155, 159, 358, 367, 752, 932
 Владислав II Ягеллон (Уласло II) (чеський та угорський король) 150, 151, 342, 570, 781, 855, 875, 906, 907, 936
 Владислав III (Індржих) 907
 Владислав I (мазовецький князь) 145 854
 Владислав Опольський 123, 124, 129, 132, 850
 Владислав II Дракула (господар Валахії) 144, 752, 853, 932
 Владислав Погробок 570, 907
 Власта (служниця Лібуші) 563–567
 Власьєв Афанасій 27, 667, 668, 918
 Влодек Мацей 757
 Влодзімеж (краківський воєвода) 108
 Влостовський Дзежек 333
 Воєн (син Мнати) 567
 Войдат (син Кейстута) 319, 409
 Войдило (швагер Ягайла) 319, 872
 Война (підскарбій Великого князівства Литовського) 236
 Война (ротмістр війська Романа Коширського) 176
 Войцех (гнезненський архієпископ) 139
 Войцех (краківський вїйт) 120
 Войцех (св.) 81, 82, 139, 142, 147, 149, 269, 424, 440, 457, 458, 467, 474, 541, 563, 773, 842, 890
 Войшелк (син литовського князя Мендовга) 114, 308, 871
 Волович Остафій 237, 246
 Воловичі 483
 Володар (Володор) Ростиславович (перемиський князь) 845, 852
 Володимир (волинський князь) 314
 Володимир (руський князь) 104
 Володимир Володорович (син Володора, перемиського князя) 845
 Володимир Всеволодович (Мономах) 880, 885
 Володимир Ольгердович (київський князь) 322, 326, 409
 Володимир Святий (Володимир Святославич, Володимир Великий) 86, 355, 402, 403, 582, 603, 604, 611, 612, 843, 870, 876, 880, 915, 924
 Володимир Юрійович (син володимирського князя Юрія Всеволодовича) 921
 Волохова (бояриня, «мамка» Димитрія) 917
 Воля (литовський шляхтич) 483
 Вольгімінський 238

Вольквін – див. Фольквін
 Вольський Миколай 8, 248, 437, 864
 Вольський Станіслав 186–188
 Вольф Ю. 880
 Вольфрам Ян 150
 Вонтробка Станіслав (сондецький каштелян) 342
 Воронеж Василь 232
 Воронежські 410, 883
 Воротинський І. Р. 919
 Воротинські 408
 Вратислав (Братислав) (син Борживоя) 568, 569, 906
 Вратислав II – див. Бржетислав II
 Всеволод (князь) 104
 Всеволод (син Володимира Святого, володимирський князь) 403
 Всеволод Ольгович 885
 Всеволод Юрійович (син володимирського князя Юрія Всеволодовича) 921
 Всеволод Ярославич (перяславський князь) 403, 880
 Вуласлав – див. Владислав (Ласло)
 Вяземський Афанасій 640, 644, 645, 658, 916
 Вятко 402, 879
 Вячеслав (син Володимира Святого, новгородський князь) 403

Г

Габрагаїм (Ібрагім) (казанський хан) 705, 923
 Габріель (граф з Тенчина) 155
 Габсбурги 14, 15, 23, 853, 895, 936
 Гавриїл (молдавський логофет) 185
 Газі-Гірей I 878
 Галицький Станіслав 371
 Галіндо (син Вейдевута) 449, 452, 869, 888
 Галл Анонім (придворний хроніст Болеслава I) 841, 890
 Галлюс (св.) 315
 Галятовський Йоаникій 21
 Гамрат Петро (краківський єпископ) 380
 Гамрати 749
 Ганнібал (молдаванин) 766
 Ганнібал 98, 440, 846, 887
 Ганс з Кельна 228
 Гара Ладислав 142
 Гарабурда Михайло 231, 233, 242, 862
 Гаральд I Горфагер (норвезький король) 901
 Гаринки 749
 Гарниші 749
 Гарткнох Христофор (німецький історик та юрист) 19

Гаршналоп (половецький князь) 426, 885
 Гасан-паша 785
 Гасан-чауш 182
 Гассенкамп Р. 5
 Гато (майнцький князь) 546
 Гауденціус (гнезненський архієпископ) 81
 Гаут (Гапт) 837
 Гаштольд (воєначальник ВКЛ) 313, 370
 Гаштольд Ольбрахт 355
 Гаштольди 302, 305
 Гая 928
 Гваньїні Амброджо б, 421
 Гваньїні Амброджо де Ріццоні б, 7
 Гваньїні Клара б
 Гваньїні Олександр (Алессандро) 5–33, 35, 39, 299, 399, 439, 497, 529, 575, 689, 831–836, 838–842, 846–848, 852–855, 859, 860, 863, 865, 868–872, 874, 875, 877–892, 895–919, 921, 922, 924–932, 934–947
 Гваньїні Франческа б
 Гвозді 635
 Гвоздь Андрій 635, 636
 Гдешинський 764
 Гедеон (краківський єпископ) 103
 Гедеон (легендарний татарський вождь) 694
 Гедеон (плоцький єпископ) 465
 Гедеон 260
 Гедимін (великий князь литовський) 17, 18, 119, 121, 303, 312–318, 390, 409, 410, 471, 472, 848, 850, 857, 870, 872, 883
 Гедиміновичі 17, 850
 Гедрило (литвин) 469
 Гедройці 309, 310, 348
 Гедрус (Гедройць) (син Трабуса) 309
 Гедрус (зять Кукувойта) 306
 Гейза (Геза) (князь Угорщини) 773, 775, 776, 935
 Геза I (угорський князь, син Бели I) 844, 935
 Гейза (Геза) III (II) (угорський король) 776, 935
 Гектор 98, 387, 759, 846
 Гекуба 846
 Геліогабал (давньоримський імператор) 664, 917
 Гелісс 745
 Гельдуенський (граф, магістр хрестоносців) 456
 Гельдрінг Гартман фон (Гартман фон Гельдрунген) (магістр хрестоносців) 468, 892
 Генерардус (саксонський шляхтич) 466

- Генрік (Генріх Анжуйський (Валуа)) 194–199, 202, 204, 209, 210, 219, 222, 223, 230, 381, 859, 860, 878
 Генрік (брат Болеслава Кучерявого) 102, 104
 Генрік (легницький князь) 115
 Генрік I Бородатий (вrocławський князь) 106, 107, 847
 Генрік II Побожний (чоловік св. Ядвіги) 107–109, 847
 Генрік III Пробус 114–117, 469, 848, 892
 Генрік V Залізний (князь жаганський і глогівський) 120, 850
 Генріх (сілезький князь) 467
 Генріх (комтур з Плоцька) 469
 Генріх (пруський маршалок) 308, 316, 872
 Генріх (син Болеслава Кривоустого) 99, 100
 Генріх (син мазовецького князя Семовита) 325
 Генріх IV Бурбон (французький король) 860
 Генріх I (імператор «Священної Римської імперії») 554, 904
 Генріх III (імператор «Священної Римської імперії») 85, 774, 843, 860, 935
 Генріх IV (імператор «Священної Римської імперії») 90, 94, 95, 844, 845
 Генріх V (імператор «Священної Римської імперії») 845
 Генріх VI Штауфен (імператор «Священної Римської імперії») 463, 891
 Генріх VII Люксембурзький (імператор «Священної Римської імперії») 469, 893
 Генріх Ельблонзький 145
 Генріх I Саксонський 538, 541, 556, 901, 902
 Генріх IV (німецький король) 88, 843
 Генріх Хорутанський (чеський князь) 570, 907
 Георг Фрідріх (бранденбурзький маркграф) 246, 251, 864, 865
 Георгій (Ідзі, Юрій) (св.) 136, 201, 262, 352, 384, 406, 467, 767
 Георгій з Белза (белзький намісник) 127
 Георгій Ярославич 403, 404
 Гераклід (Гераклідес Деспот) 7, 155
 Геракліт 22, 688
 Герард 775
 Герберштайн Сигізмунд (австрійський дипломат і мемуарист) 11, 23–26, 28, 33, 612, 664, 694, 907–916, 919
 Гербурт Вацлав 129
 Гербурт із Дзедзилова (ротмістр) 229
 Гербурт Миколай 186–191, 762
 Гербурт Міклош 129
 Гербурт Северин 757
 Гербурт Фрідріх 129, 371
 Гербурт Ян (сяноцький каштелян) 197
 Гербурти 129, 206, 371, 749
 Геріон 671, 918
 Герман з Ельблонга (комтур хрестоносців) 475
 Германовський Павло 229
 Гермонт (син Свінторога) 309
 Геродот (Галікарнаський) 22, 48, 417, 523, 834, 837, 920, 921, 930
 Герсе Іштван Петті де (барон на Шробові) 434
 Герснуген Генріх (інфляндський магістр) 467
 Гертруда (дружина угорського короля Андрія II) 777
 Гертруда (св.) 485
 Гестімюлюс (син хорватського короля) 569
 Гестіус Ференц (воєначальник семигородського князя) 791
 Гессус Васнодус 791
 Гілімер (Гелімер) 50, 835
 Гиркас (магдебурзький шляхтич) 467
 Гібут (син Куноша) 304
 Гідасп (Гістасп) (давньоперський цар) 768, 934
 Гіжицький 228
 Гіз де (герцог) 207
 Гізульф (італійський король) 772
 Гільдегардіс (панна-черниця) 546
 Гільсен Роберт 506
 Гінвіл (Георгій) (син Мінгайла) 305, 306
 Гіндель 237
 Гінка з Рогова 134
 Гінки 749
 Глебович Миколай 351
 Глебович Ян 247
 Глинська Олена 855, 856
 Глинський Василь 348, 359, 360, 367
 Глинський Михайло 18, 157, 348, 356–362, 365, 367, 585, 855, 876, 910
 Гліб (св., син Володимира Святого) 306, 403
 Гліб (син Василя Рогволода) 306
 Гліб (смоленський князь) 326
 Гловач Ян з Богуша 133, 328
 Гловінський Дзержек 349
 Глуховський Ян 11–13, 22
 Гневомир (поморський князь) 94, 95, 845
 Гневошев 228
 Гноїнський Ленарт 374, 375
 Гогго (син Вейдевута) 449, 454

- Гогенлоє Генріх фон (магістр хрестоносців) 892
 Гогенлоє Готфрід фон (магістр хрестоносців) – див. Голох Готфрід фон 892
 Гогенштауфени 905
 Годзамби 683
 Годули 683
 Годунов Борис 13, 665–667, 677, 681, 917–919
 Годунова Ірина (дружина царя Федора) 918
 Годунови 918
 Гожов 144
 Гоздави 683
 Гозій Матвій 11
 Гозій Станіслав (кардинал) 178, 381, 382, 844
 Гойський Гаврило 666, 917
 Голин Марцін фон 311
 Голяф 119, 848
 Голінський Марцін (польський хроніст) 21
 Голіцин 672
 Головін Василь 244, 516
 Головін Іван 177
 Голох Готфрід фон (Готфрід фон Гогенлоє) (магістр хрестоносців) 469, 892
 Голубок 240
 Голуховський Семен (генеральний писар Війська Запорозького) 21
 Гольський 764
 Гольша (Гольшан) (син Трабуса) 309
 Гольшани (Гольшанські) 310, 348
 Гомер 22, 47, 51, 203, 300, 694, 833, 835, 841, 848, 921, 925
 Гонзаги 396
 Гонорій (імператор) 53, 745, 835, 838, 929
 Гонорій III (папа) 464, 891
 Гонсевський Олександр 668
 Горації 877
 Горецький 676, 764
 Горимир 568
 Горицький (граф) 744
 Горський 479
 Горський Станіслав 248
 Горшуген Генріх фон (Генріх фон Гаймбург) (інфляндський магістр) 308, 871
 Гослицький 229
 Гостивіт (син Неклана) 568
 Гостовінус Балтазар 382
 Гостомський Ансельм 228, 243, 247
 Готгард (граф Лукашовиць) 427, 885
 Граб'янка Григорій (український літописець) 21
 Грабовецький Гжимальчик Габріель 514
 Грабовські 479
 Градива 410
 Граля Єронім 917
 Граматик Саксон 901
 Гранс (Грансіс) 305
 Гранус (брат Нерона) 548
 Граціан (імператор) 53, 750, 769, 838, 931
 Григорій I Великий (Двоєслов) (папа, св.) 53, 307, 412, 533, 838, 884
 Григорій VII Гільдебрандт (папа) 844, 891
 Григорій IX (папа) 107, 465, 466, 500, 847, 891, 896
 Григорій XI (папа) 128, 851
 Григорій XII (папа) 478, 818, 893, 947
 Григорій XIII (папа) 9, 382, 408, 678, 860, 863–865, 878, 919, 947
 Григорій з Сянока (Сяноцький, львівський архієпископ, гуманіст) 144, 854
 Григорій Назіанський (Богослов) 412, 884
 Гридзельди 765
 Гризельда (дружина Яна Замойського) 244
 Гриміслава Інгварівна (мати Болеслава Сором'язливого) 111, 847
 Грифи (дім) 105, 683
 Гроф Юліан (підданий Родерика, короля вестготів) 750
 Груба (дружина Незамисла) 567
 Грудзенський Стефан 246
 Грудзецький Анджей 248
 Грудзинський 248
 Грудзинський Петро 243
 Грушевський М. 31, 850
 Гудвіць Петро 151
 Гуїла (семигородський князь) 744
 Гумал (Хулмул, Хуміл) 837
 Гуменник 755
 Гуняді (Хуняді, Корвин) Матіаш (угорський король) 150–153, 339, 340, 342–344, 374, 657, 744, 780, 781, 855, 875, 905, 929, 936
 Гуняді (Хуняді, Корвин) Ян (Янош) (батько Матіаша Гуняді) 143, 779–781, 823, 853–855
 Гус Ян 16, 138, 330, 543, 852, 874, 903
 Гусакасан (перський король) 152, 343
 Густав I Ваза 897
 Гутовські 749
 Гухтенгайн Хассо ву (староста бранденбурзького маркграфа Оттона) 850
 Гуюк (монгольський хан) 923
 Гюнтер (магістр хрестоносців) 892
 Гюнтер Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») 554

Д

- Д'Амато Д. 6
 Дабровський Козарин 634
 Давид (гродненський староста) 316, 470, 472, 872
 Давид (імператор Трапезундський) 823, 824, 948
 Давид (син Георгія Ярославича) 404
 Давид (цар ізраїльський) 255–257, 259, 260, 526, 664, 802, 848, 940, 941
 Дальбін Бернгард 10
 Дамас (Дамасій I) (папа) 53, 606, 838
 Данило (московський князь) 582, 909
 Данило Галицький (Данило Романович) 18, 112, 307, 404, 847, 848, 870, 871, 881
 Данка (дружина Воена) 567
 Даразі (Хіст) 939
 Дарій I (перський цар) 691, 768, 807, 920, 934, 944
 Дарій III Кодоман 768, 805, 934, 844
 Дафна (Дапсне) 742, 928
 Дашко (перемиський староста) 122, 849
 Дашкович Остафій 19, 360, 362, 370, 372, 377, 378, 876
 Деброки 749
 Девкаліон 738, 927
 Девлет-Гірей I (кримський хан) 859, 924
 Дембінський 242
 Дембінський Валентин герба «Равич» 171, 174, 224, 246, 487, 861, 895
 Дембінський Еразмус – див. Дембінський Валентин
 Дембінський Мацей 231, 232
 Дембінський Якуб герба «Равич» 342–345, 875
 Дербал (вождь болгар) 746
 Дерсняк (підчаший Болеслава Кривоус-того) 93
 Дерсняки 749
 Децій (давньоримський імператор) 628, 916
 Децій Йодок 360
 Джаладин (син перекопського хана) 365
 Джанібек – див. Занабек
 Джанібек II 922
 Джевицький (Древицький) Миколай 332, 874
 Джемлік 241
 Дженкінсон Ентоні 11
 Джованні (міланський князь) 417
 Джучі (татарський хан) 922
 Дзержек (кужимський князь) 569
 Дзержек 191, 762
 Дзержек з Ритвян 141
 Дзякл (син азійського князя) 717
 Дзялинські 206
 Дивон (Діон Хризостом) 441, 888
 Димитрій (князь друцький) 307
 Димитрій (путивльський князь, помилково названий московським) 581, 584, 910
 Димитрій (син Івана IV) 665, 666, 917
 Димитрій Іванович – див. Лжедимитрій I
 Димитрій Іванович (Дмитрій Донський) (московський князь) 318, 355, 872
 Димітровський 175
 Динга (молдавський господар) 185
 Діастерій (Діоскор, александрійський єпископ) 611, 915
 Діодор Сицилійський 22, 51, 690, 748, 836, 920, 930
 Діоклетіан (давньоримський імператор) 552, 743, 846, 904
 Діонісій (кардинал) 142
 Діонісій Александрійський 796, 938, 939
 Діонісій Молодший 628, 916
 Діпольд Кікежиц з Ельзасу 136
 Дітріх (маркграф) 842
 Длугош Ян (польський хроніст) 10, 15, 18, 22, 302, 401, 460, 474–475, 748, 839, 849, 852, 869, 870, 913, 929
 Дмитрій (кардинал естергомський) 129
 Дмитро (Дмитрій, син Івана III) 355
 Дмитро (київський воевода) 353
 Дмитро (литовський князь) 328
 Дмитро (татарський хан) 318
 Добек Ян 248
 Доброгнева – див. Марія-Доброгнева
 Доброгост із Шамотул (познанський каштелян) 330
 Добросоловський Рожиц 190, 192
 Добростеп 755
 Довгерд (кам'янецький староста) 331
 Довгирд (віленський воевода) 336
 Довгот (син Кейстута) 319, 409
 Довмонт (Довмант) (литовський князь) 241, 308–310, 863, 871
 Довойни (рід) 305
 Довсирунг 387
 Доленги 683
 Домарат з Пезхна (генеральний староста Великої Польщі) 131, 851
 Домени 683
 Доміціан 835
 Донан (син Явана) 837
 Дорогостайський Криштоф Монвид 8, 237, 687
 Дорогостайські 359, 686
 Дорота (св.) 117

Доротея (сестра датського короля, дружина прусського магістра Альбрехта) 486
 Драгомира (дружина чеського князя Вратислава) 569, 906
 Дрімбен Ульріх фон (комтур Топяли) 872
 Дрогойовський Ян 762
 Дроевський Ян Томаш 245
 Дроевські 206
 Друз (пасерб імператора Августа) 546
 Друз Германік (Гай Клавдій Друз Германік) 550, 904
 Друцькі 360
 Дуби 683
 Дубровка (донька Болеслава I Грізного) 79–81, 842
 Дуземер Генріх (Генріх Дуземер фон Арфберг) (магістр хрестоносців) 476, 893
 Дuzенбург (Дуйзбург) Петро фон (хроніст) 453, 471
 Дулеба 402, 879
 Дульська (підскарбівна коронна) 245
 Дульський 206
 Дульський Ян 246, 864
 Дунін 338
 Дунін Петро 224, 246, 342, 874
 Дуриг Конрад фон (Конрад фон Тюрінген) (магістр хрестоносців) 464, 465, 891
 Дюмененські 207
 Дюринг Фрідріх фон (пруський магістр) 484
 Дячок Олег 5, 6, 10, 12, 19, 28, 30, 32
 Дьєрдь (Єжі, Юрій) (вараждинський єпископ) 381, 759, 878, 933

Е

Ебер Пауль 21
 Еванс (англійський археолог) 927
 Евтропія (сестра св. Ніказія) 770
 Егідій (св.) 90, 844
 Едига (Едігей, Єдигей, Ідігу) (воєначальник Тамерлана) 327, 852, 873, 922
 Едмунд (шведський правитель) 929
 Ейксіс 305
 Еккус (римський командувач) 770
 Ектан 745
 Ельжбета (внучка польського короля Казимира III) 123, 124, 778, 849
 Ельжбета (донька Владислава Локотка, сестра Казимира III) 124, 130, 849, 850
 Ельжбета (донька імператора Фердинанда, перша дружина Сигізмунда Августа) 163, 378, 380

Ельжбета (донька Казимира IV) 153, 754, 755
 Ельжбета (дружина Казимира IV Ягеллончика) 342, 344
 Ельжбета (померла донька Казимира IV) 855
 Ельжбета (угорська королева, донька Сигізмунда, дружина Альбрехта II) 142, 778, 779, 781
 Ельжбета Боніфація (донька Ядвіги і Владислава II Ягайла) 133
 Ельзаські (князі) 556
 Ельзевіри 19
 Емерик (син угорського король Іштвана I Святого) 83
 Емерик (Імре) (угорський король, син Бели III) 777, 936
 Емерик з Перена 142
 Емерих 60, 61
 Ердзівіл (син Живібунда) 304, 305
 Ерік (шведський король) 745, 746, 929
 Ерік (шведський король, син Едмунда) 929
 Ерік I (IX) Святий (шведський король) 929
 Ерік VII Померанський (датський король) 139, 853
 Ерік XIII Померанський (датський і шведський король) 480, 894
 Ерік XIV (шведський король) 174, 178, 514, 515, 858, 897, 898
 Ерік II (західнопоморський король) 338, 875
 Ерікс (Еріс) 671, 918
 Ерлігаузен Конрад фон (Конрад фон Ерліхсгаузен) (пруський магістр) 145, 482, 854, 894
 Ерлігаузен Людвіг (Людвіг фон Ерліхсгаузен) (пруський магістр) 148, 149, 482, 483, 854, 855, 894
 Ерліхсгаузен (Ерліхсгаузен) Конрад фон – див. Ерлігаузен Конрад – фон Ерманарих (готський цар) 837
 Ернест (син імператора Максиміліана) 222
 Ернст (баварський правитель) 853
 Ернст (саксонський курфюрст) 556, 905
 Естерська (пані) 665, 917
 Ецин-Гірей – див. Хаджі-Гірей
 Еццо (лотаринзький палатин) 842

Є

Євгеній IV (папа) 142, 606, 853, 854
 Євдокія (сестра київського князя, дружина Мечислава) 90

Євсевій Кесарійський 803, 833, 942
 Євтихій 611
 Єгошія 946
 Єгухан (Угедей) (монгольський хан) 710, 923
 Єдигей – див. Едига
 Єжі (львівський єпископ) 344
 Єзра (біблійний священник з роду Аарона) 802, 942
 Єзекііль (Іезекііль) 400, 801, 879, 940
 Єзекія (юдейський цар) 803, 834, 942
 Єзовицький 229
 Елена (дружина литовського князя Олександра) 349, 350, 355, 356, 358, 367
 Елена (св.) 803, 823, 943
 Єлизавета (Ельжбета) Габсбург 854
 Єлизавета (св.) 471
 Єлсей (біблійний пророк) 810, 946
 Єлієзер (слуга Авраама) 941
 Єліти 683
 Єналей (Джан-Алі) (ставленник московського князя в Казані) 923
 Єнджей (познанський єпископ) 482
 Єнджей (шляхтич з Мазовії) 473
 Єремія (біблійний пророк) 695, 747, 826, 930, 948
 Єремія (молдавський воєначальник) 211, 214–216
 Єремія Могила (молдавський господар) 762, 765, 933
 Єронім (Ієронім) (св.) 53, 401, 745, 796, 838, 879, 938, 939
 Єронім (руський воєвода) 222
 Єронім Празький 543, 903
 Єсса (Гез I) (угорський князь) 80, 842

Ж

Жарновський Ян 136
 Жеребці 683
 Жешотек Анджей 188
 Живібунд (Живібунт, Живібуд) (литовський князь, син Кернуса) 304, 870
 Жижка Ян 16, 330, 557, 874
 Жолкевський Станіслав 239, 246, 249, 863
 Жуан II (португальський король) 940

З

Забжезинський Ян 356, 358, 359, 585, 910
 Завіші 479
 Загоровський 766
 Задовський 219
 Закари 550
 Закліка з Меджигужа 132, 851
 Залеський 219

Зальц Генріх фон (Герман фон Зальц) (магістр хрестоносців) 307, 464, 465, 870, 891, 896
 Заміхан – див. Батий
 Замоїський 376, 878
 Замоїський Миколай 373
 Замоїський Станіслав 172
 Замоїський Томаш 882
 Замоїський Ян 197, 224, 228, 234, 237–239, 244, 245, 248, 249, 763, 861, 864, 933
 Замоїські 206
 Занабек (Джанібек, Джамбек) (хан Золотої Орди) 696, 922
 Заргенгаузен Гантес (Анно фон Зангергаузен) (магістр хрестоносців) 468, 892
 Заремби 683, 749
 Заславський (Януш або Михайло) 229, 862
 Заславський Іван 409
 Заславський Януш 862, 883
 Заславські 317, 408, 881
 Заторський Петро 161
 Захар'їн Яків 360
 Захара-Вавжиньчик М. 870
 Захарлич Яків 351
 Збаразька Єлизавета (дружина Вацлава Баворовського) 883
 Збаразька Маргарита (дружина С. Чермінського) 883
 Збаразький Анджей 365
 Збаразький Владислав 410, 883
 Збаразький Миколай 410, 883
 Збаразький Стефан 410, 883
 Збаразький Юрій 410, 883
 Збаразький Януш (Ян зі Збаража) 175, 236, 239, 242, 246, 410, 434, 859, 863, 883
 Збаразькі 365, 410, 883
 Збілітовський 241
 Збислава (дружина Болеслава III Кривоустого, донька київського князя Святополка Ізяславича) 93, 845
 Збишек (краківський єпископ) 147
 Збігнев (краківський єпископ) 144
 Збігнев (син Владислава I Германа) 89–96, 844
 Збігнев (син Лешка III) 70
 Збожевський Павло 333
 Зборовський 409
 Зборовський Анджей 239, 246, 487, 488, 863, 864, 895
 Зборовський Криштоф 760, 933
 Зборовський Марцін 406
 Зборовський Петро 178, 487
 Зборовський Самуель (Самійло) 239, 430, 886

Зборовський Ян 172, 197, 225, 243, 246
 Зборовські 251
 Зебжидовський Анджей 171, 864
 Зебжидовський Миколай 7, 37, 209, 227, 237, 249, 383, 861, 862
 Зебжидовський Флоріан 172, 173, 237, 863
 Зеленський Григорій 246
 Зеліслав (гетьман при Болеславі Кривоустому) 93
 Земелька Миколай 347, 355
 Зенович Єжі 175, 351
 Зенон (візантійський імператор) 746, 929
 Зефен Йоганн фон (пруський магістр) 484
 Зиндрам з Машковиць 135
 Зібенайхер Якуб 11
 Зонара (Іоанн Зонарас) (візантійський хроніст) 429, 886
 Зопіріон (македонський намісник) 691, 920
 Зофка (Софія) (дружина Владислава II Ягайла, донька київського князя Івана) 139, 853
 Зриньї 407

I

Ібрагім-паша (турецький султан) 757
 Іван (київський князь) 139, 853
 Іван (син Івана IV) 653, 659, 663–665
 Іван (шьремський каштелян) 134
 Іван III Васильович (московський князь) 178, 345, 348, 350, 355, 593, 626, 876, 881, 911, 912, 915, 916, 921
 Іван IV Васильович 10, 13, 21, 24–27, 164, 422, 498, 509, 510, 513, 574, 577, 578, 584, 587, 589, 590, 593, 594, 612, 614, 626–629, 631, 635, 664, 677, 706, 710, 714, 855–857, 862, 870, 908–910, 912, 915–918, 923
 Іван Калита 582, 909
 Іван Олеський із Сенна 146
 Іванович 109
 Іво з Конського 111
 Івоня (молдавський господар) 185, 191, 192, 194, 195, 210–219, 430, 760–762, 825
 Ігор (син Рюрика, великий князь київський) 402, 880
 Іданфирс (готський князь) 769
 Ідзі – див. св. Георгій
 Ієровоам (Ровоам) (син царя Соломона) 803, 942
 Ізабелла (угорська королева) 381, 759, 781, 782, 933
 Ізмаїл 816, 828
 Ізяслав (син Володимира Святого, смоленський князь) 403

Ізяслав Ярославич 844, 880
 Ілля (біблійний пророк) 257, 651, 943, 946
 Ілля (молдавський господар, син Олександра I) 141, 752, 853, 932
 Ілля Рареш (молдавський господар) 170, 759, 858, 933
 Ільхам – див. Алі-хан
 Індрих Бржетислав (чеський князь) 907
 Інокентій III (папа) 464, 891, 896
 Інокентій IV (папа) 109, 307, 466, 847, 870, 881, 892
 Іоанн (св.) 74, 137, 138, 370, 462, 469, 472, 577, 739, 746, 750, 802, 803, 829, 852
 Іоанн (св.) Хреститель 79, 134, 145, 268, 308, 424, 511, 609, 616, 781, 795, 842, 937
 Іоанн IV (папа) 559, 906
 Іоанн XXII (папа) 472, 474, 848, 893
 Іоанн XXIII (антипапа у м. Піза) 480, 894
 Іоанн Авентін 551
 Іоанн Баптіста (єзуїт) 818
 Іоанн Золотоуст (Хризостом) (св.) 412, 884
 Іоанн із Переяського монастиря 83
 Іоанн Милостивий (св.) 796, 938, 939
 Іоаш (Іоас, Йоаш) I (юдейський цар, син Охозії) 803, 942
 Іоаш (Іоас, Йоаш) II (юдейський цар, син Іоаша) 803, 942
 Іпполіт (гнєзненський архієпископ) 84
 Іраклій (візантійський імператор) 796, 939
 Іржик (Георгій Бранкович) (сербський деспот) 743, 929, 948
 Іржик (син Іржика (Георгія Бранковича)) 744
 Іржі (Юрій) Подебрад (чеський король) 149, 150, 342, 346, 570, 855, 875, 907
 Ірод Великий (юдейський цар) 649, 650, 805, 940, 943
 Ірод Філіп (дядько Ірода Великого) 943
 Ісаак (євреї з Возників) 434, 698, 804, 828, 943
 Ісаак 258, 698, 804, 828, 943
 Ісидор (вітебський хорунжий) 165
 Ісидор (київський митрополит) 142, 606, 853, 914
 Іслам (брат Сат-Гірея) 376
 Іслам-солтан (Іслам-Гірей I) 376–379, 757, 758, 878, 932
 Істліксюхан 710
 Іфін Ян 246
 Іштван I Святій – див. Стефан (св.)
 Іштван II – див. Стефан II
 Іштван V – див. Стефан V

Й

Йоахим II 7
 Йоахим III Фрідріх (бранденбурзький маркграф) 865
 Йоахим Мархіо (Йоахим I Нестор) 559, 905
 Йов (Іов) (біблійний праведник з країни Оз) 802, 941
 Йоганн Георг (бранденбурзький маркграф) 865
 Йордан Готський (Алянус) 22, 53, 531, 749, 838, 900, 930, 931
 Йордани 749
 Йосиф (св.) 464, 801, 803, 810, 943, 944
 Йосиф Флавій 22, 23, 51, 748, 835, 930
 Йохамім Ох 803

К

Кадлубек Вінцентій (польський хроніст) 14, 839, 840, 845
 Кадм 727
 Казановський Марцін 228, 240
 Кази-Гірей 710, 717
 Казимир (мазовецький князь) 333
 Казимир (опольський і битомський князь) 117
 Казимир (саксонський князь) 198, 860
 Казимир (св.) 370
 Казимир (син Болеслава Сором'язливого) 109
 Казимир (син Казимира IV Ягеллончика) 150, 153, 342, 345, 855
 Казимир (син Конрада Мазовецького) 847
 Казимир (син Лешка III) 70
 Казимир (Ян-Казимир) (син Сигізмунда III, майбутній король Речі Посполитої у 1648–1668 рр.) 261
 Казимир I Відновитель (син Мешка II) 84–87, 89, 193, 458, 841, 843
 Казимир II Справедливий (король, син Болеслава Кривоустого) 99, 103–105, 312, 846, 871, 885
 Казимир III Великий (син Владислава Локотка) 18, 33, 120–126, 129, 133, 134, 194, 263, 269, 274, 298, 317, 470, 472, 475–477, 683, 752, 778, 848–850, 853, 865, 872, 899, 919, 932, 936
 Казимир IV (II) Ягеллончик (син Владислава II Ягайла) 13, 140, 142, 144–154, 298, 329, 336–338, 341, 343, 344, 346–348, 408, 482–484, 490, 570, 584, 589, 853–855, 874, 894, 895, 753, 778, 779, 781, 868, 907, 911, 932, 936
 Казимирський Петро Біберштен 174
 Казимирський Стефан 248

Казлімурза 708, 718
 Каїн 651
 Кайдан (татарський воєначальник) 108
 Какан (угорський король) 772
 Калапін – див. Сулейман Челебі; Муса Челебі
 Калапін (турецький султан) 822, 947
 Калиновський 763, 766
 Калігула (давньоримський імператор) 548, 664, 903, 917, 943
 Калімах (Філіп Каллімах) (хроніст, гуманіст) 143, 853
 Кальвін Жан 557, 905
 Кальман (Коломан) Книжник (угорський король) 94, 776, 845, 935
 Кальський 479
 Кам'янецький Енджих 349
 Кам'янецький Іван 856
 Кам'янецький Марцін 365, 368, 371, 877
 Кам'янецький Миколай 364, 405, 754, 755, 856, 932
 Кам'янецькі 206
 Камбіс(Камбіз) (давньоіранський цар) 801, 940
 Кампензе Альберто (італійський мемуарист) 24
 Кан (центуріон римського загону) 805
 Кангвіста 690
 Кансух Аль-Гурі 939, 940
 Кант Іммануїл 28
 Капіов Генріх фон (правильніше Ульріх фон Дрілебен) (пруський комтур) 316, 872
 Капістран Ян (чернець) 147, 349, 374, 780, 823
 Каппелер А. 21, 24
 Караболя 125
 Карамзін М. 22, 24
 Карбон Папірій (Гней Папірій Карбо) 301, 869
 Карват Павло 151
 Карл (моравський маркграф) 907
 Карл (французький король) 197, 198
 Карл Великий 70, 540, 541, 545, 549, 556–558, 745, 773, 841, 900, 902
 Карл I Роберт (Карл Малий) (угорський король) 122, 473–475, 752, 778, 849, 850, 931, 936
 Карл IV Люксембурзький (Карл I – чеський король) 123, 124, 128, 476–477, 570, 849, 893, 907
 Карл V Габсбург (Карл I в Іспанії) 439, 553, 554, 825, 887, 948
 Карл IX 859, 860
 Карл Тревірський (Бефарт) (пруський магістр) 848, 872

- Карнковський Сендзівой 208
 Карнковський Станіслав 224, 246, 253, 383
 Карнковський Ян 346, 352
 Каролінги 935
 Карпен Отто (магістр хрестоносців) 464
 Карчовський 228
 Кассій (Гай Кассій Лонгін) 803, 942
 Кастріот Ян (батько Скандербега) 737
 Кастріоті Георгій – див. Скандербег
 Катарина (донька Сигізмунда I) 253
 Катарина (Катажина Ягеллонка) (дружина шведського короля Юхана III) 11, 244, 515, 858, 865
 Катерина (донька Малюти Скуратова) 919
 Катерина (донька римського імператора Фердинанда) (друга дружина Сигізмунда Августа) 163
 Катерина (св.) 125, 144, 148, 337, 407, 811, 874
 Катерина Медічі (французька королева) 198, 860
 Катеронус Зено (посол перського короля Гусакасана) 152
 Катул (Квінт Лутацій Катул) 301, 869
 Качибей (татарський хан) 318
 Каша (Казі) (донька Крока) 561, 563, 906
 Кедрін Георгій (візантійський хроніст) 23, 810, 813, 945
 Кейстут (Кестутис) (литовський князь, син Гедиміна) 125, 127, 317–320, 334, 409, 476, 477, 850, 872, 883
 Кемлич 334
 Кервибурнаси 710
 Кердаш (татарський цар) 305
 Кердейович Грицько (Гришко Кердей) 331, 333, 335
 Кернус (син Куноша) 304
 Кетлер Анна 882
 Кетлер Готард (магістр Лівонського ордену) 503, 504, 514, 862, 897
 Кизалецький Михайло 915
 Кий (засновник Києва, князь) 401, 402, 879
 Кий (племінник Астіага) 807
 Кирило (Константин) (св.) 53, 401, 568, 722, 745, 838, 879, 906, 924, 929
 Киріак 771, 934
 Кисіль Адам 884
 Кислюк Олександр 28
 Китаври 309, 310
 Китти (син Явана) 837
 Кищанка Ганна 434
 Кі-Гірсії 221
 Кізинець 149
 Кіліан (св.) 541
 Кільдибек (татарський хан) 922
 Кільтаноп (Кітаноп) 426, 885
 Кіндрат (син Коріата) 327
 Кінпераде Генріх фон (Вінріх фон Кніпроде) (магістр хрестоносців) 476, 477, 893
 Кіпріан (св.) 795, 938
 Кір I Ахеменід 840
 Кір II Великий (давньоіранський цар) 807, 814, 944, 945
 Кір Старший (давньоіранський цар) 116, 566, 691, 800, 837, 848
 Кірза 755
 Кішка Станіслав 156, 351, 355, 356, 362
 Кішка Ян (жмудський староста, крайчий ВКЛ) 246, 407, 882
 Кішки 407, 434
 Клавдія (дружина лотаринзького князя) 198
 Клара (св.) 111, 847
 Клеменс (каштелян) 108
 Клеменс (Климент Александрійський) 796, 938, 939
 Клеменс 551
 Клеменс з Русця 262
 Клеменс Йоаннікій 57
 Клеопатра 738, 926
 Клефельд (гданський бургграф) 183, 184
 Климент (св.) 139, 722, 924
 Климент IV (папа) 468, 892
 Климент V (папа) 469, 893
 Климент VI (папа) 476, 477, 893
 Климент VII (папа) 375, 878
 Климент VIII (папа) 492, 895
 Климент Смолятич (київський митрополит) 924
 Клівенська (княгиня) 178
 Клімунт (краківський воєвода) 107
 Клімунт (краківський зброяр) 149
 Клофаси 749
 Кмита (краківський воєвода) 171, 172
 Кмита Петро 365
 Кмита Станіслав 365
 Кмита Філон (Кмита-Чорнобильський) 174, 237, 240, 242, 434, 864
 Кмита Ясько (краківський староста) 127, 850
 Кнеса Павло 345
 Кніпроде Вінріх фон – див. Кінпераде Генріх фон
 Князьков Ю. П. 5, 6
 Кобилинський Якуб Гжимальчик 335, 336
 Ковальський М. П. 5, 6, 28, 30, 32

- Кожнішській 241
 Козак Семен (гетьман Вітовта) 326
 Козельський Мацей (герба «Роля») 187, 191
 Козлов Г. Г. 20
 Козлова Г. 24, 25, 33, 908, 909, 911, 913, 916
 Козловський Лаврентій 210, 219
 Козьма Празький 22
 Количов 160, 379
 Колобова Марія (вихователька царевича Димитрія) 917
 Колюмна Август 40
 Колюмни 302, 557
 Комендоні (папський легат) 195
 Коморовський 151
 Коморовський Якуб 333
 Компа 305
 Конарський Адам (познанський єпископ) 197, 204, 383
 Кондрат (син мазовецького князя Семовита) 308
 Кондратович 109
 Конєцпольський Олександр 239, 241
 Конєцпольський Ян 482, 753, 932
 Конопацький Н. 490
 Конрад (пруський магістр) 137
 Конрад I Бренський 907
 Конрад I (імператор «Священної Римської імперії») 903
 Конрад III (імператор) 101, 846
 Конрад IV (імператор) 466, 492
 Конрад I Мазовецький 106, 107, 109, 111, 115, 427, 442, 464, 465, 846, 847, 885, 888, 891
 Конрад II (князь литовський та жмудський) 308, 871, 907
 Конрад Олесницький 131, 136, 322
 Конрад Склузенський (Склузенбурзький) 23, 793
 Константин I Великий (св.) 49, 179, 549, 552, 768, 832, 835, 859, 904, 934, 943
 Константин III (візантійський імператор) 559, 906
 Константин V (візантійський імператор) 767, 772, 935
 Константин VIII (візантійський імператор) 403, 880
 Константин XI (візантійський імператор) 822, 823, 947
 Константинополітан 608
 Констанція (донька Генріка II Побожного) 847
 Констанція (св.) 107
 Констанція (сестра Кунігунди) 113
 Коштаріні Амброджо (італійський мемуарист) 24
 Концький Іван 379
 Копау (молдавський воєначальник) 756
 Копищенський Захарія (український письменник-полеміст) 21, 32
 Копицький Станіслав 431–433
 Кораби 683
 Корамберден (татарський хан) 138
 Корвин Ян – див. Гуняді Янош (Януш)
 Корвинівна (племінниця Матіаша Корвина) 340
 Корнбут (син Ольгерда) 139, 319, 320, 322, 326, 328, 329, 336, 365, 409, 883
 Коригаїло (син Ольгерда) 319, 325, 409
 Коритко Павло 245, 246
 Корницький 229
 Коріат (син Гедиміна) 317, 327, 410, 883
 Короткий Б. 883
 Корсаки 229
 Корчдорф 136
 Косинський Криштоф 430, 886
 Косов Сильвестр (київський митрополит) 21
 Костелецька Беата (дружина Іллі Острозького) 406
 Костелецький Миколай 613, 915
 Костелецькі 206
 Костин Мирон (молдавський літописець) 20
 Костка Анна (дружина Олександра Костянтиновича Острозького) 407
 Костка Станіслав 491
 Костка Ян 491
 Костки 407
 Костянтин Могила (молдавський господар) 765, 766, 933
 Косцелецький Лукаш (познанський єпископ) 383
 Котроманичі 929
 Кохановський Пантелеймон (український літописець) 21, 32, 856
 Кохановський Ян (польський поет) 23, 735, 925
 Коховський В. 908
 Коц (Кочій) (половецький князь) 426, 885
 Коширські (Кошерські) 409, 883
 Кошачковський Ілля (український літописець) 21
 Кракус (Крак, Крок) (князь, засновник Кракова) 62, 63, 65, 193, 560, 561, 839
 Кракус II 63, 839
 Краніо 550
 Кранцій Альберт (німецький хроніст) 22, 24, 47, 534, 590, 833, 900, 911

Красицький 236
 Красінський Францішек 204
 Красс Марк (Марк Ліціній Красс) 803, 845, 942
 Креза Ян 343
 Кресомисл (син Воєна) 567, 568
 Кресценс 551
 Кретковський Ян 243
 Кристин (сандомирський каштелян) 132
 Кристин (Християн) (хелмінський єпископ) 464, 891
 Кристин з Козеглув Сондецький (Кристин Козеглувський) 131, 132, 144
 Крушина з Голова 331
 Кристина (донька Генріха IV, дружина Владислава – сина Болеслава Кривоус-того) 96
 Кристина із Совлок 246
 Криська Малгожата 491
 Криський Станіслав (рацьонзький каштелян) 197, 246
 Криштоф – див. Баторій Криштоф
 Кровіцький Марцін 172
 Кромер Марцін (польський хроніст) 10, 15, 18, 22–24, 266, 274, 275, 403–405, 409, 460, 475, 480, 589, 880, 881, 833, 839–841, 844–846, 850, 852, 858, 866, 868, 885, 911, 913, 929
 Крузе Елерт 25, 27
 Крупський 755
 Крушельницький 186
 Ксеркс I 204, 741, 742, 807, 928, 944
 Кукувойт (стрий Скирмунтів) 306
 Куле 749
 Кульмо 449, 454
 Куман (половецький князь) 426, 885
 Кунігунда (Кінга, дружина Болеслава Сором'язливого) 107, 111, 113, 117, 847, 904
 Кунігунда (св.) (дружина імператора Генріха) 554, 904
 Кунош (син Палемона) 303, 304, 870
 Купан (брат св. Щепана (Стефана)) 774
 Купранець (о.), Олександр 6
 Кур (Куря) (печенізький князь) 402
 Курбак (Курток) (половецький князь) 426, 885
 Курбський Андрій 25, 172, 647, 858
 Курляндська княгиня – див. Кетлер Анна
 Куровський Миколай (гнезненський архієпископ) 479
 Курцій (Квінт Курцій Руф) 22, 741, 815, 928
 Курцій (правильніше Куріацій) 371, 877
 Курч 240
 Кусоб (Урусоба) (половецький князь) 426, 885

Кутлубак (татарський хан) 318
 Кухмайстер Міхель фон Штерберг (Міхель Кухмайстер фон Штернберг) (магістр хрестоносців) 480, 481, 894
 Кучбовський Валентин (приятель М. Кромера) 844
 Куша Петро 109

Л

Лавент 774, 775
 Лаврентій (св.) 125, 146, 786
 Лаг 803, 942
 Лагарус (князь з Паннонії) 768
 Ладислав (Владислав, Ласло) V (угорський король) 142, 778–780, 853, 936
 Ладислав (св.) 144, 349
 Ладислав з Полонча 142
 Лазар Бранкович (син Георгія Бранковича, правитель Сербії) 339, 744, 875, 929
 Лазоцька Дорота 172
 Лампеді (цариця амазонок) 693
 Ласицький Ян 10, 21, 873
 Ласло IV Кун (угорський король) – див. Владислав IV Кун
 Ласло V – див. Ладислав V
 Ластовецький 764
 Ласький Альбрехт (серадзький воєвода) 7, 155, 166–169, 175, 197, 205, 406, 760
 Ласький Ян 356, 876
 Латальський 247
 Лауренціо з Істрії 261
 Лащ Ян 338, 854
 Лебеді 206, 683
 Лев (володимирський князь) 307
 Лев (луцький князь) 314
 Лев (Леон) I (римський імператор) 401, 879
 Лев (Леон) III Іконоборець (візантійський імператор) 746, 929
 Лев I (св.) (папа) 606, 771, 934
 Лев II (папа) 771, 934
 Лев (Леон) X (папа) 439, 678, 887, 919
 Лев Данилович Галицький (князь) 18, 112–114, 308, 404, 406, 412, 847, 871, 848, 881, 884
 Леварти 683
 Легендольф Павел (вармінський єпископ) 340, 875
 Лездейко (жрець) 314, 315
 Леліви 683
 Ленарт (св.) 124, 850
 Лензей Арнольд 25
 Леон (митрополит) 611
 Лепід 926
 Лех I 14, 17, 57–61, 63, 193, 262, 269, 400, 559, 560, 839

- Лех II 63
 Лех (Лешко) V (I) Білий (син Казимира Справедливого) 104–106, 459, 846
 Лешко (Лешек) II (IV) Чорний (польський король, брат Болеслава Сором'язливого) 112–115, 263, 311, 468, 840, 841, 847, 865, 871, 892
 Лешко I (Пшемислав) 66 68, 193, 840
 Лешко II 12, 67–70, 193
 Лешко III 61, 69–71, 840
 Лешко IV (син Семовита, сина П'яста Крушвіцького) 75, 76
 Лешньовольський Марцін 246
 Лешньовольський Станіслав 172, 173, 858
 Лешньовольські 206, 228
 Лещики 683
 Лещинський 187
 Лещинський Анджей 883
 Лещинський Рафал 678, 919
 Лжедимитрій I 13, 27, 666–669, 672, 677, 681, 682, 863, 917–919
 Лжедимитрій II 8, 672, 919
 Либідь 401
 Лизлов Андрій 6, 21, 33
 Лисаковський 764
 Литалян (Литвон, Літво) (син прусського короля Венедута) 301, 302, 449, 457, 869
 Литвинов Володимир 28
 Лібенштайн Куно фон (комтур з Остероде) 873
 Лібуша (донька Крока) 561–566
 Лівій 297, 868
 Лігенза Миколай 246
 Лігенза Якуб 333
 Лікурґ 17, 734–736, 925
 Ліпніца Шимон 345
 Лісаній 943
 Лісимах 878
 Лоб Миколай 11, 12, 22, 35, 395, 435, 493, 525, 685
 Лобанов-Ростовський Семен Васильович 916
 Ловчик Григорій 644
 Логофет 755
 Лойола Ігнацій 381
 Лонцький Каспар 512
 Лопатинський 233
 Лотар III 542, 902
 Лука (св. ап.) 941
 Лукаш (граф з Гурки, познанський воєвода) 406
 Лукомський (князь) 176
 Лукреція 66, 840
 Лукулл (римський полководець) 943
 Лупіцін (римський командувач) 749
 Луцій III (папа) 846
 Луцій Кіренейський 551
 Луцій Флор 22
 Любарт Гедимінович (литовський князь) 125, 127, 174, 306, 317, 319, 409, 850
 Любомирський Себастьян (граф з Висніча) 407, 882
 Людвіг Габсбург (Ладислав Постум) (імператор) 554, 904
 Людвіг (брат Христофора, німецького князя) 198
 Людвіг з Нового 145
 Людвік (Лайош) I Анжуйський (угорський і польський король) 74, 122–130, 137, 146, 194, 320, 321, 477, 743, 778, 841, 849–851, 873, 929, 936
 Людовік (Лайош) II Ягеллон 373, 374, 570, 781, 782, 877, 907, 937
 Людовік (Людвіг) IV Баварський 471, 472, 474–476, 893
 Людовік VII Молодший (французький король) 776, 935
 Людовік (Людвік) (баварський князь) 139, 853
 Людмила (дружина Борживоя) 568, 569
 Людмила (дружина чеського короля Владислава II Ягеллона) 342
 Людольф (Людер, князь Брауншвайзький) 472, 893
 Людольф 18
 Лютер Мартін 16, 510, 556–558, 852
 Лютомерський (Лютомирський) Ян 286, 868
 Люція (св.) 534
 Лязид-Гірей 221
 Ляміттер Станіслав 150
 Лямперт (Ламперт, Ламберт) (краківський єпископ) 80, 90, 844
 Лямперт (св.) 148, 532, 795
 Лянґ Кондрат 150
 Лянґвин (син Ольгерда) 319, 409
 Лянцкоронський Прецлав 368, 377, 428, 877, 885
 Лянцкоронський Станіслав 186, 187, 190, 191, 229, 363–365, 368, 369, 877
 Ляпунов Прокопій Петрович 672, 919
 Лятальський Станіслав 377, 378, 460
 Лятерна Мартин 16, 536
 Льви 683

М

- Маани 945
 Маврикій (візантійський імператор) 772, 935
 Маврицій (св.) 82

- Магнус (брат датського короля) 230, 232, 242, 251, 500, 504, 862, 897
 Магнус (граф мазовецький) 96
 Магнус Олаф (хроніст) 23, 899–901, 913
 Магомед (Мехмед) I Челебі 822, 947
 Магомет (Мухамед) (основоположник ісламу) 168, 170, 343, 601, 602, 611, 707, 710, 716, 717, 787, 788, 802, 803, 812, 813, 815–817, 819, 823, 825, 827, 857, 914, 946
 Магомет (султан) – див. Мехмед II
 Мадіан (четвертий син Авраама) 811, 946
 Мазо 442
 Мазурок Осип 20
 Майлати 557
 Майнгард (перший ризький єпископ) 499, 541, 896
 Македоній 608, 914
 Макрин (воєначальник гунів) 769
 Максенцій 628
 Максим (римський командувач) 749
 Максим Фабій 54, 838
 Максиміліан (давньоримський імператор) 552, 904
 Максиміліан Габсбург (ерцгерцог) 15
 Максиміліан I Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») 159, 163, 178, 194, 199, 350, 358, 484, 485, 554, 781, 856, 895, 905, 936
 Максиміліан II Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») 222, 407, 554, 557, 570, 581, 782, 783, 861, 905, 907, 937
 Максимович М. 880
 Малатеста 557
 Малгожата (Маргарита) (св.) 125, 135, 165, 332, 361, 467
 Малецький Ян (з Сонча) 873
 Малинський Ян 229
 Маляж Ян 150
 Мальберг Герхард (магістр хрестоносців) 892
 Мальський 479
 Мальхерова Катажина 380
 Мальцев О. 919
 Мамай (хан Золотої Орди) 696, 922
 Мамтан (татарський цар) 338
 Мангі (Мунке-хан) (хан Монгольської імперії) 691, 692, 920
 Манент 915
 Манлій Ц. (Гней Манлій Максим) 301, 869
 Мансфельд Бургард фон (комтур з Остероде) 873
 Маргарита (дружина Виробослава) 468
 Марій Ц. (Гай Марій) 301, 869
 Марінеску Костянтин 20
 Марія (донька Ольгерда) 872
 Марія (донька тверського князя, дружина Гінвіла) 305
 Марія (донька тверського князя, дружина Ольгерда) 319
 Марія (донька угорського короля Людвіка, угорська королева, дружина маркграфа Сигізмунда) 128, 349, 374, 778, 851, 936
 Марія (дружина Бориса Годунова, донька Малюти Скуратова) 918
 Марія (Магдалина) Деспотівна 882
 Марія (племінниця Івана IV, дружина Магнуса) 862
 Марія Магдалина (св.) 384
 Марія-Доброгнева (дружина Казимира I, донька великого київського князя Володимира Святого) 86, 843
 Марк (аквіленський патріарх) 151
 Марк (єврей з Возників) 434
 Марк (св.) 111, 379, 551, 796, 938
 Марк Аврелій 903
 Марк Антоній 544, 738, 903, 926
 Маркова (дружина Флейдля) 237
 Марот 816
 Мартеса (цариця амазонок) 693
 Мартир Методус 531
 Мартін V (папа) 481, 894
 Марціал (Марк Валерій Марціал) (поет) 22, 800, 940
 Марцін (гнезненський архієпископ) 92
 Марцін (св.) 126, 175, 355, 381, 745, 774, 850
 Масальський (князь) 366
 Масальський Тимофій (литовський шляхтич) 645, 646
 Масинісса (нумідійський цар) 795, 937, 938
 Маслав (мазовецький князь) 86
 Матвій (угорський король) – див. Гуняді (Корвин) Матіаш
 Матерна (римський староста) 767
 Матильда (сестра Оттона II) 842
 Матіас (Матіаш) Габсбург (правитель Австрії) 788, 937
 Матфей (Матвій) (св.) 137, 608, 804, 811
 Махетан (казанський хан) 351
 Махмедін (Махмет-Амін, Мухамед-Емін) 705, 923
 Махмет-Гірей (Мухамед-Гірей) I 354, 372, 376, 705, 710, 885, 923
 Махмет-паша 191, 195
 Мацей (влодзлавський єпископ) 473
 Мацейовський Бернард (люблінський воєвода) 201, 206, 383, 434
 Мацейовський Самуель (краківський єпископ) 171

- Мегатиз (Мегабаз) (полководець Дарія I) 768, 934
- Мезенцій (етруський цар) 653, 664, 917
- Мезет 768
- Мези-паша 824
- Мейнеке Ф. О. 33
- Мейсен Альбрехт фон (Альбрехт фон Майсен) 311, 871
- Мекленбурзький Христофор 513, 514
- Мелецький Миколай 185, 187, 191, 196, 219, 233, 236, 237, 246, 410, 512, 760, 859, 861, 887
- Мельхіседек (біблійний цар і священник) 810, 945
- Мельштинський 286
- Мемер (Менігард) (Маїнгард фон Кверфурт) (пруський магістр) 311, 312, 871, 872
- Мемнон 203, 800
- Менглі-Гірей I 338, 341, 351–355, 363, 366, 427, 705, 710, 875, 885, 923, 932
- Мендовг (Миндовг, Мендольф, Міндаугас, Мендольфус) (литовський князь) 18, 303, 307, 308, 466, 870, 871
- Менжик Ян з Домброви 334
- Менжинський Марцін 222
- Менігард – див. Мемер
- Меровей Французький (основоположник династії Меровингів) 770
- Мерое (сестра іранського царя Камбіза) 801, 940
- Мефодій (єпископ Батавський) 694
- Мефодій (св.) 568, 722, 745, 879, 906, 924, 929
- Мехмед II Фатих (Завойовник) 345, 346, 724, 737, 738, 744, 780, 822–824, 855, 875, 924, 926, 936, 947
- Мехмед III (Магомет) (турецький султан) 790–792, 825, 826, 937, 948
- Мечислав (Мешко) I 12, 77–81, 402, 570, 683, 774, 841, 842, 880, 935
- Мечислав (Мешко) II Ламберт 83, 84, 102, 193, 841–843
- Мечислав (Мешко) III Старий 98–100, 102–105, 464, 846
- Мечислав (опольський князь) 108
- Мечислав (племінник Владислава Германа) 90
- Мечислав (син Володимира Святого, тверський князь) 403
- Мечислав (син Мешка (Мечислава) I) 80
- Мелок із Мясцова 239
- Меховський Мацей (польський хроніст) 9–11, 15, 22, 302, 409, 440, 460, 869, 882, 904, 913, 929
- Мешко (син Казимира I) 87
- Миколай (кам'янецький єпископ) 150
- Миколай (позпанський архідиякон) 120
- Миколай (руський воєвода) 155
- Миколай (сандомирський каштелян) 439
- Миколай (св.) 120, 344, 577, 605, 606, 613, 616, 776, 915
- Миколай (син Єлизавети Збараської у шлюбі із В. Баворовським) 410
- Миколай з Москожова (правильно Клеменс з Москожева) 132, 851
- Миколай з Осоліна Віслицький 132
- Миколай з Рутна 344
- Миколайовський 286
- Мінько 176
- Мир-Пулад (татарський хан) 922
- Митридат I (парфянський цар) 400, 807, 836, 945
- Митридат VI Євпатор 53, 838
- Михайл (архістратиг, св.) 113, 170, 177, 262, 268, 308, 311, 388, 484, 569, 605, 606, 616, 844, 865, 914
- Михайл (підчаший московського князя) 177
- Михайл III Куропалат (візантійський імператор) 50, 401, 746, 835, 879
- Михайл III Палеолог (візантійський імператор) 722, 906
- Михай – див. Михайло Вишневецький, Михайло Ружинський, Михайл Хоробрий 886
- Михай I Хоробрий (Витеазул) (валаський господар) 430, 763, 765, 886, 933
- Михайло (підскарбій Івана IV) 658
- Михайло (син литовського князя Сигізмунда) 334, 337, 338
- Михайло Словак 127, 850
- Михайло Юрійович (радник московського князя) 706
- Мицик Юрій 6, 11, 28
- Мишковська Ядвіга 244
- Мишковський Зигмунт (Сигізмунд) 8, 397, 878
- Мишковський Криштоф 398, 879
- Мишковський Петро (племінник єпископа П. Мишковського) 251
- Мишковський Петро (плоцький і краківський єпископ) 204, 207, 245, 246, 864, 865
- Мишковський Спитко 265
- Мишковський Станіслав 487
- Мишковський Ян (племінник єпископа П. Мишковського) 251
- Мишковські 206, 396, 397
- Мікерін (фараон) 940
- Мілевський 764

Мілінський 228
 Мільковський Якуб 248
 Мінгайло (син Ердзівіла) 305, 306
 Мінський Станіслав 249
 Мірзерлет-капудан (турецький гетьман) 715
 Міркот (князь) 776
 Міхал (кухмістр) 138
 Міхал з Ліпіц 342
 Мйозши Януш 137
 Млодавський 231, 232
 Млодзяновський Гіацинт 762
 Мната (син Незамисла) 567
 Мнішек Єжі (Юрій) 241, 246, 667, 863, 918
 Мнішек Марина 27, 667, 863, 918
 Мнішек Урсула 918
 Многослав з Оскожина 566
 Могильський (абат) 202
 Мойсей (біблійний пророк) 255, 260, 722, 736, 795, 811, 816, 899, 925, 938, 946
 Мольський Якуб 653
 Монвид (троцький воєвода) 335, 359
 Монівид (син Гедиміна) 317, 334
 Монлюк 195
 Монтвіл (син Кернуса) 304
 Моравець Лукаш 362
 Мормор 170
 Морозов (боярин) 645, 916
 Морозов Володимир 647
 Моск 52
 Москожовський (Москожевський)
 Миколай 325, 873
 Мосох (син Яфета) 576, 664
 Мотала 564
 Мочок (командувач молдавського війська) 168–170
 Мстислав (случький князь) 306
 Мстислав Великий 880
 Мстислав Ізяславич 881
 Мстислав Мстиславич (син Мстислава Давидовича) 404, 881
 Мстиславський Михайло 360
 Мстиславський Юрій 337
 Мстиславські 348
 Мужило Михайло 331, 333
 Мужило Федір 333
 Музичук Ольга 28
 Мундус (Амаласунта) (остготський король) 770, 934
 Мунке-хан – див. Мангі
 Мурад I (турецький султан) 752, 821, 932, 947
 Мурад II (турецький султан) 144, 734, 738, 779, 780, 822, 853, 925, 936, 947

Мурад III (турецький султан) 783, 786–788, 790, 825, 862, 886, 937, 948
 Муруній Марцін (Мартін) 444, 453, 460, 468, 472, 481
 Муртада 923
 Муса Челебі (син Баязида I) 822, 947
 Мустафа 715, 717
 Мутин 94
 Муха 18, 347, 876
 Мухамед – див. Мехмед II
 Мухамед-Гірей (Мехмед-Гірей) I (кримський хан) 877, 878, 885
 Мухамед-Гірей (Махмет-Гірей) II 717, 924, 933
 Мюнстер Себастьян 22, 550, 904

Н

Навор Тенчинський 123
 Наврузбек Мухамед – див. Наруш
 Навуходоносор (вавилонський цар) 802, 805, 941, 942
 Нага Марія (мати царевича Димитрія) 917
 Надро (син Вейдевута) 449, 451
 Наленчі 683
 Наливайко Северин 860
 Намисловські (князі) 135
 Нанкер (краківський єпископ) 121, 472
 Нарзес (Нарсес, Нарсет) (візантійський полководець) 750, 771, 931, 934
 Наримунт (син Гедиміна) 317
 Наримунт (син Ольгерда) 319, 409
 Наримунт (син Трабуса) 309, 310
 Наруш (Наврузбек Мухамед) (хан Золотої Орди) 696, 922
 Натанго (син Вейдевута) 449, 450
 Нащокін 239
 Неандер Міхаель (хроніст) 22, 873
 Неверські (князі) 207
 Негоцький Станіслав 188
 Незабитовський Якуб 229
 Незамисл (син Пшемисла і Лібуші) 563, 567
 Неклан (чеський король) 568
 Немирич Юрій 355
 Немрот 769
 Немсти 206, 749
 Нерон (імператор) 284, 302, 548, 549, 628, 651, 664, 734, 825, 870, 903, 916
 Нестор (давньогрецький герой) 925
 Нестор 574
 Несторій (константинопольський єпископ) 921
 Нечуї 683
 Немський 236

Никифор I (імператор) 50, 746, 835, 929
 Николай I Великий (папа) 746, 929
 Нимрод (Немрот) 806, 944
 Нискин (дерсвлянський князь) 402
 Ніказій (св.) 770
 Ніколас Георг 22
 Нікомах 739, 899
 Нін (правитель Ассирії) 806, 807, 944
 Ніщицький 236
 Новини 683
 Новосельські 408
 Ногай (татарський хан) 110, 113, 847, 848
 Ной 15, 46, 47, 52, 300, 692, 745, 750, 768,
 805, 833, 835, 837, 929, 934, 944
 Норвальд (син хана Ецин-Гірея) 341
 Нос (руський князь) 335
 Носковський Анджей 382
 Носковські 206
 Нурдвян (посол татарського хана) 345
 Нурсултан (дружина Хелеалека) 705

О

Оболенський (Прозоровський) Микита
 623, 624
 Оболенський 623, 624
 Оболенські (брати) 26, 623
 Овдул (Абдаллах) (татарський хан) 922
 Овідій Назон 13, 22, 23, 24, 54, 55, 427, 534,
 546, 699, 709, 710, 712, 721, 723, 726–729,
 737, 738, 742, 751, 836, 838, 923, 927
 Овчина (Іван Овчина–Оболенський–
 Телепньов) (московський боярин) 160,
 376, 379, 629, 856, 916
 Овчина Дмитро 629, 630, 916
 Овчинников Іван 28
 Огело (єгипетський король) 796
 Ода (донька маркграфа Дітріха, дружина
 Мешка I) 842
 Одерборн (німецький мемуарист) 22
 Одерборн Пауль (хроніст) 873
 Одисей – див. Улісс
 Однороги 683
 Одоакр (Одонацер, Одоанцер) 15, 16,
 401, 879
 Одоєвські 408
 Одровонж Петро 146, 147, 753
 Одровонж Станіслав 373
 Одровонж Ян 345, 364, 875
 Одровонжі 683
 Одровонживна Софія Зеспрова 383
 Одуульф 837
 Оет 815
 Ожеховський Анджей 241
 Ожеховський Станіслав 172
 Озирецький (князь) 366

Окші 683
 Олег (перяславський князь) 314
 Олег Святославич 402
 Олександр (брат Івана Підкови) 434,
 762
 Олександр (молдавський господар) 874
 Олександр (син Казимира IV Ягеллон-
 чика) 153, 155, 157, 342, 347–353, 355, 357,
 358, 484, 585, 587, 710, 754, 855, 876, 910,
 923
 Олександр I (молдавський господар) 138,
 752, 853, 932
 Олександр Лепушняну (молдавський
 господар) 165–167, 185, 758–760, 857, 933
 Олексій (Олехно) (брат молдавського
 господаря Романа) 146, 753
 Олексій (св.) 142
 Олелько (Олександр) Володимирович
 (київський князь) 881
 Олельковичі 881
 Олесницька Софія 245
 Олесницький (кардинал) 854
 Олесницький (каштелян малогоський)
 668
 Олесницький 172
 Олесницький Збігнєв 136, 171
 Олодаріус (онук Аттіли) 771
 Олоферн 805
 Ольбрахт – див. Ян Ольбрахт
 Ольга (Єлена) (дружина Ігоря) 402, 603,
 604, 880
 Ольгерд (литовський князь, син Гедими-
 на) 125, 315–319, 365, 409, 476, 586, 850, 872,
 883, 910
 Ольденбурзькі (графи) 556
 Ольдрих (Олдржих) (чеський король) 84,
 843
 Омар (халіф) 939
 Опалінський Анджей 206, 245, 246, 383,
 491, 864
 Опалінський Петро 383
 Опалінські 383
 Опізо 109
 Опізон з Мезеану (папський легат) 404,
 881
 Оринський Томаш 243
 Оріген 796, 938, 939
 Орли 683
 Орсель Вернер де (Вернер фон Орсельн)
 (магістр хрестоносців) 471, 892
 Ортигія 65, 693, 694, 840
 Орфаній (папа) 606
 Орхан (турецький султан) 821, 947
 Орховський Броніслав 248
 Оскирко 176

- Осман (Отоман) I (турецький султан) 821, 947
 Османи 947
 Осмольський 218
 Осовський 189
 Оссерих – див. Попель I
 Оссолінський герба «Топор» 227
 Остерлінг Поппе Конрад фон (Поппо фон Остербах) (магістр хрестоносців) 466, 467, 892
 Остероде (комтур хрестоносців) 320
 Остої 683
 Острозька Анна (донька Олександра Костянтиновича Острозького) 407
 Острозька Анна-Алоїза (Ходкевич) (донька Костянтина II Острозького) 882
 Острозька Галшка 409, 883
 Острозька Ельжбета (донька Костянтина Олександровича Острозького, четверта дружина Криштофа Радзивілла) 407, 882
 Острозька Катерина (донька Олександра Костянтиновича Острозького) 407
 Острозька Катерина (Єлизавета, Галшка) (донька Іллі Костянтиновича Острозького) 406, 882
 Острозька Катерина (Замойська) (донька Костянтина II Острозького) 407
 Острозька-Радзивілл Катерина (донька Костянтина Олександровича Острозького) 407, 882
 Острозька Софія (донька Олександра Костянтиновича Острозького) 407
 Острозька Софія (Любомирська) (донька Костянтина II Острозького) 882
 Острозька Уршуля (донька Олександра Костянтиновича Острозького) 407
 Острозький Василь Романович (Василько) 405, 870, 881
 Острозький Василь Федорович 405, 881
 Острозький Данило Васильович 122, 405, 849, 880
 Острозький Іван Васильович (батько Костянтина I Острозького) 405, 881
 Острозький Ілля (син Костянтина I Острозького) 406, 882, 883
 Острозький Костянтин (син Костянтина II Івановича Острозького) 407, 863, 882
 Острозький Костянтин (син Олександра Костянтиновича Острозького) 407
 Острозький Костянтин I Іванович 18, 158, 205, 219, 246, 351, 352, 362, 364, 365, 367, 369–371, 377, 405–407, 856, 876, 881, 882
 Острозький Костянтин II (Костянтин-Василь) Іванович 229, 237, 406, 407, 430, 861–864, 882, 886
 Острозький Мстислав (син Давида Острозького) 404
 Острозький Олександр (син Костянтина II Острозького) 407, 863, 864, 882
 Острозький Олександр (син Олександра Костянтиновича Острозького) 407
 Острозький Роман (князь) 369
 Острозький Федір (Федько) Федорович 334, 405, 881
 Острозький Федір Данилович (св. Федір, Феодосій, Теодор) 404, 405, 874, 881
 Острозький Юрій Васильович (родоначальник династії Заславських) 881
 Острозький Януш (син Костянтина II Острозького) 229, 407, 862–864, 882
 Острозькі (князі) 352, 404, 880, 882
 Остророг 328
 Остророг Сендзівой 142, 330, 481
 Остророг Станіслав 344
 Осяндр 172
 Осьцік 237, 238
 Осьцік Григорій 351
 Отвиновський Ян 763
 Отоман – див. Осман I
 Отрита 800
 Отто з Ходча 364
 Оттон (бранденбурзький маркграф) 850
 Оттон (єпископ) 541
 Оттон (син Лешка III) 70
 Оттон I Великий 121, 401, 546, 556, 570, 842, 879, 903, 906
 Оттон II (імператор «Священної Римської імперії») 842
 Оттон III (імператор «Священної Римської імперії») 81, 82, 269, 843, 866, 890
 Оттон IV (імператор «Священної Римської імперії») 464, 891
 Оттон Баварський 123, 849
 Оттон I Швабський 538, 901
 Оттон Лянг 194
 Офка (опольська княжна) 132
 Охозія (юдейський цар) 942
 Оцеський Йоахим 250
 Оцеські 206
- П
- Павел (віленський єпископ) 309
 Павел (краківський єпископ) 115, 116
 Павло (св.) 74, 134, 423, 472, 551, 606, 609, 611, 616, 774, 802, 885, 941
 Павло II (папа) 855
 Павло V (папа) 491, 492, 895
 Павло Диякон (візантійський хроніст) 22, 531, 900
 Павло Сирієць із Самосати 611

- Павло Ясенський 150, 151, 338, 342, 345, 875
 Павсаній 22, 400, 879
 Падневський (краківський єпископ) 487
 Падневські 185, 206
 Пакослав Раціборович 108
 Пакославський Генрік 333
 Палемон 16, 17, 302, 303, 387, 870
 Палеолог Фома (пелопоннеський деспот) 349
 Палеологи 823, 947
 Палецький Василь 175
 Пальчовський Павло 15, 25, 581, 677
 Паневський Каспар 760
 Паннон 768
 Пантеон 796, 938, 939
 Папроцький Бартош 13, 22, 404, 460, 881
 Парава Миколай 147, 753
 Параскева (Праксида) (донька Бориса Полоцького) 306, 870
 Парис 251, 738, 927
 Пассек В. 31
 Патрицій (син Кейстута) 319, 409
 Пац Станіслав 165, 173, 177, 857
 Пача Костьольський 150
 Пашковський Марцін (польський поет) 12, 13, 15, 19, 24, 25, 396, 494, 676, 686, 910
 Педемонтан 792
 Педика (Пердикка II) (македонський цар) 768, 934
 Пекілейші 778
 Пекославський 236
 Пентесилія 65, 203, 565–567, 694, 840, 906
 Пеньонжек (краківський староста) 149
 Пеньонжек Прокіп 241
 Пернез Анна 246
 Перністен Філіп (посол імператора Максиміліана) 581
 Пета (татарський воєначальник) 108
 Петраш з Баранова (Барановський) 127, 850
 Петраш Турський 125
 Петреня Войцех 434
 Петрило (Петро V Кривий) (брат валаського господаря) 210, 211, 214, 219, 430–433, 761, 762, 860, 886, 887, 933
 Петрило (Петро IV Рареш) (молдавський господар) 160, 221, 755–759, 856, 932
 Петркович 109
 Петро (молдавський господар) 146, 170, 854
 Петро (кіпрський король Петро I) 123, 849
 Петро (краківський воєвода) 110
 Петро (краківський єпископ) 133
 Петро (краківський єпископ) 251
 Петро (Петро I Мушат) (брат молдавського господаря Стефана) 123, 752, 849, 931
 Петро (равський воєвода) – див. Мишковський Криштоф
 Петро (св. ап.) 85, 134, 423, 424, 472, 542, 577, 606, 608, 609, 616, 774, 885, 943
 Петро (син Романа II) (молдавський господар) 753, 932
 Петро (староста Нижнього Новгорода) 631
 Петро (угорський король) 774, 935
 Петро Аарон (молдавський господар) 147, 753, 854, 932
 Петро Влостович 845
 Петро Дуйсбурзький 23
 Петро I 27
 Петро Могила (св.) 933
 Пелас (литовський пан) 311
 Перхлинський 361, 362
 Пілецький (Пілецький) герба «Леліва» 758
 Пігловський 243
 Підкова Іван 19, 430–434, 762, 887, 933
 Пізо Іоанн (посол папи Леона X) 678
 Пікколоміні Еней Сільвіо (Пій II) 22, 23, 136, 301, 440, 544, 744, 751, 869, 887, 931
 Пілави 683
 Пілецький Миколай 365
 Пілецький Ян 365
 Пілецькі Отти (дім) 139
 Пілік (варшавський воєвода) 133, 328
 Пільвіт 446
 Пільховський Адам 246
 Піпін (Піпін Короткий) (засновник династії Каролінгів, французький правитель) 773, 935
 Піпінус (пруський князь) 466
 Пірр (володар Епіру) 737
 Пірра 927
 Пісимонт (син Скирмунта) 306
 Пісторій 10
 Піфагор 741, 928
 Піховський 241
 Піцімін 557
 Пйонтковський 243
 Плавт Тіт 24, 574
 Плажі 749
 Платон 739, 899
 Плауен Генріх Ройс фон (пруський магістр) 315, 341, 480, 483, 484, 872, 875, 894
 Плауен Руссер фон 121

- Плетенберг Вальтер фон (магістр Лівонського ордену) 509, 898
 Плещеев 241
 Пліній Старший (Гай Пліній Секунд) 22, 47, 301, 540, 695, 737, 738, 743, 800, 812, 833, 836, 921, 926, 940
 Плінос (юнак з татарського війська) 693
 Пломінський Якуб 479
 Плутарх 22, 741, 928
 Побідзинська Магдалена 172
 Погорецький 239
 Подгорецький Вацлав 248
 Подльодовський 239
 Пожаровський 764
 Позвизд (син Володимира Святого, волінський князь) 403
 Поленицькі 109
 Полібій 297, 868
 Полотинський 235
 Полубенський (князь) 230, 649
 Полюс (козак) 362
 Помаський (ксьондз) 670
 Помезо 449, 456
 Помпей (Гней Помпей Великий) 93, 811, 844, 845, 946
 Помпей Трог 22, 400, 879, 920, 928
 Помпон (Помпо, Конрад фон Тюрінген) (пруський магістр) 108, 109
 Помянці 683
 Понточ Софія 246
 Понтус (гетьман шведського короля) 242
 Попель I (син Лешка III) 70, 73, 840
 Попель II 17, 71–74, 193, 274, 840
 Порицький Александр 410, 763
 Порицькі 410, 883
 Порта 195
 Портікус Вінцентій 178
 Порудинський 239
 Поссевіні Антоніо (папський нунцій) 22, 25, 678
 Потоцький 172
 Потоцький Якуб 364
 Потоцький Ян 763, 765, 933
 Потоцькі 766
 Поята (донька Кукувойта) 306
 Правдзич Владек 758
 Правдзичі 683
 Прандот (краківський єпископ) 107
 Претвич Бернат (Бернард) 380, 766, 878
 Пржемысл II Оттокар (Оттокар) 118, 777, 848, 936
 Пріам 846, 927
 Прокопій Кесарійський 50, 53, 743, 835
 Проненський Кжиштоф 248
 Пронський Василь 916
 Пронський Олександр (київський воєвода) 197, 409, 883
 Пронські 408
 Прус (Прусій) (віфінський король) 440, 887
 Прус (Прутен, Брутенус, Прутенус) 17, 443
 Пруси 683
 Псарський Станіслав 229
 Птолемеї 834, 938, 942
 Птолемей (Птолемей Клавдій) 22, 45–47, 50, 51, 53, 300, 302, 400, 442, 537, 549, 587, 692, 695, 749, 832, 836, 868, 921, 931
 Птолемей I Сотер (син Лага) 803, 938, 942
 Птолемей II Філадельф 796, 938
 Пулад-Темир (татарський хан) 922
 Путятіч Юрій 910
 Пухала 479
 Пухальська Наталя 28
 Пуцята 231
 Пшедбор з Берестя (із Бжезя) 127, 850
 Пшемек (познанський міщанин) 120
 Пшемисл (чоловік Лібуші, основоположник першої королівської династії в Чехії) 563–568, 906
 Пшемисл Отокар (чеський князь) 570, 907
 Пшемислав (Пшемисл) II (брат Владислава Локотка) 116, 117, 121, 554, 848, 904
 Пшемислав (син Лешка III) 70, 194
 Пшемислав (спотавський князь) 115
 Пшемислав – див. Лешко I
 Пшемислав Тошецький (освенцімський князь) 149
 Пшемнський Станіслав 228
 Пшибислав (син Лешка III) 70
 Пшиємський Станіслав 243
 Пясецький Ян (поручник при Дм. Вишневецькому) 168, 857
 Пясковський Павел 148
 П'яст Крушвіцький 73 75, 193, 839, 841
 П'ясти 841

Р

- Раав 810, 945
 Равичі 875
 Равські 683
 Радван 36, 683
 Радецький 189–191
 Радзивілл Барбара 163, 857, 408, 882
 Радзивілл Ельжбета (донька Криштофа I Радзивілла) 882
 Радзивілл Єжі (син Миколая Радзивілла «Чорного», краківський єпископ) 408, 882

- Радзивілл Криштоф I «Перун» (гетьман ВКЛ, віленський воєвода) 233, 234, 237, 240, 246, 247, 407, 408, 463, 862, 864, 882
 Радзивілл Криштоф II (син Радзивілла Криштофа I) 408, 882
 Радзивілл Миколай (син Миколая Радзивілла «Рудого») 242, 408, 863, 882
 Радзивілл Миколай (син Миколая Радзивілла Старого) 351, 876
 Радзивілл Миколай «Рудий» 164, 231, 232, 246, 408, 505, 857, 862, 863, 882
 Радзивілл Миколай «Чорний» 408, 860, 864, 882
 Радзивілл Миколай Криштоф «Спрітка» (син Миколая Радзивілла «Чорного») 7, 8, 22, 23, 197, 205, 297, 383, 385, 408, 795, 797, 800, 801, 803, 804, 810, 818, 819, 860, 878, 882, 937, 940, 945
 Радзивілл Миколай Старий 876
 Радзивілл Миколай Юрій (Єжі) (віленський єпископ) 205, 246, 382, 857, 864, 878
 Радзивілл Ольбрахт (Альбрехт) (маршалок ВКЛ, син Миколая Радзивілла «Чорного») 242, 408, 864, 882
 Радзивілл Станіслав (син Миколая Радзивілла «Чорного») 408, 882
 Радзивілл Януш (син Радзивілла Криштофа I) 408, 882
 Радзивілли 296, 314, 315, 382, 407, 408
 Радзиминський Станіслав 246, 409, 883
 Радим 402, 879
 Разражевський Єронім 246
 Раїна (Ірина) Могилянка (донька Єремії Могили) 933
 Райнольд з Ризгона 150
 Рамузіо 10, 31
 Рацко Павло 248
 Рачковський 175
 Ребовський Габріель 191
 Рева (готський король) 769
 Редей Мельхер (воєначальник сілезців) 786
 Реї 206
 Рей Збігнев 147
 Рей Миколай з Нагловиць 171
 Рем 844
 Репікаш (син Мендовга) 308
 Речайський (варшавський каштелян) 242
 Рея Сільвія 844
 Рикса (дружина Мешка II) 83, 84, 193, 842
 Римонт (син Тройдена) 310
 Римський-Корсаков Ігнатій 922
 Рингольт (син Гедруса) 306–308
 Рисса (дружина чеського короля Вацлава) 118
 Ритагор 64, 65, 193
 Ритвинський 483
 Рифат 51, 835
 Рифтенберг (Рихтенберг) Генріх Рефлін фон (пруський магістр) 484, 894
 Ришка (племінниця імператора Оттона) 82
 Річард Корнуельський 468, 892
 Рогволод Василій 306
 Рогозинський Миколай 248
 Родерик (Родеріх) (король вестготів) 750, 931
 Родопа 800, 940
 Рожа Анджеї 344
 Рожван (угорський вождь) 763
 Рожен Сигізмунд 187, 190
 Рожі 683
 Рожни 749
 Розгон Себастьян 780
 Роздорф Пауль фон (Пауль фон Русдорф) (магістр хрестоносців) 481, 482, 894
 Розражевський Криштоф 233, 234, 240
 Ройс Генріх – див. Плауен Генріх Ройс фон
 Роман (брянський князь) 314
 Роман Данилович (князь галицький) 404, 405, 847, 881
 Роман II (молдавський господар) 146, 752, 753, 854, 932
 Роман Мстиславич Великий (князь галицько-волинський) 404, 870, 881
 Ромільда (італійська королева) 772
 Ромул 90, 844
 Ромул Августул (останній імператор Давньоримської імперії) 768, 879, 934
 Рос (Рошу) 400, 879
 Рот Сигізмунд 330, 336
 Рубрук Гійом де 920
 Рудницький Шимон 490
 Рудольф (Людольф Кеніг фон Вайцзау) (саксонський князь) (магістр хрестоносців) 475, 893
 Рудольф (німецький імператор) 119
 Рудольф I Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») 468, 469, 554, 570, 892, 904, 907
 Рудольф II Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») 554, 570, 782–784, 786, 863, 905, 907, 937
 Ружинський Богдан 883
 Ружинський Кирик Остафійович 430, 883, 886
 Ружинський Микола Остафійович 883
 Ружинський Михайло 430, 883, 886
 Ружинський Остафій 883

Ружинські 410, 883
 Руїз Петро 382
 Рукль (син Мендовга) 308
 Румбольт (маршалок ВКЛ) 335
 Руперт (вормський єпископ) 541
 Руперт (легницький князь) 850
 Руперт (Рупрехт) Пфальцький (імператор «Священної Римської імперії») 478, 893
 Руперт Габсбург 554
 Рус (внук Леха) 400, 839
 Русдорф Пауль фон – див. Роздорф Пауль фон
 Русецький 175
 Русин 400
 Русоцький Миколай (герба «Кораб») 356
 Русоцький Францішек 514
 Рюрик 402, 588, 626, 879
 Рюриковичі 879

С

С. Р. (S. R.) 25, 670
 Саадат-Гірей I 373, 376, 877, 878
 Сабеллік (Марко Сабелліко) 22, 48, 738, 834
 Сабінус Георг 873
 Сабуров Григорій 177
 Сабурова Євдокія (четверта дружина Івана IV) 918
 Савська (цариця Аустру) 801, 940
 Садеч-Гіреї 710
 Саїп-Гірей – див. Сафа-Гірей
 Саймо (син Вейдевута, брат Литвона) 302, 449, 450
 Саладин (Салах-ад-дин) (єгипетський султан) 805, 944
 Саллюстій 732
 Салтиков-Щедрін М. Є. 21, 32
 Самбориус (поморський князь) 461
 Самполінський Войцех 364
 Самуїл (біблійний пророк) 257, 260
 Самуїл (савойський князь) 792
 Сангушки 409, 857, 883
 Сангушко (Коширський) Роман Федорович 165, 174, 175, 178, 246, 409, 421, 661, 857, 883
 Сангушко Дмитро Федорович 406, 409, 882, 883
 Сангушко Мар'яна (Марина) (донька Романа Сангушка) 409, 883
 Сангушко Олександра (донька Романа Сангушка) 409, 883
 Сангушко Роман-Федір (син Романа Сангушка) 409, 883

Сангушко Федір Андрійович 409, 882
 Сангушко Федора (донька Романа Сангушка) 409, 883
 Сангушко-Кошерський (Коширський) Андрій Михайлович 883
 Санія 741
 Сапіга 352
 Сапіга Андрій 232
 Сапіга Іван Семенович 362, 877
 Сапіга Лев (Леон) 8, 24, 408, 573, 665, 882, 918
 Сапіга Ян 8
 Сапіги 8, 572, 574
 Сапунов А. 31
 Сара 943, 816
 Сарданапал 72, 807, 841
 Сарка 566
 Сарнок (половецький князь) 426
 Сасаніди 840, 930
 Саси-Бука (хан Ак-Орди) 922
 Сат-Гірей 221, 376, 378
 Сатир 769, 934
 Сатурнін Антоній 904
 Саул (перший цар ізраїльтян) 257, 804, 943
 Сафа-Гірей (Саїп-Гірей I) (казанський хан) 705, 923
 Сахіб-Гірей I 878
 Сватохна (донька Казимира I) 87
 Свеборовський 148
 Сверчовський (Свирговський) Іван (Ян) (гетьман) 13, 210–216, 219, 365, 367, 406, 430, 860
 Сверський 764
 Свидригаїло Ольгердович (литовський князь) 18, 131, 134, 146, 326–329, 331–334, 336, 338, 409, 477, 481, 852, 873, 874, 881
 Свидригаїло Семенович (князь) 145
 Свинка 344
 Свідни 749
 Свінторог (син Утенуса) 309
 Святоплук (Святоплук) (чеський князь) 907
 Святополк (Святоплук) (моравський князь) 568, 772, 773, 935
 Святополк (Святополк I, Святоплук) (моравський князь, чеський король) 93–96, 570, 845, 906
 Святополк I Великий (князь поморський) 105, 106, 109, 459, 466, 847, 891, 892
 Святополк Ізяславич (київський князь) 93, 403, 845, 880
 Святополк Окаянний (син Володимира Святого) 82, 403, 458, 842, 843, 880, 890

- Святослав (Святобор) (поморський князь) 93, 845
 Святослав (син Володимира Святого, деревлянський князь) 403
 Святослав (син Володимира Святого, полоцький князь) 403
 Святослав Іванович (смоленський князь) 321, 873
 Святослав Ігорович (син київського князя Ігоря і княгині Ольги) 402, 880
 Святослав Ярославич (київський князь) 88, 307, 844
 Себаліаш 823
 Север 55
 Северин (домініканець) 400
 Селевк І Нікатор 944
 Селевкідн 834, 840, 943–945
 Селех (Сусакім) (фараон) 803, 942
 Селім I (Селімбек) (турецький султан) 756, 799, 825, 932, 939, 940, 948
 Селім II (турецький султан) 178, 181, 196, 210, 211, 219, 714, 715, 760, 811, 859, 860, 923, 933
 Семен (можайський князь) 351
 Семен (син московського князя Івана III) 355
 Семен (случський князь) 348, 355, 359, 406
 Семенський Ян 246
 Семислав (син Лешка III) 70
 Семіон (син Лешка III) 70
 Семіраміда 65, 800, 806, 807, 840
 Семовит (Земовит) I (син Конрада I, мазовецького князя) 109, 308, 847
 Семовит (Земовит) IV (V) 128, 131, 135, 322, 325, 479, 851, 873, 894
 Семовит (син Лешка III) 70
 Семовит (син П'яста Крушвіцького) 74–76, 839, 841
 Семовит Мазовецький (Семовит, Земовит III (IV) Старший) 123, 849
 Семомислав (Земомисл, Семовит) (син Лешка IV) 76, 77, 841
 Сенахеріб (Сенахирим) (ассирійський цар) 49, 834
 Сендзівой (староста) 152
 Сендзівой з Шубіна (краківський староста) 127
 Сенека 17, 22, 732
 Сененський Ян (люстратор м. Риги) 501
 Сенеслав (валаський правитель) 931
 Сенінський Миколай 241
 Сенявський Миколай 6, 172, 174, 185, 190, 219, 222, 238, 377, 757–759, 762, 858, 861, 932
 Сенявський Олександр 757
 Сенявський Прокіп 757
 Сенявський Рафал 229
 Сенявський Ян 728
 Сенявські 373, 766
 Сенько (руський князь) 333
 Сеоз 182, 195
 Серайя 942
 Сергій (воєначальник) 676
 Сергій (св.) 578, 613
 Сергій (християнин) 816
 Серебряний Петро 175, 515, 652, 715, 716, 924
 Серебряний–Оболенський Василь Семенович 164, 857
 Серкович (Сирков) Олексій 643
 Серкович (Сирков) Федір 642, 916
 Серний Борис 236, 241
 Серпінек (старший капітан фрайбітерів) 183
 Ссцех 83
 Сецигньовський 149
 Сецигньовський Павло 172, 759
 Сецигньовський Якуб 365, 369
 Сецигньовські 206
 Сераковський Ян 246
 Сецех (краківський воєвода) 91, 92, 844
 Сжедзінський 764
 Сивард 60, 61
 Сигізмунд (датський король) 123, 849
 Сигізмунд (князь з Констанції) 769, 770
 Сигізмунд (син Казимира IV Ягеллончика) 342, 347, 349, 350, 356
 Сигізмунд (син Кейстута) 319, 333–338, 409, 874
 Сигізмунд (Жигмонд) Люксембурзький (імператор «Священної Римської імперії», чеський та угорський король) 128, 129, 134, 137–139, 142, 146, 329, 330, 480, 481, 543, 554, 555, 570, 778, 822, 851, 874, 894, 903, 904, 907, 936
 Сигізмунд I Старий 153, 157–161, 163, 224, 253, 275, 278, 298, 352, 357, 358, 360–363, 365, 367, 372–377, 379–381, 405, 406, 409, 427, 442, 485, 486, 588, 678, 725, 754, 757, 758, 855, 856, 868, 874, 876, 877, 895, 905, 932
 Сигізмунд II Август (Зигмунт) 5–7, 13, 25, 159, 160, 162–164, 166, 170, 174, 175, 178, 181, 183–185, 192–195, 199–201, 203, 224, 233, 253, 278, 280, 298, 372, 378–382, 389, 406, 408, 486–488, 495, 500, 505, 511, 515, 516, 573, 633, 678, 725, 759–761, 856–858, 860, 868, 877, 882
 Сигізмунд III 8, 14–16, 19, 57, 252–258, 261, 298, 491, 495, 536, 585, 587, 672, 674, 744,

- 762, 783, 839, 858, 864, 865, 868, 884, 886, 910, 918, 929, 947
 Сид 133
 Сикст IV (папа) 484, 894, 855
 Сикст III 49, 835
 Силла (Сулла, Люцій Корнелій Сулла Щасливий) 768, 934
 Сильвестр (папа) 606
 Сим 47, 745, 768, 806, 934, 944
 Симеон Могила (молдавський і валаський господар) 762, 763, 765, 933
 Симічов Олексій 175
 Симон (св.) 266
 Симон (угорський воєначальник) 780
 Симон Кіренейський 795, 938
 Синан-паша 786, 788–791
 Синеус 402, 593, 879
 Сицький 379
 Сільван М. Юніус (Марк Юній Силан) 301, 869
 Сільвій Еней – див. Пікколоміні Еней
 Сільвіо
 Скаврус Аврелій (Марк Аврелій Скаврус) 301, 869
 Скандербег (Георгій Кастріоті) 737, 738, 822, 926
 Скарбек (рицар, посол імператора Генріха IV) 95, 96
 Скарбек 243, 479
 Скарбімеж (Скарбимир) (вихователь Болеслава Кривоустого) 93, 94, 97, 845
 Скиргайло (Скиргелло) Ольгердович (литовський князь) 12, 129, 319–326, 409, 851, 873
 Скирмунт (син Мінгайла) 305, 306
 Скіф 690, 920
 Скобейко 336
 Скопін-Шуйський Михаїл Васильович 672, 919
 Скуратов Малюта (Григорій Скуратов-Бельський «Малюта») 644, 656, 657, 659, 916–919
 Славніковичі 890
 Слежинський 190
 Слеповрони 683
 Сломовський Станіслав 204
 Служенський 210
 Слупецький Станіслав (люблінський каштелян герба «Равич») 197
 Слуцька Олександра Семенівна 406, 881
 Слуцький (князь) 195
 Слуцький (літописець ВКЛ) 872
 Слуцькі (князі) 246, 250, 406, 409, 881
 Сміхасан (татарський цар) 824
 Смолики 749
 Снепород Ян (вітебський обозний) 165
 Собеський Марек 239, 863
 Собещанський Ф. 10
 Собеслав (син Лешка III) 70
 Собеслав I (чеський король) 93, 94, 96, 570, 845, 907
 Собеслав II (чеський король) 570, 907
 Собоцький Ян 239, 356
 Согелло (татарський король) 693
 Соколи 683
 Соколі Петро 339, 340
 Соколовський 210
 Сократ 22, 397, 842
 Солгон 229
 Солецький Миколай 174
 Сологуб Миколай 176, 366
 Соломія (Ксенія) (св. Соломія) (галицька княгиня, сестра Болеслава Сором'язливого) 111, 847
 Соломон (ізраїльський цар) 255, 256, 260, 801–804, 940–942
 Соломон (Шаламон) (угорський король, син Андраша) 88, 90, 775, 844, 935
 Солопітус (юнак з татарського війська) 693
 Солтан (татарський хан) 138
 Солтан Андрій 232
 Солтан Петро 232
 Солтан-Гірей 710
 Софія (королева) 145
 Софія (донька Казимира IV) 153
 Софія (св.) 234, 237, 305, 403, 588, 641
 Софонія (Софія) (друга дружина Владислава Германа) 90, 844
 Софонович Феодосій (український хроніст) 16, 21, 32, 856
 Соха (плоцький воевода) 133, 328
 Спаргальд Ян 366
 Спарт (син Форнерія) 734
 Спера (син Палемона) 303, 304, 870
 Спитек Йордан (Спитек Йордан із Заклічина, Лаврентій Спитек Йордан) 170, 226, 228, 243, 858
 Спитко з Мельштина 133, 146, 149, 328
 Спитко з Тарнова 132
 Спітигнев II (чеський князь) 570, 906
 Спіцигер (син Лешка III) 70
 Спіцимеж (син Лешка III) 70
 Сробський (польський шляхтич) 154
 Стадницький Адам 241, 863
 Стадницький Станіслав 241, 246
 Стадницькі 670, 918
 Сталін Й. 27
 Станіслав (граф з Горки) 246

- Станіслав (граф з Лабішина) 247
 Станіслав (граф з Тарнова) 206
 Станіслав (київський князь) 314
 Станіслав (мазовецький князь) 159, 278, 376, 856, 867, 878
 Станіслав (св.) 88, 102, 106, 110, 111, 132, 137, 163, 202, 208, 209, 252, 253, 262, 321, 323, 334, 337, 338, 386, 387, 474, 755, 844, 850, 865
 Станіслав з Ходча 365
 Станіслав Костка (св.) 17
 Станкар Франциск 170–172
 Старовольський Шимон (польський хроніст) 11, 20
 Старчевський А. 31
 Сташковський 756
 Сташковські 206
 Стелла Еразм (Штюлер Еразм) 301, 302, 441, 869
 Стефан (перший молдавський господар) 752, 931
 Стефан III Великий (молдавський господар) 7, 152, 154, 155, 339, 345, 346, 348–350, 855, 875, 876, 724, 753, 754, 924, 932
 Стефан (Іштван) II (син Кальмана, угорський король) 94, 776, 845, 935
 Стефан (Іштван) II (угорський король) 776, 935
 Стефан (Іштван) III (угорський король) 776, 777, 935
 Стефан (Іштван) V (угорський король) 111, 777, 778, 847, 936
 Стефан VI (молдавський господар) 759, 933
 Стефан (син Іржика (Георгія Бранковича)) 744
 Стефан (син Олександра I, молдавський господар) 141, 752, 853, 932
 Стефан (син першого молдавського господаря Стефана) 123, 752, 849
 Стефан (Степан) II Котроманич Молодший (правитель Боснії) 743, 929
 Стефан (Степан) Остоя Котроманич 929
 Стефан (Щепан, Іштван I Святий) (угорський король) 80, 83, 142, 150, 773, 774, 778, 843, 935
 Стефан з Верної 109
 Стефан I (II) (правитель Баварії) 849
 Стефан Олександрович (Стефан Лакусте) 758, 933
 Стефан Пермський (св.) 595, 912
 Стефан Томашевич (Котроманич) (боснійський король) 744, 781, 929, 936
 Стефаніце (молдавський господар) 932
 Стилїка (Стилїка Флавій (Стилїхон)) 49, 835
 Стослав (син Володимира Святого, глебівський князь) 403
 Страбон 22, 47, 400, 540, 692, 736, 749, 834, 837, 879, 921, 925, 931
 Страсс 241
 Страта (дівчина із війська Влади) 564
 Стрийковський Мацей (польський хроніст) 5, 9, 10, 13, 18, 22, 25, 30, 33, 283, 284, 739, 839, 848, 860, 867, 869, 870, 872, 874, 885, 911
 Стрицький (ротмістр) 377
 Строїч (татарський воєначальник) 766
 Струнік (словацький вождь) 746
 Струсовицькі 285
 Струсь 227, 228, 372, 763, 766
 Струсь Єжі 220, 754
 Струсь Щенсний 754
 Струсь Якуб 220, 433
 Стурлусон Снорі 901
 Стурч Миколай 486
 Стшалуви 749
 Судислав (син Володимира Святого, псковський князь) 403
 Судосаймо (Судава, Судава) (син Вейдевута) 449
 Сулгот (татарський князь) 717
 Сулейман I (II) Кануні (турецький султан) 170, 374, 375, 378, 557, 815, 825, 948, 857, 877, 932, 937, 948
 Сулейман Челебі (син Баязида I) 822, 947
 Суликовський Ян 515
 Сулимці 683
 Сулізбек 715
 Суліслав 109
 Султан (правитель Єгипту) 796
 Сурацький Зуліслав 333
 Сурбор (Сурбар) (половецький князь) 426, 885
 Сурінус 551
 Суходольський 231
 Сучинський 219
 Сфорца (рід) 23, 557
 Сфорца Людовік 350
 Схатізек (хан Золотої Орди) 696
 Сціпіон 249
 Счазон (воєначальник) 567

Т

- Табе Бернардин де 506
 Табор Войцех 356, 357
 Тадей (св.) 412, 884

- Таков Петро 232
 Талафус Чеський 780
 Талестріс (цариця амазонок) 694
 Тальвош Миколай 174
 Тальвош Ян 247, 678
 Тарановський Анджей 178–181, 185, 197, 219
 Тарановський Єжі 725
 Тарасенко Інна 28
 Тарговицький Клеофас 340
 Тарквіній Гордий 840
 Тарли 185, 749
 Тарло Ян 246, 760, 933
 Тарнавський 175
 Тарновська Софія (донька Яна, графа з Тарнова) 407
 Тарновський 763, 765
 Тарновський Анджей 760
 Тарновський Ян (Ян з Тарнова, гетьман) 160, 171, 241, 342, 365, 373, 407, 480, 756, 757, 759, 854, 856, 932
 Тарчі Томаш 151
 Таршиш (син Явана) 837
 Татищев Василь 21
 Таубе Йоганн 25, 27
 Тацит Корнелій (Публій Корнелій Тацит) 22, 47, 301, 401, 540, 543, 802, 833, 868, 942
 Тачман-Гіреї 710
 Твіль Конрад 311
 Твіскон (Асцен) 47
 Творовський Ян 368, 369
 Творовський-Бучацький Миколай 195, 196, 755, 860
 Тейя (остготський правитель) 750, 931
 Телебуга (татарський хан) 110, 113, 847, 848
 Телегон 90, 844
 Телефуси 749
 Темир (татарський хан) 710
 Теміраксак – див. Тимур
 Теміркутлу (Темир-Кутлуй) 696, 710, 922
 Темкін Василій 658
 Темпус 249
 Темрук 186, 187, 190, 226, 228
 Темрук-Керлії 710
 Темрюк 763
 Темрюкович Михайло 639
 Тенер Хосха (Тиміроса, Тимур-Ходжа) (хан Золотої Орди) 696, 922
 Тенібек (татарський хан) 922
 Тенчинський Анджей 758, 874, 932
 Тенчинський Ян (воїницький каштелян) 197, 206, 209, 338, 246
 Тенчинський Ян (Ян з Тенчина, сандомирський воєвода) 142, 149, 373
 Тенчинські 244
 Теодат 773
 Теодор (самляндський єпископ) 484
 Теодорик (Теодорих) Великий (остготський король) 770, 837, 934
 Теодорих (інфляндський маршалок) 481
 Теофраст 528, 899
 Тертулліан (Квінт Септимій Флоренс Тертулліан) 795, 938
 Тетингер Вернер (комтур хрестоносців) 480
 Тетка (Тета) (донька Крока) 561, 563, 567
 Тетрик (воєначальник гунів) 767, 769
 Тефен (Тифен) Йоганн фон (пруський магістр) 484, 895
 Тешнар Ян 150
 Тжаски 683
 Тиберій (римський імператор) 549, 904
 Тиглатпаласар III (цар Ассирії) 803, 942
 Тиміроса (Тимур-Ходжа) – див. Тенер Хосха
 Тимур (Тамерлан, Теміраксак, Тимурленг) 133, 285, 286, 327, 696, 697, 710–712, 822, 852, 868, 871, 873, 922, 923, 947
 Тиндареос (спартанський цар) 887
 Тит Флавій (син Веспасіана, давньоримський імператор) 549, 803, 904, 942
 Титов Борис (старицький воєвода) 636
 Тиффенбах Криштоф 788
 Тишкевич (Василь або Юрій) 175, 176, 859
 Товкмак (воєвода московського війська) 165
 Товтивіл (Теофіл, Тевтивіл) (брат Тройната, полоцький князь) 308
 Токсіс (Такшонь) (правитель Угорщини) 773, 935
 Томаш (Фома) (св.) 765
 Томицький Миколай 197, 755, 932
 Томицький Ян (гнезненський каштелян) 197
 Томицькі 206
 Томіра (Томіріс) 65, 565, 566, 837, 840
 Томша (командувач молдавського війська) 168–170
 Топор (Топорчик) Тарло 332
 Топори 683
 Тотивіл (син Кейстута) 319, 409
 Тохтамиш (Гійяс ад-дин Тохтамиш) (хан Золотої Орди) 696, 852, 922
 Тохтамиш – див. Бетсубул 139
 Трабус (син Гермонта) 309
 Траян (давньоримський імператор) 552, 751, 904, 929, 946

Тревір Карл фон (Карл Тревірський (Бефарт)) (пруський магістр) 469, 470, 471, 892
 Трепка герба «Топор» 367
 Тройден (син Трабуса, великий литовський князь) 309, 310, 871
 Тройнат (Тренята, Стройнат) (литовський князь, син Скірмунта) 114, 306, 308, 871
 Трояновський Анджей 756, 757
 Трояс 90
 Труби 683
 Трувор 402, 593, 879
 Ту Жан Огюст де 20
 Туман-бей Ашраф 939
 Туподель (магістр) 468, 892
 Туреш 672
 Туровський Казимир Юзеф 20, 31
 Тутмос II 938
 Тутмос III 938
 Тучкова Арина (годувальниця Димитрія) 917
 Тшебінський (ротмістр) 372
 Тюрінген Конрад фон (магістр хрестоносців) 500, 847, 891, 892, 896

У

Убрих (граф Цилійський) 778
 Угедей – див. Єгухан
 Удра 764, 765
 Уейський 229
 Узбек – див. Азбек
 Улевич Тадеуш 11
 Улісс (Одіссей) 119, 844, 848
 Улянницький 241
 Ульрик (Олдржих) (чеський князь) 570, 906, 907
 Ульрик Простенський 151
 Ульріх – див. Юнгінген Ульріх фон
 Ульріх Червонка 148
 Урбан VI 477, 893
 Уреке Георгій (молдавський літописець) 20
 Урлан-Керлії 710
 Уровецький (командувач польський) 238, 241
 Урсини 302
 Урсинус Юліян 387
 Урсині 557
 Урсула (св.) 771
 Утен (Утенус) (литовський князь з дому Китаєв) 308
 Уханський Павло 9
 Уханський Якуб 196, 209, 487
 Уханські 885
 Уязовський 766

Ф

Фаєрабенд Карл (німецький хроніст) 873
 Фаларим (Фаларис) Максим 664, 917
 Фаруреї 749
 Фарурей Павло 369
 Федір (посол до польського короля від Івана IV) 663, 664
 Федір Іоаннович (цар) 13, 664, 666, 677, 917, 918
 Федір Корибутович (Збаразький) 883
 Федір Ян 245
 Федоров-Челяднін Іван Петрович 633, 634, 645, 646, 916
 Фемістокл 878
 Фентфанг Конрад фон (Конрад фон Фойхтванген) (магістр хрестоносців) 469, 892
 Феодосій I Великий (римський імператор) 53, 750, 768, 835, 838, 931, 934
 Феофіл (новгородський митрополит) 589
 Ферарський (князь) 557
 Фербер (гданський бургомістр) 183, 184
 Фердинанд (граф з Гардека) 789, 790
 Фердинанд I Габсбург (імператор «Священної Римської імперії, австрійський ерцгерцог, чеський і угорський король) 163, 374, 375, 378, 380, 512, 554, 557, 570, 781, 782, 825, 857, 877, 905, 907, 936, 948
 Ференцберг 239
 Філідіус – див. Пліній Старший
 Філімер (готський король) 749, 931
 Філіп (ландграф) 198
 Філіп (Пилип) (св.) 609, 766
 Філіп II (батько Александра Великого) 51, 737, 739, 835, 899, 924, 927, 928
 Філіп II Швабський 464, 891, 905
 Фірлеї 749
 Фірлей Анджей (люблінський каштелян) 227, 228
 Фірлей Миколай (казимирський староста) 197, 246, 360, 362, 368, 371, 373, 864, 877
 Фірлей Ян (краківський воєвода) 185, 196, 197, 860
 Флавії 942
 Флакк 751
 Флейдль 237
 Флор (Флорус) Луцій Еней 736, 743, 925
 Флоріан (краківський єпископ) 124
 Флоріан (св.) 103, 104, 207, 350, 876
 Флюдо 15
 Фойтванг Зофрід фон (Зігфрід фон Фойхтванген) (магістр хрестоносців) 469, 892

Фойхтванген Конрад фон – див. Фентфанг Конрад фон
 Фольквін (Вольквінус, Вольквін, Шенк фон Вінтерштедт) (пруський магістр) 466, 500, 891, 896
 Фома (св.) 807
 Форнерій 734
 Франк Себастьян 23, 442
 Франко 144
 Франко Петро 261
 Франциск (кардинал) 143
 Франциск (мантуанський князь) 163
 Франциск (св.) 111, 127, 147, 149, 755
 Франциск I (французький король) 375
 Франциск II (герцог Алансонський) (французький король) 198, 860
 Фредерік II (король Данії) 184, 514, 859, 862
 Фредри 749
 Фредро Ян 246
 Фрикачі 749
 Фрідріх (Бедржих) (чеський князь) 570, 907
 Фрідріх (граф гайдельберзький) 198
 Фрідріх (магістр) 484, 895
 Фрідріх (син Казимира IV, краківський і познанський єпископ, кардинал) 153, 342, 347, 349, 855
 Фрідріх V (III) (імператор «Священної Римської імперії») 554, 905
 Фрідріх I (магістр) 464, 891
 Фрідріх I Барбаросса (імператор «Священної Римської імперії») 100, 101, 499, 846, 896
 Фрідріх II Хоробрий (австрійський правитель) 777, 936
 Фрідріх II Штауфен (Гогенштауфен) 442, 464, 465, 544, 888, 891, 903
 Фрідріх III (імператор «Священної Римської імперії») 142, 150, 853
 Фрідріх III (імператор «Священної Римської імперії») 345, 482–484, 541, 557, 779–781, 875, 894, 902, 905, 936
 Фрідріх III Мудрий (саксонський курфюрст) 556, 905
 Фрідріх Красивий Габсбург 541, 902
 Фуніков Михаїл 657
 Фюрстенберг Вільгельм фон 164, 505, 511, 514, 857, 898

Х

Хаба (онук Аттіли) 771
 Хаджі-Гірей (Ачи-Гірей) (кримський хан) 147, 221, 338, 710, 723, 854, 874

Хазени 945
 Хакім (аль-Хакім) 939
 Халецький Михайло 352
 Хам 47, 400
 Ханзовський Павло 188
 Харіс 494
 Хатшепсут (єгипетська цариця) 938
 Хелеалек (казанський хан) 704, 705
 Хеопс (фараон) 940
 Хефрен (фараон) 940
 Хидір (Хизр, Хидир, Хидирай) (хан Золотої Орди) 696, 922
 Хлевицький Ян 241
 Хмельницький Богдан 20, 884
 Ходкевич Григорій 7, 8, 17, 391, 495, 496, 878
 Ходкевич Єжі 164
 Ходкевич Єронім 8, 497
 Ходкевич Олександр 8, 497
 Ходкевич Олександра Григорівна (дружина Романа Сангушка) 409, 883
 Ходкевич Софія Юріївна 409, 882
 Ходкевич Ян 175, 197, 205
 Ходкевич Ян Кароль (Карл) 8, 420, 495, 504, 506, 882, 897
 Ходкевичі 495, 497
 Хорев (Хорив) 401
 Хороцін 241
 Хостовин (сотник) 242
 Хоцімерський 241
 Хренхрес (викривлене Тутмос) (фараон) 795, 938
 Хрептович Літовар (маршалок ВКЛ) 348, 351
 Хрестинус (Христианус) (перший прусський єпископ) 441, 442
 Христофор (граф і воєвода, князь Малої Скелі) (син Фрідріха) 198
 Хрунн 50, 746, 835
 Хулаг (татарський хан) 946
 Хуняді Янош – див. Гуняді Янош

Ц

Цамблак Григорій (київський митрополит) 913
 Царський I. 31
 Цвінґлі Ульріх 557, 905
 Цедар (Цедр) 664
 Цезарини 302
 Цезаріус Проспер 387
 Целестин III (папа) 463, 606, 891
 Цема Фабіян 247
 Цемежинський 190
 Цепіо Сервілій (Цепіо Квінт Сервілій) 301, 869

Цецилія (св.) 485
 Целицький 480
 Цецежин 144
 Цицерон Марк Тулій 16, 22, 24, 573, 732
 Цігалі Баптист 330
 Ціковський Анджей 241
 Ціковський Миколай 9, 381, 759
 Ціковський Станіслав 9, 173, 174, 527, 529, 858
 Ціковські 8, 9, 526
 Цімінський Станіслав 248
 Цолі Ян 752
 Цольнер Конрад (Конрад Цольнер фон Ротенштайн, прусський магістр) 321, 477, 873, 893
 Цьолек Анджей 188
 Цьолек Станіслав 188, 333, 874
 Цьолки 683, 749

Ч

Чакі Габріель 246
 Чапа 431, 432
 Чапля Ян 107, 847
 Чарадзький Гжегож 12
 Чарнковський Сендзівой 356
 Чарнковський Станіслав 205, 515, 899
 Чарнковський Ян 330, 336
 Чарторійські – див. Чорторійські
 Чашник 175
 Челей (сандомирський воєвода) 849
 Челяднін Андрій 158, 159
 Чермереп (Ченегреп) (половецький князь) 426, 885
 Чермінський С. 883
 Черней 187
 Четвертинська Ганна (дружина Януша Збаразького) 410, 883
 Четвертинські 410
 Чех 17, 58, 59, 62, 63, 559–561, 839, 906
 Чех Ян 440
 Чижовський 172
 Чингісхан (Темучин) 709, 920, 921, 923
 Чистякова Олена Вікторівна 5, 6
 Чіполла Карло 5
 Чорторійський Іван (князь) 336, 337, 345, 409
 Чорторійський Михайло (син Олександра Чорторійського) 409, 882
 Чорторійський Олександр 409, 882
 Чорторійські (Чарторійські) 32, 174, 409
 Чтарад (чеський пан) 566, 567
 Чурили 749
 Чурило 189

Ш

Шальяво (син Вейдевута) 449, 451
 Шамотула 328
 Шамрай Маргарита 28
 Шамшнадад (ассирійський цар) 840
 Шапкін Григорій 658, 916
 Шарій Флоріян (польський шляхтич) 475
 Шарлей Ярослав 150
 Шафранець Петро Медуський 333
 Шафранець Станіслав 127, 246
 Шафранці 749
 Шах Яків (гетьман Війська Запорозького) 431–433, 887
 Шах-Алі (Шеай, Шигалей, Шигалеярович) (казанський хан) 705, 923
 Шахмат (Садахмат) (татарський хан) 141, 147, 352–354, 853, 923
 Шахмат-Гіреї 710
 Швайтокс 446
 Шварно Данилович (син Данила Галицького) 110, 308, 871
 Швенде (австрійський командувач) 178
 Швенден Бургард фон 468, 469, 892
 Шеай – див. Шах-Алі
 Шедель Гартман (німецький хроніст) 22
 Шемяка (тверський князь) 910
 Шемячич Василь Іванович 351, 910
 Шемячичі 351
 Шереметев (Шеремет) (воєвода) 177, 236, 919
 Шерлянг Ян 150
 Шидловецький (підскарбій) 757
 Шидловецький Станіслав Одровонж (жарновський каштелян) 342
 Шинколь (граф з Битена) 466, 467
 Шліхтінг Альберт 23–25, 27, 917
 Шлядковський 241
 Шоненберг Вольфганг 485, 486
 Шпіглер Ян 248, 250
 Штаден Генріх (німецький мемуарист) 25, 27
 Штанге Конрад (Конрад фон Штаге) 312, 871
 Штауфени (Гогенштауфени) 891
 Штосс з Ольбрахниць 148, 149
 Штрас Ібрагім 178
 Шуйський 243
 Шуйський Василь (цар) 13, 27, 160, 164, 241, 670, 672, 677, 918, 919
 Шуйський Д. 919
 Шуйський Іван 241
 Шуйський Петро 164
 Шхериhi 749
 Шьренява (дім) 127, 683

Щ

Щавинський Павел 246
 Щватор (сотник) 652
 Щек 401
 Щелкалов Іван Михайлович 916
 Щенсний з Паньова 339, 340
 Щенятев (кн.) 360
 Щепан (св.) (Іштван I Святий) – див.
 Стефан (св.)
 Щепіолко 109
 Щербатий Йосиф 661

Ю

Югурта (нумідійський цар) 301, 795, 869,
 937, 938
 Юда (св. ап.) 266, 611
 Юдит (Юдиф) (дружина Мечислава-
 Мешка; дочка угорського князя Єсси) 80,
 842
 Юдита (донька чеського князя Врати-
 слава, дружина Владислава Германа) 90,
 844
 Юдита (дружина угорського короля
 Стефана) 94
 Юдиф 805
 Юліан (кардинал) 142, 780
 Юліан Аполлонський 611, 915
 Юліан Відступник 53, 628, 745, 838, 916, 929
 Юліана (дружина Вітовта) 330
 Юліани 302
 Юлій (Юліан) Дідій 548, 903
 Юлій II (папа) 484, 485, 895
 Юлій Цезар 93, 543, 545, 546, 552, 844, 845,
 887, 903, 937, 938
 Юліян (легат) 144
 Юнгінген Конрад фон (магістр хресто-
 носців) 478, 893
 Юнгінген Ульріх фон (пруський
 магістр) 134–136, 478, 479, 852, 893
 Юноські 683
 Юргевич Бартоломій 819
 Юрій (Георгій) – див. Ярослав Мудрий
 Юрій (св.) – див. св. Георгій
 Юрій (син Івана III, московського князя)
 335
 Юрій (син случького князя Семена) 359
 Юрій Всеволодович (володимирський
 князь) 695, 921
 Юркевич Ян 30
 Юстин (Марк Юліан Юстин (Фронтин))
 22, 691, 741, 815, 920, 928
 Юстиніан I (імператор) 49, 53, 743, 835,
 928
 Юхан III 11, 178, 184, 253, 516, 858, 861, 863,
 865

Я

Яван 52, 559, 750, 745, 837
 Явнут (син Гедиміна) 317, 318, 344
 Ягайло – див. Владислав Ягайло
 Ягеллони 192, 253, 850, 881, 936
 Ядвіга (донька Казимира IV) 153
 Ядвіга (донька угорського короля Людві-
 ка; дружина Владислава II Ягайла) 129–
 131, 133, 134, 140, 146, 194, 321, 322, 778,
 851, 936
 Ядвіга (дружина Владислава Локотка) 120
 Ядвіга (св.) 107, 108, 111, 129, 467, 847
 Ядвіга (четверта дружина Казимира III
 Великого, дружина легницького князя
 Вацлава) 126, 850
 Яжимир (син Лешка III) 70
 Яжина Ян 514, 899
 Язловецький 239, 377, 378
 Язловецький Єжі (коронний гетьман) 184,
 192, 196, 859
 Язловецький Миколай (коронний геть-
 ман) 186, 187, 429, 762, 886
 Яків (св.) 312, 384, 550, 654, 766, 803, 943
 Яков 258
 Яковенко Наталя 28, 883
 Яковлев Іван Петрович 916
 Якс (син Лешка III) 70
 Якуб (св.) 109, 137, 141, 244
 Якуб з Плонін 134
 Якуб з Рогова 333
 Якуб Йордан 187
 Якуб Мельштинський (війський
 м. Бжезіна) 161, 856
 Якубовський 480
 Якубовський Анджей 759
 Якуші 749
 Ян – див. Юхан III
 Ян (вараждинський єпископ) 129
 Ян (Гіан, Іоанн) (пресвітер) 802, 818,
 940
 Ян (естергомський архієпископ) 138, 150
 Ян (єпископ) 378
 Ян (Іоанн) Люксембурзький (чеський
 король) 473–475, 893, 907
 Ян (краківський пан) 146
 Ян (міланський князь) 159
 Ян (св.) 197, 382
 Ян (семигородський єпископ) 142
 Ян (Януш) I (мазовецький князь) 131, 135,
 188, 320, 322, 324, 479, 851, 873, 894
 Ян Жешовський (єпископ) 144, 339
 Ян з Кельна (гданський воєначальник)
 225
 Ян з Концеполя 146

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Ян з Кротошина (посол Сигізмунда Августа до Московії) 678
Ян з Олесниці 147
Ян з Острова 134
Ян з Чарнкова 849–851
Ян Збігнев (син мальборкського старости) 155
Ян Йордан 187, 190, 191
Ян Конарський (краківський єпископ) 144
Ян Куропатва (люблінський підкоморій) 149
Ян Лащ з дому Помян 149
Ян Олеський 753
Ян Ольбрахт (син Казимира IV) 12, 153–156, 342, 347–350, 353, 484, 781, 855, 937
Ян Поляк 352
Ян Пшеремський 171
Ян Рабштинський 150
Ян Сигізмунд (Янош Жигмонт) (князь Трансільванії) 782, 937
Ян Чижовський 149
Ян Щегоцький 149
Ян, граф Войніцький 206
Ян, граф з Горки 197
Ян, граф з Тенчина – див. Тенчинський Ян
Янковський 241
Янковський Якуб 248
Янкул (Янку Сасул) (молдавський господар) 762, 933
Янош – див. Януш I Запольяї
Янош (угорський королевич) 178
Януш (гливицький князь) 152
Януш (гнезненський архієпископ) 120
Януш (краківський воєвода) 107
Януш (сандомирський воєвода) 113
Януш I Запольяї (угорський король) 375, 757, 758, 781, 878, 932
Януш III 159, 278, 376, 856, 867, 878
Януш Тошецький (князь) 149
Янчі 210, 219
Ярад з Брудзева (іновроцлавський воєвода) 330
Ярич (рацький князь) 345
Яромір (син Володимира Святого, ростовський князь) 403
Яромір (чеський король) 82, 570, 843, 906
Ярополк Святославич (руський князь) 97, 402, 843
Ярослав (гнезненський архієпископ) 124
Ярослав (син Святополка Ізяславича, володимирський князь) 403
Ярослав Всеволодович (Невський) 891
Ярослав Мудрий (руський князь) 82, 86, 240, 403, 458, 842, 843, 880, 890
Ярославський Рафаїл 338
Ярославський Спитко 345
Ярославські (князі) 593
Яросланопа (половецький князь) 885
Яструби 683
Яфет 15, 46, 47, 52, 300, 400, 576, 664, 745, 750, 833, 837, 929, 934
Яцек (проповідник) 110

ПОКАЖЧИК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

(упорядники Ю. А. Мицик, О. О. Бородіна)

А

Абідус (Абідос) 741, 928
Абійдон 828
Авентикум (Візельпургель) 543
Агрігентіум 664
Адзель 502
Адріанополь 50, 143, 144, 179, 180, 746, 780, 821, 824, 826
Аебали – див. Лакедемон
Азак 726
Азов (тур. назва Аталі) 180, 182, 584, 714, 715, 718–721, 723, 724, 726, 909, 919
Айзпуге – див. Газенпорт
Айленберг 456
Айтос 179
Айхштет 553
Аква Секстія (нині Аїкс) 869
Аквілея 401, 771
Аквілон (Аквілонія) 499, 896
Аквісгранум 548
Аккерман – див. Білгород
Акон 463, 464
Акрагас 917
Акціум 926
Александрія (Александретта, нині Ускендерон) 18, 51, 741, 796, 797, 804, 805, 809, 832, 834, 905, 938, 939, 944
Аленбург (нині Дружба) 451, 454, 889
Аленпот 504
Алеппо (Халеб) 799, 809, 905, 940, 943, 944
Алленштайн (Ольштин) 480
Алуксне – див. Марієнбург
Альба Лонга 877
Алькаїр – див. Каїр
Альтенгауз (Старогард) 455, 890
Альфанген 504, 518
Альштайн 454, 889
Амботен 504
Амона 910, 945
Амстердам 508, 904
Анатуль-каразар 179

Ангерборг 452
Ангермунде 504, 517
Анкара 852, 873
Анкона 746
Антверпен 19, 548
Антиохія (нині Антак'я) 799, 805, 815, 826, 940, 943, 944
Аполлонія (Полліна) 738, 743, 926
Аполофанія 739, 743, 927
Апулія 746
Араузіо 869
Аргентина 544, 770
Аргія (Аргос) 688, 737, 926
Арієс 502, 517
Аркадія 734, 736, 925
Аркона 539
Арнцбург (Аренсбург, Арнцберг, Арнцбург, Куресааре, нині – Кінгісепп) 504, 517, 897
Асканія 833
Аскар – див. Сихар
Аслам-городок 221
Ассур 944
Астрахань 13, 179, 181, 576, 583, 655, 705, 711, 714–716, 718, 723, 909, 916
Аттенбург 789, 790
Аугсбург 550
Аугустув 280, 867
Аушумбург 468
Афіни (Атени) 573, 734, 739–741, 821, 878, 899, 925, 926
Аффелін 174
Ахайя 824, 947
Ахас (Манкоп) – див. Мангуп
Аш 506, 517
Ашерад 230, 242, 502, 517

Б

Баальбек – див. Бульбах
Бабадаг 178, 180
Бабон 764

- Бавол 124, 125
 Баден 543
 Бадіс 506, 517
 Базель 10, 11, 22, 543, 544, 547, 869, 886, 904
 Базенбург 504
 Бакот 146
 Балакля 429
 Балга (нині Весельное) 451, 458, 485, 889
 Баліце 204
 Бамберг 96, 554
 Бар (Рів-Стрийковський) 195, 417, 430, 431, 854
 Баранов 127, 850
 Бардійов 142
 Барі 417
 Барка – див. Кіренея
 Бартен (нині Барцяни) 452, 889
 Бахчисарай 924
 Баярн 452
 Бегекчик 180
 Бек 783
 Белз 18, 127, 343, 352, 355, 414, 460, 850, 853
 Бендери – див. Тягиня
 Бендзін (Бендзин) 124, 274
 Беотія 734, 736, 738, 741, 925
 Бергамо 771
 Берген 539
 Бергольм 517
 Берград (Белград) 459
 Берестя 127, 324, 352, 353, 360, 390, 850
 Берестя-Куявське 312
 Берестя-Литовське 104, 300, 305, 314, 352
 Берзен 503, 517
 Беркли 457
 Берладь 752
 Берлін 465
 Берн 542
 Бертіль 517
 Бетжня 783
 Бетулія 805
 Беч 263, 332, 836, 845
 Белград 142, 375, 774, 775, 778, 780–782, 786, 788, 822, 823, 826, 853
 Бельськ 275, 867
 Бєхов 272
 Бжежніца (Бжезніце) 126, 132, 274
 Бжезіна 161, 272
 Бжезна 782
 Бжезь 850
 Бжезьць (нині Вжесня) 273, 867
 Бжостек 151
 Бидгощ 134, 272, 479, 866
 Білін 246
 Битен 467
 Битов 459
 Битом 152
 Бихава 495
 Бихов 420
 Біччина 15, 151
 Біла 351, 586, 587, 910
 Біла Вежа 402
 Біла Церква 428
 Білгород (Білгород-Дністровський, Аккерман, Монкастро) 128, 141, 180, 181, 213, 314, 346, 353, 368, 384, 427, 429, 459, 723, 752, 753, 787, 825, 886, 924, 932
 Білий Камінь – див. Вайсенштайн
 Білогород 94
 Білоозеро 402, 591–593, 659
 Більки 363
 Більськ (Бельськ-Підляський) 280, 337, 867
 Бінгіум (Бінген) 546, 903
 Бінгія 547
 Бірглов 455
 Біржі 246, 247, 407
 Бітульце 179
 Бішофсбург 889
 Бішофсвердер 889
 Бішофштайн (Біскупец) 453, 889
 Біштинек 889
 Блева 474
 Блокгауз 502, 517
 Блоне 278
 Блямонт 198
 Бнін 491
 Бобетія 450
 Боболіце 126, 132
 Бобрек 246
 Бобровник 479
 Бобруйськ 389, 884
 Бобрянськ (Бобруйськ) 420, 884
 Богуш 133, 328
 Божешко 404
 Болеславець 132
 Бонн 547
 Бонундія 450
 Борг (нині, очевидно, Порво) 532, 900
 Борисов 360, 366, 389, 586, 851
 Боровники 132
 Борськ 660
 Ботушани 158, 752, 755, 758
 Бохня 111, 263, 846, 866
 Бохус 539, 902
 Брагин 667, 917, 918

ПОКАЖЧИК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Брайсгау 544
Брандбург (нині Ушаково) 451, 454, 468, 480, 485, 889
Бранденбург 121, 472, 558, 895
Бранево 22, 860
Бранзберг 381
Бранков 377
Браслав 304, 870
Братиан 455
Браундольф 121
Брауншвайг 487, 555, 556
Брацлав 146, 170, 327, 345, 379, 388, 417, 428
Брацяна 476
Брезан 417
Бреїла 212, 213, 861
Бремен (Берем'я, Бремень) 58, 70, 540, 558, 902
Брехінгія 533
Бриксія 771, 772
Брин 585
Броди 20
Бродниця (Бродніце) 138, 455, 480
Броньовиці 207
Брудзев 330
Бруксберг 937
Брунзберг 485
Брунополім – див. Бремен
Брюссель 548
Брянськ 280, 314, 351, 353, 585, 587, 867, 884
Буда (Сикамбрія) 127, 142, 358, 374, 375, 378, 380, 771, 774, 777, 778, 780, 782, 786–788, 791, 825
Бульбах (Баальбек) 796, 939, 800
Бургелац 310
Буртниця 232
Буртніх 517
Буськ 108, 363, 368, 373, 411, 413, 428
Бухарест 752
Бучач 331, 728

В

Вавельнице 124
Вавилон 472, 806, 824, 942
Вагик 198
Вадни 780
Вайземберг 789
Вайсенштайн (Вітенштайн, Білий Камінь, Пайда, нині – Пайден) 506, 514, 517, 898, 917
Вайштайн 515
Валліс 549

Вальдава 450
Вальдбург (Вальдемарсвік) 900
Вальдсгут 542, 902
Вальп 782, 825
Вангіони 198
Ванзель 503, 517
Вараждин (Варадзин) 142, 344, 374, 375, 384, 776
Варгія 450
Варка 278, 460
Варна 140, 144, 145, 153, 337, 780, 822, 853, 936
Варта 188, 269, 474
Вартем 485
Вартебург 454
Варшава 21, 30, 32, 181, 184, 192, 195, 197, 199, 222, 223, 231, 236, 237, 240, 278, 280, 308, 433, 512, 585, 709, 865–867
Василевгород 704, 706
Васильков 280
Васильсурськ – див. Сура
Васіуле 752
Вевер 533
Вегров 270
Ведрош 881
Везенбург (Везенберг, Вешенберг, нині – Тамсалу) 506, 517, 518, 898
Веззан 786
Вейскетер 789
Велика Жулава 460
Великий Новгород (Новгород) 243, 244, 320, 325, 329, 338, 345, 355, 400, 402, 403, 427, 516, 580, 581, 587–593, 604, 624, 626, 639–643, 655, 667, 677, 681, 704, 876, 900, 911, 917
Великі Кончиці 246, 667
Великі Луки 7, 10, 232, 236, 238, 239, 243, 244, 250, 367, 410, 516, 576, 587, 588, 633, 681, 864, 910
Величка 124, 264, 343, 363, 846, 854, 866
Веліж 7, 175, 177, 238, 243, 516
Велюнь 124, 270, 274, 866
Венеція 5, 9, 10, 22, 51, 143, 348, 468, 469, 771, 775, 786, 948
Вентспілс – див. Вінда
Венцляв 455
Вербна 109
Вердер 504, 517
Верендія (Еребру) 533, 900
Верона 5, 6, 9, 35, 771, 772, 869
Верпех 503, 517
Верте 70
Верцелли 869, 901

Весельное – див. Балга (Бельга)
 Весперин 782, 786, 789
 Вестерос 533
 Вестхе 786
 Ветлянд 533
 Вецке 786
 Вешаус 81
 Велін (Велінь) 94, 95, 459
 Велунія 519
 Велява (нині Знаменськ) 451, 889
 Вжесня – див. Бжесьць
 Вибург (Віпері, Вьборг) 531, 532, 900
 Виру – див. Найнгауз
 Висмар (Висмарія, Висмер) 61, 70
 Висніч (Вишніч) 373, 407
 Високе 135
 Висше 179
 Вишгород 420
 Вишеград 82, 142, 278, 475, 567, 568, 782, 825
 Вишембург 131
 Вишневець 158, 349, 364, 405, 667, 765, 933
 Вишня 413
 Відень 159, 166, 375, 485, 491, 555, 789, 907
 Відоти 519
 Візантій 926
 Візбю (Візбі, Віцбі, Вісбю) 533, 900
 Візельпургель – див. Авентікум
 Візна 279
 Віковей 515
 Вілляк 88, 374
 Вілова 468
 Вілям 549
 Вількомир (нині Укмерге) 304, 325, 335, 388, 870
 Вільно (Вільнюс) 30, 127, 132, 139, 156, 157, 159, 160, 163, 164, 170, 174, 175, 233, 236–238, 240, 266, 280, 296, 309, 315, 317, 318, 320–322, 324, 325, 327, 330, 331, 333, 335–338, 345, 348, 355–360, 362, 366, 367, 369, 370, 372, 378, 379, 383, 387–389, 407, 419, 421, 422, 477, 502, 512, 520, 521, 589, 603, 630, 672, 762, 850, 864, 870, 872, 899
 Вільянді – див. Фелін
 Вінда (Віндава, Кесь, нині – Вентспілс) 504, 518, 862, 897
 Віндбург 451
 Вінниця 380, 417
 Вінніпег 20
 Вінченца 771
 Віслиця (Вісліце) 108, 118, 123, 124, 266, 274, 343

Віссенбург (Віссамбур) 545, 903
 Вітебськ 7–9, 165, 174–177, 238, 298, 318, 320, 321, 326, 336, 341, 369, 379, 390, 411, 420, 421, 857, 858, 885
 Вітов 108
 Віттенберг 556
 Віфлеєм 802, 826, 939, 941
 Возніки 434
 Войніч 146, 263
 Войславці 527
 Волковіїськ 329, 390
 Волов 152
 Вологда 576, 592, 647, 659, 705, 912
 Володава 866
 Володимир 88, 122, 146, 317, 333, 338, 352, 403, 418, 582, 594, 603, 626, 695, 696, 851, 912
 Волок (Волоцьк) 587, 910
 Вольбож 134, 479
 Вольгаст 539
 Вольмар (нині – Валмієрі) 230, 502, 517, 858, 862, 897
 Вонсдорф 452
 Вонсоше 309
 Вормет (нині Орнета) 454, 889
 Вормс 546
 Ворняни 316
 Воронеж 422
 Воронкове 856
 Воротино 583, 585
 Вровськ 308
 Вроцлав 79, 92, 96, 106–109, 114–116, 119, 128, 132, 147, 151, 152, 272, 343, 467, 570, 781, 845, 851
 Всхов 268
 Вугах 786
 Вюрцбург (Гербіполіс) 541, 554
 Вязьма 348, 362, 576, 586, 595, 910
 Вятка 594, 912

Г

Габаа Саула 804
 Габзаль (Гапсаль, нині – Хаапсалу) 503, 517, 897
 Гавла св. містечко 543, 903
 Гадзбо 174
 Газенпорт (Газенпот, нині Айзпугте) 504, 517, 518, 898
 Газирим (або Газа, або Гаризім, або Гераза) 802, 941
 Гайдебев (Гайдебер, Хедебю) 538, 901
 Гайдельберг 550
 Гайзбург 308
 Гайнівка 867

- Гайсбург 467
 Галапаши 178
 Галата 168, 179
 Галац 144, 747, 924, 930
 Галація 733, 924, 930
 Галич 97, 111, 122, 344, 346, 350, 404, 412, 594, 752, 755, 756, 845, 848, 851
 Галілея 805, 809, 810
 Галліполь 821, 826
 Гальберштадт 556
 Гальгоз 780
 Гальмштад 533
 Гамбін 275
 Гамбург 556, 833, 905
 Гангр 605
 Гарволин 460
 Гардей 456
 Гардек 789, 790
 Гартин 315, 316, 326
 Гасава 105
 Гасле 780
 Гатинат 786
 Гвардейськ – див. Тапево
 Гвоздка 756
 Гданськ 9, 18, 45, 61, 110, 147, 148, 183, 184, 227, 228, 230, 234, 262, 387, 388, 441, 454, 455, 459–461, 475, 480, 481, 485, 486, 489, 490, 515, 524, 540, 542, 548, 859, 861, 865, 890
 Геліополіс – див. Пелусій
 Гельдерн 904
 Гельмет 505, 517
 Гельсінгборг 533
 Гельсинкі 900
 Гельфенберг 552
 Гельцберг 454
 Генуя 143, 542
 Георгенбург 502, 517
 Гербіполіс – див. Вюрцбург
 Гердава (нині Железнодорожний) 451, 889
 Герман 450
 Гермес (правильніше Ермес, нині Нуйя) 502, 897
 Гершов 311, 312
 Гетлігенбайль – див. Ромново
 Гебольтов 90
 Гжебінь 224, 227
 Гідрун 346
 Глебів 403
 Глиняни 337, 344
 Глови 227
 Глогов 95
 Гнів 225, 459, 480
 Гнезно 59, 61, 63, 71, 77, 79–83, 85, 86, 99, 120, 126, 262, 269, 274, 458, 474, 841, 842, 866, 890
 Гогенштайн 480
 Гожно 277
 Голета 219
 Голланд 485
 Голов 331
 Гологори 344
 Голота 825
 Голуб 455
 Голубец 143
 Голянд (нині Пасленк) 456, 890
 Гольдек 786
 Гольдінген (нині Кулдіга) 504, 518, 898
 Гользація 555
 Гользен 517
 Гольшани 309
 Гольштин 456
 Гомель 160, 360, 379, 585
 Гоморра 805, 810, 945
 Гопель 71
 Горка 197, 246, 281, 406
 Гороверди 178
 Городло 127, 146, 332, 414
 Городок 139, 305, 355, 413, 853
 Гослар 556
 Госліч 112
 Гостинін 275, 867
 Гоща 917, 918
 Грабов 132, 460
 Грабовець 127, 414
 Градек 151
 Грановськ 139
 Грансішки 305
 Гребін 459
 Гребіц 461
 Грисфеленд 174
 Грібсвальд 460
 Грізенборг 459
 Гріпсхольм 858
 Гробіня – див. Грубін
 Гродзець 278
 Гродно 127, 153, 175, 237, 251, 252, 304, 305, 324, 334, 359, 388, 469, 585, 589
 Грубешів 335, 414
 Грубін (нині Гробіня) 504, 518, 898
 Грудзьондз (Грудзьонз) 81, 455, 457, 459, 482, 843, 890
 Груштин 600
 Грюнвальд 852
 Губена 151
 Гугетзбург 455

Гулвок 786
 Гур'євськ – див. Нойгауз
 Гурка 406
 Гутштад (нині Добре място) 454, 480, 889

Д

Дабровно 135
 Далембург 70
 Дален (Даленц) 503, 517
 Дамаск 799, 802, 804, 809, 819, 940, 941
 Даміата 796, 938, 939
 Данчик – див. Гданськ
 Дарданелли 821
 Двіна 592
 Девін (Дівич-город) 564
 Дельфи (нині Кастрі) 736, 741, 925, 928
 Дембова (Дибов) 465
 Демб'яни 241
 Демін 539
 Денкланген 517
 Дерпт (Дорпат, нині Тарту) 164, 230, 240, 243, 244, 384, 470, 498, 500, 503, 513, 514, 516, 517, 857, 862, 891
 Дершав 459
 Дечен 588, 911
 Джевіця 460
 Дзедзилов 229
 Дзівідзево 752
 Дзіула 825
 Дзядлов 135
 Дибов – див. Дембова
 Дизфуль 946
 Димотин 821
 Динамюнде 502, 517
 Дисна (Дзісна) 233, 240, 422, 862, 885
 Дівін 786
 Дінега 592
 Дірахум 741
 Длубней 111
 Днеперськ 586
 Добеле – див. Доблін
 Добжин 132, 276, 277, 307, 311, 316, 455, 474, 891
 Доблін (нині Добеле) 504, 518, 898
 Добре място – див. Гутштад
 Добровнік 134
 Дойче Ейлау (нині Лава) 456, 890
 Долина 413
 Домброва 151, 334
 Домбровиця 196, 197, 246
 Домново – див. Думнов
 Донданген 504
 Дорнік 457

Дорогичин 280, 305, 337, 426, 867
 Дорогобуж 351, 404, 585–587, 910
 Дорогостаї 687
 Дрегель 786
 Дрезден 555
 Дрешлав 453
 Дрисвят 388
 Дрисса 422
 Дрінгофорт 452
 Дробнін 246, 491
 Дрогин 158, 752, 755
 Дрогобич 350, 415
 Друга 422
 Дружба – див. Аленбург
 Друцьк 360
 Дубинки 246, 247, 407
 Дубно 229, 404, 407
 Дубровна (Дубровно) 159, 420, 884, 586
 Дубровник – див. Рагуза
 Дукля 151
 Думнов (нині Домново) 451, 889
 Дунаець 344
 Дунембург (Даугавриву) 230, 231, 328, 502, 516, 517, 862
 Дурбін (нині Дурбе) 504, 518, 898
 Дуррес 348

Е

Егер 788, 825
 Едвален 504, 517
 Едеон 811
 Едесса 805, 944
 Едмонтон 20
 Ейшишки 305
 Екбатана (Аматама, нині Хамадан) 800, 807, 945
 Ельблонг (Ельбінг) 147, 340, 341, 454, 455, 465, 469, 475, 480, 489, 890
 Ельзас 544, 556
 Ельк (нині Лицьк) 451, 889
 Ельнер 503
 Емілія 771
 Енгальдга 769
 Енгельсбург 475
 Енос 739
 Епідавр (Епідаврос) 737, 743, 926
 Ера 813
 Еребру – див. Верендія
 Еретрія (Ерітрея) 738, 927
 Ерипонт 555
 Ерле 517
 Ермес 517
 Ерфурт 555

Еслінген 549
Ест 506, 517
Естергом 787, 788, 825, 826
Етолія 925
Ефес 693, 741

Є

Єгабург 532
Єзерище – див. Озерище
Єлгава – див. Нітава
Єнцель 503
Єрихон 805, 810, 945, 946
Єрусалим 463, 464, 775–777, 799, 802–805,
809, 818, 826, 834, 835, 879, 882, 930, 942–945

Ж

Жабінець 151
Жарнов 266
Железнодорожний – див. Гердава
Жидачів 350, 411, 413
Жидівське місто 263
Жидліці 461
Жидов 338
Житомир 326, 338, 359, 418
Жуков 117
Жуковець 149
Журовиці 172

З

Забель 504, 518
Заберіна – див. Таберна
Забіч 460
Заболе 788
Завихост 108, 111, 266, 352, 404, 881,
847
Заволоче 236, 237, 239, 240, 243, 244, 250,
516
Заклічин 170, 858
Закрочим 110, 278, 867
Зальфельт (нині Залево) 456, 890
Зальц (Саліс) 503, 517
Зальцбург 539, 552
Замботен 517
Зангель 503, 517
Запорожжя 18
Заправа 461
Заркі 343
Зарнов 143
Заслав 379, 728
Затор 141, 265
Збараж 239, 242, 332, 344, 419, 434
Зборов 90, 178
Звенигород 326, 417

Зебаршитем 451
Зебжидовиці 37, 249
Зегевольт 502, 517
Зезойген 517
Зеленбург 518
Зелениград 143
Зельборг 517
Земборг 517
Земінгія 533
Зербен 503, 517
Зесвеген 502, 503
Зизек 786
Зиргони 480
Зіньків 369, 373, 728
Злоторія (Золоторія) 132, 134, 479
Змігруд 151
Знаменськ – див. Велява
Знін 105, 474
Знойма 142
Золев 142
Золенбург 504, 517
Зонебург 504
Зудеркобія (Седерчепінг) 900
Зунд 460
Зундгофен 544

І

Івангород 506, 517, 588, 590, 591, 896, 898,
911
Ізборг 649
Ізборськ 174, 402
Ізмаїл 178
Ілава 150, 151, 890
Ілаза 460
Іліон 688
Інгольштат 553
Іновлодзь 124, 272
Іновроцлав 272, 866
Інстемборг (Інстенборг, нині Черня-
ховськ) 445, 452, 888, 889
Іппон (Гіппон) 795
Ірагола 519
Іскендерон – див. Александрія
Ісса 944

Й

Йогавшпург (нині Піш) 452, 889

К

Казань 372, 576, 583, 695, 704 706, 723, 857,
909, 916, 923
Казимір (ішні частина Кракова) 63, 123,
125, 144, 263, 274, 849, 851, 874

- Казимир (біля Любліна) 267
 Казимир (у Великій Польщі) 83
 Казимир 460
 Казне 388
 Каїр 18, 411, 747, 796, 797, 799–801, 808, 809, 811, 825, 938, 940
 Кайданов – див. Кейданів
 Кайльгарбія 450
 Каймен 450
 Калачиці 151
 Калгарі 20
 Калінінград – див. Кенігсберг
 Каліш 99, 110, 124, 268, 269, 274, 315, 468, 866
 Калка 921
 Калуга 583, 585, 909, 919
 Кальмар 533
 Кам'янець 94, 146, 181, 192, 279, 324, 327, 331, 332, 344, 369, 373, 377, 411, 416, 417, 419, 755
 Камбалу (Ханбалик, Каракорум) 692, 921
 Каменець 459
 Каменя 195
 Камень 445
 Камін 460
 Кампанья 750
 Кана Галілейська 620, 802, 941
 Кандав 518
 Канеліхт 503, 517
 Канів 219, 314, 377, 419, 428, 728, 881
 Канни 846
 Канчиці 111
 Каньчуга 349, 754
 Каразар 179
 Каракорум – див. Камбалу
 Карачев 306, 585
 Каргауз 503, 517
 Кардона 743
 Карела – див. Корела
 Каркус 514
 Карлсруе 903
 Картуз 515
 Карфаген 795, 937, 938
 Касимов-город 583
 Кассель 555
 Кастрі – див. Дельфи
 Каструм Норікум 553
 Кафа (Феодосія) 18, 152, 372, 380, 411, 721–724, 823, 855, 924
 Каховка 875
 Кашира 583, 909
 Кашовін (Каршовін) 307, 308, 467
 Кведлінбург 844
 Квипава 450
 Квідзин – див. Марієнвердер
 Кезмарк 142, 406
 Кейданів (Кайданов) 306, 389
 Кейзборк 340
 Кельн 228, 462, 547, 548, 771
 Кельтиви 519
 Кемпно 148, 149
 Кенігсберг (Крулевець, нині – Калінінград) 5, 9, 19, 20, 172, 184, 308, 311, 450, 454–456, 466, 467, 480, 483–485, 487, 489, 490, 558, 858, 873, 888, 891
 Кентшин – див. Раштенбург
 Кергольм 506
 Керкель (Кіркель, Керкер) 723, 924
 Кернов 304, 309, 310, 314, 317
 Керч – див. Пантикапеї
 Кесарія 805, 884, 943
 Кессель 453, 889
 Кесь 230–232, 504, 513, 516
 Кжижановичі 111
 Київ 20, 21, 28, 30, 31, 82, 88, 184, 219, 314, 326, 327, 335, 343, 352–354, 359, 369, 390, 401–404, 411, 419, 420, 428, 429, 583–586, 603, 604, 606, 683, 728, 841–844, 851, 880, 883, 884, 890, 911, 917, 924
 Кирена 931
 Киркларелі 179
 Ківінеб 532
 Кілдер 852
 Кіле 791
 Кілія 141, 178, 180, 346, 752, 753, 787, 825, 932
 Кімель 312
 Кіремпе (Кіремпель, Кіремше) 174, 242, 517
 Кіреня (сучасна Барка) 795, 938
 Кіриєпе 503
 Кірхгольм (нині Саласпілс) 502, 517, 897
 Кішик 142
 Клайпеда – див. Мемель
 Клеве 904
 Кленец 152
 Клеополім 811
 Клепаж 263, 350, 853, 876
 Клецьк 156, 355, 356, 359
 Клечов 474
 Клімунтов 107
 Клобуцко 152
 Клодав 90
 Клоцко 111
 Клюні 85, 87
 Ключборк 151

ПОКАЖЧИК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

- Книшин 199, 280
Кнос (Кносс) 738, 927
Кобленц – див. Конфлуенція
Ковале 310, 473
Ковалюв 274
Коваль 120
Коварськ 238
Ковно (Каунас) 147, 233, 313, 325, 389, 477, 478
Кодима 728
Козеглуви 132, 144
Козинічі 885
Козле 133, 152
Козмін 128, 851
Козмінець 128
Кокенхауз (Кокенгауз, Кохенгаус, Кокенгаузен, нині – Кокнесе) 230, 234, 503, 511, 517, 862, 897
Колінберг 94, 460
Коло 269, 866
Колобжег 93
Коломия 346, 411, 413, 756
Коломна 604, 634, 909
Колошвар 244, 384
Кольмар 544, 903
Кольно 225
Комарно 789, 790
Комерштин 460
Компостелле 828
Конажев 272
Конгелле 539
Конгсберг 539, 902
Коненбург 503, 517
Конецполе 146
Конейн 261
Конік 460
Конін 269, 274, 343, 866
Константинополь 18, 138, 152, 170, 179, 180, 183, 185, 219, 327, 363, 375, 378, 402, 403, 411, 429, 484, 577, 711, 714, 721, 722, 724, 741, 746, 750, 759, 760, 762, 777, 780, 785, 786, 790, 791, 799, 822, 823, 825, 880, 884, 886, 924
Констанц 543, 548
Констанца 138, 838
Констанція 769
Конфлуенція (Кобленц) 547, 903
Кончик 180
Копенгаген 839, 901
Копернаум 805, 943
Копестрин 347, 876
Копил 232, 360
Копись 420
Коповін 94, 459
Копор'є 591, 911
Корела (Корела) 591, 900
Корець 419
Коринф (Коринт, Корцира, Епіра) 678, 734, 736, 737, 925, 926, 948
Корнево – див. Цинтія
Коронов 137
Корсунь 402, 403
Кортина 738
Корчин 124, 266
Косежин 459
Космін 460
Костелець 406
Кострома 594, 649
Костшин 474
Косцян 268, 866
Косцяна 234
Котельнич 594
Кошице 142
Кошнік 143
Краків 6, 7, 11–13, 18, 21, 22, 27, 32, 35, 39, 42, 63, 66, 68, 71, 86, 90, 99, 100, 102, 104, 106, 107, 110, 111, 113–115, 119–127, 130, 131, 134, 137, 139–142, 145, 147–150, 155, 159, 161, 163, 170, 178, 188, 199, 203, 204, 209, 222, 223, 237, 244, 245, 251–253, 261–266, 269, 274, 299, 334, 337, 343, 344, 347, 349, 350, 353, 355, 359, 362, 364, 377, 378, 380, 381, 384, 395, 399, 435, 439, 467, 469, 472, 481, 486, 495, 497, 525, 529, 575, 672, 685, 689, 757, 839–841, 844, 849–851, 860, 865, 866, 874, 917, 918, 937
Красилів 229, 373
Красне 234, 422
Красний Став (Красностав) 352, 414
Красник 352, 876
Красногородок 173, 241, 516
Кревбург (Кренцбург, Кречборг, нині Славське) 451, 503, 517, 889
Крево 317, 320
Кременець 326, 332, 333, 338, 418
Кремєнчук 429, 886
Кремон 503, 517
Кремона 771
Кремпак 63
Кризборк 456
Кринки 335
Кричев 360
Кровін 143
Кромніце 142
Кроненбург 532
Кросно (Коросно) 124, 151, 274, 415

Кротошин 678
 Кроя 822, 926
 Крулевець – див. Кенігсберг
 Крушвіця 71, 73, 74, 79, 96, 274, 841
 Крушевац 143
 Ксьонж 149, 263
 Кулдіга – див. Гольдінген
 Кунгісепп – див. Арнчбург
 Кундаль (Кункталь, Регенталь) 503, 517
 Кунів 355
 Куношів 304
 Курськ 585
 Курський Габ 451
 Курші 469
 Куші 468
 Кушманов 338
 Куяви 92, 108, 110, 120, 307, 312, 473, 474
 Кшепіце 126, 132, 151

Л

Лабак 743
 Лабішин 247
 Лаваришики 521, 899
 Лагів 355
 Лаїс 505, 517
 Лакедемон 734, 736
 Ландов (Ляндау) 546, 903
 Ландон 503, 517
 Ланьцут 349, 754
 Лаодикея 611, 915
 Ласковец 143
 Лауреак 551
 Лаутенбург (Люцбург) 455
 Леаль 514, 517
 Лебеніхт (Левніхт) 450, 888
 Левартов 460
 Левбург 502
 Левнік 476
 Легаль 504
 Легниця 108–110, 467, 847, 892
 Лейпциг (Ляйпциг) 19, 555, 869
 Лелув 118, 124, 263, 274
 Лемзель 517
 Леміш 797
 Ленбург (Лембург) 459
 Ленварт 242, 502, 503, 517
 Ленкі 110
 Ленчиця 104, 117, 124, 149, 271, 272, 274, 310, 312, 343, 479
 Лепель 176
 Лепло 422
 Лесна 455
 Летичів 369

Лехштад 450
 Леч 453
 Лештетсн 480
 Лепно 455
 Лисков 359
 Лицьк – див. Ельк
 Лібіце 561, 563, 564
 Лібумеле 456
 Лібштат 456
 Ліво 279
 Лівоч 154
 Ліда 156, 356, 389
 Лідекопія 533
 Лієпая 898
 Лімбург 70, 548, 903
 Лінчепінг 533
 Ліпіці 342
 Ліпнін 132
 Ліпно 479
 Літава 151
 Ловіч 107, 110, 122, 308
 Логойськ 389
 Лодгупія 533
 Лоде 503, 517
 Лодзь 866
 Локри 198, 925
 Ломжа 278, 867
 Лондон 11
 Лопатин 146
 Лопатине 351
 Лопушно 178
 Лоретто 161
 Лолиць 434
 Лосіце 280
 Лоштат 460
 Лувен 109, 548
 Лукашовиці 885
 Луков 122, 267, 866
 Лукомль 321
 Лунд 901
 Луптава 450
 Лутша 142
 Луцьк 127, 314, 329, 332, 333, 418, 728
 Любава 455
 Любау 310
 Любачів 122, 413
 Любек 61, 70, 462, 499, 508, 556, 559
 Любсч 420, 585
 Люблін 108, 113, 124, 133, 140, 146, 178, 184, 231, 266, 267, 274, 300, 311, 352, 414, 434, 850, 866, 876
 Любовля (Любомль) 415, 884
 Любовль 343

Любовня 94
 Любочеськ 348
 Любуш 87, 95
 Люгдун 770
 Люден 502, 517
 Люксембург 546
 Люнебург 556
 Лютзен 230, 502, 517, 897
 Люцембург 453
 Люцерна 542
 Лябія (нині Полеськ) 451, 889
 Лямферборг (Лянфенборг) 542, 543
 Лянд 269
 Ляндау – див. Ландов
 Ляндсгут 553
 Ляндскрон 533
 Лянцберг 451
 Лятерна 228, 234, 460
 Львів 18, 21, 31, 113, 122, 124, 125, 129, 141,
 147, 154, 158, 170, 308, 332, 334, 337, 346,
 349, 363, 369, 373, 387, 406, 411–413, 433,
 434, 484, 728, 752–755, 762, 848, 850, 854, 871

М

Магдебург (Партенополіс) 70, 123, 469,
 556
 Майнц 198, 541, 545–547, 551, 903
 Майян 503, 517
 Мала Скеля 198
 Малий Новгород 626
 Малі Луки 232
 Малогощ 266
 Мальборк 137, 145, 147, 148, 224, 340, 341,
 456, 460, 466, 468, 469, 471, 474, 476–478,
 480–483, 490, 861, 890
 Мальгемборг – див. Марієнбург (Алукс-
 не)
 Мальме 533
 Мангайм 903
 Мангуп (Манкоп, Ахас) 426, 724, 885, 921
 Мантуя 771
 Марбург 555
 Марганець 833
 Маргенвердер 456
 Маргенгаузен 517
 Марієнбург (Мальгемборг, нині –
 Алуксне) 230, 240, 502, 862, 89
 Марієнвердер (Квідзин) 475, 891
 Марсель 869
 Мартусо 539
 Марцінков 105
 Машковиці 135
 Мегаполіс 868

Мегари (Мегара) 733, 736, 741, 926
 Меджибіж 146, 174, 369, 417
 Меджигуж 132, 851
 Меджиріч 311
 Медзижеч 91, 152, 199, 268, 844
 Медина (Ясриб) 811, 946
 Мезсан 404
 Мейсен 555
 Мекка 809, 812, 947
 Мекленбург 70, 559
 Мельник 280, 305, 337, 867
 Мельников – див. Рудава
 Мельштат 454
 Мельштин 133, 146, 281, 328
 Мемель (нині – Клайпеда) 316, 471, 489,
 872
 Мемерведер 478
 Мемфіс 796, 799, 801, 938
 Менвердер 325
 Мергенбург 324
 Мерж-Дабик 940
 Мерое (Сава) 801, 940
 Метенбург 325, 478
 Метіс 551
 Медники 138, 519
 Мельзак 485
 Мехов 869
 Мещок 348
 Мисле 780
 Мисса 495
 Миша 409
 Мілан 542, 771, 772, 835
 Мілімга 485
 Мімігородзь 558
 Мінден 556
 Міндог 312
 Мінос 738, 927
 Мінськ 352, 354, 359, 360, 366, 389, 937
 Мірагрунд 549
 Мірув (Міров) 246, 397
 Мітаву (Мітав, Мітава) – див. Нітава
 Мітелліно (нині Мітіліні) 823, 948
 Міхалов 133, 151, 328, 454, 468, 890
 Міхаловія 457
 Млава 276, 867
 Млинали – див. Мюннгаузен
 Могила 111, 343
 Могилєв (Могильов) 240, 420, 586
 Могильна 306, 307
 Модона 737, 738, 825
 Можайськ 232, 319, 586, 587, 910
 Мозга 775
 Мозир 232, 305, 306, 360, 411, 420

- Мологда (Молога) 593, 912
 Мондер 6, 21
 Монтанія 792
 Морани 403
 Моргенхауз 230
 Морди 280
 Мормерк 456
 Моробеліум 783
 Моровськ 585
 Мортковія (Норчепінг) 533, 900
 Москва 8, 21, 25, 27, 142, 164, 183, 184, 197, 230, 231, 237, 240, 319, 348, 351, 358, 361–363, 366, 367, 372, 379, 406, 421–423, 428, 429, 495, 496, 498, 503, 505, 513, 514, 516, 531, 574, 576–588, 590–601, 603, 612–615, 617–619, 623, 624, 631, 633, 635, 636, 640–643, 645, 646, 651, 654, 655, 658, 660, 661, 663–665, 668, 671–673, 681–683, 695, 696, 705, 706, 767, 850, 881, 907–911, 917–919, 922
 Москі 362
 Москожов 132, 851
 Мостиськ (Мостиськи) 373
 Мохач 374, 781, 877, 907, 937
 Моцинг 551
 Мстибов 390
 Мстислав 321, 360, 390, 411, 420
 Мстов 111, 151
 Мультмербург 450
 Муром 583
 Мутина 111
 Мценськ 348, 583, 584, 909
 Мюнгаузен (нині Млинари) 454, 890
 Мюнхен 553
 Мястков 239
- Н**
- Наббе 503, 517
 Набишиці 128
 Навпакт 737
 Нагловиці 171
 Нагольт 549
 Назарет 802, 805, 941
 Найдембург (нині Нідзіца) 453, 889
 Найнгауз (правильніше Нейнгаузен, нині – Виру) 324, 503, 504, 508, 513, 897, 898
 Найндербург 456
 Накел (Накло) 90, 97, 269, 459, 460, 468, 474, 845, 866
 Наксос 747
 Наливайки (Наливки) 577, 908
 Намюр – див. Нівелла
 Нарва 183, 230, 240, 242, 280, 498, 505, 506, 513, 515, 517, 590, 591, 639, 641, 896, 911
 Нарев 280
 Неаполь 469, 746
 Невель 7, 172, 236, 239, 243, 516
 Невенгаль 502, 517
 Невкірос 532
 Недзведіце (Ведмежий) 567
 Несман – див. Рагнета
 Немгауз – див. Найнгауз
 Немети 198
 Немирів 18, 431–433, 460
 Нендауз 517
 Неполомиці 137, 244, 247, 251
 Нердлінга (Норлінген) 549, 904
 Неринга 461
 Несвіж 197, 297, 355, 383, 385, 408, 860
 Нетабург (Нотебург, Фешек) 532, 900
 Нешава 465, 475, 483, 894
 Нижній Новгород 582, 583, 602, 631, 632, 704
 Ниса 570
 Нівелла (можливо, Намюр) 548, 904
 Нігропонт 823, 824, 826
 Нідбург 341
 Нідзіца – див. Найдембург
 Нідрозія (сучасний Тронхейм) 539, 900
 Нізібіс 805
 Нікея 905
 Нікозія 825
 Нікомідія 824
 Нікопія (очевидно, Нючепінг) 531, 900
 Нікоплішин 791
 Нікополім 739
 Нікополь 144, 738, 826
 Ніневія 799, 807, 944
 Нітава (Мітав, Мітава, Мітаву, нині – Єлгава) 502, 504, 517, 518, 897
 Нітик 456
 Нітра 150
 Ніцерда 237, 516
 Нова Марка 480
 Новгород – див. Великий Новгород
 Новгородок (Новогрудок) 304, 309, 317, 354, 355, 360, 390, 870
 Новгород-Сіверський 351, 353, 584, 910
 Нове 225, 480
 Нове місто (над Дрвенцою) 455, 460
 Нови Пазар 859
 Новий Сонч 841, 866
 Нові Троки 388
 Новобардо 143
 Новоград 787
 Нойбург 480, 504, 517, 518
 Нойгард (Найбург) 459

ПОКАЖЧИК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Нойгауз – див. Найнгауз
Нойгауз (Нойгауген, нині – Гур'євськ)
450, 517, 888
Нонденбург 452, 889
Норберт 451
Норея 869
Норлінген – див. Нердлінга
Нороберг 549
Норчепінг – див. Мортковія
Нохрезен 503, 517
Нуйя – див. Гермес
Нур 279
Нюрнберг 553, 556
Нючепінг – див. Нікопія

О

Об 598
Обертин 160, 756, 757, 856
Обихов 134
Обори 172, 246
Овака 764
Овруч 359, 418
Оденпель 517
Оденсе – див. Отоніум
Одмухов 109
Одоєв 583, 909
Одрант 824
Одруцьк 389
Озерище (Єзерище) 7, 25, 165, 240, 516
Олава 151
Олесниця 136, 147
Олесько 146, 332, 363, 418
Олешніце 152
Олива 110, 460, 461, 482, 891
Олиця 197, 297, 383, 385, 408
Олімп 737
Оллендорф 517
Оломоуц 160
Ольбрахніці 148
Ольвія 920
Ольденбург (в Ельзасі єпископському)
556
Ольденбург (на кордоні з Фризькою
землею) 556
Ольденторн 503
Олькуш 124, 264, 274, 866
Ольсен 503
Ольштин 126, 132
Опатов 352, 355
Оперіаш 142
Оперталь 505, 517
Опока (під Торунем) 148
Ополе 110, 133

Опочка (Опока) 240, 243, 369, 516
Опочно 124, 266, 274
Орел 659
Орешка (Ореховець, Орешек, Олешно,
Олешня, Алешево) 577, 591, 900, 908
Орлов 272, 594
Ормузд 813
Орнета – див. Вормет
Ортельцбург (нині Щитно) 453, 889
Орша 158, 159, 164, 321, 326, 336, 360, 361,
366, 411, 420, 586, 856, 881, 884
Освенцім 141, 149, 150, 209, 265, 343
Осек 459
Оскожин 566
Оснабрюк (Оснабург) 558
Осолін 132
Осташино 356
Остерод (Остероде, нині – Острода) 456,
873, 890
Остжешув 132, 268
Острвіч 143
Остров 70, 134, 241, 244, 516
Острог 28, 166, 229, 246, 404, 405, 407, 864,
880–882, 917
Острода – див. Остерод
Остроленка 188, 874
Остром 782
Отавангер – див. Ставангер
Отоніум (Оттона, Оденсе) 538, 901
Оттава 20
Оффенбург 544
Оффнен 539
Очаків 45, 175, 180, 181, 377, 380, 419, 428,
429, 586, 724, 725, 727, 728
Ошьмяна 305, 334, 388, 687

П

Павія 771
Падіс (нині Палдіскі) 514, 515, 898
Падуя (Патавіум) 771, 931
Пазарджик 179, 180, 859
Пайден (Пайда) – див. Вайсенштайн
Паланка 786
Палата 786
Палатра 743
Палдіскі – див. Падіс
Пантикапеї (нині Керч) 838
Паньов 339, 340
Папінов-город 598
Париж 198, 796
Парчев 267, 866
Пасим – див. Пассейм
Пасленк – див. Голянд

- Пассау 552
 Пассейм (нині Пасим) 453, 889
 Пацанов 355
 Паштов (Паштанов) 311, 312
 Пелусій (Геоліполіс) 796, 939
 Переворськ 349, 407, 415, 754
 Перекоп 180, 181, 221, 352, 354, 359, 363,
 372, 426, 584, 724, 725, 751, 909
 Перемишль 18, 88, 122, 129, 349, 370, 402,
 415, 460, 754, 776, 851
 Переяслав (Переяслав-Залеський) 594,
 649, 695, 912
 Переяслав (Переяслав-Хмельницький)
 314, 403, 404
 Перінтум (Перінт) 739, 927
 Перм 595, 604
 Пернов (нині – Пярну) 219, 230, 240, 468,
 502, 505, 514, 515, 517, 861, 862, 897
 Песяче поле 96, 845
 Петербург 21, 27, 32
 Петра (Арах) 811, 946
 Печери 174
 Пешт 380, 782, 825
 Пежхно 851
 Пенчов 170, 172
 Пиздри 124, 269, 274, 474
 Пинархісар 179
 Питешть 765
 Підгайці 8, 368, 428, 437, 755
 Піза 894
 Пілтене – див. Пільтен
 Пільзно (Пільзне) 151, 266
 Пільтен (нині Пілтене) 504, 517, 897,
 898
 Пільце 118, 281
 Пінськ 306, 317, 376, 390
 Піпін 479
 Піртіль 503
 Піскова Скала 127, 246
 Піш – див. Йогавшпурт
 Пйонтек 272
 Пйотркув (нині Пйотркув-Трибунальсь-
 кий) 108, 124, 270, 274, 378, 381, 849, 866
 Плавенштайн 786
 Платеї 878
 Плаценія 772
 Плацента 139
 Плетенберг 509, 898
 Плешовиці 246
 Плоніни 134
 Плонськ 276
 Плоцьк 18, 86, 98, 101, 107, 109, 124, 274–
 276, 307, 369, 472, 867
 Победзіск 474
 Повонз 151, 780
 Подгуже 151
 Пожонь 775
 Позволь 512
 Познань 81, 83, 84, 86, 99, 120, 128, 152, 199,
 267–269, 383, 481, 558, 841, 866, 867
 Покшивно 480
 Поланець 266
 Полеськ – див. Лябія
 Полліна – див. Аполлонія
 Половка 356
 Полонне 728
 Полонч 142
 Полоцьк 7, 164, 175, 192, 232, 234, 236, 237,
 243, 248, 250, 304–306, 310, 320, 321, 336,
 341, 379, 384, 390, 403, 411, 421, 422, 587,
 629, 851, 860, 863
 Поможани 344
 Пондешин 791
 Попово 455
 Порво – див. Борг
 Порхов 240, 516
 Посідонія 737
 Поток 780
 Почеп 174, 585
 Прабут 891
 Правдинськ – див. Фриделянд
 Правковиці 874
 Прага 10, 82, 133, 142, 150, 346, 469, 559,
 563, 567, 569, 577, 907
 Прадник 199, 200
 Празмарк 456
 Праумберг 454
 Премеч 268
 Преншаль 549
 Прилуки 681, 885, 919
 Приморськ – див. Фішаус
 Прип'ять 390
 Провадія 179, 180
 Прокопіа 143
 Прошовіце 263
 Пруси 888
 Прухнік 373
 Псари (Псаров) 559, 561
 Псков 11, 233, 234, 237, 241–243, 247, 310,
 329, 363, 369, 403, 509, 516, 576, 580, 587,
 588, 590, 591, 593, 639, 643, 681, 860, 863,
 910, 911
 Птоломеїде (Птолемаїда, Аконе, Акріс)
 462
 Публін 459
 Пултуськ 278, 316, 382, 867

ПОКАЖЧИК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Пустозерськ 596, 597
Путивль 314, 352, 583, 584, 910
Пуцьк 183, 338, 459
Пчин 90
Пшасниш 278, 867
Пшедбож 124
Пшемськ 268
Пшишов 139
Пщина 209
Пярну – див. Пернов

Р

Раб 789–791, 825
Рабштин 150, 247, 874
Рава 274, 433, 460
Рава-Мазовецька 514, 899
Рава-Руська 18
Равенна 401, 771
Раврака 544
Рагнета (Неман) 312, 314, 316, 445, 451, 479, 871, 888, 889
Рагуза (нині Дубровник) 743, 928
Раден 503, 517
Радзанов 276
Радзейов 274, 479
Радзиніч 369
Радзинь 455, 458
Радимно 349, 355, 754
Радогощ 379
Радам 124, 266, 274, 335, 353, 377, 460, 866
Радошковіце (Радошковичі) 175, 389, 633
Разбург (Або, нині Турку) 900
Раде 805
Райгород 309, 871
Ракобор 174
Рандорф 504
Ратигорія 548
Ратисбона (Регенсбург) 552
Ратно 333, 415
Раукорум 543
Раца 339
Раценбург 539
Рацьонж 276, 473
Раштенбург 453, 889
Ребніц 791
Ревеколь 460
Ревель (нині – Таллінн) 174, 230, 316, 470, 500, 505, 506, 514, 515, 517, 858, 860, 862, 898
Регенталь – див. Кундаль
Рейденум 467
Ремшталь 549
Рена – див. Реон
Ренум 451
Реон (Рена) 539, 902
Речиця 420
Ржев 586, 864, 910
Рибацький – див. Розитен
Рибийськ 427
Рибники 152, 343
Рига 45, 230, 231, 233, 244, 307, 384, 420, 470, 501, 502, 511, 516, 517, 588, 862, 897
Ризгон 150
Рильськ 585
Рим 54, 55, 80, 82, 85, 96, 103, 104, 109, 118, 123, 142, 301, 306, 342, 382, 401, 442, 443, 459, 463, 465, 470, 491, 533, 546, 548, 569, 588, 604, 688, 700, 709, 722, 750, 751, 770, 771, 780, 788, 824, 828, 832, 837, 840, 842, 844, 846, 868, 874, 881, 890, 911, 917, 918, 924, 937, 942
Ринн 124
Ринно 452
Рипін 132, 222, 276, 867
Ритевердер 325, 452
Ритоведер 478
Ріданія 940
Ров 147
Рогатин 158, 373, 411, 413, 755, 854
Рогов 134, 333
Рогозно 268, 455, 465
Роденпойз 502, 517
Родзь 469
Розельтен 230, 502, 517
Розембек 151
Розембург 456
Розена 519
Розенберг (нині Суш) 456, 503, 517, 890
Розетта 797, 939
Розитен (нині Рибацький) 450, 888
Розпжа 271
Ройтлінген 549
Ромберк 174
Ромново (Гетлігенбайль, Ромове) 442, 458, 888
Роппе (Руппе) 503, 517
Росан 278
Роскілле 538
Ростов 403, 593, 594, 604, 649, 695, 912
Росток 70, 515, 559
Ротенаву 788
Рубеатум 544
Руген 505, 517
Рудава (Рудау, нині Мельников) 450, 888
Рудзь 765
Руса – див. Стара Руса
Русси 400

Рутни 343, 344
 Руцук 752
 Рязань 582, 583, 696, 909
 Ряшів 355

С

Сабат 786
 Сабаудія (нині Савойя) 836
 Сабейі 811
 Сава 801
 Саврань (Савран) 728
 Садек 270, 474
 Саламин 878
 Саласпілс – див. Кірхгольм
 Саліс (Зальц) 517
 Салюра 441
 Самак 786
 Самарія 805
 Самаркандія (Самарканд) 711, 712, 923
 Самбір 18, 19, 350, 415, 429, 460, 918
 Самосата 611, 941
 Сандомир 108, 110, 112, 117, 123, 124, 127,
 265, 266, 332, 350, 373, 467, 866
 Санток 125, 850
 Сарай-Берке 922
 Саранськ 583, 909
 Саскатун 20
 Св. Секерка 451
 Сверин 372
 Свєце 459, 479, 480
 Свинярів 434
 Свір 233
 Свіслоч 389
 Себїон 810, 945
 Северин 143
 Севолос 127
 Сегед 143, 144
 Сегет 825
 Сегма 743, 788
 Седерчепінг – див. Зудеркобія
 Сезіус 741
 Селевкія 805, 944
 Селеста 544, 903
 Селімбрія 746
 Семигород 346, 384, 887
 Семпельборк 445
 Сенн 146, 753, 823
 Сербін 796
 Серес 823
 Серпухов 348, 583
 Сестен 828
 Сестос (Сетос) 928
 Сетчин 786

Сецехов 83
 Севор 115
 Сєпро (Серпц) 276, 867
 Сєрадзь 124, 270, 474, 752, 866
 Сидон 802, 805, 941, 942
 Сикамбрія – див. Буда
 Сильно 234
 Сині Води 872
 Синоп 836
 Синява 219–221
 Сира 814
 Ситно 174, 233
 Сихар (Сихарь, нині Аскар) 803, 943
 Спхем 805, 944
 Сінно 421
 Сіракузи 476, 916
 Скавина 124, 150, 274
 Скала (Скалка) 110, 111, 327, 331, 728,
 847
 Скарбімеж 108
 Скоківка 376
 Скшинне 460
 Славков 148
 Славське – див. Кренцбург
 Сліповрот 314
 Слобода 594
 Слонім 317, 390
 Слонськ 276
 Слупе 458
 Слупца 269
 Слухов 460
 Слуцьк 354, 355, 359, 360, 881
 Смедєков 779
 Смедєрево 143
 Смєльтин (Смільтен) 232, 503, 517
 Смоленськ 13, 15, 134, 142, 157–159, 164,
 173, 237, 240, 307, 326, 328, 336, 337, 341,
 351, 352, 355, 358, 360–362, 365–367, 403,
 411, 420, 529, 576, 585–587, 668, 672, 673,
 681, 689, 910, 919
 Смотрич 327, 331, 332
 Снетин 919
 Снятин 138, 169, 170, 411, 413, 756
 Собньов 345
 Советськ – див. Тільза
 Совлоки 246
 Соганлік 821
 Содом 805, 810, 945
 Сокаль 371, 378, 414, 728
 Соклус 825
 Сокол 232, 236, 237, 250, 410, 516
 Солак – див. Старий Крим
 Солориренське місто 542

ПОКАЖЧИК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Солхат – див. Старий Крим
Соннік 737
Сонч 127, 140, 142, 263, 407, 866, 873
Сорока 432, 433, 752
Сорона 737
Сохачув 117, 172, 275, 312, 867
Сохот 810, 945
Спарта 17, 734, 740, 925, 926
Спіра (Шпеер) 10, 546, 903
Спіцимеж 271
Спрова 364, 383
Сребург 453
Став 474
Ставангер 539
Ставішин 124, 274, 315
Стадзіч 563
Стара Руса 240, 243, 516, 590, 911
Старгард (нині Старгард-Щецінський)
225, 459, 486, 555, 905
Старигруд 151
Старий Крим (Солхат, Ескі Кермен) 723,
885, 924
Старий Майнц – див. Майнц
Стариця 242, 244, 864
Старі Троки 388
Стародуб 160, 174, 240, 244, 326, 338, 351,
354, 361, 366, 379, 516, 584, 629, 910
Стенжиці 865
Степановиці (Стефановиці, Щепановиці,
Щепениці, Шипинці) 158, 186, 187, 752,
755, 765, 931
Стобнице 134
Стокгольм 530, 533, 900
Страдом 263, 343, 851, 854
Стражборг 312
Страмеля 326
Страсбург 544, 860, 903
Стребрнік 143
Стридон 776, 838
Стрижів 422
Стрий 413
Стришин 420
Строблов 151
Суздаль 604, 912
Сузи (нині Шуш) 814, 946
Сулайєдих 944
Сура (Васильсурськ) 582, 909
Сураж 177, 280, 326, 421, 867, 885
Сусатум 558
Сусса 165, 232, 237, 516
Суффа 661
Сучава 155, 158, 167, 169, 170, 178, 752, 755,
758

Суш – див. Розенберг
Суша 421, 891
Сянок 122, 124, 129, 144, 274, 415, 854

Т

Таберна (Заберіна) 545
Таврізіус (Тебриз) 692, 921
Тагаст 795, 938
Таллінн – див. Ревель
Талькенбург 459
Тальчкофен 505, 517
Тамсалу – див. Везенбург
Танненбаум 135, 852
Талево (нині Гвардейськ) 451, 889
Тапляк 451
Тарнава 128
Тарнов 132, 160, 206, 261, 281, 365, 373,
407, 480, 756, 856, 932
Тарту – див. Дерпт
Тарчин 278, 373
Таурус (Тарніст) 7, 505, 517
Ташава 184
Твер 403, 580, 587, 604, 639, 643
Тебриз – див. Таврізіус
Темешвар 788, 789, 791
Тенчин 155, 197, 206, 246, 281, 332
Теребовля 122, 332, 338, 368, 417, 428,
755
Термодонт 693, 694
Тернопіль 407
Тетин 567, 569, 906
Тигурина (Тигур, Цюрих) 542, 543
Тикоцін 192, 199, 280
Тимава 891
Тир 802, 805, 806, 941, 942
Тиренбург 450
Тирушовиці 757
Тисмениця 754, 756
Титмарія 555
Тиціна 771
Тишовиці 414
Тіберія 549
Тілов 70
Тільза (Тільзит, нині Советськ) 314, 451,
872, 889
Тільзит – див. Тільза
Токай 782, 788
Токсбург (Тольцбург) 506, 517
Толенія 780
Толькеміт (нині Толькміцко) 454, 890
Толькміцко – див. Толькеміт
Тольхиміта 340
Тома (нині Констанца) 838

Томаківка 728
 Топяла 872
 Торгау 555
 Торговище 728
 Торжок 587, 910
 Торонто 20
 Торопець 239, 351, 367, 410, 516, 587, 910
 Торунь (Торн) 148, 155, 224, 225, 341, 343, 441, 445, 455, 465, 468, 474, 480, 486, 489, 866, 867, 890, 894
 Тотис (Тотиш) 782, 786, 789, 825
 Трабзон – див. Трапезунд
 Траби 309
 Траектум (Утрехт) 548, 904
 Трайден 503, 517
 Тракай – див. Троки
 Трапезунд (нині Трабзон) 747, 823, 826, 930
 Тревіж 468
 Трисемель 316
 Тріполі 797, 799, 940
 Трір 546
 Троецена 737
 Тройден 232
 Троки (нині Тракай) 314, 315, 317, 320, 325, 326, 330, 334–336, 388, 520, 589, 872
 Тронхейм – див. Нідрозія
 Троя 565, 688, 694, 738, 931
 Троянов 117, 312
 Трубіж 402
 Тужец 151
 Тукру – див. Разбург
 Тула 583, 909
 Тулча 178
 Тунін 825
 Тургої 543
 Турів (Туров) 45, 306, 360
 Туробин 352, 876
 Туробля 362
 Туровля 421
 Туровль 175, 237, 516
 Турополе 783
 Турч 151
 Густань 122
 Тухоля 460
 Тучком 504, 518
 Тчев 124, 148, 224, 225, 228, 274, 480, 481, 485, 486
 Тшебниця 469
 Тшемешно 81, 458
 Тюбінген 549, 860
 Тюмень 596, 922
 Тягиня (Бендери) 181, 213, 428, 861, 886

У

Увербеке 503
 Углич 594, 649, 912, 917
 Ужендув 266, 352
 Укмерге – див. Вількомпр
 Уксуль 502, 503, 517
 Ула 7, 8, 165, 175, 176, 178, 421, 860
 Ульм 549, 550
 Унсїов 474
 Упіта 389
 Унсала 531, 900
 Усача 422
 Усвят (Усвяти) 177, 236, 237, 238, 516, 864
 Устюг 576, 579, 592, 911
 Утрехт – див. Траектум
 Ухлянд – див. Фрібург
 Уцяна 309, 310, 366
 Ушаково – див. Брандебург

Ф

Фалькенав 517
 Фамагуста 825
 Фарсали 845
 Фегфеор (Фесвойр) 506, 517
 Фелікс 504, 517
 Фелін (Феллін, нині Вільянді) 230, 240, 502, 505, 514, 517, 674, 862, 898
 Фельштин (Фульштин) 129
 Феркін 796
 Феррара 771
 Фесвойр – див. Фегфеор
 Фессалоніки 734, 822, 826
 Фіви 734, 736, 740, 741, 865, 926
 Фіккель 504, 517
 Філяк 517, 786
 Фішаус (Фішгаузен, нині Приморськ) 450, 458, 888
 Флюмона 743
 Форхгайм 904
 Фотилівіум 772
 Фравенбург 504, 518
 Фрайбург 544
 Фрайзинг 553
 Франкфурт-на-Майні 10, 19, 21, 198, 554
 Франкфурт [на Одері] 121, 199, 318, 472, 559, 833
 Фридек 455
 Фриделянд (нині – Правдинськ) 451, 889
 Фризаг 544
 Фриштак 151
 Фрібург (Ухлянд) 542, 902
 Фрідборг (Баербург, Фрінбург) 317, 872
 Фрідлянд 460

Фульда 198
Футак 339
Фюрстенберг 505, 898

Х

Хаапсалу – див. Габзаль
Хабне 418
Халєб – див. Алеппо
Халкида (Халкіс) 738, 927
Халкідон 899, 915, 927
Хама (Хаммерферст) 539, 902, 940
Хамадан – див. Екбатана
Харра (Харран) 805, 944
Хатван 786, 788
Хеврон 943
Хедебю – див. Гайдебєв
Хелм (Хелмно, Кульм) 310, 455, 465, 480, 871, 890, 891
Хельмза 455, 469
Хенціни 265, 321
Херонея 835, 928
Херсонес 300, 386, 491, 521, 826, 838
Херсонес Кімврійський 537, 558, 826
Херсонес Фракійський 741, 826, 928
Хсхель 460
Хінскія (Хіндос) 533
Хлепін 348
Хлинов 594
Хлопiгород (Холопій город) 594, 912
Хмільник 417
Ходч 364, 365
Хойніки 145, 148, 445, 483, 486, 854
Холм 88, 127, 240, 332, 333, 343, 414, 415, 850, 851, 863, 881
Холмогорський замок 592
Хомс 940
Хона 743
Хоревиця 401
Хотин 158, 186, 187, 189–192, 221, 417, 433, 752, 755, 761, 898
Хотнік 755
Храповиці 151
Хреметія 450
Христовердер 451
Хроше 519

Ц

Цалкана 503
Царгород – див. Константинополь
Ценгей 179
Цериги 180
Цестен 452
Цеханув 278, 867
Цидон 738

Цинтія (нині Корнево) 451, 889
Цирин 356
Цицава 758
Цілія 745
Цюрих – див. Тигурина
Цьотча 422

Ч

Чапракі 728
Чарников 94, 845, 849, 850, 851
Чата 825
Чашники 421, 422
Ченстохова 129, 161, 460
Червенськ 134, 278
Червенці 188
Червень 402
Червоне 758
Червоний Город 327, 331
Чердинь 912
Черкаси 219, 314, 326, 372, 378, 419, 428, 586, 724, 728, 758, 930
Чернавода 180
Чернейов 237
Чернівці 158, 752, 755, 758
Чернігів 306, 351–353, 583–585, 604
Черніхув 90
Черняхівськ – див. Юрборк
Черськ 188, 278
Чешибіси 754
Чигирин 861
Чиков 358
Чорна 155
Чорнокозинці 758
Чорторійськ 404
Чорштин 108
Чуфут-кале 924

Ш

Шабоцець 781
Шаляв 451
Шалява 456
Шамаха 711
Шамотули 330, 334, 335
Шанхорг 503
Шанцбург 517
Шарай 707, 708
Шарош 142, 780
Шарпов 454
Шауляй 891, 896
Шафаушія (Шафгаузен) 543, 903
Шахи 180
Шація 450
Шверін 70, 539
Швір 152

ПОКАЖЧИК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

Шибон 532
Шидлов 108, 124, 134, 274
Шидловець 277
Шидловка 281
Шклов 240, 409, 420, 495
Шкодра (Шкодер) 743, 928
Шонек 459
Шонембург 468
Шонерберг 456
Шонпопель 451
Шоуза 455
Шпеер – див. Спіра
Шпремберг – див. Шрекенберг
Шрекенберг (Шпремберг) 555, 905
Шробов 434
Шруден 504, 518
Штемберг 407
Штеттин (нині Щецін) 459, 540, 559, 890, 906
Штормація 555
Штральзунд 792
Штрасбург 455, 457
Штум 340, 456, 890
Штутгарт 549, 904
Шубін 127
Шужин 143
Шьрода 474, 481

Щ

Щекавиця 401
Щекажевіці 246, 332
Щецін – див. Штеттин
Щитно – див. Ортельцбург

Ю

Юлін 460
Юрборк (Істерборк, Юргемборк, нині Черняхівськ) 10, 304, 445, 870, 888
Юргбург 452
Юргембург 324
Ютланд 521

Я

Ягельниця 758
Ядера 743
Ядро 776
Яздов 308
Яйце 339, 744, 781
Ям 242, 243, 591, 911
Ярослав 355, 383, 592–594, 755
Ясенець 460, 482
Ясло 151
Ясперин 788
Ясси 185, 187, 432, 433, 752, 933

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	5
Книга I	35
Книга II	295
Книга III	395
Книга IV	435
Книга V	493
Книга VI	525
Книга VII	571
Книга VIII	685
Книга IX–X	731
<i>Коментарі</i>	831
<i>Показчик імен</i>	949
<i>Показчик назв населених пунктів</i>	986

Наукове видання

ОЛЕКСАНДР ГВАНЬЇНИ
ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ

Упорядкування та переклад з польської
о. Юрія Мицика

Редактор *О. Л. Рудь*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Л. О. Кулагіної*
Коректори *О. О. Бородіна, О. В. Турищева*

Підписано до друку 25.12.06. Формат 70 × 100 ¹/₁₆. Гарнітура New Baskerville.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 81,27. Обл.-вид. арк. 82.
Наклад 1000 прим. Зам. № 6-214.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
<http://kmakademia.ukma.kiev.ua>

Гваньїні, Олександр

Г25 Хроніка європейської Сарматії / Упорядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мицика.– К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.– 1006 с.

ISBN 966-518-389-3

«Хроніка європейської Сарматії» О. Гваньїні – важливе історичне джерело та пам'ятка європейської історіографії XVI–XVII ст. Написана легко, доступно й цікаво, «Хроніка...» стала неоціненним посібником для вивчення історії та географії народів і країн Центрально-Східної Європи, а також їхніх сусідів.

Український переклад «Хроніки...», що не втратила актуальності донині, зацікавить як науковців, так і широкий загал читачів.

ББК 63.3(4)